

Ірина МЕЛЬНИК

**ТРАНСПОЗИЦІЙНА ГРАМАТИКА
УКРАЇНСЬКОГО ДІЄСЛОВА**

Монографія

Луцьк
«Надстир'я»
2015

УДК 811.161.2'367.625

ББК 81.411.1-212

М 48

*Рекомендувала до друку вчена рада Східноєвропейського
національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 2 від 24 вересня 2015 року)*

Відповідальний редактор:

Вихованець І. Р. – доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент
Національної академії наук України.

Рецензенти:

Вінтонів М. О. – доктор філологічних наук, доцент, виконувач обов'язків завідувача
кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького
національного університету;

Кульбабська О. В. – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри
сучасної української мови Чернівецького національного
університету імені Юрія Федьковича;

Христіанінова Р. О. – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри
української мови та методики викладання фахових дисциплін
Бердянського державного педагогічного університету.

У монографії комплексно досліджено транспозиційну граматику українського дієслова. Запропоновано двоступеневу типологію чотирьох різновидів дієслівних транспозицій із подальшою їхньою ієрархізацією. Схарактеризовано спеціалізовані та неспеціалізовані аналітичні складники дієслівних транспозитів. Виявлено ступені продуктивності дієслівних словотворчих афіксів. З'ясовано специфіку функціонування всіх різновидів дієслівних транспозитів у формально- і семантико-синтаксичних структурах простих елементарних і ускладнених реченнєвих побудов.

Для науковців, викладачів, аспірантів і студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів, учителів загальноосвітніх шкіл.

This monograph deals with the complex investigation of transposing grammar of Ukrainian verb. Two-stage typology of four types of verbal transpositions with further their hierarchy is proposed. Specialized and non-specialized analytical components of verbal transpozits are characterized. The degrees of productivity of verbal derivational affixes are revealed. The specificity of functioning of all kinds of verbal transpozits in formal and semantic-syntactic structures in simple and complicated verbal constructions are determined.

For scientists, lecturers, graduate assistants and students of philological specialties of higher education institutions, teachers of comprehensive secondary schools.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ТРАНСПОЗИЦІЇ	10
1.1 Граматичний тип української мови.....	10
1.2 Основні наукові підходи до тлумачення транспозиції в сучасному мовознавстві	20
1.3 Міжчастиномовна транспозиція на тлі гетерогенної класифікації.....	30
1.4 Аналітичні та синтетичні засоби дієслівної транспозиції.....	40
РОЗДІЛ 2. СТУПЕНІ ВІДПРИКМЕТНИКОВОЇ ДІЄСЛІВНОЇ ТРАНСПОЗИЦІЇ	52
2.1 Відприкметникова дієслівна аналітична синтаксична транспозиція.....	52
2.1.1 Зв'язкові компоненти – складники відприкметникової дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції.....	52
2.1.2 Функційна транспозиція відмінкових форм прикметника в дієслово.....	62
2.1.3 Ступені синтаксичної усталеності відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів.....	71
2.1.4 Транспозиція і валентний потенціал відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів.....	81
2.1.5 Відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити і формально-синтаксична структура простого речення.....	94
2.1.6 Відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити в семантично елементарних простих реченнях.....	109
2.1.7 Лівобічні та правобічні актанти, зумовлені валентністю відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів.....	121
2.1.8 Диференціація відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів за семантикою.....	139
2.2 Відприкметникова дієслівна морфологічна транспозиція.....	150
РОЗДІЛ 3. СТУПЕНІ ВІДІМЕННИКОВОЇ ДІЄСЛІВНОЇ ТРАНСПОЗИЦІЇ	164
3.1 Відіменникова дієслівна аналітична синтаксична транспозиція.....	164
3.1.1 Зв'язкові компоненти – складники відіменникової дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції.....	164
3.1.2 Функційна транспозиція іменникових відмінкових форм у сферу дієслова.....	175

3.1.3 Відіменникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити у формально-синтаксичній структурі простого речення.....	184
3.1.4 Транспозиція і валентна специфіка відіменникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів.....	191
3.1.5 Відіменникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити в семантико-синтаксичній структурі простого речення.....	200
3.1.6 Лівобічні та правобічні актанти відіменникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів.....	210
3.1.7 Диференціація відіменникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів за семантикою.....	218
3.2 Відіменникова дієслівна морфологічна транспозиція.....	221

РОЗДІЛ 4. СТУПЕНІ ВІДЧИСЛІВНИКОВОЇ ДІЄСЛІВНОЇ ТРАНСПОЗИЦІЇ.....

4.1 Відчислівникова дієслівна аналітична синтаксична транспозиція.....	238
4.1.1 Зв'язкові компоненти – складники відчислівникової дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції.....	238
4.1.2 Функціонування числівників у формально-синтаксичній позиції дієслів.....	245
4.1.3 Розподіл відчислівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів за семантикою.....	252
4.1.4 Транспозиція і валентний потенціал відчислівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів.....	263
4.1.5 Лівобічні та правобічні актанти відчислівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів.....	274
4.1.6 Відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити в семантико-синтаксичній структурі простого речення.....	283
4.1.7 Відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити і формально-синтаксична структура простого речення.....	289
4.2 Відчислівникова дієслівна морфологічна транспозиція.....	296

РОЗДІЛ 5. СТУПЕНІ ВІДПРИСЛІВНИКОВОЇ ДІЄСЛІВНОЇ ТРАНСПОЗИЦІЇ.....

5.1 Відприслівникова дієслівна аналітична синтаксична транспозиція.....	302
5.1.1 Транспозиція прислівників у формально-синтаксичну функцію дієслова.....	302
5.1.2 Зв'язкові компоненти – складники відприслівникової дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції.....	312
5.1.3 Ступені відприслівникової дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції.....	318

5.1.4 Транспозиція і валентний потенціал відприслівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів.....	326
5.1.5 Відприслівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити у формально-синтаксичній структурі простого речення.....	333
5.1.6 Відприслівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити в семантико-синтаксичній структурі простого речення.....	343
5.1.7 Лівобічні та правобічні актанти відприслівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів.....	355
5.1.8 Диференціація відприслівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів за семантикою.....	367
5.2 Відприслівникова дієслівна морфологічна транспозиція.....	373
ВИСНОВКИ.....	385
ПРИМІТКИ.....	395
ЛІТЕРАТУРА.....	403
ДЖЕРЕЛА.....	455

ПЕРЕДМОВА

На сучасному етапі розвитку граматичної науки особливої актуальності набувають дослідження, у яких на нових концептуальних засадах кваліфіковано граматичні одиниці та категорії відповідно до різних мовних рівнів, ураховано особливості синтагматичних, парадигматичних, опозиційних та інших відношень між ними, акцентовано на текстових, реченневих, частиномовних трансформаціях, варіаціях та модифікаціях тощо. Окреслене коло проблем науковці висвітлюють на тлі класифікації граматичних описів відповідно до способів репрезентації мови з послідовним розрізненням мови-тексту (мовленнєвої діяльності), мови-системи (результату наукового осмислення мови й узагальнення правил) і мови-здібності (потенції мовця) [Загнітко 2007: 63–64]. Перспективність лінгвістичних досліджень такого зразка, безперечно, зумовлена видозміною наукової парадигми й витворенням формально-структурного, семантико-синтаксичного, комунікативно-прагматичного та інших підходів до аналізу мовних явищ.

Зацікавлення викликають україномовні студії, зорієнтовані на функційно-категорійний аспект, що передбачає багаторівневу інтерпретацію «сукупності синтаксичних, морфологічних і словотвірних категорій у їхніх системних ієрархічних узаємозв'язках і співвідношеннях» [Вихованець 2012: 4]. Активно запитуваними передовсім є дослідження, пов'язані з вивченням закономірностей та особливостей моделювання динамічних механізмів у граматичній структурі української мови, виявленням місця й ролі транспозиції як особливого явища перекатегоризації на тлі інших типів динамічних відношень усередині граматичних одиниць і категорій.

Концептуальне осмислення особливостей уживання одних форм у функції інших уможливило чітке розмежування широкого і вузького розуміння транспозиції, в одній із площин якої вивчають функційну транспозицію – перехід слова з однієї частини мови до іншої або його використання у функції іншої частини мови, що зумовлює передусім зміну синтаксичної позиції слова та модифікацію його категорійної семантики. Широкий підхід до вивчення транспозиції ґрунтується на будь-якому переносному вживанні мовної форми, комунікативних типів речення, метафоричному перенесені значень слів тощо [Гак 1990: 519]. Він передбачає дослідження умов і простеження шляхів, напрямів та засобів переходу будь-яких одиниць мови з послідовним

установленням відповідних твірних і похідних величин. Транспозиційні зміни мають найрегулярніший характер у синтаксичному, морфологічному та словотвірному мовних рівнях і пов'язані зі згортанням мовних одиниць, побудовою текстових утворень, установленням напрямів конденсації, контамінації, трансформації висловлень за збереження ємності семантики й визначення типових або нетипових засобів маркування. Вони зумовлені насамперед екстралінгвістичними факторами – потребою в економному, точному й семантично ємному вираженні інформації про довкілля.

Теорію транспозиції, систематизацію її типів відповідно до різних мовних рівнів, у межах окремих лексико-граматичних класів слів, а також їхніх граматичних та семантико-граматичних категорій висвітлено в працях відомих зарубіжних мовознавців: Ш. Баллі [Баллі 1955], Є. Куриловича [Курилович 1962], Л. Теньєра [Теньєр 1988], М. Докуліла [Dokulil 1962], О. Лешка [Leška 1960], В. В. Бабайцевої [Бабайцева 1967, 1973, 2000], В. М. Мигиріна [Мигирин 1971], О. А. Земської [Земская 1973], Т. С. Тихомирової [Тихомирова 1973], О. С. Кубрякової [Кубрякова 1974], В. В. Богданова [Богданов 1977], А. Я. Баудера [Баудер 1980], Ю. С. Степанова [Степанов 1981], В. Г. Гака [Гак 1990], О. В. Падучевої [Падучева 2007] та ін.

Вагомий внесок у дослідження транспозиційної граматики сучасної української мови зробив І. Р. Вихованець. Класифікаційна сітка граматичних транспозицій, запропонована ученим, побудована на засадах усебічної наукової об'єктивності й цілісності, систематизації національного та світового лінгвістичного досвіду. У традиційному українському мовознавстві й до І. Р. Вихованця, безперечно, вивчали частиномовні переходи (В. С. Ващенко [Ващенко 1953], І. І. Ковалик [Ковалик 2007], І. К. Кучеренко [Кучеренко 1961, 1964] та ін.), однак учений уперше репрезентував викінчену схему вивчення транспозиції на тлі гетерогенної частиномовної класифікації, що уможливило виділення п'яти різновидів і трьох ступенів переходу в системі частин мови. Модель транспозиційної граматики науковця залишається пріоритетною в новітній лінгвоукраїністиці. Питання частиномовної транспозиції відповідно до принципів функційно-категорійної граматики сьогодні активно опрацьовують учні та послідовники І. Р. Вихованця: К. Г. Городенська [Городенська 1991, 1995, 2001], А. П. Загнітко

[Загнітко 1996, 2007, 2011], В. М. Ожоган [Ожоган 2000, 2005], М. Я. Плющ [Плющ 2011], А. Ю. Габай [Габай 2011], А. С. Джура [Джура 1999], С. В. Соколова [Соколова 2009] та інші мовознавці, праці яких підтверджують та поглиблюють граматичну концепцію вченого. Проте, попри значні напрацювання в царині міжчастиномовних переходів, що, без сумніву, становлять вагомий унесок у розвій функційно-категорійного синтаксису, морфології та словотвору сучасної української мови, проблеми, пов'язані з усебічним висвітленням транспозиційної граматики українського дієслова, і досі не були предметом спеціальної монографічної праці. Тому вони викликають особливе зацікавлення, потребують докладнішого аналізу, подальшої систематизації та пошуку нових продуктивних методів аналізу.

Пропонована праця є першим монографічним дослідженням граматики дієслівних транспозицій сучасної української літературної мови, що ґрунтується на оновленій семантико-морфолого-синтаксичній концепції частин мови, виокремлених за принципами функційно-категорійної граматики І. Р. Вихованця, а також на продуктивних теоретичних ідеях, зіпертих на узагальнення та систематизацію національних лінгвістичних досягнень і світових класичних та новітніх граматичних теорій. На широкому фактичному матеріалі сучасної української мови запропоновано двоступеневу типологію чотирьох різновидів дієслівних транспозицій із подальшою їхньою ієрархізацією. Відповідно до синтаксичного та морфологічного ступенів частиномовних переходів диференційовано засоби дієслівної транспозиції на аналітичні та синтетичні, схарактеризовано спеціалізовані та неспеціалізовані аналітичні та синтетичні складники чотирьох різновидів дієслівних транспозитів, виявлено ступені продуктивності дієслівних словотворчих афіксів як регуляторів морфологізації предикативно представлених форм. Розмежовано первинні та вторинні засоби морфологічного маркування дієслівних синтаксичних дериватів. Установлено продуктивність і ступінь поширення відприкметникової, відіменникової, відчислівникової та відприслівникової дієслівних транспозицій. З'ясовано транспозиційний потенціал синтаксичних еквівалентів дієслова на тлі їхньої валентної актантної деривації та ступенів присудкової закріпленості. Окреслено семантичну своєрідність відприкметникових, відіменникових, відчислівникових і відприслівникових дієслівних синтаксичних транспозитів із

виявленням їхнього ядра та периферії. Визначено функційні та семантичні особливості ступеньованих відприкметникових і відприслівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів. Виявлено специфіку функціонування всіх різновидів дієслівних утворень у формально- і семантико-синтаксичних структурах простих елементарних та ускладнених реченневих побудов зі встановленням симетрії / асиметрії їхніх компонентів. З опорою на семантико-синтаксичний валентний актантний потенціал диференційовано залежні іменникові компоненти на облігаторні та факультативні, уточнено критерії їхнього розрізнення, ієрархізовано засоби морфологічної експлікації актантів, акцентовано на особливостях внутрішньої транспозиції відмінкових, прийменниково-відмінкових і невідмінкових форм.

Джерельною базою дослідження слугували реченневі конструкції, дібрані переважно методом наскрізного виписування з текстів художнього й публіцистичного стилів української літературної мови, сучасної періодики, наукових праць, науково-популярних видань, фондів Лексичної картотеки Інституту української мови НАН України, Словника української мови в одинадцяти томах, частина з них змодельовані автором. Загальна кількість реченневих конструкцій із синтаксичними та морфологічними транспозитами налічує понад 60 тисяч одиниць.

Глибоко вдячна члену-кореспондентові НАН України, докторові філологічних наук, професору І. Р. Вихованцеві, докторові філологічних наук, доцентові, виконувачу обов'язків завідувача кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету М. О. Вінтоніву, докторові філологічних наук, професорові, завідувачу кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича О. В. Кульбабській, докторові філологічних наук, професорові, завідувачу кафедри української мови та методики викладання фахових дисциплін Бердянського державного педагогічного університету Р. О. Христіаніновій за конструктивні рекомендації та поради, що сприяли поліпшенню змісту монографії.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ТРАНСПОЗИЦІЇ

1.1 Граматичний тип української мови

Грамати́ка в широ́кому розу́мінні є чинником, який «визначає концептуальну структуру в мові як когнітивній системі, що й зумовлює її вивчення в сучасній лінгвістиці як стрижневого об'єкта» [Загнітко 2009: 86]. Тому найвагомішими з-поміж типологічних рис української мови постають її граматичні риси, які доцільно вивчати комплексно на тлі інших, звичайно близькоспоріднених, мов. Проте досить часто мовознавці ігнорують характерологічні граматичні ознаки української мови, без урахування яких, на глибоке переконання І. Р. Вихованця, «теоретичні узагальнення про граматичну структуру української мови мають непереконливий характер» [Вихованець 2012: 4].

У низці сучасних граматичних студій передовсім акцентовано на визначальній ролі дієслова у внутрішньореченнєвій структурі. За спостереженнями Л. Теньєра, «дієслівний вузол <...> є центром речення в більшості європейських мов» [Теньєр 1988: 117]. А. П. Загнітко, поділяючи загалом погляди Л. Теньєра, зазначає: «...у внутрішньореченнєвій структурі <...> найповніше й найадекватніше реалізує себе дієслово, що своїм змістом визначає вияв самої драми та відповідне коло її учасників: хто? → *познайомити* → кого? → з ким?; → хто? → *переправляти* → що? → чим? → звідки? → куди? → кому? → через що? та ін.» [Загнітко 2009: 84]¹. За вербоцентричною теорією цю властивість дієслова кваліфіковано як семантико-синтаксичну валентність (І. Р. Вихованець [Вихованець 1987, 1988, 1992, 1993, 2004], Т. Є. Масицька [Масицька 1998]) або як міжривневу опосередковано морфологічну семантико-синтаксичну валентність (А. П. Загнітко [Загнітко 1996, 2011], Н. М. Костусяк [Костусяк 2012]), що виразно постає з-посеред інших власне-дієслівних категорій.

Аналізуючи дієслово як типовий предикат, А. П. Загнітко зосереджує увагу на трьох його функціях: категорійній, релятивній і модальній [Загнітко 2009: 86]. «Категорійна функція дієслівного присудка, на переконання дослідника, постає основною, на яку нашаровується його лексичне значення. Релятивна ж функція є особливою, оскільки завдяки їй динамізується взаємодія суб'єкта як

препозитивного компонента та постдієслівних (задієслівних) компонентів – об'єктів і под. <...> Модальна функція полягає в тому, що форми дієслова-присудка виражають об'єктивну модальність, що являє собою єдність граматичних категорій часу і способу» [Загнітко 2009: 86–87].

Цікаві міркування про типологічні граматичні особливості української мови знаходимо в польській дослідниці Д. Вечорек, яка вважає, що «сприйманий світ українська мовна свідомість відображає значною мірою за допомогою одієслівлення. Дієслівність, чи то слово, чи то граматична форма, чи синтаксична конструкція, визначає типологічний профіль української мови» [Wieczorek 1997: 30].

Істотне заглиблення в типологічну специфіку української мови спонукало учених, «не заперечуючи граматичної дієслівності <...>, поєднати з нею (дієслівністю) також іменниковість...» [Вихованець 2012: 4], оскільки лише в сукупності дієслівність та іменниковість виступає граматичним стрижнем, навколо якого об'єднуються морфологічні, синтаксичні і словотвірні явища. Тому, з'ясовуючи типологічну граматичну сутність української мови, є більші підстави стверджувати про визначальну дієслівно-іменникову граматичну двокомпонентність, що «створює справжній типологічний образ української мови, пронизує її морфологічну, синтаксичну і словотвірну підсистему» [Вихованець 2012: 4].

Українська мова належить до мов світу з виразним дієслівно-іменниковим характерологічним акцентом. На переконання В. О. Пługняна, «немає надійного прикладу такої природної мови, в якій протиставлення іменників і дієслів було б цілком відсутнім», на противагу, наприклад, прикметникам і прислівникам як досить часто виокремлюваним, проте не універсальним [Пługнян 2000: 238]. Вирізнення іменника та дієслова як семантико-граматичного центру частин мови та прикметника, прислівника і числівника – їхньої граматичної периферії – стало можливим за опертя на гетерогенну класифікацію, що послідовно враховує семантичні, синтаксичні, морфологічні, а для похідних слів і словотвірні показники, які є визначальними для з'ясування частиномовної належності слів та простеження їхньої ієрархії. Проте не всім зазначеним лексико-граматичним класам слів притаманні відповідні ознаки в повному обсязі. Важливо також зважити й на те, що частини мови належать до неоднорідних за змістом і формою граматичних класів, які варто розглядати за принципом поля як гносеологічної категорії [Щур

1974: 10]. За подібного тлумачення домінанту функційно-граматичного поля утворюють одиниці із загальним інваріантним змістом, а на периферії перебувають слова з не характерним для частиномовного класу інваріантним змістом або нерегулярною формою вираження. Визнання для кожного лексико-граматичного класу його головного концепту, на переконання О. С. Кубрякової, слугує орієнтиром, що відмежовує один лексико-граматичний клас від іншого [Кубрякова 1997: 137]. У прототипній семантиці інтегральні поняття відображають прототипи. Тому виокремлення частин мови передбачає передовсім урахування «протиставлення ядра-домінанти й маргінальної в значеннєвому й граматичному відношенні периферії. Домінанту можна зіставити з прототипом» [Селіванова 2009: 48]. Саме поєднання двох аналізованих підходів – польового і прототипного – до виділення частин мови, за слушним зауваженням О. О. Селіванової, «почасти розв'язує проблему їхньої дефініції, що постає як несуперечлива для всіх повнозначних частин мови...» [Селіванова 2009: 48]. На таких засадничих позиціях іменник кваліфіковано як частину мови, ядерній зоні якої властива предметність як прототипна категорія, прикметники мають домінанту ознаки, дієслова – процесуальності, числівники – кількості й т. ін.

На переконання Дж. Лайонза, найбільш виразним є протиставлення двох лексико-граматичних класів слів: класу предметів і класу не-предметів (у широкому розумінні ознак) [Лайонз 1978: 347–348]. На подібні міркування натрапляємо й у М. В. Нікітіна: «Усе, що існує у світі, відображеному у свідомості, розпадається на дві категорії – речі й ознаки» [Никитин 1997: 32]. Останні розподілено на ознаки, пов'язані в мисленні з динамічними показниками, та ознаки, сприймані статично. Поділ на іменники й дієслова, за спостереженнями І. Р. Вихованця, «є найуніверсальнішим протиставленням у системі частин мови» [Вихованець 2012: 5], що знайшло відображення в їхніх категорійних і графемних показниках.

Спинимось на докладному аналізі семантичних, синтаксичних, морфологічних і словотвірних особливостей іменника та дієслова на тлі цих ознак прикметника, числівника й прислівника, що дасть змогу виявити виразну своєрідність центральних лексико-граматичних класів слів, які визначають дієслівно-іменниковий граматичний тип української мови.

Тривимірний семантичний критерій, що з-поміж сукупності аналізованих критеріїв кваліфіковано як базовий, пов'язаний із

закономірностями найменування певних об'єктів довкілля, а також лексичним та категорійним значенням слова. Він передовсім стосується двох центральних лексико-граматичних класів слів – іменника та дієслова [Вихованець 2004: 16], які найбільш виразно протиставлені один одному за комплексом указаних семантичних ознак. Лексичне значення іменника стосується назв конкретних предметів, дієслова відповідно – назв дій, процесів, станів. Ці два частиномовні класи відображають різні явища дійсності: іменник – предмети, дієслово – дії, процеси, стани, а також характеризуються різним категорійним значенням: узагальнене значення предметності властиве іменникові, процесуальності – дієслову. З іншого боку, центральність іменника як лексико-граматичного класу слів із предметною семантикою є виразною на тлі чотирьох інших класів слів на позначення різних ознак. Дієслово як виразник динамічної ознаки протиставлене іншим ознаковим словам – прикметникові, прислівникові й числівникові – носіям статичної ознаки. Акцентуючи на центральності дієслова, дослідники зазначають, що «тільки в дієслові зосереджені головні значеннєві різновиди ознаки – дія, процес і стан (з динамічними характеристиками цих ознак)», з-поміж яких «саме дія всебічно відповідає семантиці дієслова як частини мови на позначення динамічної ознаки» [Вихованець 2012: 5]. У структурі речення прикметники та числівники спеціалізовані на вживанні в присубстантивній позиції, вони вступають у синтагматичний зв'язок з іменниками й виражають ознаку предмета, а прислівники відповідно заступають придієслівну позицію та позначають ознаку ознаки. Це уможлиблює тлумачення семантики периферійних частин мови на тлі їхнього синтаксичного функціонування та морфологічної закріпленості за периферійними формально-синтаксичними та семантико-синтаксичними позиціями й дає підстави стверджувати, що «прикметник і прислівник являють собою певною мірою синтаксично похідні одиниці» [Вихованець 2012: 6].

Семантичні показники центральних частин мови тісно пов'язані з їхніми формально-синтаксичними та семантико-синтаксичними характеристиками. Формально-синтаксичну структуру двоскладного простого елементарного речення визначають три формально-синтаксичні позиції: підметова, присудкова та керованого другорядного члена речення. Іменник та дієслово, заступаючи відповідно позиції головних членів речення – підмета та присудка,

що поєднані предикативним зв'язком, формують власне-формально-синтаксичний різновид елементарного простого речення, тобто абсолютну мінімальну реченнєву структуру, до якої належать тільки конститутивні з формально-синтаксичного погляду компоненти (див.: [Вихованець 1993: 105–106; Мірченко 2004: 27]). Другий формально-синтаксичний різновид елементарного простого речення називають невластне-формально-елементарним, він ґрунтується на семантико-синтаксичній структурі речення, опосередкований нею. За такого тлумачення складниками реченнєвої побудови, крім головних членів речення, стають керовані іменникові другорядні члени речення, передбачені семантико-синтаксичною валентністю предиката, які інтерпретовано не із семантико-синтаксичного, а з формально-синтаксичного погляду. Прикметники, числівники та прислівники, заступаючи первинну підметову чи присудкову позицію, зазнають відповідно іменникової чи дієслівної синтаксичної транспозиції. Характерно, що первинні формально-синтаксичні позиції периферійних частин мови – позиції прислівних другорядних членів речення, не зумовлених валентністю предиката, або детермінантних членів речення, що залежать від підметово-присудкової основи загалом, не мають стосунку до двох різновидів елементарних з формального погляду речень. Компоненти такого зразка належать до класу ускладнених, тобто неелементарних, реченнєвих побудов.

Визначальною є роль дієслів та іменників у структурі семантично елементарних конструкцій, складниками яких є предикати (у типових виявах дієслова) та актанти (іменникові компоненти). Ці два лексико-граматичні класи слів протиставлені один одному щодо валентних потужностей: для дієслів характерна активна валентність, що зреалізована в здатності предиката відкривати певні позиції, які заповнюють (повинні або можуть заповнювати) залежні від них іменникові компоненти; іменникам притаманна пасивна валентність, що полягає в здатності залежного слова сполучатися з відповідним дієсловом, заступати ту чи ту відкриту позицію [Степанова 1978: 170–171]. Специфіку дієслів як центрального лексико-граматичного класу найповніше відбивають предикати дії – виразники власне-динамічних характеристик, що іноді можуть поєднуватися із сімома актантами. Сім залежних іменникових компонентів – межа максимальної сполучуваності предикатів дії. Для інших семантичних типів дієслівних предикатів – предикатів процесу та предикатів стану – типове поєднання з одним залежним іменниковим компонентом.

Отже, формально-синтаксичні та семантико-синтаксичні характеристики дієслів та іменників підкреслюють їхню семантичну центральність. Функціонування в реченнєвій побудові прикметників, числівників та прислівників як предикатних слів можливе за зниження рангу предиката, тобто переведення його з центральної позиції в периферійну. Виникаючи на тлі нейтралізації предикативних (дієслівних) ознак, вони слугують для уточнення центральних частин мови – іменника й дієслова.

Визначення специфіки граматичного ладу української мови буде неповним без урахування ролі дієслів та іменників у комунікативній структурі речення². Остання передбачає потрактування зазначених мовних одиниць відповідно до їхньої функційної темо-ремної спеціалізації. Тема як «неконститутивний вихідний складник повідомлення» [Вінтонів 2013: 93], що протиставлений ремі висловлення, заступає початкову частину комунікативної реченнєвої побудови. «Рема – головний зміст повідомлення, комунікативний центр висловлення, його ядро, нове...» [Вихованець 1993: 148] перебуває в другій її частині. У типових виявах за прямого порядку слів тема звичайно корелює з іменником у функції підмета³, а рема відповідно – з дієсловом у функції присудка⁴. Будь-який об'єкт, що його сприймає мовець, постає як єдність відомого і нового, сталого і змінного, визначеного і невизначеного. Характерно, що нове як виразник невідомої раніше інформації, реалізоване на тлі старого, відомого. У цьому контексті доцільним є тлумачення теми «як носія тотожності, що реалізується через відоме, достовірне, знане, визначене, дане (відома інформація), а реми – як носія відмінного, що реалізується через невідоме, недостовірне, невизначене («нова» інформація)» [Загнітко 2009: 84]. Обстоюючи таку саму позицію, О. А. Шпак цілком слушно зауважує: «Оскільки тотожність опирається на наявність постійного й статичного, тема постає передусім у вигляді імен або їхніх еквівалентів та іменникових конструкцій, а відмінність зв'язана з мінливим і динамічним, знаходить опору в ремі, тобто, насамперед, у предикаті й предикатних конструкціях» [Шпак 2008: 569]. Важливо зауважити, що для темо-ремного членування речення не властива така стабільність як для морфологізованих членів речення. Проте актуальне членування несе певну інформацію, без якої уявлення про граматичний тип мови буде неповним.

Крім виразних семантичних і синтаксичних показників, іменникові та дієслову притаманний своєрідний набір морфологічних категорій і парадигм, яким не наділена жодна з периферійних частин мови. Аналіз структури іменників із морфологічного погляду дає змогу виділити мінімально дві морфеми (у непохідних іменниках) – лексичну та релятивну, і, крім зазначених, ще префіксальні та суфіксальні морфеми (у похідних іменниках). Релятивні морфеми, тобто флексії, цього лексико-граматичного класу слів є носіями граматичних категорій відмінка, числа, роду тощо. Зазначені категорії диференціюють відповідно на три різновиди: відмінок належить до суто словозмінних категорій, число – переважно словозмінних, рід, істота / неістота – класифікаційних категорій (див.: [Вихованець 2004: 53; Костусяк 2012: 22]). Відмінок в ієрархії цих граматичних величин є визначальною семантико-морфолого-синтаксичною категорією з найбільшою кількістю грамем, які передають найрізноманітніші відношення між предметами та явищами позамовної дійсності. Число іменників має безпосередній стосунок до кількісного вияву предметів. Категорія роду з усіх суто іменникових категорій найформальніша. Простежуючи ієрархію категорійних значень, А. П. Загнітко наголошує на синтагматично визначальному характері одних і синтагматично підпорядкованому характері інших. «Іменникові рід, число і відмінок, за спостереженнями ученого, є синтагматично визначальними (центральною, інформативно насиченими) щодо однойменних МК (морфологічних категорій. – І. М.) прикметників, займенникових іменників та ін.» [Загнітко 2011: 63].

Дієслова подібно до іменників мають свій набір морфологічних категорійних величин, з-поміж яких виокремлюють власне-дієслівні та невласне-дієслівні [Вихованець 2004: 224; Костусяк 2012: 22]. У новітніх граматичних описах власне-дієслівні категорії кваліфіковано як «семантично мотивовані граматичні категорії, що мають підґрунтя в плані лінгвістичної онтології, формуються в дієслові й найповніше відображають його семантико-граматичну природу» [Вихованець 2004: 224]. До власне-дієслівних належать категорія часу, способу, виду та валентності, що є нерівнорядними величинами. Час та спосіб як центральні власне-дієслівні категорії найповніше відбивають семантико-граматичну дієслівну специфіку, вони закріплені у сфері синтаксису й відображають модально-часові характеристики речення – основної синтаксичної одиниці. Категорії

виду на тлі зазначених категорій властива периферійність. Центральність дієслова також засвідчує власне-дієслівна категорія валентності, що має непохідний характер, оскільки за вербоцентричною теорією саме дієслово в позиції предиката моделює реченнєву побудову, передбачаючи навколо себе певні відкриті семантико-синтаксичні позиції, кількість та характер яких чітко детерміновані [Степанова 1978: 172]. До невластивих дієслівних категорій належать категорії роду, числа й особи, що являють собою похідні дієслівні категорійні величини, транспоновані від власне-іменників або займенникових іменників і синтагматично зумовлені відповідним субстантивом у підметовій позиції, з яким дієслівний присудковий компонент поєднаний предикативним зв'язком, формою координації. Для невластивих дієслівних, як і власне-дієслівних категорій, характерна певна ієрархія. З-поміж невластивих дієслівних центральними є категорії особи й числа, у яких тісний зв'язок із власне-дієслівними категоріями часу та способу. Категорія роду стосується периферії невластивих дієслівних категорій. Категорії особи, числа й роду, перебуваючи на лінії перетину двох основних лексико-граматичних класів слів – іменника й дієслова, засвідчують їхній взаємозв'язок у реченнєвій побудові.

Отже, морфологічні категорії іменника й дієслова належать до синтагматично підпорядкувальних, а морфологічні категорії прикметника й числівника відповідно перебувають на периферії морфологічної системи, оскільки групуються навколо морфологічних категорій центральних частин мови й утворюють спектри функційно-семантичної та формально-граматичної специфіки останніх. Прислівникові властива незмінюваність та нейтралізація іменникових та дієслівних категорій.

Іменники та дієслова мають також виразні словотвірні особливості, які виокремлюють їх на тлі інших лексико-граматичних класів слів. Дослідники вказують на те, що для іменників найпродуктивніший суфіксальний спосіб, дієслову властива префіксальна словотвірна домінанта, прислівникові – нульова словотвірна домінанта, у творенні прикметників переважають суфіксальний і префіксальний способи творення (див.: [Вихованець 1988: 133, 212; Костусяк 2012: 41]). За словотвірними показниками прикметник «розташований між іменником і дієсловом, суфіксальною словотвірною активністю поєднуючись з іменником, а префіксальною словотвірною активністю – з дієсловом» [Вихованець

1988: 212]. Словотвірні процеси в центральних лексико-граматичних класах слів, що зумовлюють появу значної кількості суфіксів та префіксів, є наслідком складних узаємозв'язків предикатних і непередикатних знаків. Тому їх необхідно аналізувати з опорою на синтаксичний механізм творення мовних одиниць відповідно до наявних у мові словотвірних моделей, акцентуючи на мотиваційних відношеннях між базовими та похідними одиницями⁵. Іменники частіше, ніж дієслова, пов'язані з явищем семантичної конденсації, що уможливорює ланцюг послідовних перетворень на зразок речення → словосполучення → слово, наприклад: *Дівчина красива* → *красива дівчина* → *красуня*; *Стіл малий* → *малий стіл* → *столік*; *Нога велика* → *велика нога* → *ножище* і под.

В українських граматичних студіях останніх трьох десятиріч (див. наприклад, праці І. Р. Вихованця [Вихованець 1988, 1996, 2000, 2004], К. Г. Городенської [Городенська 1991, 1994, 1996, 2000], В. П. Олексенка [Олексенко 2001, 2002]) наголошено на синтаксичному підґрунті словотвору⁶. Початком дериваційного процесу є «переведення базової синтаксичної одиниці (речення, словосполучення) у відповідну семантико-синтаксичну позицію, на «стартову» площину, яка дає поштовх перетворенням. <...> На другому етапі перетворень відбувається вибір елементів із групи означення і означуваного, а на третьому (завершальному) етапі – кореляція означення і означуваного з відповідними лексичними і словотворчими морфемами та створення слова» [Вихованець 1988: 133–134]. Механізм творення похідних слів можна подати в такий спосіб: *Людина вчить* + *Людина любить дітей* → *Людина, яка вчить, любить дітей* → *Учитель любить дітей*. Як бачимо, похідний іменник *учитель* репрезентує згорнене базове елементарне речення *Людина вчить*, зокрема його коренева морфема співвідносна з предикатом дії, а словотвірний суфікс виражає відповідно семантику суб'єкта дії. Беручи за основу семантичну конденсацію базового елементарного речення, що спричиняє утворення похідного іменника, крім суб'єкта дії, дослідники виокремлюють ще низку інших словотвірних категорій іменника, з-поміж яких: суб'єкт стану, інструменталь, локатив, опрідметнена дія, опрідметнений стан, збірність, одиничність тощо (див.: [Вихованець 1988: 134–148; Городенська 1991: 99]). Їхню домінанту звичайно становлять чотири словотвірні категорії суфіксальних іменників непередикатного семантико-синтаксичного зразка: суб'єкта дії, суб'єкта стану,

інструменталія та локатива, які утворено на основі розчленованого елементарного речення з опорою на семантико-синтаксичну валентність дієслова. Визначальна серед них категорія суб'єкта дії, що зумовлено центральністю суб'єктної синтаксеми в семантико-синтаксичній позиції суб'єкта дії в системі субстанційних синтаксем [Олексенко 2002: 27].

Подібним є також утворення похідних дієслів, у яких словотворчі дієслівні префікси виражають непередикатну словотвірну категорію локативності, що має опертям предикатно-локативну структуру, тотожну дієслівному словосполученню, а не семантико-синтаксичній позиції локатива, пор.: *вибігти* ← *бігти зсередини*; *вбігти, забігти* ← *бігти всередину*; *перебігти* ← *бігти через що-небудь* [Городенська 2000: 6]. Як бачимо, спеціалізація центральних частин мови на відповідному типі словотворення сигналізує про їхнє домінування і в словотвірному плані.

Учені, характеризуючи специфіку граматичного типу української мови на тлі інших мов світу з виразним типологічним дієслівно-іменниковим акцентом, зосереджують увагу на суттєвих її відмінностях від інших слов'янських мов та деяких своєрідних виявах дієслівності та іменниковості, що є важливими для з'ясування особливостей морфолого-синтаксичної структури національної мови. Назвемо лише деякі з них. Як відомо, українській мові не властиві пасивні дієслівні форми з постфіксом *-ся* на позначення теперішнього та інших часових значень, що типові, наприклад, для російської та польської мов. Натомість в українській мові широко вживані дієслівні форми активного стану, пасивні дієприкметники доконаного (частіше) або недоконаного (зрідка) виду, предикативні віддієприкметникові форми на *-но*, *-то*, що засвідчує, безперечно, її граматичну своєрідність. Інший приклад має стосунок до іменника. Російській мові більшою мірою притаманні відприкметникові та віддієприкметникові синтаксичні субстантиви, що є неприродними для української мови, пор.: укр. *командувач* – рос. *командующий*, укр. *завідувач* – рос. *заведующий*, укр. *їдальня* – рос. *столовая*, укр. *пожежник* – рос. *пожарный* та ін.

Отже, значеннева своєрідність, центральні позиції у формально-синтаксичній, семантико-синтаксичній і комунікативній структурі речення, сукупність морфологічних категорій і парадигм, специфічні словотвірні риси є тими важливими ознаками, що свідчать про виразний дієслівно-іменниковий акцент української граматики.

1.2 Основні наукові підходи до тлумачення транспозиції в сучасному мовознавстві

У сучасному мовознавстві для тлумачення транспозиції та її різновидів застосовують різноманітні підходи, що передбачені низкою найсуттєвіших вимог до вивчення тих чи тих лінгвальних явищ, з-поміж яких: багатоаспектність, різнобічність, комплексність, урахування складної взаємодії власне-мовних і позамовних чинників та з'ясування їхнього впливу на постання й функціонування мовних одиниць і категорій, застосування до власне-лінгвістичного аналізу закономірностей суміжних із мовознавством наук, простеження реалізації універсалій, виявлення специфіки інноваційних процесів тощо [Загнітко 2010: 382]. Традиційно під поняттям «транспозиція» (середньолат. *transpositio* – переставлення, від лат. *transponere* – переставляти) розуміють використання однієї форми у функції іншої. Термін «транспозиція» тлумачать у широкому та вузькому значенні. У широкому розумінні – це будь-яке переносне вживання мовної форми, зокрема транспозиція грамам дієслівного часу (наприклад, уживання теперішнього часу замість минулого або майбутнього), способу (наприклад, функціонування наказового способу в значенні умовного), комунікативних типів речення (наприклад, використання розповідного речення в ролі наказового) і под. Цей термін поширено також і на позначення метафоричного та ін. перенесення значень слів. У транспозиції прийнято вирізняти три елементи: вихідну форму (транспоноване), засіб транспозиції (транспозитор) і результат (транспозит). У вузькому значенні транспозиція, або функційна транспозиція, засвідчує перехід слова з однієї частини мови до іншої або його використання у функції іншої частини мови. Розрізняють два ступені цієї транспозиції: 1) неповна, або синтаксична, за якої зазнає змін лише формально-граматична функція вихідного слова без зміни його морфологічної належності до відповідної частини мови; 2) повна, або морфологічна, що передбачає утворення слова іншого лексико-граматичного класу [Вихованець 2004а: 692].

Основоположником теорії транспозиції вважають відомого швейцарського мовознавця Ш. Баллі, учня й послідовника Ф. де Соссюра, що першим зацентрував на великих потенційних можливостях транспозиції у сфері синтаксичних досліджень: «Замкнуті у своїх основних категоріях, знаки слугували б надзвичайно обмеженим джерелом засобів для задоволення

численних потреб мовлення. Але завдяки міжкатегорійним замінам думка звільняється, а висловлення збагачується і набуває різних відтінків» [Баллі 1955: 143]. Ш. Баллі диференціював транспозицію на функціональну та семантичну [Баллі 1955: 130–131]. Перший тип транспозиції, функціональний, відбувається на синхронному зрізі й має безпосередній стосунок до граматики, оскільки передбачає лише категорійний перехід, за якого мовний знак повністю зберігає свою семантику. Другий тип транспозиції, семантичний, стосується також і лексики, тобто категорійний перехід супроводжують зміни в значенні транспозита. Семантична транспозиція на противагу функціональній має еволюційний характер. На переконання дослідника, функціональна і семантична доміанти, «являють собою норми, дуже зручні для класифікації» [Баллі 1955: 131]. Окремі аспекти теорії функціональної транспозиції опрацювали також інші лінгвісти Женевської школи: А. Сеше [Сеше 2010], С. Карцевський [Карцевский 1965] і А. Фрей [Фрей 1968], що сприяло її збагаченню новими ідеями й, безперечно, мало суттєвий вплив на сучасний етап розвитку структурної та трансформаційної лінгвістики в усьому світі. Теорія транспозиції, за спостереженнями А. Фрея, спочатку була досить детально систематизована в Європі, насамперед у Женеві, а лише після того її «відкрили» в США й назвали генеративною граматикою [Фрей 1968: 56]. Явище транспозиції А. Сеше розглядав як когнітивний процес, представлений взаємозалежними, взаємопов'язаними одиницями, що наділені статичною та динамічною модальністю. Цей процес утілено в мові через посередництво класів слів, можливість транспозиції яких забезпечує гнучкість вираження концептів – вільний вибір мовцем фігур мовлення, прикметника чи прислівника, щоб виразити абстрактну думку, іменника для конкретизації поняття і дієслова для надання йому динаміки [Сеше 2010]. Правила транспозиції за такої умови виконують функцію концептуалізації в мовленнєво-мисленнєвій діяльності. На відміну від учення про транспозицію Ш. Баллі, що широко висвітлено в сучасній лінгвістиці, транспозиційна концепція А. Сеше, на жаль, сьогодні недостатньо представлена в науковій літературі. Своє міркування на аналізовану проблематику висловив С. Карцевський, який, диференціювавши транспозицію на граматичну та семантичну, указав на основну відмінність між ними: «Формальні значущості, звичайно, більш загальні, ніж семантичні значущості, і вони повинні слугувати типами, кожен з яких має

майже необмежену кількість семантичних значень. <...> Омонімічні чи синонімічні зрушення, зміщення граматичного знака можна, якщо не передбачити, то хоч зафіксувати. Але неможливо передбачити семантичні зрушення, зміщення знака» [Карцевский 1965: 89].

Питання транспозиції, задекларовані Ш. Баллі, отримали подальший розвиток у працях Л. Теньєра [Теньєр 1988], Є. Куриловича [Курилович 1962], М. Докуліла [Dokulil 1962] та ін. Для тлумачення цього поняття Л. Теньєр уживав термін «трансляція». Сутність трансляції (у нашому розумінні транспозиції. – І. М.) учений убачав у переведенні повнозначних слів з однієї граматичної категорії в іншу, тобто в перетворенні одного класу слів на інший [Теньєр 1988: 378]. Л. Теньєр диференціював трансляцію на два основних типи: 1) трансляція першого ступеня становить перехід слів з однієї частини мови в іншу; 2) трансляція другого ступеня передбачає використання речень у функції іменників, прикметників, прислівників. З огляду на багатовимірність цього поняття дослідник у межах указаних типів вирізняв такі різновиди трансляцій: каскадні та інвертовані, прості та багатократні, марковані та немарковані, категорійні та субкатегорійні, формальні, послаблені, семантичні тощо [Теньєр 1988: 360–361, 399–400].

Є. Курилович для означення транспозиції використовував термін «деривація»⁷. Учений вивчав дериваційні процеси на лексичному і синтаксичному мовних рівнях. Лексична деривація, за спостереженнями дослідника, передбачає зміну лексичного значення похідного слова щодо твірного за незмінності його первинної синтаксичної функції. Синтаксична деривація (у нашому розумінні синтаксична транспозиція. – І. М.) зумовлює модифікацію категорійних одиниць вихідної частини мови й постання деривата з новою формально-синтаксичною функцією в межах того самого лексичного значення [Курилович 1962: 60–61]. У сучасній лінгвістичній енциклопедії синтаксичну деривацію кваліфіковано як відповідний тип творення слів, за якого похідне слово зберігає поняттєве ядро лексичного значення твірного слова, змінюючи частиномовну належність [Селіванова 2006: 547]. Аналізоване визначення синтаксичної деривації корелює з концептуальним тлумаченням цього поняття Є. Куриловичем. У низці сучасних спеціальних мовознавчих студій зазначений термін також почали використовувати з іншим, ніж у Є. Куриловича, значенням. Його вживання стосовно синтаксичного рівня мови передусім відбиває

процеси творення одних синтаксичних одиниць від інших [Белошапкова 1983: 49], синтаксичного слова (синтаксеми) від простого речення [Городенська 1991: 132], а також процеси утворення речень [Мурзин 1974: 45], словосполучень [Снитко 1982: 87], що спричинилося до виокремлення дериваційного синтаксису як особливої галузі синтаксичної науки.

Природу транспозиції в канві модифікації та мутації висвітлював М. Докуліл [Dokulil 1962]. Указані поняття вчений розглядав як словотвірні типи, що мають безпосередній стосунок як до міжчастиномовних переходів, так і до змін у межах однієї частини мови. Транспозиція, на думку вченого, передбачає зміну частиномовної належності слова зі збереженням його лексичного значення. Модифікація пов'язана з несуттєвими зрушеннями в семантиці слова в межах тієї самої частини мови. Мутація зумовлює виникнення на основі старого значення абсолютно нового [Dokulil 1962: 29–49, 68–76].

Проблема транспозиції також докладно обґрунтована в працях В. В. Бабайцевої [Бабайцева 1967, 1973, 2000], А. Я. Баудера [Баудер 1980], В. В. Богданова [Богданов 1977], В. Г. Гака [Гак 1990], О. А. Земської [Земская 1973], О. С. Кубрякової [Кубрякова 1974], В. М. Мигиріна [Мигирин 1971], Ю. С. Степанова [Степанов 1981] та інших учених. Досить часто дослідники, використовуючи терміни «транспозиція», «деривація», «трансформація», «синкретизм», «перехід», «перехідність», «субституція» тощо, вкладають у них різний зміст.

Розподіл дериваційних процесів О. А. Земської, В. В. Богданова, О. С. Кубрякової та ін. ґрунтується насамперед на продуктивній ідеї класифікації словотвірних типів М. Докуліла. Зокрема, О. А. Земська, диференціюючи деривацію на синтаксичну та лексичну, у межах останньої вирізняє транспозиційні і нетранспозиційні типи. Синтаксична деривація, на погляд ученої, становить перехід слова з однієї частини мови в іншу без зміни в його лексичному значенні. Транспозиційний тип лексичної деривації – це перехід слова з однієї частини мови до іншої, який передбачає зміни в його значенні. Нетранспозиційний тип лексичної деривації пов'язаний зі змінами лексичного значення похідного слова в межах тієї самої частини мови [Земская 1973: 192].

В. В. Богданов пропонує розрізняти такі три типи словотвору: транспозиційний словотвір, власне-словотвір і гібридний словотвір

[Богданов 1977: 171]. Транспозиційний словотвір виявляє збіг із синтаксичною деривацією. Власне-словотвір стосується процесів, у яких похідне і твірне слово мають різні значення, проте належать до тієї самої частини мови. Гібридний (змішаний) словотвір зумовлює появу дериватів, що відрізняються від твірних слів лексичним значенням і частиномовною належністю [Богданов 1977: 171].

Під деривацією О. С. Кубрякова розуміє процес або результат утворення в мові будь-якого вторинного знака з опорою на ті чи ті вихідні одиниці або процедурні правила творення [Кубрякова 1974: 64], а транспозицію тлумачить як явище, що має стосунок до різних рівнів будови мови, вирізняючи при цьому «транспозицію морфологічну, результатом якої (чи виявом якої) є повна зміна морфологічного оточення вихідної основи, і транспозицію синтаксичну, результатом якої є зміна синтаксичних функцій вихідної одиниці без повної зміни її морфологічного оточення» [Кубрякова 1974: 75]. Морфологічну транспозицію, що має словотвірний характер, дослідниця називає конверсією⁸ і зазначає: «Якщо афіксацію можна визначати як процес приєднання афікса до твірної одиниці або як результат цього процесу, то конверсію можна визначати як процес морфологічної транспозиції основи і, отже, як процес повної зміни парадигми у вихідній одиниці або як результат повної зміни її морфологічного оточення» [Кубрякова 1974: 75].

На переконання Ю. С. Степанова транспозиція – це «таке мовне явище, коли мовна одиниця, або мовний знак, не змінюючи свого основного «речового» значення, змінює граматичне значення. Відповідно до того, чи виявляється транспозиція а) лише в зміні синтаксичного оточення й сполучуваності або б) у зміні лінійного означуваного знака, вона поділяється на два види – імпліцитну транспозицію, або гіпостаз, і експліцитну, або функціональну, транспозицію» [Степанов 1981: 185].

За спостереженнями В. В. Бабайцевої, транспозиційні процеси необхідно розглядати, з одного боку, як перехідність у вузькому розумінні, тобто такі діяхронні перетворення, наслідком яких є нові компоненти, що виступають функціональними омонімами щодо вихідних елементів, з іншого, як гібридні, контамінаційні явища на синхронному зрізі [Бабайцева 1973]. У першому значенні транспозиція являє собою перехід у системі частин мови й стосується процесів, пов'язаних із субстантивацією, вербалізацією, ад'ективацією тощо. У другому значенні – проміжні, контамінаційні

перетворення, за яких дериват поєднує в собі функції вихідної частини мови й тієї, до якої транспонується. Учена зосереджує увагу на мовних елементах із подвійними семантико-синтаксичними ознаками, пов'язаних явищами перехідності, і на їхнє означення вживає термін «синкретизм» [Бабайцева 2000: 236].

У Лінгвістичному енциклопедичному словнику «синкретизм» витлумачено як 1) збіг у процесі розвитку мови функційно різних граматичних категорій і форм в одній формі, наприклад, відмінковий синкретизм (одне закінчення має значення різних відмінків тощо) або 2) поєднання (синтез) диференційних структурних і семантичних ознак одиниць мови (певних розрядів слів, значень, речень, членів речення та ін.), які протиставлені одна одній в системі мови і пов'язані явищами перехідності (гібридні (контамінаційні, проміжні, дифузні)) утворення [Бабайцева 1990: 446]. Появу синкретичних явищ у будь-якому мовному ярусі зумовлюють два процеси: 1) перехід явищ із класу *A* до класу *B* із послабленням, а згодом і втратою ознак *A* й одночасно появою і посиленням ознак *B*, унаслідок чого клас *B* поповнюють нові одиниці (пор. адвербіалізацію, ад'ективацію, вербалізацію тощо); 2) взаємодія та взаємовплив явищ класів *A* і *B*, що спричиняють утворення особливого класу *C* (еволюція і функціонування дієприкметника, дієприслівника і под.) [Загнітко 2007: 243].

У сучасному теоретичному мовознавстві проблему синкретизму висвітлюють на тлі синтаксичних та морфологічних одиниць. В аспекті дослідження частиномовного синкретизму, за спостереженнями І. Г. Данилюка, очевидними і мотивованими є «два напрямки дослідження: а) вивчення синкретичних явищ у межах однієї частини мови, наприклад: формальна тотожність флексивних форм з різними граматичними значеннями (пор., Р.в. і З.в. одн. і мн. для іменника: *батька, батьків*; особові форми мин. часу доконаного виду дієслів: *я, ти, він ходив*) <...> ; б) вивчення синкретичних явищ на рівні цілої системи частин мови, тобто коли взаємодіють одиниці різної частиномовної приналежності» [Данилюк 2006: 28]. За такого тлумачення питання синкретизму має безпосередній стосунок до більш загальної проблеми – проблеми центру та периферії мовної системи чи мовних підсистем [Чеснокова 1988]. Характерно, що синкретичні явища перебувають на периферії цих систем. Функціонування лексико-граматичних класів слів у вторинних формально-синтаксичних позиціях «створює первинні умови для

перехідності» [Загнітко 2007: 244]. Останню розглядають як основну причину постання синкретичних одиниць у системі частин мови [Бабайцева 2000: 234].

Для опису процесів перетворення слів однієї частини мови в іншу сучасні мовознавці також використовують терміни «перехід», «перехідність», що слугують для позначення різних мовних явищ. Із поняттям «перехід» передовсім пов'язують «зміну категорійного статусу слова, його структурно-семантичної характеристики за збереження зовнішнього вигляду» [Тихомирова 1973: 78], що знаходить вияв у явищах субстантивації, вербалізації, ад'єктивації тощо, а перехідність⁹ переважно тлумачать як здатність до таких перетворень [Баудер 1980: 79].

Явища перехідності в граматичній структурі будь-якої мови зумовлюють живі мовні процеси, що пронизують усі ланки мовної структури. «Сама система, як певна цілісність, – за слушним міркуванням В. С. Ващенко, – не тільки не руйнується наявністю перехідних категорій, а, навпаки, ще більше зміцнюється й урівноважується. Без них система застигла б, стала нерухомою, а через те й змертвілою. Перехідні лексико-граматичні явища скріплюють систему частин мови в процесі її розвитку. <...> Отже, перехідні лексико-граматичні категорії – це носії нового. <...> Без перехідних явищ немає нового, немає руху, немає розвитку мови» [Ващенко 1953: 13–14]. Найбільше зацікавлення вони викликають на тлі морфологічної системи певної мови. Проблему класифікації частин мови неможливо всебічно обґрунтувати «без урахування специфіки так званих функційних омонімів, що виникли внаслідок явищ перехідності в системі частин мови» [Баудер 1980: 79]. З-поміж головних причин, що зумовлюють перехідність у складі лексико-граматичних класів слів, А. Я. Баудер вирізняє передусім потребу людини у вираженні різноманітних відтінків думок наявними мовними засобами, тобто екстралінгвістичний чинник. Семантичні чинники, на його думку, є лише передумовою перехідних явищ.

Своє бачення цієї проблематики має М. Ф. Лукін [Лукін 1986]. Перехід у системі частин мови він кваліфікує як лексико-граматичну субституцію, тобто «утворення словоформами будь-якої частини мови своїх вторинних форм (трансформ) і використання їх у ролі субститутів – заступників конкретних або потенційних слів інших частин мови» [Лукін 1986: 50]. Дослідник вирізняє два ступені такого

переходу – повний і неповний. За повного переходу валентність вихідної словоформи субститута цілком змінюється і він набуває нових дистрибутивних відношень, тобто і поза лексичним оточенням сприймається вже як словоформа певної частини мови. Повний перехід – явище винятково рідкісне, це тривалий історичний процес. На переконання ученого, повного переходу зазнали, наприклад, числівники *один, два, три, чотири*, які в давнину належали до кількісних прикметників, змінювалися за родами, числами, відмінками та залежали від іменників. Під неповним переходом науковець розуміє функціонування слова із загальнокатегорійною валентністю двох і більше частин мови. Наприклад: не розраховуй (на що?) *на зустріч* – брести (як?) *назустріч*. У межах неповного переходу М. Ф. Лукін спостерігає стійку та нестійку градацію [Лукін 1986: 50–51].

Під трансформацією В. М. Мигирін розуміє «складний процес зміни ознак слова, який зумовлює перехід слова з одного морфологічного розряду до іншого в межах тієї самої частин мови» [Мигирин 1971: 133]. Науковець визначає типи, ознаки й форми трансформацій, аналізує специфіку еміграційних та імміграційних процесів кожної частини мови, перехід одних граматичних форм до інших у межах одного лексико-граматичного класу, виявляє чинники, що регулюють процес перехідності та ін. За його спостереженнями, трансформація можлива в системі частин мови й у системі членів речення.

В українському мовознавстві питання транспозиції, узагальнення її типів відповідно до різних мовних рівнів, у межах окремих лексико-граматичних класів слів, їхніх граматичних та семантико-граматичних категорій відбито в працях І. Р. Вихованця [Вихованець 1988, 1997, 2004, 2004а], К. Г. Городенської [Городенська 1991, 1995], Н. В. Гуйванюк [Гуйванюк 2001], А. П. Загнітка [Загнітко 2007, 2011], В. М. Ожогана [Ожоган 2000, 2005], М. Я. Плющ [Плющ 2011, 2011а], В. В. Борецького [Борецький 2008], А. Ю. Габай [Габай 2011], І. Ф. Джочки [Джочка 2006], А. С. Джури [Джура 1999], І. О. Назаренко [Назаренко 2009], Л. Б. Наконечної [Наконечна 2008], В. С. Соколової [Соколова 2009] та інших учених. Особливо вагомим є внесок українських учених у дослідження проблем, пов'язаних із транспозицією на частиномовному рівні відповідно до принципів функційно-категорійної граматики (див. праці І. Р. Вихованця [Вихованець 1988, 1997, 2004, 2004а], К. Г. Городенської

[Городенська 1991, 1995], А. Ю. Габай [Габай 2011] та ін.) У полі зору дослідників також широке коло питань, що мають безпосередній стосунок до реалізації граматичних форм, їхніх функційно-граматичних модифікацій, омонімії, полісемії, синонімії граматичних знаків, їхніх еволюційних видозмін, вияву асиметричності тощо (див. праці А. П. Загнітка [Загнітко 2007, 2011], О. Г. Межова [Межов 2012], І. О. Назаренко [Назаренко 2009], Л. Б. Наконечної [Наконечна 2008] та ін.). Обґрунтувавши вагомий доробок зарубіжних і вітчизняних лінгвістів, І. Р. Вихованець уперше в лінгвоукраїністиці запропонував класифікаційну сітку різновидів граматичних транспозицій відповідно до типу граматичних одиниць та категорій, у межах яких можливі транспозиційні перетворення. Дослідник вирізняє три основні класи транспозицій (від найвищої в ієрархії граматичної одиниці чи категорії до нижчої): 1) реченнєві транспозиції; 2) частиномовні транспозиції; 3) графемні транспозиції (наприклад, взаємопереходи в графемній структурі морфологічних категорій). Усередині цих класів можливий подальший розподіл транспозицій [Вихованець 1997: 57–58].

Реченнєві транспозиції охоплюють широкий спектр перетворень і безпосередньо корелюють із виявом вихідних і похідних реченнєвих конструкцій. З-поміж реченнєвих транспозицій зацікавлення викликають ілюстрації реченнєвих перетворень, пов'язані з використанням одного комунікативного типу речень у функції іншого. Наприклад, питальне речення за певних умов може виражати ствердження або заперечення: *Хто властен виплескати море?* (М. Рильський). Цей клас транспозицій має безпосередній стосунок і до формальних видозмін конструкцій із синкретичними компонентами, наприклад: *Я радію* (двоскладне просте речення) → *Мені радісно* (односкладне просте речення). Яскравим виявом реченнєвих транспозицій є також покрокові перетворення, пов'язані з постанням двох-, трьох-, чотирьох- і більше пропозиційних реченнєвих утворень, де одна з пропозицій реалізована семантично автономним компонентом: ***Від морозу пожовклим листям вітер кружляв*** ← *Вітер кружляв листям, що пожовкло від морозу*. Похідні такого зразка, за спостереженнями А. П. Загнітка, в покроковому перетворенні постають опосередковані кількома похідними, пор.: *Був мороз + Листя пожовкло + Був вітер = Вітер кружляв* → 1) *Листя пожовкло, тому що був мороз + Був вітер = Вітер кружляв* → 2) *Листя пожовкло від морозу + Вітер кружляв* → 3) *Вітер кружляв*

пожовклим від морозу листям. Подібні покрокові перетворення не обов'язково фіксовані, проте прогностично вони передбачувані [Загнітко 2010: 387]¹⁰. Важливим за таких умов постає встановлення диференційних рис твірної й похідної одиниць, де остання часто формально елементарніша, проте семантично тотожна твірній або й значно ємніша, ніж твірна.

Частиномовні транспозиції мають безпосередній стосунок до взаємопереходів слів як основних морфологічних одиниць. Відповідно до концепції п'ятикомпонентної системи частин мови й залежно від частини мови, в яку або у функції якої може переходити слово, прийнято вирізняти п'ять типів транспозицій: субстантивізацію (перехід в іменники), вербалізацію (перехід у дієслова), ад'єктивізацію (перехід у прикметники), адвербіалізацію (перехід у прислівники), нумералізацію (перехід у числівники). Наявність у системі іменника, прикметника та прислівника займенникових слів як підкласу цих частин мови слугує для вирізнення ще й прономіналізації та її різновидів: субстантивної прономіналізації, ад'єктивної прономіналізації та адвербіальної прономіналізації. Поширене розрізнення двох ступенів частиномовної транспозиції – неповної, або синтаксичної, і повної, або морфологічної, – І. Р. Вихованець доповнив третім, семантичним, ступенем як завершальним у градації транспозицій [Вихованець 1997: 58]. Субстантивізація, вербалізація, ад'єктивізація, адвербіалізація, нумералізація має опертям певний вихідний фонд частиномовних одиниць, що дає змогу аналізувати їхні різновиди: відіменникові, віддієслівні, відприкметникові, відприслівникові та відчислівникові – на тлі п'яти типів транспозицій.

На переконання дослідників, транспозиції іноді можуть сягати й за межі слів. Транспозиції такого зразка спостерігаємо «за перетворень частин мови на одиниці нечастиномовного (нижчого в ієрархії) структурування – аналітичні синтаксичні морфеми (прийменники, сполучники, частки)» [Вихованець 1997: 58]. Грамемний клас транспозицій ґрунтується на взаємопереходах компонентів морфологічної, синтаксичної або словотвірної категорії. Яскравим прикладом такої транспозиції є переходи в грамемній структурі морфологічних категорій, наприклад, уживання грамеми теперішнього часу замість грамеми минулого і майбутнього часів тощо.

Отже, наявність низки понять («транспозиція», «деривація», «конверсія», «перехід», «перехідність» та ін.), що репрезентовані в сучасних лінгвістичних студіях як синоніми або як кореляти із широким та вузьким значенням і відображають сутність одного явища, сигналізує про відсутність загальноприйнятого підходу до їхнього тлумачення та певні протиріччя, якими позначені аналізовані теорії. Перевагу надаємо термінові «транспозиція» як такому, що найповніше відображає багатопланові вияви переходу в системі граматичних одиниць і категорій, їхнього ускладнення, синкретизму, омонімії, синонімії, еквівалентності тощо.

1.3 Міжчастиномовна транспозиція на тлі гетерогенної класифікації

Науково обґрунтованою та перспективною вважаємо класифікаційну сітку граматичних транспозицій, яку запропонував в українському мовознавстві І. Р. Вихованець [Вихованець 1997: 57–60]. Узявши за основу типи граматичних одиниць і категорій, здатних до транспозиційних перетворень, науковець виокремив три основні класи граматичних транспозицій: реченнєві, частиномовні й графемні – та акцентував на подальшій їхній диференціації. З-поміж цих різновидів частиномовні транспозиції як один із яскравих виявів явища асиметрії в мові, що розширюють номінативні потенції віртуальних мовних знаків, на нашу думку, потребують докладнішого аналізу й подальшої систематизації на широкому фактичному матеріалі сучасної української мови. Ускладнює розв'язання порушених питань відсутність у сучасному теоретичному мовознавстві єдиного загальноприйнятого погляду на склад і принципи класифікації частин мови¹¹, критерії їхнього виділення, а також визначальні синтаксичні та морфологічні ознаки на тлі категорійної та лексичної семантики, ступінь вияву семантичних і граматичних рис тощо. Незважаючи на тривалу історію вивчення частин мови й активне їхнє студіювання на матеріалі різних за будовою сучасних мов, ця проблематика й сьогодні залишається дискусійною та до кінця не розв'язаною. Слушними є міркування О. С. Кубрякової про те, що частини мови «належать до найповніше описаних розрядів слів, оскільки в кожній граматиці й у кожному словнику окремо взятої мови повинно бути прийняте якесь рішення

стосовно кількості й номенклатури представлених у ній частин мови. Натомість питання про частини мови як особливі категорії чи класи належать до питань, які, хоч і мають давню традицію вивчення, усе ж не є вирішеними» [Кубрякова 2004: 29]. Питання виокремлення частин мови, критерії їхньої диференціації перебувають у зрізі актуальних проблем новітніх граматичних описів вітчизняних і зарубіжних учених (див.: [Бабайцева 2000; Вихованець 2004]), підручників та посібників для вищої школи (див.: [Безпояско 1993; Горпинич 2004]), низки періодичних видань (див.: [Карпенко 2001; Данилюк 2005, 2005а; Селіванова 2009; Гуйванюк 2009]). Це ще раз засвідчує, що проблема частиномовної класифікації слів насправді становить комплекс взаємопов'язаних проблем, з-поміж яких І. Г. Данилюк виділяє ядерні: 1) які принципи лежать в основі класифікації слів за частинами мови (інакше: які мовні (лексичні, граматичні) категорії є значущими для частиномовної класифікації слів); 2) чи всі слова належать до певної частини мови, чи є такі, що перебувають поза системою; 3) чи розташовуються частини мови лінійно, чи перебувають на різних рівнях [Данилюк 2005а]. До вужчих питань, що мають безпосередній стосунок до вагомих аспектів частиномовної класифікації, дослідник зараховує: комплекс диференційних ознак певної частини мови; кореляцію частин мови та членів речення; універсальні частини мови й ті, що є специфічними для окремих мов; історію виникнення окремих частин мови, появу нових; функціонування та кваліфікацію змішаних (гібридних) частин мови тощо [Данилюк 2005а]. Відкритість і дискусійність проблеми частиномовної диференціації є не лише свідченням її загальної складності, а й принципово різних вихідних положень, передумов, неоднакових прагматичних настанов, якими оперують сучасні дослідники.

Частинимовні класифікації прийнято диференціювати на гомогенні (за одним критерієм)¹² і гетерогенні (за кількома різними критеріями)¹³. Лише послідовне врахування в частинимовній диференціації кількох важливих критеріїв, з-поміж яких традиційно виокремлюють семантичний, синтаксичний і морфологічний, а за певних умов і словотвірний, допомагає позитивно розв'язати порушене питання, уникаючи суб'єктивності. Про це чітко й недвозначно постулює І. Р. Вихованець: «Застосування гомогенної класифікації <...> не забезпечує послідовної класифікації частин мови, оскільки саме в цих одиницях перетинаються і взаємодіють

морфологічний, словотвірний, синтаксичний і лексичний рівні мови. Тільки гетерогенна класифікація, тобто комплексний критерій (семантичний, синтаксичний і морфологічний і для похідних слів словотвірний), дає змогу здійснити всебічну класифікацію слів» [Вихованець 2004: 14].

Використання частиномовної класифікації з опертям на кілька вагомих, універсальних принципів зумовлює необхідність урахування їхньої ієрархії та підпорядкованості одному визначальному¹⁴. Таким, безперечно, виступає семантичний критерій, що має опертям глибинні семантичні чинники, які лежать в основі синтаксичних і морфологічних ознак слів. На переконання сучасних українських граматистів, доцільно «розглядати семантичний критерій у трьох вимірах: а) у площині найменування, позначення певних об'єктів довкілля; б) у плані лексичного значення слова; в) в аспекті категорійного значення частини мови» [Вихованець 2004: 14–15]. Перші два виміри безпосередньо стосуються спрямованості певних частин мови до окремих об'єктів позамовного світу та своєрідності відображення останніх у мові, найтісніше пов'язані в семантиці слова. Різним є ступінь узагальнення в лексико-денотативному значенні слова та його категорійному значенні. Індивідуальне лексичне значення слова має стосунок до найнижчого рівня абстракції, а категорійне значення частини мови – відповідно до найвищого рівня абстракції.

Будь-яке слово, що має певне лексичне значення, у мові зазнає граматичної спеціалізації, підгрунття якої становить семантика слова. Остання регулює використання слова в певних граматичних функціях, з-поміж яких синтаксичні параметри необхідно вважати вирішальними в граматичній спеціалізації слів. Кожна частина мови характеризується первинними синтаксичними функціями. Так, для іменників первинною є позиція підмета або керованого присудком другорядного члена речення – додатка, для дієслова – позиція присудка і т. д., проте за комунікативних потреб можливе вживання слів у нетипових для них функціях¹⁵, що зумовлює виникнення синтаксичних транспозитів, тобто словоформ із вторинними функціями. І. Р. Вихованець та К. Г. Городенська, автори «Теоретичної морфології української мови», пропонують двобічну інтерпретацію синтаксичного критерію, застосування якого прогнозує виокремлення компонентів поверхневої синтаксичної структури на основі синтаксичних зв'язків та компонентів глибинної

структури, окреслюваних відповідно до семантико-синтаксичних відношень [Вихованець 2004: 15]. Тому другим за важливістю принципом розподілу слів за частинами мови варто визнати синтаксичний критерій, відповідно до якого належність слова до певної частини мови, безперечно, визначає його формально-синтаксична і семантико-синтаксична позиція в структурі речення.

Синтаксичну спеціалізацію доповнюють морфологічні показники, які передусім стосуються формальних ознак частин мови – сукупності морфологічних категорій та парадигм. Морфологічний критерій має опертям синтаксичний мовний рівень, зокрема його формально-граматичну та семантико-граматичну структури і є третім в ієрархії частиномовних критеріїв.

І насамкінець, словотвірний критерій. Його використання доцільне лише тоді, коли інші, загально визнані, критерії не дають змоги однозначно тлумачити певне похідне слово [Данилюк 2005а]. За таких умов увагу необхідно акцентувати на афіксальних морфемах слова, що є специфічними для того чи того лексико-граматичного класу слів.

Класифікація частин мови, що має опертям схарактеризовані критерії, безперечно, превалює в сучасному українському й зарубіжному мовознавстві. Проте її конкретні вияви на ґрунті української та інших типологічно подібних до неї мов відрізняються не лише послідовністю застосування різнорідних критеріїв, а й кількісним та якісним складом виокремлених частин мови, їхнім розташуванням із погляду ієрархії, зарахуванням певних слів до системи частин мови, вилученням відповідних розрядів із їхнього складу тощо.

Послідовне дотримання задекларованих принципів сприяло зменшенню кількості частин мови¹⁶ за рахунок вилучення з їхнього складу певних розрядів слів і зарахування останніх до інших мовних одиниць. За таких умов частиномовний статус отримали передовсім чотири частини мови: іменник, дієслово, прикметник і прислівник¹⁷. «До чотирьох частин мови, – на глибоке переконання І. Р. Вихованця, – потрібно додати числівник за його семантичну своєрідність, пов'язану з вираженням категорійного значення кількості». [Вихованець 2004: 16]. Решту слів винесено за рамки частиномовної класифікації: займенникові слова розглянуто як окремий підклас у складі зазначених частин мови, службовим словам надано статусу

слів-морфем, а реченнєвим одиницям на кшталт вигуків – слів-речень [Вихованець 2004: 19].

У сучасних граматичних описах частини мови кваліфікують як класи слів, виразні частиномовні риси яких притаманні не всім елементам класу, а лише певній їхній частині. Це дає змогу аналізувати ті чи ті компоненти за принципом функційно-граматичного поля¹⁸, ядрові якого властиві «ознаки найбільшої спеціалізованості у вираженні інваріантного змісту й найбільшої формальної регулярності відповідно до цього змісту» [Селіванова 2009: 48], а периферії звичайно – розмитість цих властивостей класу, винятки, синкретизм тощо. На таких концептуальних принципах ґрунтується виокремлення двох центральних (іменника та дієслова) і трьох периферійних лексико-граматичних класів (прикметника, прислівника і числівника) у фундаментальній праці «Теоретична морфологія української мови» І. Р. Вихованця та К. Г. Городенської [Вихованець 2004: 16–17].

У середині частин мови дослідники виділяють зону первинних лексичних значень, що є підґрунтям для виникнення їхніх вторинних, похідних, лексичних значень. Так, первинні значення іменників охоплюють сферу найменувань предметів матеріального світу й наділені категорійною ознакою реальної предметності. Їхні вторинні лексичні значення, зокрема значення опредметнених дій або станів, ґрунтуються на первинних лексичних значеннях дієслів, що є безперечно, відображенням дериваційних міжчастиномовних відношень, виявом частиномовної транспозиції. Акцентуючи увагу на транспозиційних особливостях таких мовних одиниць, О. С. Кубрякова зазначає: «Програючи в однорідності позначень і ставлячи на одну площину власне-предметні й опредметнені імена, транспозиція надзвичайно збагачує семантичні можливості самого класу іменників й уможлиблює гіпостазис – сприйняття ознаки, процесу, дії або стану як окремого об'єкта» [Кубрякова 1988: 159]. Транспозиція не лише змінює знак функції, вона також дає змогу осмислити певні явища, події, факти тощо як відповідні аналоги предметів у невидимому світі [Кубрякова 1988: 176]. Аналізований матеріал яскраво сигналізує про те, що «частини мови включають до свого складу підклас дериватів (у нашому розумінні транспозитів. – І. М.), яким не притаманне лексичне значення ядра лексико-граматичного класу. Відсутність хоча б однієї із сукупності ознак, що дають підставу для зарахування слова до відповідної частини мови,

свідчить про його дериваційне походження, про його вторинність у межах первинного класу» [Вихованець 1988: 19]. Т. С. Тихомирова визначила такі характерні ознаки слів, що зазнають міжчастиномовних переходів: 1) словоформи змінюють обсяг свого початкового значення або змінюють значення, що характерні для вихідних лексем; 2) словоформам не властива попередня морфологічна парадигма; 3) словоформи втрачають синтаксичні зв'язки вихідних лексем [Тихомирова 1973: 78–80].

Переміщення слів у нетипові формально-синтаксичні позиції дослідники кваліфікують як основну причину виникнення явищ синкретизму в канві частин мови [Бабайцева 1990: 446–447; 2000: 234; Загнітко 2007: 247]. Вторинне синтаксичне функціонування є передумовою різноманітних виявів частиномовних переходів, що передбачають утрату диференційних особливостей одного лексико-граматичного класу й відповідно набуття ознак іншого класу. Типовим віддзеркаленням транспозиційних міжчастиномовних відношень є вживання прикметників у синтаксичній функції присудка, що засвідчує його переміщення з лексико-граматичного класу власне-прикметників у власне-дієслівний клас і є результатом утворення омонімів – представників різних частиномовних класів, а також наслідком появи в межах дієслівного класу виразних периферійних явищ. Останнім властивий синтез диференційних рис дієслівного та прикметникового лексико-граматичних класів, синкретизм як невід'ємна ознака динамічних лінгвальних процесів, що передбачають рухливість відносно стабільної мовної системи.

Підґрунтям синтаксичної транспозиції, з одного боку, є позиційна закріпленість, або функційна спеціалізація, основних частин мови, тобто їхня спроможність заступати певну, зумовлену категорійним значенням формально-синтаксичну позицію, а з іншого – їхня позиційна рухливість. Кореляцію частин мови та їхніх формально-синтаксичних функцій зумовлюють дві протилежні тенденції: а) тяжіння до однозначного синтаксичного використання категорій, до їхньої синтаксичної спеціалізації; б) уживання морфологічних категорій у нетипових, вторинних, функціях [Городенська 1983: 155].

Категорійне значення лексико-граматичних класів слів виявляє співвідносність із первинною формально-синтаксичною функцією. Зокрема, категорійне значення дії або стану в дієслова корелює з його первинною синтаксичною позицією присудка або головного члена односкладного речення, співвідносного з присудком; категорійне

значення предметності в іменників пов'язане з функцією підмета або головного члена односкладного речення, співвідносного з підметом, а також керованого другорядного члена речення; категорійне значення ознаки предмета в прикметника має безпосередній стосунок до позиції присубстантивного другорядного члена речення; категорійне значення ознаки ознаки в прислівника звичайно співвідносне з позицією приприсудкового другорядного члена речення або детермінантного члена речення (див.: [Городенська 1983: 155; Вихованець 1988: 20]). Саме наявність співвідносності на рівні категорійних значень і синтаксичних функцій є визначальною для надання певним групам слів статусу окремих частин мови.

Досить часто функційні потреби зумовлюють порушення кореляцій між категорійним значенням певного слова та його синтаксичною позицією. Це є свідченням того, що, крім типових, первинних, функцій, слова можуть заступати нетипові для них, вторинні, функції. Характерно, що таку здатність виявляють центральні (іменник, дієслово) та периферійні (прикметник, прислівник, числівник) частини мови. Залежно від лексико-граматичного класу, в який переходить слово, вирізняють субстантивацію, вербалізацію, ад'ективацію, адвербіалізацію тощо [Вихованець 2004а: 692]. Іменник, наприклад, за певних комунікативних потреб може заступати первинні формально-синтаксичні позиції дієслова, прикметника та прислівника, а дієслово відповідно – іменника, прикметника та прислівника тощо, наприклад: *...Липинський <...> був учнем Першої київської гімназії* (І. Корсак); *Ми ринули під крики «слава!» на лаву ворога* (В. Сосюра); *...вечорами линуть сині димочки до неба* (Ірина Вільде); *Корчувати його [коріння. – І. М.] не так легко* (У. Самчук); *Ну, а бажання читати книги у вас є? – запитав Василь Олександрович* (І. Цюпа); *Стомилися хлопці, присіли спочити* (П. Воронько).

За спостереженнями К. Г. Городенської, «у заміщенні категоріями невластних позицій розрізняється okazionale, нерегулярне, зумовлене потребами комунікації вживання окремих слів якоїсь категорії у функції іншої (*Материне «потрібно, не відкладай» син запам'ятав назавжди*), а також типове, характерне чи навіть узусне використання певних груп лексем одних категорій у ролі інших, наприклад, прислівники *відмінно, добре, задовільно, незадовільно* функціонують як іменники – назви оцінок (пор.: *Учень одержав відмінно і добре*)» [Городенська 1983: 156–157]. Вторинне

синтаксичне функціонування є передумовою різноманітних виявів частиномовних переходів, що передбачають утрату диференційних особливостей одного лексико-граматичного класу й відповідно набуття ознак іншого класу.

Функційне уподібнення слів одних лексико-граматичних класів до слів інших класів можливе лише на тлі їхнього семантичного уподібнення. Будь-яке слово, перебуваючи у формально-синтаксичній позиції іншого слова, набуває його категорійного значення. Зокрема, іменник у присудковій формально-синтаксичній позиції є виразником процесуального значення, у позиції присубстантивного другорядного члена речення – атрибутивної семантики, у детермінантній позиції – обставинної семантики і т. д., наприклад: *Криниця – благородна пані* (В. Слапчук); *Русява дівчина у хустці, і повні глечики усі* (О. Ольжич); *А ночами земля мені сниться* (І. Жиленко). Такі й подібні зміни, що мають безпосередній стосунок до міжчастининомовних переміщень з однієї формально-синтаксичної позиції в іншу кваліфікують як неморфологізовані синтаксичні зміни [Вихованець 2004: 26].

Здатність одних лексико-граматичних класів слів заступати формально-синтаксичні позиції інших класів слів зумовлена передусім характером їхніх первинних формально-синтаксичних позицій, що прогнозують їм відповідне місце у формально-синтаксичній реченнєвій побудові. Наприклад, дієслово та іменник, займаючи відповідно центральні, присудкову та підметову, позиції, легко переміщуються в первинні позиції інших лексико-граматичних класів слів. Первинна формально-синтаксична функція прислівника – функція приприсудкового або припідметово-присудкового другорядного члена речення – перебуває на периферії формально-синтаксичних позицій, що відповідно й ускладнює його вживання в більш віддалених іменникових та прикметникових синтаксичних позиціях. Функціонуванню прислівників у ролі іменних частин мови перешкоджає передовсім їхнє вторинне, відіменне, походження, оскільки «транспозиційні переходи прислівників – це по суті повернення їх до своїх вихідних позицій, тобто зворотний процес» [Городенська 1983: 158]. Прикметники, як і прислівники, посідають у формально-синтаксичній структурі периферійне місце, проте на противагу їм активніше задіяні в міжчастининомовній транспозиції, що, безперечно, залежить від специфіки атрибутивної позиції.

Зміни, які за міжчастиномовної транспозиції зазнають морфологічного закріплення, належать до морфологізованих синтаксичних змін. Вони усувають суперечність, що виникає між морфологічною формою слова й зайнятою нею вторинною формально-синтаксичною позицією. Вторинно зафіксовану лексему змінює та, для якої ця функція первинна. Нове слово набуває необхідної формальної оболонки за допомогою афіксальних морфем – суфіксів, зрідка – префіксів і суфіксів, а також відповідного граматичного оформлення, що зумовлює набуття одних і втрату або нейтралізацію інших граматичних категорій. Так, синтаксично вербалізований іменник переходить у дієслово (*Батько **коваль** → Батько **ковалює***); синтаксично ад'єктивованим іменником – у прикметник (*Співав їм отой хлопчик під золоту трель дудочки **сестри** → Співав їм отой хлопчик під золоту трель **сестриної** дудочки...*) (В. Шевчук); синтаксично вербалізований прикметник – у дієслово (*Сутінки **стають густішими** → Сутінки **густішають***) (В. Слапчук) і под.

Дослідники розрізняють два різновиди морфологізованих синтаксичних змін: повні та неповні [Вихованець 2004: 26]. Перші оформлені засобами того лексико-граматичного класу, до якого переходить відповідне слово. За повних змін синтаксичні транспозити цілком набувають ознак тієї частини мови, у формально-синтаксичній функції якої вони перебувають. Повні морфологізовані зміни звичайно стосуються відсубстантивних ад'єктивних синтаксичних транспозитів, що набувають абсолютного морфологічного прикметникового вираження, деяких семантичних груп відсубстантивних та відад'єктивних дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів, що цілком отримують морфологічне оформлення дієслів, а також інших різновидів транспозитів, пор.: *Ясно-синя постать **сестри** була майже внизу, і він раптом пошкодував, що не признався до неї → **Сестрина** ясно-синя постать була майже внизу, і він раптом пошкодував, що не признався до неї* (В. Шевчук); *Шлях із **Полтави** сніги перемели, вороже військо ломиться у брами → **Полтавський** шлях сніги перемели, вороже військо ломиться у брами* (Л. Костенко); ***Стають сірими** стіни → **Сіріють** <...> стіни* (В. Симоненко); – *Я **козак**... (Ю. Мушкетик) → Я **козакою*** і т. д.

Неповні морфологізовані зміни можливі за умови, коли синтаксичні транспозити змінюють своє оформлення за допомогою

засобів того самого, тобто вихідного, лексико-граматичного класу. Типовою ілюстрацією неповного морфологізованого синтаксичного переходу є відсубстантивна ад'єктивна транспозиція, наприклад: *Онук малює* → *малюнок онука*; *Драматург написав п'єсу* → *Написання п'єси драматургом*. Як відомо, називний і знахідний іменникові відмінки у своєму первинному функціонуванні не залежать від інших іменникових відмінкових форм, проте вони можуть зазнавати транспозиції в родовий відмінок – типову присубстантивну форму, що разом із називним і знахідним відмінками формує морфологічну іменникову відмінкову парадигму. За таких умов морфологізовані відсубстантивні ад'єктивні транспозити зберігають самостійні морфологічні категорії роду та числа. Аналізовану транспозицію відмінкових форм, що можлива в межах власне-відмінкового функціонування, прийнято розглядати як передступінь морфологічного ступеня переходу в системі лексико-граматичних класів слів [Вихованець 2004: 27].

Іноді лексико-граматичним класам слів, що зазнали двох ступенів переходу – синтаксичного та морфологічного, – на переконання І. Р. Вихованця, притаманний і третій, семантичний, ступінь, ступінь найвищого рангу, що є завершальним у частиномовній транспозиції [Вихованець 2004: 27]. «Нова для вихідної частини мови синтаксична позиція, морфологізація цієї позиції зумовлюють поступове «вростання» деривата у новий для нього семантико-граматичний клас. Відбуваються різні семантичні нашарування на дериват, зближення з ядром іншого лексико-граматичного класу, внаслідок чого дериват стає позначенням іншого порівняно з вихідним лексичним значенням денотата» [Вихованець 2004: 27]. Поетапне перетворення дієслова на «справжній» іменник можна репрезентувати в такий спосіб: *Діти сиділи* (синтаксичне, морфологічне і семантичне дієслово) *в кімнаті* → ***Сидіти*** (синтаксичний іменник і морфологічний напівіменник-інфінітив) *в кімнаті було комфортно* → ***Сидіння*** (синтаксичний і морфологічний іменник) *в кімнаті було комфортним* → ***Сидіння*** (синтаксичний, морфологічний і семантичний іменник) *шофера досить зручне*.

Отже, у новітніх граматичних описах української мови частиномовну транспозицію тлумачено як триступеневий процес, що за відповідних комунікативних потреб може набувати синтаксичного, морфологічного й семантичного вираження. Відповідно до виокремлення трьох основних ступенів – синтаксичного,

морфологічного та семантичного – частиномовних переходів та концепції п'ятикомпонентної системи частин мови, які вирізняються переважно з урахуванням семантичних, морфологічних і синтаксичних ознак, звичайно можливі такі ступені та різновиди переходу в системі частин мови: 1) синтаксична, морфологічна і семантична субстантивізація; 2) синтаксична, морфологічна і семантична вербалізація; 3) синтаксична, морфологічна і семантична ад'єктивізація; 4) синтаксична і морфологічна адвербалізація тощо.

1.4 Аналітичні та синтетичні засоби дієслівної транспозиції

Особливе зацікавлення до співіснування синтетичних та аналітичних засобів у граматичних системах мов флективно-синтетичного типу продиктоване прагненням учених визначити динаміку змін у мові, зокрема в її морфологічній, синтаксичній та словотвірній підсистемах. Попри те, що українська мова за своєю граматичною структурою належить до мов синтетичних, на сучасному етапі її функціонування виявлено тенденцію до поступового збільшення вкраплень аналітичних явищ. Набуття флективно-синтетичними мовами аналітичних ознак у лінгвістичних дослідженнях останніх десятиріч розглядають як показник прогресу мовної техніки [Дубова 1999: 9], що зумовлює видозміну основних напрямів розвитку й динаміки граматичного ладу української мови.

Незважаючи на суперечність, яку закладено в природі аналітичних явищ, основна їхня сутність залишилась незмінною та стала однією з центральних проблем сучасних граматичних теорій. Під аналітизмом учені звичайно розуміють розподіл лексичного та граматичного значень між окремими елементами структурно та семантично об'єднаних компонентів як складників однієї граматичної категорії. На аргументований погляд І. Р. Вихованця, явище аналітизму «виявляється в роздільному вираженні основного (лексичного) і додаткового граматичного (морфологічного, синтаксичного, словотвірного) значень слова або в такому ж роздільному оформленні змістових характеристик речення, виражених лексичними засобами, і його граматичної спеціалізації, передаваної аналітичними власне-морфемами або аналітичними словами-морфемами» [Вихованець 2002: 3]. У новітніх граматичних студіях проведено диференціацію аналітичних форм на три

різновиди: морфологічні, синтаксичні та словотвірні [Вихованець 2002: 3]. Найбільш вивченими є звичайно аналітичні форми морфологічних категорій¹⁹, недостатньо дослідженими в цьому плані, такими, що потребують системного аналізу, синтаксичні категорії.

У сучасній українській мові відповідно до двох основних ступенів частиномовних переходів – синтаксичного та морфологічного – виокремлюємо аналітичні та синтетичні граматичні засоби транспозиції. У ролі граматичних елементів аналітичних форм зафіксовані звичайно аналітичні морфеми або специфічні аналітичні морфеми-зв'язки. Це передовсім прийменники, а також допоміжні дієслова, що зазнають десемантизації. Показовими в цьому плані є аналітичні засоби вираження дієслівної синтаксичної транспозиції. Характерно, що всі чотири її різновиди – відіменниковий, відприкметниковий, відприслівниковий та відчислівниковий – представлені в граматичній структурі української мови лише в аналітичному вияві. Це означає, що перехід інших частин мови – іменника, прикметника, прислівника та числівника у формально-синтаксичну сферу дієслова стає можливим за наявності експліцитно чи імпліцитно вираженої аналітичної синтаксичної морфеми-зв'язки *бути* або лише експліцитно представлених аналітичних синтаксичних морфем-напівзв'язок, які, не маючи повного семантичного навантаження, у структурі речення виконують роль своєрідних транспозиторів, наприклад: *У вимірах національних я українець* (Л. Костенко); *...Кальвін <...> у 1931 році став бакалавром природничих наук* («Хімія», 2010); *Розкішне волосся <...> стає необхідним елементом орнаментального задуму* («День», 2013); *Болота парку – різноманітні* («Шацький національний природничий парк : фотоальбом»); *Експлуатація свердловини є надто дорогою* («Тиждень», 2012); *...і під хмарами похмурими піна стала сива* (Є. Маланюк); *Тещі, звичайно, у нас погано* (Л. Костенко); *І було страшно й солодко зараз* (Є. Маланюк); *То ж був один, тепер нас буде двійко* (Л. Костенко). Таке функційно-транспозиційне переведення витлумачуємо як дієслівну аналітичну синтаксичну транспозицію, суть якої полягає в синтаксичному переході аналізованих частиномовних класів слів у формально-синтаксичні позиції дієслів. За транспонування інших частин мови у сферу дієслова аналітичні синтаксичні морфеми-зв'язки надають «синтаксичним дієсловам, що мають аналітичну будову (за нашою термінологією – дієслівним аналітичним синтаксичним транспозитам

– І. М.), визначальних граматичних дієслівних категорій часу й способу, а також особи, виду, роду тощо», тобто «синтаксично одієслівлюють вербалізовані іменні частини мови та прислівники» [Городенська 2004: 366], оскільки одиниці цих класів не можуть бути самостійними виразниками зазначених дієслівних граматичних категорій. Основні засади функційно-транспозиційної теорії дали нам змогу зробити висновок про граматичну роль аналітичної синтаксичної морфеми-зв'язки та семантичне навантаження відіменникових, відприкметникових, відчислівникових і відприслівникових дієслівних синтаксичних утворень як складників дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції.

Аналітичні засоби вираження дієслівної синтаксичної транспозиції диференціюємо на спеціалізовані та неспеціалізовані. Спеціалізованими аналітичними засобами синтаксичної дієслівності, на нашу думку, варто визнати аналітичні синтаксичні морфеми-зв'язки, або власне-зв'язки, *бути, становити, являти собою*, оскільки лише вони, «транспонуючи іменні частини мови та прислівники в синтаксичні позиції дієслова, виконують суто граматичну роль і позбавлені лексичного навантаження» [Городенська 2004: 368]. Ці аналітичні синтаксичні морфеми-зв'язки диференціюємо за здатністю переводити одиниці різних частиномовних класів слів у формально-синтаксичні позиції дієслова – позицію присудка у двоскладному реченні або позицію співвідносного з присудком головного члена односкладного речення.

З-поміж спеціалізованих аналітичних засобів синтаксичної транспозиції статус універсального, поліфункціонального закріплено за аналітичною синтаксичною морфемою-зв'язкою *бути*, оскільки лише вона виявляє здатність транспонувати в синтаксичні позиції дієслова одиниці всіх частиномовних класів: іменники, прикметники, числівники та прислівники, надаючи їм визначальних дієслівних граматичних значень часу й способу, а також особи, числа і под., наприклад: *Він був лісником* (Л. Костенко); *Він лісник*; *Він буде лісником*; *Він був би лісником*; *Нехай він буде лісником*; *Ти будь лісником*; *Нехай би він був лісником*; *Сніг мокрий* (Л. Костенко); *Сніг був мокрий*; *Сніг буде мокрий*; *Сніг був би мокрий*; *Нехай сніг буде мокрий*; *Якби (коли б) сніг був мокрий*; *...жінкам було хороше!* (М. Вінграновський); *Жінкам хороше*; *Жінкам буде хороше*; *Жінкам було б хороше*; *Нехай жінкам буде хороше*; *Якби (коли б) жінкам було хороше*; *...правда одна* (Усна народна творчість); *Правда була*

одна; Правда буде одна; Правда була б одна; Нехай правда буде одна; Якби (коли б) правда була одна.

На протизвагу аналітичній синтаксичній морфемі-зв'язці *бути* власне-зв'язки *становити* та *являти собою* наділені обмеженими транспозиційними можливостями. Вони передовсім синтаксично одієслівлюють предикативно вжиті іменники, морфологічно експліковані безприйменниковим знахідним відмінком, наприклад: *...заморозки становлять <...> небезпеку для рослин...* («Фізика та астрономія в сучасній школі», 2013); *Характерну ознаку власне-кількісних числівників становить їхня лексико-семантична впорядкованість...* (І. Вихованець); *...займенники становлять в іменниковому, прикметниковому та прислівниковому класах окремий підклас...* (І. Вихованець); *[Інфляція. – І. М.] являє собою феномен грошовий* («Дзеркало тижня», 2008); *...твір <...> являє собою функціонально, семантично і структурно завершений текст* (А. Загнітко). Щоправда, зв'язковий компонент *становити* також транспонує в синтаксичну сферу дієслова числівниково-іменникові сполуки, що зазвичай заступають формально-синтаксичну позицію складеного присудка двоскладного неелементарного речення, наприклад: *Видовий склад навуки становить 222 види з 19 родин* («Шацький національний природничий парк : фотоальбом»); *Площа його [Хелмського воєводства. – І. М.] території становить 3 866 кв. км.* («Єврорегіон Буг : Волинська область»); *Приріст прямих закордонних інвестицій в Україну 2011-го становив 4, 56 мільярдів доларів...* («Тиждень», 2012); *...російський ВВП становить близько 1 % світового* («Тиждень», 2012); *Загальна площа підземних вод становить 10% площі суходолу* («Атлас вчителя»); *Валовий збір цукрових буряків (фабричних) становив майже 1,5 млн. тонн...* («Віче», 2012).

До неспеціалізованих аналітичних засобів дієслівної синтаксичної транспозиції, за нашими міркуваннями, варто віднести аналітичні синтаксичні морфемі-напівзв'язки, або невласне-зв'язки. Зазначені зв'язкові компоненти здебільшого витлумачено як «гібридний тип слів, що поєднують функції дієслова і зв'язки» [Виноградов 1986: 553] і перебувають на шляху до повної граматикалізації. Щодо визначення їхнього кількісного та якісного складу серед учених немає одностайності. Попри значні напрацювання в цій галузі, досі не визначений корпус невласне-зв'язок, що, крім граматичної функції, доповнюють лексичне

значення присудкового імені або прислівника додатковими смисловими відтінками, оскільки «не запропоновано надійних наукових критеріїв установа ступенів десемантизації дієслів» [Городенська 2004: 368]. Тому репрезентовані в лінгвістичній літературі класифікації зв'язкових компонентів – це наслідок суб'єктивних підходів до спроби їхньої систематизації. До невласне-зв'язок звичайно належать дієслова *ставати / стати, лишатися / лишитися, залишатися / залишитися, зоставатися / зостатися, виявлятися / виявитися, називатися, вважатися, здаватися / здатися* і под., що одночасно є аналітичними синтаксичними виразами граматичних дієслівних значень часу, способу, особи, виду, роду тощо та модифікаторами семантики предикативно вжитих іменних частин мови та прислівників.

Невласне-зв'язки як неспеціалізовані аналітичні засоби вираження синтаксичної дієслівності диференціюємо за можливістю переводити слова різних частиномовних класів у позицію присудка двоскладного речення або співвідносного з присудком головного члена односкладного речення. До універсальних, тих, що зафіксовані в усіх різновидах дієслівної синтаксичної транспозиції, належать *ставати / стати, лишатися / лишитися, залишатися / залишитися, зоставатися / зостатися, виявлятися / виявитися*. Морфемі-напівзв'язки *ставати / стати* вказують на набуття стану, перехід від одного стану до іншого; *лишатися / лишитися, залишатися / залишитися, зоставатися / зостатися* засвідчують збереження попереднього стану, подальше перебування у відповідному стані; *виявлятися / виявитися* констатують про виявлення стану, пов'язаного з уподібненням до кого-небудь або чого-небудь, а також виявлення якісного, кількісного й оцінного стану: *Ірена Сольська стала музою для митців Молодої Польщі* («День», 2013); *Без роботи день роком стає* (Усна народна творчість); *Стає тісною їй земля* («Муза любові й боротьби...»); *Йому стає тепло...* (В. Малик) ...їх [бійців. – І. М.] *стало одразу дуже багато* (О. Гончар); *Несказане лишилось несказаним...* (Л. Костенко); *З восьмерих дітей нас двійко лишилося...* (О. Іваненко); *Слон Бой залишився вдівцем* (Л. Костенко); *Пішов вовк по вовну та й сам зостався стрижений* (Усна народна творчість); [Убитих.– І. М.] *зосталося багато...* (П. Загребельний); *Знайти інструмент виявилось непросто...* («Україна молода», 2008) і т. д. Серед аналізованих найуживаніша

аналітична синтаксична морфема-напівзв'язка *ставати / стати*, зокрема її корелят доконаного виду *стати*.

Дещо обмеженішим аналітичним засобом вираження синтаксичної дієслівності варто визнати аналітичні синтаксичні морфеми-напівзв'язки *робитися / зробитися*, що переводять у формально-синтаксичну позицію присудка двоскладного речення або співвідносного з присудком головного члена односкладного речення одиниці трьох частиномовних класів – іменників, прикметників та прислівників і зафіксовані із семантикою «ставати/стати яким-небудь, набуваючи певних властивостей, якостей, ознак, якогось вигляду», наприклад: *Через це старі люди робилися дуже недбалими* (Усна народна творчість); *...а ти собі сидів би вдома і потроху грамотним робився...* (Остап Вишня); *Відтак дві групи, не дійшовши згоди, зробились між собою антиподи* (Л. Костенко); *Відтак зробився гречин той баладою* (Л. Костенко); *Люди зробилися злі* (Л. Костенко); *Невесело <...> зробилося на душі...* (І. Пільгук); *У літаку самотній жінці зробилося погано* (В. Слапчук) і т. ін. Ще обмеженіші в уживанні морфеми-напівзв'язки на зразок *здаватися / здатися, видаватися / видатися* і т. ін., що транспонують у синтаксичну сферу дієслова одиниці двох частиномовних класів: іменники та прикметники, указуючи на позірність набуття певної ознаки або уподібнення до когось або чогось: *Іноді мені українці здаються таким великим гарним птахом* (Л. Костенко); *Ніч здавалась днем* (Л. Костенко); *Ця гра здається теж простою* («День», 2013); *А дещо <...> тепер здається неактуальним* (Л. Костенко); *...чайка здавалась срібною* (Ю. Мушкетик); *...стали вони [дуби. – І. М.] могутньою стіною <...> і видаються сукупно однією чорною тучею* (Ю. Мушкетик); *Смак молока видався дуже гірким* (У. Самчук); *Сироватці ж він [отаман. – І. М.] чомусь ще видався схожим на крука...* (Ю. Мушкетик); *...погляд той видався Філонові трохи дивним* (Ю. Мушкетик).

Решта неспеціалізованих аналітичних засобів дієслівної транспозиції виявляє вибірковість у поєднанні з предикативно зафіксованими компонентами, що можна пояснити семантичною сумісністю обох елементів – аналітичної синтаксичної морфеми-напівзв'язки та дієслівного транспозита. Це передовсім дієслівні морфеми-напівзв'язки на зразок *називатися, зватися, іменуватися, величатися* та ін., що засвідчують прийняту кваліфікацію стану істоти чи предмета через визначення власної чи загальної назви, яка

їм відповідає. Характерно, що значення згаданих дієслівних зв'язкових компонентів сумісне лише зі значенням предикативно вжитих іменників, репрезентованих грамами називного або орудного безприйменникового, наприклад: *Чому все це називається – демократія, народовладдя?! (Л. Костенко); ...вся система форм речення, що виражає категорію предикативності загалом, називається парадигмою речення (А. Загнітко); А он село, що зветься Лемеші (Л. Костенко); Три сини звались – Плаксуни (В. Симоненко) і т. ін.*

Неспеціалізовані аналітичні засоби синтаксичної дієслівності також поповнюють невластиві зв'язки, сполучуваність яких обмежена одиницями одного частиномовного класу – числівниками. Це звичайно аналітичні синтаксичні морфемі-напівзв'язки *налічувати, нараховувати, дорівнювати, сягати / сягнути, налічуватися, нараховуватися, зібратися* і под., що позначають фіксацію кількісного стану через визначення кількості кого- або чого-небудь і виявляють здатність до поєднання з предикативно вжитими числівниками або числівниково-іменниковими сполуками у двоскладному неелементарному реченні з підметом, морфологічно експлікованим називним або родовим відмінками, пор.: *Карцинофауна налічує шістдесят чотири види... («Шацький національний природничий парк : фотоальбом»)* і *Наприкінці 2011-го загальноукраїнських організацій налічувалося 3,5 тисяч... («Тиждень», 2012); Гнізда [шершня звичайного. – І. М.] <...> нараховують до 10 ярусів стільників (Т. Станкевич) і На території національного парку нараховується сімдесят сім видів ссавців... («Шацький національний природничий парк : фотоальбом»)*. З-поміж дієслівних зв'язкових компонентів виокремлюємо аналітичні синтаксичні морфемі-напівзв'язки на зразок *виповнюватися / виповнитися, сповнюватися / сповнитися, минати / минути* і под., що вказують на кількісно-вікові ознаки істоти або предмета й транспонують числівниково-іменникову сполуку в позицію складеного головного члена односкладного безособового речення, напр.: *Султан ще молодий – йому щойно виповнилося тридцять... (Ю. Мушкетик); 18 березня видатному конструкторові авіадвигунів, Герою України Федорові Муравченку виповнилося б 81 («Дзеркало тижня», 2010); ...Івану виповнилося 16 років... («Україна молода», 2010); Киліяні тоді сповнилось дванадцять років (Ю. Мушкетик); ...коли дівчинці сповнилось десять років, а Алінію II дванадцять,*

воєвода Степан з дружиною і дочкою приїхали до Києва й заручили малят (Б. Бойчук); ...недавно **минуло** тобі **сорок п'ять**... (О. Бердник); ...йому **перевалило за шістдесят**... (А. Дімаров).

На периферії неспеціалізованих аналітичних засобів дієслівної синтаксичної транспозиції перебувають контекстуальні зв'язки. До них звичайно належать дієслова, що лише у відповідному семантичному контексті частково втрачають своє лексичне значення і виконують роль своєрідних транспозиторів, переводячи одиниці інших частиномовних класів у формально-синтаксичну сферу дієслова. Важливо зауважити, що кількісний та якісний склад контекстуальних зв'язок до сьогодні чітко не окреслений. Науковці фіксують різну кількість дієслів, що у відповідному контексті виявляють здатність до уподібнення певній зв'язці і модифікують семантику предикативно вжитих іменників (частіше) або прикметників (рідше). Зокрема, функційного уподібнення до власне-зв'язки *бути* зазнають дієслова *виступати, поставати / постати, слугувати, правити, вживатися, функціонувати, жити, народитися, іти, піти, працювати* та ін.; до власне-зв'язки *становити* – *утворювати, формувати, репрезентувати* тощо; до невластне-зв'язки *ставати / стати* – *перетворитися, обернутися, повернутися, вмерти, померти, опинитися* та ін. [Косенко 2009: 93], напр.: *Іменник (і займенник) у називному відмінку як незалежна словоформа найчастіше виступає підметом у реченні* (І. Ющук); *...зміст статті виступає ремою*... (А. Загнітко); *Україна постає не спеціально прибраною для приїзду високого чиновника, а – стурбованою, злиденною, напруженою* («День», 2013); *А вона йде <...> легка й мініатюрна, як ельф*... (Л. Костенко); *Так що й наш приїде засмаглий, немов каштанчик* (Л. Костенко); *Малі берізки повиростали стрункі та високі*... (Л. Костенко); *Семантичний ступінь <...> представляють і ті відприкметникові дієслова, що утворилися від дієслівно-прикметникових сполук на зразок робити білим, робити сухим і под. ...* (К. Городенська) і т. д.

Корелятами власне-зв'язки *бути* в теперішньому та минулому часі виступають дієслова на зразок *стояти, сидіти, лежати*, що у відповідному контексті виконують зв'язкову роль, поєднуючись із предикативно вжитими прикметниками, а також дієслова *виглядати, почуватися*, які зафіксовані з предикативними іменниками та прикметниками: *Батько сидів темний, як ніч* (Л. Костенко); *Цьогорічна виставка виглядає ще яскравішою* («День», 2013);

Почуваюся жebraком, прохачем, запитальним знаком
(Л. Костенко).

На противагу власне- і невласне-зв'язкам контекстуальні зв'язки – складники так званих подвійних присудків. Якщо для перших типовим є вживання в семантично елементарних реченнях, то сферою функціонування других – семантично ускладнені структури, утворені внаслідок накладання двох семантично елементарних побудов, у яких суб'єктні компоненти перебувають у подвійних синтаксичних зв'язках: *Батько сидів темний...* (Л. Костенко) = *Батько сидів* + *Батько був темний*. За таких умов синтаксему, виражену називним відмінком у підметовій позиції, необхідно розглядати як щодо дієслівного, так і щодо прикметникового присудка, оскільки вона виконує, по-перше, семантичну функцію суб'єкта процесу й, по-друге, семантичну функцію суб'єкта якості.

Схарактеризовані аналітичні засоби як виразники дієслівних граматичних значень у структурі дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів необхідно відрізнити від синтетичних морфем, передовсім закінчень та суфіксів морфологічних дієслів – типових засобів реалізації граматичних значень. Принципова відмінність між згаданими аналітичними та синтетичними формами полягає в тому, що перші спеціалізовані на вираженні значення синтаксичного часу (теперішнього, минулого, майбутнього), синтаксичного способу (умовного, наказового, спонукального, бажального), синтаксичної особи (звичайно третьої особи однини і множини теперішнього й майбутнього часу, другої та третьої особи однини та множини наказового способу), синтаксичного числа (однини та множини), синтаксичного роду (чоловічого, жіночого та середнього в минулому часі та умовному способі) і под., другі передають ці граматичні значення як значення відповідних граматичних категорій дієслова синтетично [Городенська 2004: 366]. Наприклад, у реченні *Дідусь вівчар* синтаксичні значення теперішнього часу, третьої особи однини дієслівного аналітичного синтаксичного транспозита передає імпліцитно виражена форма аналітичної синтаксичної морфеме-зв'язки *бути*, а в реченні *Дідусь вівчарює* значення граматичних категорій часу, особи та числа морфологічного транспозита зреалізовані в закінченні *-є* (графічно *-е*), тобто передані синтетично.

На відміну від дієслівних морфологічних транспозитів, яким властиві найчастіше повні особові, часові та інші парадигми, деякі

дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити належать до утворень неповної особово-часової, родово-часової чи родово-способової парадигми, оскільки зв'язковий компонент як обов'язковий їхній складник може репрезентувати лише певні форми цієї парадигми, переважно третьої особи однини та множини теперішнього й майбутнього часу або родові форми минулого часу: *Загальна протяжність річкової сітки області становить 3264 км.* («Єврорегіон Буг : Волинська область»); *За оцінками незалежних експертів, обсяг продажів продукції легкої промисловості в Україні становить близько 10 млрд. грн.* («Дзеркало тижня», 2009); *Узимку добовий максимум опадів становить у середньому 7 мм* («Ґрунти Волинської області»); *...експорт зернових становитиме 4,4 млрд. дол. у 2008 р.* («Дзеркало тижня», 2008); *...дохід ДП Шахтоуправління «Донбас» у 2010 році становив приблизно 800 млн. грн.* («Коментарі», 2012); *Наприкінці 19 століття ділянка, оточена рукавами Стиру та болотами, становила 31 га.* (Луцьк: Архітектурно-історичний очерк) і т. д.

До синтетичних засобів транспозиції належать спеціальні афіксальні морфеми – суфікси, рідше суфікси та префікси, що дають змогу завершити другий ступінь частиномовних переходів – морфологічний, який усуває «невідповідність форми слова зайнятій синтаксичній функції <...> шляхом її заміни іншою, саме тією, яка з цією функцією корелює» [Городенська 1995: 52]. Синтетичні засоби порівняно з аналітичними у дієслівній транспозиції виявляють значно меншу різноманітність, що, очевидно, і зумовлює меншу продуктивність морфологічного ступеня переходу інших частин мови у сферу дієслова. Характерно, що дієслівної морфологічної транспозиції в повному вияві зазнають лише деякі семантичні групи предикативно вжитих прикметників та іменників.

Крім лексико-семантичного чинника, регулятором процесу морфологічного завершення дієслівних транспозиційних переходів є звичайно характер семантичної функції аналітичних синтаксичних морфем або напівморфем. «Перетворення аналітичних синтаксичних дієслів на морфологічні, – за спостереженнями К. Г. Городенської, – відбувається шляхом переведення вихідних вербалізованих іменників та прикметників у позицію кореневої морфеми дієслів та заміни аналітичних синтаксичних морфем і напівморфем відповідними дієслівними суфіксами» [Городенська 1995: 55], пор.: *Батько токар* → *Батько токарює*; *Батько був токарем* → *Батько токарював*;

Батько буде токарем → *Батько токарюватиме*; *Батько був би токарем* → *Батько токарював би*; *Нехай батько буде токарем* → *Нехай батько токарює*; *Волосся стає сивим* → *Волосся сивіє* і т. д. Як бачимо, синтетичні засоби дієслівної морфологізації виступають формально-граматичними та семантичними еквівалентами аналітичних засобів – складників дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції.

До спеціалізованих синтетичних засобів дієслівної морфологічної транспозиції належать передовсім суфікси *-ува-*, *-и-*, *-і-*, *-ну-*, *-а-* та ін., з-поміж яких суфікси *-і-*, *-ну-*, *-а-* виявляють здатність до поєднання з кореневими морфемами прикметникового типу, а суфікси *-ува-*, *-и-* – відповідно з кореневими іменниковими морфемами, наприклад: *Як голова сивіє, то чоловік мудріє* (Усна народна творчість); *Від науки міцніють руки* (Усна народна творчість); [*Сніжинки*. – І. М.] *густішають, летять з вітром, в'ються в затишку...* (У. Самчук); *А хто буде арбітром* (→ *арбітруватиме*) (В. Симоненко); *...не мірошникує, а голова борошном припала* (Усна народна творчість); *Овес каже: сій мене в грязь – буду я князь* (→ *князюватиму, або княжити*)... (Усна народна творчість). Серед аналізованих синтетичних засобів найбільшу продуктивність у відприкметниковій дієслівній морфологізації виявляє суфікс *-і-*, у відіменниковій дієслівній морфологізації – відповідно суфікс *-ува-*. Згадані синтетичні суфіксальні засоби – виразники не лише граматичних, а й семантичних функцій відсубстантивних та відад'єктивних дієслівних морфологічних транспозитів. Характерно, що суфікси відіменникових дієслівних дериватів передовсім указують на наявність у суб'єкта відповідних професійних та інших ознак, а суфікси відприкметникових дієслівних утворень передають набуття предметом або істотою певних ознак.

Отже, аналітичні та синтетичні засоби дієслівної транспозиції дають змогу виокремити два ступені частиномовних переходів – синтаксичний та морфологічний. Аналітичні засоби дієслівної транспозиції як виразники дієслівних граматичних значень і модифікатори семантики предикативно вжитих іменників, прикметників, числівників і прислівників зумовлюють перехід згаданих частин мови у формально-синтаксичні позиції дієслова – позицію присудка двоскладного речення або співвідносного з присудком головного члена односкладного речення. На ґрунті дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів вибірково, з

урахуванням їхньої семантичної специфіки, утворені морфологічні транспозити шляхом переведення предикативно вжитих іменників, прикметників, числівників та прислівників у позицію кореневої морфеми дієслів та перетворення аналітичної синтаксичної морфеми-зв'язки або морфеми-напівзв'язки на відповідні дієслівні суфікси. У повному вияві дієслівна морфологічна транспозиція властива лише деяким семантико-граматичним групам відіменникових та відприкметникових дієслівних синтаксичних аналітичних транспозитів, морфологізація синтаксично вербалізованих числівників та прислівників має нерегулярний характер. Співіснування в граматичній структурі української мови дієслівних аналітичних синтаксичних та морфологічних транспозитів засвідчує тенденцію до взаємодії аналітичних і синтетичних засобів транспозиції, сприяє виявленню кореляції їхніх граматичних ознак і семантичних особливостей.

РОЗДІЛ 2

СТУПЕНІ ВІДПРИКМЕТНИКОВОЇ ДІЄСЛІВНОЇ ТРАНСПОЗИЦІЇ

2.1 Відприкметникова дієслівна аналітична синтаксична транспозиція

2.1.1 Зв'язкові компоненти – складники відприкметникової дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції

У сучасному зарубіжному та вітчизняному мовознавстві на різних теоретичних засадах відповідно до структурних особливостей і тенденцій розвитку певної мови репрезентовано кілька підходів до визначення статусу та кількісно-якісного складу зв'язкових компонентів. Зокрема, В. В. Виноградов кваліфікує зв'язки як особливу категорію часток – частки-зв'язки, які разом із власне-частками, прийменниками та сполучниками належать до нечастиномовних класів слів – часток мови. Останні виокремлено на тлі семикомпонентної системи основних частин мови [Виноградов 1986: 45–46, 553]. У русистиці усталилося так зване «широке» витлумачення зв'язок, яке, за переконанням деяких науковців, відповідає структурній специфіці й тенденціям розвитку синтаксичного ладу російської мови [Чернов 1971: 88]. За «широкої» концепції виокремлюють три основні типи дієслівних зв'язок: 1) абстрактну зв'язку *бути*; 2) напівповнозначні зв'язки, або напівзв'язкові дієслова *стать, казаться, считается, сделаться* та ін.; 3) повнозначні дієслова, до яких належать всі неперехідні і частково перехідні дієслова [Пешковский 1956: 254].

В українському традиційному синтаксисі визначальним став підхід, відповідно до якого зв'язки тлумачили як семантично зневизначені та граматично навантажені дієслівні зв'язкові компоненти складеного присудка (див.: [Курс СУЛМ 1951, Т. 2: 28; СУЛМ 1972: 161; Іваницька 1975: 62–66; Городенська 2004: 363–367]). Так, автори «Курсу сучасної української літературної мови» за редакцією Л. А. Булаховського акцентували увагу на тому, що іменникам та прикметникам у ролі присудка потрібен індикатор («вказівник») дієслівних категорій часу та способу, оскільки «самі по собі ці частини мови їх не виражають» [Курс СУЛМ 1951, Т. 2: 38]. Функцію такого індикатора, за спостереженнями дослідників, може

виконувати дієслово, що «має бути максимально блідим щодо свого лексичного значення, бо ж лексичне значення приписуваної ознаки вже досить виявлене іменником, прикметником абощо (так званім присудковим іменем)» [Курс СУЛМ 1951, Т. 2: 38]. Граматичні функції дієслівних зв'язок докладніше схарактеризував І. Р. Вихованець в академічному курсі «Сучасна українська літературна мова. Синтаксис»: «Дієслово-зв'язка служить для граматичного оформлення складеного іменного присудка, позначаючи синтаксичні категорії часу і способу, яких не має предикативне ім'я, а також узгодження підмета і присудка в числі і особі (роді)» [СУЛМ 1972: 161]. На переконання дослідника, дієслівні зв'язки у складеному присудкові «виконують таку саму роль, як і особові морфеми (особові закінчення і особові займенники) у простому дієслівному присудку», а тому основна специфіка зв'язок «полягає в максимальному обмеженні їх функціональної участі у вираженні лексичного змісту присудка» [СУЛМ 1972: 161].

На означення компонентів, що транспонують різні частини мови у формально-синтаксичну позицію присудка, у сучасній українській граматичній традиції вживають терміни «зв'язки», «дієслівні зв'язки», «дієслова-зв'язки» та ін. Починаючи з 70-х років 20 століття, домінує класифікація дієслівних зв'язок на два типи: власне-зв'язки і невласне-зв'язки [СУЛМ 1972: 161]. Перші належать до спеціалізованих, другі – до неспеціалізованих граматичних засобів. Згаданий розподіл пов'язаний зі ступенями десемантизації та граматикалізації відповідних компонентів: власне-зв'язки цілком позбавлені лексичного значення і надають основній частині такого присудка визначальних дієслівних граматичних категорій часу та способу, а також інших граматичних значень дієслова, невласне-зв'язки, крім граматичних значень, є також виразниками додаткових семантичних відтінків.

У сучасній україністиці превалує теорія про три власне-зв'язки – *бути, становити, являти собою*, що цілком позбавлені лексичного значення вихідного дієслова і функціонують як виразники граматичних дієслівних значень часу і способу, а також особи, роду, та про кількісно не визначений корпус невласне-зв'язок, що одночасно є носіями зазначених граматичних дієслівних значень і модифікаторами семантики основної (призв'язкової) частини складеного присудка [Городенська 2004: 367]²⁰. До невласне-зв'язок звичайно зараховують *ставати / стати, робитися / зробитися*,

лишатися / лишитися, залишатися / залишитися, зоставатися / зостатися, виявлятися / виявитися, здаватися / здатися, зватися, називатися, вважатися, іменуватися і под. [Городенська 2004: 369–370].

І. Р. Вихованець у фундаментальній праці «Частини мови в семантико-граматичному аспекті» на нових теоретичних засадах започаткував витлумачення зв'язкових елементів як аналітичних синтаксичних морфем [Вихованець 1988: 23–30]²¹. Відповідно до нового підходу, що має опертям різнорідні критерії – семантичний, синтаксичний, морфологічний, логічний та ін., зв'язкам було надано такого статусу разом із прийменниками, сполучниками та частками. За семантичним критерієм зв'язки – виразники релятивної семантики, яку в межах морфологічного слова виражають синтетичні релятивні морфеми – відмінкові закінчення та закінчення дієслів. Їхня відмінність у тому, що релятивні морфеми є складниками морфологічного слова, а прийменники та зв'язки обслуговують сферу частин мови, сполучники – сферу синтаксичної одиниці вищого рангу – речення тощо. Тому прийменники, сполучники, зв'язки та частки як виразники релятивної семантики, або семантики відношень, позбавлені семантико-граматичних ознак слова і не входять у систему частин мови як лексико-граматичних класів слів, а функціонують у граматичній структурі української мови як аналітичні синтаксичні морфеми. Вони виражають зв'язки та відношення між предметами та явищами довікля не самостійно, а в поєднанні зі словами, реченнями, а також у взаємодії з іншими граматичними засобами [Вихованець 1988: 24]. Як бачимо, аналізовані компоненти закріплені за різними мовними одиницями, тому в граматичній структурі мови виконують неоднакові функції. Основне функційне призначення зв'язок полягає в переведенні іменників, прикметників і прислівників у дієслівну позицію – позицію присудка двоскладного речення або позицію співвідносного з присудком головного члена односкладного речення.

Новий підхід до витлумачення статусу зв'язок дав змогу протиставити їх іншим не-частиномовним класам слів за їхньою граматичною спеціалізацією, схарактеризувати за властивими їм трьома граматичними функціями. Суть першої граматичної функції – полягає в переведенні іменних частинимовних класів слів і прислівників у синтаксичну сферу дієслова [Городенська 2004: 366]. За нашою термінологією цю функцію доцільно кваліфікувати як

функцію дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції, представлену у відприкметниковому, відіменниковому, відприслівниковому та відчислівниковому різновидах. Друга функція ґрунтується на першій і полягає в наданні дієслівним синтаксичним транспозитам визначальних граматичних дієслівних категорій часу та способу, а також особи, виду, роду тощо. За таких умов дієслівні зв'язки є аналітичними засобами вираження синтаксичного ступеня відприкметникової, відіменникової, відприслівникової та відчислівникової дієслівної транспозиції, тому що прикметники, іменники, прислівники та числівники за своєю природою не можуть самотійно, тобто без участі зв'язок, виражати згадані граматичні категорії дієслова. На цій підставі ми зробили висновок про граматичне навантаження зв'язкового елемента як аналітичного складника дієслівної синтаксичної транспозиції та семантичне навантаження предикативно вжитих іменників, прикметників, числівників та прислівників.

Крім того, зв'язки слугують для поєднання всіх різновидів дієслівних синтаксичних транспозитів із компонентом у формально-синтаксичній позиції підмета. Деякі дослідники в цьому якраз і вбачають суть третьої граматичної функції зв'язки [Косенко 2009: 23–24]. Важливо зазначити, що зв'язки зазвичай поєднують дієслівні синтаксичні транспозити з підметом у його типовій формі вираження – називному відмінку. Проте в граматичних описах останніх двох десятиріч йдеться також про використання дієслівних зв'язок для поєднання числівникової частини іменного складеного присудка з підметом у нетиповій для нього формі – родовому відмінку (див.: [Вихованець 1992: 111; Попович 2002: 2; Городенська 2004а: 33]). Специфіку координації як форми предикативного зв'язку науковці вбачають у взаємозалежності, двобічній залежності, взаємозв'язку головних членів речення – підмета і присудка, що «виявляється тільки в поєднанні певних морфологічних форм і стосується двоскладного простого речення» [Вихованець 1993: 34]. Форма координації передбачає два види залежностей – залежність підмета від присудка і, навпаки, залежність присудка від підмета. Характерно, що дієслівний присудок вимагає підмета у формі називного відмінка, тобто керує згаданою формою. У дієслівному аналітичному синтаксичному транспозиті, який із формально-синтаксичного погляду заступає позицію іменного складеного присудка та є функційно-семантичною єдністю, форму підмета зумовлює

аналітична синтаксична морфема-зв'язка, бо саме вона носій дієслівних граматичних категорій часу, способу та ін. Отже, третя функція аналітичних синтаксичних морфем-зв'язок засвідчує їхню можливість поєднувати призв'язкову іменну частину складеного присудка з підметовими називним і родовим відмінками в елементарній двоскладній побудові.

Аналітична синтаксична морфема-зв'язка *бути* нейтралізує визначальну для прикметників категорію відмінка, модифікує категорії роду та числа й відповідно закріплює дієслівні категорії часу, способу, особи та ін., що уможлиблює синтаксичний перехід цього лексико-граматичного класу слів у формально-синтаксичну позицію дієслова, наприклад: *Небо <...> було повне блакиті* (О. Гончар); *Небо повне блакиті*; *Небо буде повне блакиті*; *Небо було б повне блакиті*; *Нехай небо буде повне блакиті*; *Небо, будь повне блакиті*; *Якби небо було повне блакиті*. Аналізована морфема-зв'язка репрезентована в трьох грамах синтаксичного часу: теперішнього, минулого, майбутнього, низці грамем синтаксичного способу: умовного, наказового, спонукального, бажального. Крім того, вона також виражає значення синтаксичної особи (передовсім третьої особи однини та множини теперішнього і майбутнього часу, другої та третьої особи однини та множини наказового способу), синтаксичного роду (чоловічого, жіночого і середнього в минулому часі та умовному способі), синтаксичного числа (однини та множини).

Аналітичну синтаксичну морфему-зв'язку *бути* розглядаємо як спеціалізований граматичний засіб вираження відприкметникової дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції [Мельник 2014: 179–181], оскільки вона цілком утратила лексичне значення вихідного дієслова і є звичайно виразником дієслівних граматичних категорій часу та способу, а також інших категорій дієслова. У граматичній структурі української мови її кваліфіковано як універсальну на тій підставі, що паралельно з прикметниками вона переводить у формально-синтаксичну позицію дієслова – позицію присудка двоскладного речення або співвідносного з присудком головного члена односкладного речення – одиниці ще трьох частиномовних класів: іменники, числівники та прислівники.

У теперішньому часі аналітична морфема-зв'язка *бути* здебільшого має нульовий вияв. За таких умов відприкметниковий дієслівний синтаксичний транспозит перебуває в постпозиції щодо

підмета, він має форму називного відмінка, яка є ідентичною підметовій формі, функційно маркованій порядком розташування головних членів речення. Називний присудковий передовсім спеціалізований на вираженні постійної ознаки предмета [Вихованець 1992: 70], напр.: *Світ і тут гарний* (Ю. Мушкетик); *...дівчина роботяща, моторна, чепурна!* (О. Гончар); *На старих фотографіях всі молоді* (Л. Костенко); *Частка міського населення в окремих країнах різна* («Географія : Україна і світ»); *Охорона лісів і лісовідновлювальні роботи необхідні для подальшого існування людства* («Географія : Україна і світ»). Експліцитно представлена форма теперішнього часу є аналітичної синтаксичної морфемизв'язки *бути* не закріплена за якоюсь однією відмінковою формою, а виявляє здатність до поєднання з називним та орудним відмінками, пор.: *Фермерські та одноосібні господарства є найпоширеніші в нашій країні, а отже, пріоритетні* і *...вони [фермерські та одноосібні господарства. – І. М.] є найпоширенішими в нашій країні, а отже, пріоритетними* («Тиждень», 2012); *Прикарпатські оліготрофні болота є специфічні і цікаві* і *Прикарпатські оліготрофні болота <...> є специфічними і цікавими...* (Р. Трускавецький); *...твоя справа є невеличка...* (М. Вінграновський) і *Твоя справа є невеличкою*. Згадана морфемизв'язка закріплена за словоформою орудного передовсім тоді, коли він має оцінного семантичного модифікатора [Курс СУЛМ 1951, Т. 2: 369], напр.: *Марсіанська вода <...> є дуже чистою* («Науковий світ», 2009); *Найменш продуктивною є відприслівникова субстантивация* (І. Вихованець); *Найбільш цікавими серед них є торфове болото «Під Бором» площею до 240 га...* (Р. Трускавецький); *Природно-ресурсний потенціал Японії є досить обмеженим* («Географія : Україна і світ»). За умови, якщо відприкметниковий дієслівний синтаксичний транспозит перебуває в препозиції до аналітичної синтаксичної морфемизв'язки *є*, він завжди має форму орудного відмінка, наприклад: *Цілющими є радонові мінеральні води...* («Єврорегіон Буг : Волинська область»); *Нечленованими є речення, що складаються з одного слова або словосполучення* (А. Загнітко); *Переконливішою є двобічна концепція граматичних категорій* (І. Вихованець); *Специфічними за своїм генезисом і властивостями є заболочені і болотні ґрунти урочища «Чорний мочар»* (Р. Трускавецький).

Аналітична синтаксична морфема-зв'язка *бути* у формах минулого та майбутнього часу, умовного та наказового способу набула поширення з відприкметниковими дієслівними синтаксичними транспозитами в називному та орудному відмінках, пор.: *Ти був високий* (Л. Костенко) і *Ти був високим*; *Я для тебе буду красива* і *...я для тебе буду красивою...* (Л. Костенко); – *Повелителю мій, нехай буде непереможна твоя боротьба за віру* (Ю. Мушкетик) і – *Повелителю мій, нехай буде непереможною твоя боротьба за віру*; *Він був би щасливий!* і *...він був би щасливим!* (І. Багрянний). В українській граматичній традиції домінує думка про те, що «найсильніші позиції виявляє називний предикативний при дієслові-зв'язці *бути* в формах теперішнього та минулого часу» [СУЛМ 1972: 163]. Щоправда, деякі дослідники пов'язують вибір предикативно вжитих прикметникових словоформ із їхньою семантикою. Зокрема, «якщо характеризується фізичний стан людини, а позицію підмета займає абстрактний іменник, то переважає у предикативній функції форма орудного. Наприклад: *Охмеління було занадто сильним, і тим болючішим було протверезіння...*» [Плющ 2011: 87]. Майбутній час дійсного способу та наказовий спосіб морфема-зв'язки *бути* «умотивовують вибір орудного відмінка предикативного імені, <...> вказують на перетворення з одного стану в інший, функціонально наближаючись до значення зв'язкового дієслова *стати*, при якому звичайним є вживання предикативного імені в орудному відмінку» [СУЛМ 1972: 166]. Інші аналітичні синтаксичні морфема-зв'язки *являти собою* та *становити* у відприкметниковій дієслівній аналітичній синтаксичній транспозиції не зафіксовані. Їхнє використання обмежене переважно відіменниковим різновидом дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції.

До неспеціалізованих аналітичних синтаксичних засобів відприкметникової дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції належать морфема-напівзв'язки *ставати / стати, лишатися / лишитися, залишатися / залишитися, зоставатися / зостатися, виявлятися / виявитися* і под., що водночас є аналітичними синтаксичними виразниками граматичних дієслівних значень часу, способу, особи, виду, роду тощо й модифікаторами семантики предикативно зафіксованих прикметників, морфологічно експлікованих грамемами орудного (найчастіше) і називного (зрідка).

Спинимось на тлумаченні загальних лексичних значень згаданих зв'язкових компонентів.

Невласне-зв'язка *ставати / стати* передає набуття суб'єктом відповідної якісної ознаки, вказує на перехід від одного якісного стану до іншого. Вона передовсім виявляє здатність до сполучення з різними семантичними групами відприкметникових дієслівних синтаксичних транспозитів на позначення звичайного і співвідносного ступеня вияву ознаки: *Маленький хлопчик став дорослим* (Л. Костенко); *Найближчого літа лінива стала також пильною* (Усна народна творчість); *...така величава й недоступна стала бабуся* (В. Шевчук); *Рута <...> ставала безтямною і безсловесною* (В. Малик); *Ібрагім став йому таким непотрібним...* (Р. Іваничук); *Маруся ставала схожою на синьооку дівчину з Мангуша...* (Р. Іваничук); *...очі його з синіх стали чорні* (В. Шевчук); *Верболози стали круглими* (В. Шевчук); *Вона [Марія. – І. М.] <...> стала старшою* (О. Іваненко); *...він [Митя. – І. М.] ставав їй усе потрібнішим і все дорожчим* (О. Іваненко); *[Сірко. – І. М.] <...> став обачнішим* (Ю. Мушкетик). Серед аналізованих корелятив поширеніший *стати*. Він зафіксований у всіх особово-числових формах майбутнього часу й наказового способу, а також родових і множинній формі минулого часу й умовного способу. З подібним значенням зафіксована морфема-напівзв'язка *робитися / зробитися*. Її функціонування на відміну від невласне-зв'язки *ставати / стати* обмежено звичайно художнім та розмовним мовленням, наприклад: *Володько <...> робився поважним* (У. Самчук); *Референт <...> знов зробився ввічливим* (У. Самчук); *...стіна робилася зовсім зелена* (В. Шевчук); *Стара <...> знову зробилася мала, чорна...* (В. Шевчук); *Реп'ях <...> робився круглішим та більшим* (М. Вінграновський); *Тиша зробилась ще більшою* (У. Самчук).

Аналітичні синтаксичні морфемі-напівзв'язки *лишатися / лишитися, залишатися / залишитися, зоставатися / зостатися* і под. указують на збереження попередньої якісної ознаки або на постійне перебування у відповідному стані: *Несказане лишилось несказаним* (Л. Костенко); *[Жінки. – І. М.] лишалися вірними своїм чоловікам до гробу...* (М. Вінграновський); *У проблематиці теоретичної граматики дотепер залишаються актуальними дослідження граматичних категорій...* (І. Пасічник); *Ситуація в Україні залишається напруженою...* («Волинь», 2014); *Всеволод і тут залишився вірний собі – чесний, добрий, прямий* (В. Малик);

...він [собор. – І. М.] **зостається** вічно **рухомим**... (П. Загребельний); **Сивоок** <...> **зостався цілий**, тільки потовчений і сповитий міцним ремінням... (П. Загребельний). На наш погляд, схарактеризовані морфемі-напівзв'язки виявляють здатність до поєднання з різними семантичними групами відприкметникових дієслівних синтаксичних транспозитів, хоча деякі дослідники окреслюють їхні сполучувальні можливості лексемами *цілий, живий, здоровий* та ін. [Тимкова 2005: 52]. З такою самою семантикою, але в стилістично обмеженішому контексті, насамперед у розмовному стилі, функціонує морфема-напівзв'язка *оставатися / остатися*, наприклад: – **Оставайтесь здорові!** – говорили на прощання гості.

Аналітичні синтаксичні морфемі-напівзв'язки *здаватися / здатися, видаватися / видатися* і под. передають позірність набуття якісної ознаки, наприклад: *Кайданові* <...> **ненависним здавався** козак... (Ю. Мушкетик); *Доц* <...> **не здавався** Сироватці **холодним**... (Ю. Мушкетик); *Здалися* вони [стражники. – І. М.] **кошовому сірими й мізерними** (Ю. Мушкетик); **Нехай нікому не видається дивним**, якщо напишемо щось пам'яті гідне про суд *Ярославів* (П. Загребельний); **...видавалось воно** [село. – І. М.] йому **дуже дивним, надмірно загадковим, повним всіяких таємниць**... (У. Самчук); **Видавалась дорога рівна, довга, обсаджена тополями**... (У. Самчук); **Великдень цього року пізнім видався**... (У. Самчук).

Із невласне-зв'язкою *виявлятися / виявитися* пов'язана констатація, фіксація певної якісної ознаки: **Золото виявилось низькопробним**... (Р. Іваничук); [Василь Білозерський. – І. М.] <...> **виявився на допитах досить слабкодухий, легковірний** (О. Іваненко); **...щастя** <...> **також виявилось тимчасовим, таким скороминучим** (О. Іваненко); – **Я** <...> **виявлюся надто заповзятливим та енергійним**... (О. Іваненко).

Після докладного аналізу морфем-напівзв'язок робимо висновок про вищу функційну активність неспеціалізованих аналітичних синтаксичних засобів відприкметникової дієслівної транспозиції порівняно з іншими її різновидами, що залежить, безперечно, від сумісності «залишків» лексичного значення морфем-напівзв'язок і семантики відприкметникових дієслівних синтаксичних транспозитів.

Периферію неспеціалізованих аналітичних засобів відприкметникової дієслівної синтаксичної транспозиції утворюють контекстуальні зв'язки. У новітніх граматичних дослідженнях їх уважають «проміжною ланкою між повнозначними дієсловами і

невласне-зв'язками, джерелом поповнення складу невластне-зв'язок» [Косенко 2009: 92]. На відміну від невластне-зв'язок контекстуальні зв'язки не закріплені в граматичній структурі речення у функції частково здесемантизованих і граматично навантажених зв'язкових компонентів як складників дієслівної синтаксичної транспозиції. У ролі контекстуальних зв'язок звичайно зафіксовані дієслова на зразок *стояти, сидіти, лежати* і под., що лише у відповідному оточенні частково втрачають свою семантику, уподібнюючись переважно до власне-зв'язки *бути*, і є виразниками дієслівних граматичних значень предикативно вжитих прикметників, наприклад: *А небо стояло синє...* (Ю. Мушкетик); *...дух стояв важкий, гнилявий...* (Ю. Мушкетик); *...плетений з трави кадубець у ямі під поличком другий тиждень стояв порожній...* (Ю. Мушкетик); [Стіл. – І. М.] *стояв широкий...* (В. Малик); *Вигін лежав широкий...* (М. Вінграновський); *Степ лежав <...> мертвий...* (Ю. Мушкетик). Найвиразнішими зв'язковими рисами з-поміж аналізованих трьох дієслів наділене дієслово *стояти*.

Функцію зв'язкових компонентів у відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитах на позначення внутрішнього стану людини або її зовнішніх ознак можуть також виконувати дієслова *виглядати, почуватися*, що функційно наближені до форм власне-зв'язки *бути*, пор.: *...вона [Марія. – І. М.] виглядала <...> елегантною...* (О. Іваненко) і *Вона була елегантною; А Сонечка, щира подруга, каже: «Ти завжди виглядала молодшою за свої роки, а зараз таки справді – ну, зовсім молода!»* (О. Іваненко) і *А Сонечка, щира подруга, каже: «Ти завжди була молодшою за свої роки, а зараз таки справді – ну, зовсім молода!»*; [Сивоок. – І. М.] *<...> зовсім не почувався винним...* (П. Загребельний) і *Сивоок зовсім не був винним; Отаман і сам почувався легким та пружним...* (Ю. Мушкетик) і *Отаман і сам був легким та пружним*.

Отже, аналітичні засоби відприкметникової дієслівної синтаксичної транспозиції диференціюємо на спеціалізовані та неспеціалізовані. Перші цілком позбавлені лексичного значення і є лише маркерами дієслівних граматичних категорій часу, способу тощо. Другі водночас є аналітичними синтаксичними виразниками дієслівних граматичних значень і модифікаторами семантики синтаксично вербалізованих прикметникових форм.

2.1.2 Функційна транспозиція відмінкових форм прикметника в дієслово

Синтаксичні функції прикметників умотивовані їхньою позицією в структурі речення. Традиційно основну, первинну, формально-синтаксичну позицію цього лексико-граматичного класу слів мовознавці характеризують як атрибутивну й зазначають, що прикметникові форми виражають ознаку предмета через атрибутивні відношення, сформовані на основі прислівного зв'язку з іменником [Грищенко 1978: 7]. Аналізуючи синтаксичні функції прикметників, учені також наголошують на присудковій сфері їхнього вживання. Слушними є міркування Д. Х. Баранника, про те, що в предикативній позиції «прикметник продовжує також характеризувати предмет (у цьому разі виражений іменником-підметом) і в звичайному, атрибутивному плані, тобто щодо якості, щодо відношення до іншого предмета або щодо приналежності. Але ця прикметникова функція реалізується тут в умовах складнішої, ніж звичайно, синтаксичної ситуації і осмислюється лише на фоні предикативних відношень між прикметником та іменником» [СУЛМ 1969: 149].

У нових граматичних описах передовсім акцентовано на тому, які синтаксичні функції прикметникові властиві, а які не властиві. «Ознакове слово прикметником можна вважати тільки тоді, коли воно стоїть у присубстантивній позиції, виконує роль присубстантивного другорядного члена речення, узгоджується з опорним іменником у роді, числі й відмінку і виражає атрибутивне значення» [Вихованець 2004: 124]. За такої кваліфікації функція означення – єдина формально-синтаксична функція прикметника²². Як бачимо, лише за приіменникового вживання ознакового слова йдеться про його прикметникову природу, в інших, неприкметникових, формально-синтаксичних позиціях цей лексико-граматичний клас набуває ознак іншої частини мови. Це дало підставу І. Р. Вихованцеві висловити думку про те, що «за синтаксичного зміщення прикметникової форми в ній формуються нетипові для прикметника ознаки. Закріплення цих ознак призводить до внутрішнього перетворення відповідного елемента, набуття ним семантико-граматичних спроможностей іншої частини мови» [Вихованець 2004: 128]. Серед неприкметникових формально-синтаксичних функцій передовсім необхідно виокремити

предикативну, що є типовою, первинною, для дієслова і не типовою для інших частиномовних класів слів. На переконання М. Я. Плющ, вона «зумовлює категорійну трансформацію та зміщення функціонального діапазону його відмінкових форм і засвідчує синтаксичний перехід (транспозицію) до дієслів» [Плющ 2011: 86]. На відміну від сучасної російської літературної мови, де в позиції присудка маємо нейтралізацію морфологічних прикметникових ознак (йдеться передовсім про короткі форми, що стали незмінними й закріпилися в присудковій ролі, а також форми компаратива та суперлатива, що перейшли до класу прислівників), для сучасної української літературної мови характерна «тільки функціональна нейтралізація іменних категорій прикметникових присудкових форм, яка не досягла ступеня їхнього формального усунення»²³ [Вихованець 2004: 126]. Трансформаційні переходи в граматичній структурі російської мови, за незначними винятками, уможливили потрібну кореляцію присудкових прикметникових форм: коротка й повна форми називного відмінка та лише повна форма орудного відмінка, наприклад: *Ребенок был послушен / послушный / послушным; Соседка оказалась хитра / хитрая / хитрой* [РГ 1980, Т. 2: 289]. Важливо наголосити, що коротка форма властива лише окремим прикметникам української мови, а саме: *варт, винен, владен, дрібен, жив, згоден, здоров, рад, повен, потрібен срібен, ясен* та ін., частина з яких спеціалізована на вживанні в присудковій позиції. Це звичайно прикметники на зразок *варт, владен, здатен, ладен, певен, повинен, рад* і т. ін. (наприклад: *Така хороша, що не варт і гроша* (Усна народна творчість); *...над тобою не владен страх* (В. Симоненко); [Дуліб. – І. М.] *не здатен був ні на що* (П. Загребельний)), що «не змінюють загальної системної спрямованості прикметникових предикативних форм на функціональну нейтралізацію іменних морфологічних категорій» [Вихованець 2004: 126]. Тому в сучасній українській мові типово представлена кореляція лише двох повних прикметникових форм: називного й орудного – репрезентантів прикметникового різновиду іменного складеного присудка, пор.: *Дівчина була красива і Дівчина була красивою.*

Формально-синтаксичну позицію прикметників передовсім визначає порядок слів у реченні. В. В. Виноградов на матеріалі російської мови підкреслює, що прикметники, розміщені в препозиції, функціонують у ролі означення, а прикметники,

розміщені в постпозиції – у ролі присудка, пор.: *Теплий вечір і Вечір теплий*. До спеціальних засобів, що фіксують уживання прикметників у функції присудка, учений зараховує: постпозицію, інтонацію й наявність дієслівної зв'язки [ГРЯ 1960: 671]. Реченням із предикативними прикметниками за реалізації граматичної структури в мовленні властивий також непрямий порядок слів. Непрямий порядок слів маємо за таких умов: 1) коли весь складений іменний присудок або тільки одна з його частин розміщена перед підметом; 2) коли присудкові притаманна постпозиція щодо підмета, але прикметник розміщений перед дієслівною зв'язкою: *Був сірий день. І сірий був сусід. І сірий стіл. І сірі були двері* (Л. Костенко); *Є жінки білі, як молоко* (М. Вінграновський); *Кривавий, жевріючий день був...* (О. Гончар); *Старий він був* (Л. Костенко); *Князь Василь ловкий був іще* (М. Вінграновський); *Спочатку старий <...> висохлий став* (У. Самчук); *Він сумний був* (Д. Павличко).

Характерно, що синтаксичну функцію прикметника не завжди зумовлює порядок слів у реченні. Зокрема, для речень, які виражають почуття, емоційний стан мовця, характерний зворотний порядок слів. За таких умов присудок розташований у препозиції щодо підмета, а це надає висловленню особливої виразності: *...але який солодкий дим багать!* (Л. Костенко); *Яка жахлива сцена!* (О. Гончар); *Що за дивна сила слова!* (Леся Українка); *Який жорстокий степовий звичай!* (В. Малик); *Яка страшна покута!* (Л. Костенко). Порядок слів у реченні не суттєвий за умови, коли підметову позицію заступають займенникові іменники, для яких типовим є поєднання з прикметниками лише в присудковій позиції: *...він [сандалик. – І. М.] справді-таки золотий...* (М. Вінграновський); *...він [собор. – І. М.] іще повен гріхами* (О. Гончар); *Щасливий ти, тобі усе Мадонна...* (Л. Костенко); *Щасливий той, хто іще не вмів грати* (Л. Костенко). Будучи ситуативно та контекстно зумовленими, займенникові іменники актуальні самі по собі і не виявляють здатності до поєднання з атрибутами.

У граматичних описах української мови останніх трьох десятиріч перехід прикметника у сферу дієслова дослідники тлумачать як триступеневий процес, що знаходить свій вияв на синтаксичному, морфологічному та семантичному мовних рівнях [Вихованець 1988: 115–118; 2004: 291–294]. Синтаксичний, або функційний, ступінь відприкметникової дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції

являє собою початкову площину, для якої властива велика позиційна рухливість слів із характерним їх семантико-синтаксичним варіюванням. Зміна первинної, означальної, формально-синтаксичної позиції прикметників на вторинну, присудкову, засвідчує їхнє переміщення із власне-прикметникового у власне-дієслівне функціонування та сигналізує про важливість синтаксичних чинників у визначенні частиномовної належності слів. У новій синтаксичній ролі, вихідна форма може також зазнавати змін у морфологічному оформленні відповідно до частини мови, у яку перейшла. Морфологічний ступінь переходу в системі частин мови іноді може набувати семантичного завершення.

Для відприкметникової дієслівної синтаксичної транспозиції характерний аналітичний вияв її реалізації. Прикметникова форма, поєднуючись з аналітичною морфемою-зв'язкою *бути*, рідше з іншими морфемами-напівзв'язками, набуває синтаксичного статусу дієслова. Сукупність складників такого аналітичного комплексу вважають спеціалізованими типовими формами вираження складеного іменного присудка [Вихованець 1993: 223–224]. На думку Л. Теньєра, саме наявність допоміжного субстантивного дієслова (у нашому розумінні аналітичної синтаксичної морфемі-зв'язки. – І. М.) дає змогу використати в ролі предиката прикметник, який більше нічим не відрізняється від прикметника у функції атрибута [Теньєр 1988: 173]. Аналітична синтаксична морфема-зв'язка *бути* або аналітичні синтаксичні морфемі-напівзв'язки на зразок *ставати / стати, лишатися / лишитися* в поєднанні з предикативно вжитими прикметниками утворюють складну аналітичну сполуку, у якій граматичну функцію реалізує зв'язковий компонент, а семантичну – прикметниковий. Морфема-зв'язка *бути* як своєрідний дієслівний транспозитор закріплює притаманні дієслову парадигматичні характеристики, зокрема категорії часу, способу та особи, зрідка – виду, нейтралізує визначальну для прикметника категорію відмінка, а також модифікує категорії числа й роду, наприклад: *Мій народ довірливий* (П. Загребельний); *...твоя справа є невеличка...* (М. Вінграновський); *Наливайко затерп: у запорожців була якась нова, не відома йому зброя* (М. Вінграновський); *Та й в темниці буду вільний* (Леся Українка); *Хай буде мій милий щасливий* (Леся Українка); *...золотий пам'ятник був би тому* (О. Гончар). Отже, відприкметникові аналітичні синтаксичні утворення, що

набули граматичних особливостей категорії, формально-синтаксичну функцію якої вони заступають, і не втратили цілком, а лише нівелювали граматичні ознаки вихідної категорії кваліфікуємо як результат дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції.

До аналітичних синтаксичних морфем-напівзв'язок, з якими звичайно зафіксовані предикативно вжиті прикметники, належать: *ставати / стати, залишатися / залишитися, виявлятися / виявитися, зоставатися / зостатися, здаватися / здатися, видаватися / видатися, лишатися / лишитися* тощо. Граматична специфіка цих дієслівних зв'язкових компонентів полягає в тому, що, крім часу та способу, для них характерна ще й видова ознака, пор.: *...жаль його ставав великий, білий – як зима чи крижана річка* (В. Шевчук) і *Став я ніжним* (Б. Олійник); *Все здавалося мені безмежно далеким від правди, штучним і непотрібним* (Ю. Щербак) і *Поле, рідні обшири <...> нині чомусь здалися Гуралеві аж надто близькими* (М. Олійник); *Реп'ях <...> робився круглішим...* (М. Вінграновський) і *Острог в його очах <...> зробився туманно-молочним...* (М. Вінграновський). Паралельно з граматичною вони виконують також семантичну функцію, надаючи відприкметниковому дієслівному синтаксичному транспозитові додаткових лексичних відтінків.

Відприкметниковий дієслівний синтаксичний транспозит виявляє здатність до поєднання з аналітичною синтаксичною морфемою-зв'язкою *бути* в усіх її часово-способових формах. Характерно, що імпліцитний вияв зазначеної дієслівної зв'язки прогнозує називний відмінок прикметника як єдину можливу словоформу вираження теперішнього часу. Це передовсім зумовлено функційним призначенням присудкового називного виражати постійну ознаку предмета, наприклад: *І люди щедрі й добрі...* (Л. Костенко); *Я сильна, навіть зла* (Л. Костенко); *Сини гінкі, мов кипариси* (П. Загребельний). На противагу теперішньому часові форми минулого та майбутнього часів аналітичної синтаксичної морфемизв'язки *бути*, виявляють здатність до поєднання не лише з прикметниковим називним, а й орудним відмінком, пор.: *Сулейман був старий* (П. Загребельний); *Будуть коси блискучі...* (Л. Костенко) і *Любов була такою блискавичною...* (В. Симоненко); *Радісним йому було й перше знайомство з міськими людьми* (В. Підмогильний). Важливо відзначити, що відприкметниковий дієслівний

синтаксичний транспозит переважно експлікований графемою орудного за умови, якщо аналітична синтаксична морфема-зв'язка *бути* репрезентована у формі майбутнього часу дійсного способу або в наказовому чи умовному способах, наприклад: *Коли буду я навіть сивою, і життя моє піде мрякою, я для тебе буду красивою, а для когось, може, й ніякою* (Л. Костенко); *...будь навіки мені незвичайним!* (Л. Костенко); *Будь скромним, пий горілку – не коньяк* (В. Симоненко); *...насолота творчості хай буде вічною* (У. Самчук); *...він був би щасливим!* (І. Багряний); *Я був би досі ще живим-здоровим...* (В. Симоненко).

«Вживання форми так званого орудного предикативного, – за слушним зауваженням І. Р. Вихованця, – є досить показовим, воно вказує на перетворення залежної вихідної приіменникової позиції прикметника на автономну і взаємозалежну тільки щодо іменника-підмета дієслівну позицію. Тут нейтралізується позиційна рухливість поєднаного з предикативним прикметником іменника-підмета. Останній не може вживатися поза позицією підмета. Набуття прикметниковою формою у предикативній функції більшої порівняно зі власне-прикметниковим (приіменниковим) функціонуванням синтаксичної автономності й перебування в найцентральнішій (присудковій) позиції речення зумовили відштовхування від попереднього (приіменникового атрибутивного) вживання і появу форми орудного предикативного у прикметникові, який заступає власне-дієслово» [Вихованець 2004: 125].

Як бачимо, відприкметниковий різновид дієслівної синтаксичної транспозиції зреалізовано вихідними прикметниками, які мають здатність уживатися у двох відмінкових формах – називному та орудному відмінках, що засвідчує порушення узгодження між взаємопов'язаними головними членами речення – іменником-підметом і прикметником-присудком, пор.: *Місяць лютий був і справді лютий* (Л. Костенко); *Ти був скупий чи то – занадто щедрий на власну душу...* (Леся Українка); *Вони були такі чорні, що ніби повилазили з горянського лісового болота і не встигли обсохнути* (М. Вінграновський) і [Ольга. – І. М.] *зробилась зненацька поважною* (У. Самчук); *...обличчя Газі-Гірея видавалося на подушці спокійним...* (М. Вінграновський); *Читацька робота над образом Лободи як над образом живої людини і носія оцієї схизми видається мені не тільки цікавою, а й повчальною* (І. Бокий). Характерно, що

форми називного та орудного відмінків у більшості випадків можуть бути взаємозамінними. У сучасній українській літературній мові спостерігаємо тенденцію до поєднання прикметникової форми в називному відмінку з аналітичною морфемою-зв'язкою *бути* та прикметникової форми в орудному відмінку з аналітичною синтаксичною морфемою-напівзв'язкою *ставати / стати* та іншими дієслівними напівзв'язками. «Вибір варіантної форми – орудного відмінка – в ад'єктивних реченнях, – як зазначає М. Я. Плющ, – зумовлений кількома чинниками: семантикою предиката, формою зв'язки *бути* та інших дієслів, що виступають у ролі зв'язки (*стати, ставати, зоставатися, здаватися, робитися, зробитися*), введенням подвійних зв'язок (*хочу бути, могла бути, хотів стати* тощо), інверсійним порядком присудка в реченні, введенням до його складу локалізатора або об'єктного компонента» [Плющ 2011: 87].

Значний вплив на вибір відмінкової прикметникової словоформи має семантика аналітичних синтаксичних морфем-напівзв'язок, які, як відомо, крім граматичної функції, виконують роль своєрідних семантичних модифікаторів ознаки предмета. Відприкметникові дієслівні синтаксичні транспозити, виражені графемами орудного та називного, насамперед виявляють здатність до поєднання з аналітичними синтаксичними морфемами-напівзв'язками *стати / ставати, робитися / зробитися*, що передають становлення, набуття предметами відповідних ознак: *Люди <...> ставали білими* (В. Лазарук); *Тут по селищах дівчата рано тлусті стають...* (О. Гончар); *...він [туман. – І. М.] став тонким, мов качине перо* (М. Вінграновський); *Дід чомусь став маленький, меншенький від мене* (О. Довженко); *...вони робились білі, як стіна* (Л. Костенко); *...рука <...> зробилася дерев'яною...* (М. Вінграновський). Конкуруючи з називним, орудний предикативний у поєднанні з аналізованими дієслівними зв'язками, безумовно, переважає, оскільки останні містять сему видозміни ознаки в усіх її часово-способових вимірах, наприклад: *...стали синіми молочаї і глід, глина й горби...* (М. Вінграновський); *Стають синіми молочаї і глід, глина й горби; Стануть синіми молочаї і глід, глина й горби; Хай стануть синіми молочаї і глід, глина й горби; Стали б синіми молочаї і глід, глина й горби* і т. д.

Відприкметникові дієслівні синтаксичні транспозити, що морфологічно експліковані словоформою орудного, також

зафіксовані з аналітичними синтаксичними морфемами-напівзв'язками *лишатися/лишитися, залишатися/залишитися, зоставатися/зостатися*, які констатують збереження певної ознаки предмета: *Несказане лишилось несказаним* (Л. Костенко); *Франко і в «Зів'ялому листі» залишився вірним собі* (Р. Горак); *А я все залишався б їй вірним* (О. Гончар); *Усередині, за товстелезними кам'яними стінами, він [собор. – І. М.] зостається вічно рухолим...* (П. Загребельний); *...досі ж бо тих сміливців не виявлено, герої зосталися невідомими...* (О. Гончар). Форма називного предикативного за таких умов рідковживана: *Найправедніший з них, ніп Василій, залишився живий* (Ю. Мушкетик); *...вона, доки й житиме, зостанеться вдячна тобі, Баглаєві* (О. Гончар). Відприкметникові дієслівні синтаксичні утворення в орудному відмінку також виявляють здатність до поєднання з аналітичними синтаксичними морфемами-напівзв'язками *здаватися/здатися, видаватися/видатися* і под., що позначають позірність ознаки предмета: *Сьогодні на площі він здавався зовсім молодим, – зараз це була серйозно стурбована людина на всі свої шістдесят п'ять* (О. Іваненко); *[Сорочка. – І. М.] синові здалася полотняною...* (О. Гончар); *...все довкруги видавалось йому чужим, ворожим...* (У. Самчук); *Всі люди видаються добрими* (У. Самчук). Зрідка за таких умов відприкметникові дієслівні синтаксичні транспозити мають форму називного відмінка: *...довгий же видався день сьогодні* (У. Самчук).

Прикметникова форма набуває також синтаксичних рис дієслова у складі подвійного присудка. Прикметник як власне-присудковий компонент подвійного присудка відрізняє від основного предикативного вживання наявність суміжного присудкового дієслова, предикативні категорії якого поширено й на прикметникову форму, що морфологічно експлікована звичайно називним, рідше орудним відмінком, наприклад: *Плюскоче хвилька тепла і жива* (Л. Костенко); *...гарбузи вродили добрі* (В. Симоненко); *Вигін лежав широкий, як лан* (М. Вінграновський). Характерно, що подвійний присудок утворено внаслідок злиття двох вихідних простих речень в одне ускладнене просте, пор.: *Плавці лежать + Плавці важкі = Плавці лежать важкі* (Л. Костенко). Прикметник у називному відмінку входить до складу перехідних структур між подвійним та складеним іменним присудком, де перший компонент (найчастіше

слова на зразок *стояти*) у відповідному контексті частково втрачає семантичне навантаження, що наближає його до аналітичної синтаксичної морфем-зв'язки *бути*: *А небо стояло синє, високе, тільки холодне...* (Ю. Мушкетик); *І стоїш ти крихітна, і мила, і прозора, мов ранкова тінь* (В. Симоненко); *Зима стоїть персидська, як бузок* (Л. Костенко); *Стоять жоржини мокрі-мокрі* (Л. Костенко).

Форма орудного предикативного можлива в поєднанні з особовими формами фазових і модальних дієслів, модальними предикативними прикметниками, виразниками граматичної категорії часу та способу, що в граматичній структурі української літературної мови творять ускладнену модель іменного складеного присудка. Характерно, що тут поєднано деякі елементи дієслівного складеного присудка з дещо видозміненим із формального боку іменним складеним присудком. Проміжне місце між допоміжною частиною складеного дієслівного присудка та іменною частиною складеного іменного присудка займає дієслівна зв'язка у формі інфінітива, наприклад: *Жінки втомились бути не прекрасними* (Л. Костенко); *Найперше – ніж мусить бути гострим* (І. Багрянний); *Чи ти питала свою Долю, жінко, коли ти перестанеш бути гарною* (Л. Костенко); *Сізіф кунив свою гіркущу люльку, йому хотілось бути молодим* (Л. Костенко); – *Людина повинна бути оригінальною, – сказав інженер* (П. Загребельний); *Я хочу бути несамовитим* (В. Симоненко); – *Ти просто боїшся <...> залишитися самотнім* (В. Симоненко); *Ти не хотів бути щасливим зі мною...* (В. Симоненко).

Отже, функційний ступінь відприкметникової дієслівної транспозиції можливий лише за наявності експліцитно чи імпліцитно вираженої аналітичної синтаксичної морфем-зв'язки *бути*, зрідка – інших морфем-напівзв'язок, які, будучи спеціалізованим аналітичним засобом вираження синтаксичної дієслівності, нейтралізують визначальну для прикметника категорію відмінка, модифікують категорії числа й роду та відповідно закріплюють дієслівні категорії часу, способу, особи й зрідка виду.

2.1.3 Ступені синтаксичної усталеності відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів

У новітніх граматичних описах прикметник кваліфіковано як периферійну частину мови, що позначає ознаку предмета, має зумовлені опорним іменником абсолютно словозмінні морфологічні категорії роду, числа та відмінка, заступає формально-синтаксичну позицію приіменникового другорядного члена, семантико-синтаксичну позицію атрибутивної синтаксеми та комунікативну функцію теми чи реми або є складником комплексної теми чи реми (див.: [Вихованець 2004: 121]). Як бачимо, граматичну периферійність прикметника передовсім пов'язують із його вживанням у периферійній зоні реченнєвої конструкції та вираженням нецентральної семантико-синтаксичних функцій. Крім первинних позицій, аналізованому лексико-граматичному класові слів властиве вторинне синтаксичне використання у функціях інших частин мови, з-поміж яких присудкова є найпоширенішою.

За синтаксичного переходу прикметникові форми частково набувають притаманних дієслову парадигматичних ознак, а також модифікують вихідні прикметникові категорії, що засвідчує функційну нейтралізацію категорійних ознак прикметника, яка не передбачає їхнього формального усунення. Синтаксичний ступінь відприкметникової дієслівної транспозиції можливий за наявності аналітичної синтаксичної морфеми-зв'язки, яка «нейтралізує іменникові граматичні категорії і морфологічно закріплює дієслівні граматичні категорії часу способу та ін.» [Вихованець 1988: 117]. Прикметник, що заступає позицію присудка, Л. Теньєр називає «структурним еквівалентом дієслова» [Теньєр 1988: 170]. Будь-який прикметник, що функціонує в присудковій позиції, зазнає синтаксичного переходу в дієслівну сферу. На нашу думку, синтаксична дієслівна транспозиція більшою мірою має стосунок до якісних прикметників – виразників власне-ознаки, що в структурі речення вступають у такі синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення до інших одиниць, як і дієслова. Прикметник у присудковій позиції є обов'язковим компонентом формально-синтаксичної структури двоскладного речення, що перебуває з підметом у предикативному зв'язку, який зреалізовано між головними членами речення у формі координації. Остання поєднує в собі елементи керування та узгодження: присудок суворо

регламентує форму підмета, який представлено в початковій формі – називному відмінку, – з одного боку, а підмет визначає форми роду, числа та особи присудка – з іншого: *Скелі голі...* (Л. Костенко); *Дівча <...> маленьке...* (В. Слапчук); *...я буду різний* (В. Слапчук); *Вода <...> була холодна й солодка* (П. Загребельний); *Небо в сутінь буває сірим* (В. Симоненко); *Луска зробилась тьмяною* (Л. Костенко).

Предикативний зв'язок виступає фундаментом визначального різновиду простих речень – двоскладних конструкцій як такий, що здатний за відсутності інших синтаксичних зв'язків утворювати просте з формально-синтаксичного погляду речення, яке наділене не лише граматичною, але й інформативною достатністю, що дає змогу кваліфікувати його як мінімальне повідомлення, незалежне від контексту. Роль предиката якості в семантико-синтаксичній структурі речення визначають як організувальну. Від його семантико-синтаксичної валентності залежить кількість і якість субстанційних синтаксем, навіть суб'єктної, у простому семантично елементарному реченні.

Відприкметникова дієслівна аналітична синтаксична транспозиція закріплена семантико-синтаксичною валентністю, обсяг якої не можна визначити суто теоретично для всіх похідних дієслівних утворень загалом. Після системного аналізу відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів ми дійшли висновку: для тих відприкметникових дієслівних утворень, зафіксованих у присудковій як первинній формально-синтаксичній функції, характерне збільшення валентного потенціалу, що не виходить поза межі трьох залежних семантико-синтаксичних позицій: лівобічної суб'єктної та двох правобічних – власне-об'єктної й адресатної або лівобічної суб'єктної та двох правобічних об'єктних – власне-об'єктної й об'єктної із семантикою обмеження. Такий набір залежних іменникових компонентів властивий лише незначній частині аналізованих відприкметникових дієслівних дериватів.

Паралельно з терміном «валентність», що є усталеним у сучасній лінгвістичній традиції, використовуємо термін «валентна актантна деривація». У новітній лінгвоукраїністиці (див. праці І. Р. Вихованця [Вихованець 2004], Н. М. Костусяк [Костусяк 2012]), «актантна деривація», її різновид – «підвищувальна деривація» – має безпосередній стосунок передовсім до предикатів на позначення ступенів порівняння, найважливішими ознаками яких є зміна

лексичного значення, збільшення ступеня вияву ознаки і збільшення кількості обов'язкових актантів порівняно з вихідними одиницями. Ми розширюємо обсяг терміна й уживаємо його на позначення валентної актантної потужності всіх різновидів похідних дієслівних утворень.

У граматичній системі української мови валентна актантна деривація відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів співвідносна зі ступенями їхньої синтаксичної усталеності: дво- і тривалентні похідні дієслівні утворення закріплені зазвичай у присудковій як первинній формально-синтаксичній позиції, для одновалентних відприкметникових дієслівних синтаксичних дериватів функція присудка не типова, вторинна. Для більшості прикметників сучасної української мови вживання в постпозиції щодо іменників є вторинним. У функції присудка поширені передовсім якісні прикметники – виразники власне-ознаки як безпосередньої властивості предмета, а відносні зафіксовані зрідка. Спорадичне функціонування в предикативній позиції останніх пояснюємо специфікою їхньої семантики, зумовленої значенням тих слів, від яких утворені.

Мінімального ступеня дієслівної синтаксичної усталеності зазнають насамперед ті синтаксично вербалізовані форми, для яких присудкова позиція вторинна. Вони спеціалізовані на вираженні постійних, внутрішніх ознак істот або предметів дійсності, що здебільшого не виходять за їхні межі, і вказують на: 1) фізичні та фізіологічні особливості людей: *безсилий, болісний, голосистий, живий, здоровий, зрячий, кволий, мертвий, німий, рослий, тверезий, хворобливий, хирлявий, чутливий, щуплий* тощо; 2) схильність людей до певних дій або станів: *блудний, гамірливий, глузливий, говіркий, діловитий, діяльний, доскіпливий, жалібний, жартівливий, забіякуватий, забобонний, заощадливий, крикливий, лепетливий, мовчазний, мстивий* і под.; 3) їхній емоційно-психічний стан, волю, темперамент: *боязкий, вольовий, гнівний, емоційний, енергійний, жвавий, лякливий, меланхолічний, млявий, нервовий, оптимістичний, печальний, радісний, спритний, тихий, щасливий* і т. д.; 4) вдачу, характер, морально-етичні якості, духовний світ людей: *акуратний, бадьорий, врівноважений, гордий, гречний, добрий, інтелігентний, лагідний, ледачий, мужній, сердитий, слухняний, суворий, турботливий, уважний, хоробрий* тощо; 5) їхній вік, сімейний стан: *дорослий, зрілий, літній, малолітній, неповнолітній, поважний,*

сімейний, юний і т. ін.; 6) інтелектуальні спроможності людей: бездумний, вдумливий, грамотний, дурний, ерудований, здібний, здогадливий, метикуватий, нерозумний, нерозсудливий, розумний, розсудливий, тямкий, тямовитий, тямущий, хитромудрий і под.; 7) їхній матеріальний достаток: багатий, бідний, заможний, злиденний, небагатий, незаможний та ін.; 8) зовнішні ознаки людей: босий, голий, заспаний, імпозантний, лисий, миришавий, молодистий, моложавий, русявий, ставний, стрункий, сухорлявий, худорлявий, чорнявий тощо; 9) деякі інші якості людей: безталанний, вільний, одинокий, самотній, сиротливий і т. ін.; 10) фізичні та функційні особливості тварин: баский, брикливий, везучий, властий, жуїтний, лютий, пернатий, плавний, повзучий, рунистий та ін.; 11) масть тварин: буланій, вороній, гнідий, зозулястий, карий, мишастий, мурий, половий, попелястий, чалий тощо; 12) смакові особливості: апетитний, гіркий, здобний, кислий, негіркий, несмачний, несолодкий, пекучий, прісний, пряний, смачний, солодкий, терпкий і под.; 13) ознаки, що сприймаються органами слуху: басистий, брязкітливий, верескливий, голосний, гучний, дзвінкий, звучний, лункий, ляскучий, оглушливий, пискливий, протяжний, рокітливий, сиплий, скреготливий, тихий та ін.; 14) ознаки, що сприймаються нюхом: ароматний, ароматичний, духмяний, запахуючий, запашний, запашистий, пахучий, приємний, п'янкий, смердючий, сморідний тощо; 15) ознаки, що відчуються на дотик: вогкий, гарячий, жаркий, колючий, паркий, пекучий, слизький, сухий, теплий, холодний, шорсткий та ін.; 16) стосунок до простору, форму, обсяг, відстань, вагу тощо: близький, важкий, вузький, габаритний, глибокий, грубий, довгий, ємний, короткий, круглий, легкий, масивний, мілкий, місткий, рівний, розлогий і под.; 17) темпоральні ознаки: архаїчний, давній, довгожданий, довгоочікуваний, довготривалий, довговічний, древній, застарілий, затяжний, короткий, миттєвий, моментальний, своєчасний, старий, терміновий та ін.; 18) ознаки, що є наслідком дії: вивітрілий, в'ялий, гнилий, горілий, достиглий, жовклий, задимілий, зім'ятий, зрілий, линялий, мерзлий, протрухлий, пухлий, розкипілий, розсохлий, стиглий і под.; 19) фізичні властивості предметів: буйний, вологий, гінкий, їдкий, ковзкий, ламкий, липкий, міцний, мокрий, мулкий, м'який, прозорий, пухкий, рвучкий, рідкий, слизький тощо; 20) їхні функційні властивості: вадливий, гойний, гулкий, деркотливий, заглушливий, загрозливий, запаморочливий, заперечний, заразний, заспокійливий, лячний, прохальний, п'янкий і т. д.;

21) структурні особливості предметів: *густий, однорідний, простий, розсипний, складний* тощо; 22) їхню цінність: *виключний, відбірний, дешевий, добірний, дорогий, цілющий* і под.; 23) зовнішні ознаки предметів: *ажурний, бахматий, виложистий, вилощений, гладкий, глянсуватий, закіптявільний, картатий, корявий* тощо; 24) наявність або відсутність кольору та його відтінків: *білий, блакитний, голубий, жовтий, зелений, коричневий, ліловий, рожевий, рудий, темний, світлий, сизий, синій, сірий, червоний, чорний* і т. д.; 25) вирізняльне значення: *живописний, єдиний, грандіозний, колосальний, незрівнянний, неймовірний, неповторний, непорівнянний, нечисленний* тощо; 26) деякі інші ознаки: *буквальний, загальний, екстремний, дійсний, дружний, індивідуальний, реальний, спорадичний, точний* і под., наприклад: *Моє найсильніше враження – те, що я залишився живий* (Літературна Україна, 2015); *Сини гілки, мов кипариси* (П. Загребельний); *...я був щасливий* (В. Шевчук); *Сулейман був старий* (П. Загребельний); *Та вона була доросла* (В. Шевчук); *Обличчя було червоно-жовте* (В. Шевчук); *І серце міцне, і легені здорові* (Л. Костенко); *А проміння довге...* (В. Симоненко); *Лиш пам'ять, пам'ять мармуру й трави безсмертна...* (Л. Костенко); *Мед із квіток кульбаби густий, яскраво жовтий* (Т. Станкевич); *М'ясо морського йоржа дуже смачне...* (Т. Станкевич); *Тіло [лина. – І. М.] товсте, доволі високе...* (Т. Станкевич) і т. д. Подана семантична класифікація побудована передовсім з урахуванням первинного значення якісних прикметників, оскільки їхні вторинні значення зазвичай потрапляють у площину основних значень інших багатозначних слів.

Крім аналізованих семантичних груп, що утворюють центр якісних прикметників і мають потенційну здатність до вираження аналітичної синтаксичної дієслівності, варто виділити певну периферію. Сюди належать слова, які мають складнішу семантику. Подібно до відносних прикметників, вони утворені від власне-іменників, проте їхні суфікси, крім граматичної ролі, мають лексико-семантичне навантаження і передають власне-ознаку. Ці лексеми найчастіше позначають: 1) зовнішні ознаки людей: *бородатий, броватий, волосатий, вусатий, головатий, жиливий, зубатий, кошлатий, кучерявий, носатий, окатий, чубатий* тощо; 2) зовнішні ознаки тварин: *бокастий, дзьобатий, крилатий, кудлатий, тупорилий, мордатий* і т. д.; 3) структурні властивості предметів: *багnistий, болотистий, кам'яnistий, крупnistий, піскуватий,*

пористий і т. ін.; 4) сконцентровану ознаку: *вапнистий, віїстий, дірчастий, жолудистий, дерев'янистий, зернистий, іскристий, крохмалистий, плечистий, променистий, стовбуристий* і под.; 5) зовнішньо-конфігураційні особливості предметів: *бахромчастий, вибоїстий, волохатий, вузликуватий, горбистий, гористий, пінистий, пухирчастий, пухнастий* тощо, наприклад: *...синьор носатий* (Л. Костенко); *Олень із Барана хотів покепкувати: «Який же ти, – сказав йому, – рогатий!»* (В. Симоненко); *Вона [лісостепова ділянка. – І. М.] горбиста* (Єврогегіон Буг : Волинська область). *Схили крем'янисті* (Л. Костенко); *...музика вогниста!* (Л. Костенко); *...посмішка землиста* (Л. Костенко); *А у світанків очі променисті* (Л. Костенко); *...лист <...> водянистий* (В. Симоненко).

Зрідка синтаксичного переходу у сферу дієслова зазнає перехідний семантико-граматичний розряд відносно-якісних прикметників, а також займенникові та порядкові прикметники: *Через сліпучу призму пекторалі тепер для нас всі скіфи золоті* (Л. Костенко); *Він кам'яний, а з ним іде жива!* (Л. Костенко); *...ноги в мене були ватяні, а голова гарбузяна* (В. Шевчук); *...права рука <...> зробилася дерев'яною і не вигиналася* (М. Вінграновський); *...сльози під місяцем на щоках, над волосяними вусами в нього <...> срібні* (М. Вінграновський); *В садах Лоренцо музи були інші* (Л. Костенко); *Жигмонт був уже їхнім* (М. Вінграновський); *...ти <...> отакий* (В. Шевчук); *...чи він такий тут перший?* (Л. Костенко). Їхнє функціонування в присудковій ролі є вторинним, аналізовані прикметникові форми зазвичай спеціалізовані на вживанні в позиції приіменникового другорядного члена речення.

Типовими виразниками аналітичної синтаксичної дієслівності в граматичній структурі української мови є частина прикметників на позначення власне-ознаки істоти або предмета, що має обмеження у своєму вияві. Характерно, що такі прикметникові форми зафіксовані в присудковій як первинній та означальній як вторинній формально-синтаксичних функціях. Їхня формально-синтаксична присудкова спеціалізація засвідчує переміщення із власне-прикметникового у власне-дієслівне функціонування. Предикативну усталеність цих відприкметникових дієслівних утворень доповнюють деякі семантико-синтаксичні ознаки, що сигналізують про їхню невласне-прикметникову природу. Маємо на оці валентну актантну деривацію аналізованих компонентів, що для реалізації своєї семантики вимагають поряд із лівобічним актантом один або два правобічних

актанти. Найвищого (максимального) ступеня дієслівної синтаксичної закріпленості насамперед досягають ті відприкметникові транспозити, що наділені тривалентним потенціалом. Це звичайно лексеми *винний*, *винуватий* та ін., що функціонують зі значенням «який має борг» і конкретизують свою семантику через три облігаторні залежні позиції: суб'єктну, об'єктну й адресатну, наприклад: *Кому і що ми винні?* (Л. Костенко); *...що я винна і кому?!* (Л. Костенко); *А що він винен [тобі. – І. М.]?* (В. Симоненко). Здатність до сполучення з такими залежними компонентами відприкметникові транспозити виявляють зрідка.

Функцію присудка визначаємо як типову, первинну, для прикметників *аналогічний*, *відданий*, *відповідний*, *відомий*, *вірний*, *залежний*, *згодний*, *зобов'язаний*, *ідентичний*, *однаковий*, *подібний*, *популярний*, *рівний*, *схожий* тощо із семантикою відповідності або невідповідності істоти, предмета іншим істотам, предметам, популярності або непопулярності особи, загального визнання предмета з-поміж інших, підпорядкування, відданості особи, залежності предмета. Присудкову формально-синтаксичну позицію закріплює валентність цих предикатних компонентів, що реалізують своє значення через три актанти: суб'єктний (облігаторний) і два об'єктні (один облігаторний та один факультативний), наприклад: *...я <...> тобі <...> буду вірний душею...* (В. Малик); [*Черняченко. – І. М.*] *відданий йому [у всьому. – І. М.]* (Ю. Мушкетик); *І ми його ніколи не забудем, бо діти в цьому схожі на митців* (Л. Костенко); [*Немовля. – І. М.*] *очима буде на Миколу схоже...* (В. Симоненко); *Ми перед вами [у всьому. – І. М.] <...> винувати...* (В. Симоненко).

За певних контекстних умов позицію присудка заступають прикметники *важливий*, *визначальний*, *ворожий*, *гарний*, *осоружний*, *приємний*, *смішний*, *універсальний*, *хороший*, *цікавий*, *цінний* і под., що виражають позитивну або негативну оцінку предмета чи істоти або мають вирізняльну семантику. Їхнє семантичне наповнення обмежено трьома залежними компонентами: одним облігаторним (суб'єктним) та двома факультативними (об'єктним з уточнювальною семантикою та об'єктним з обмежувальною семантикою), наприклад: *...який неприємний [чимось. – І. М.] для Хасекі Джюзел-ага* (П. Загребельний); *...я <...> чимось йому неприємний...* («Не відлюбив свою тривогу ранню»); *...смішний був їй оцей окатий турок <...> вусами й густою бородою* (П. Загребельний); *Не час йому страшний...* (Л. Костенко); *А то б я їм здавалася чудною*

[*одягом*. – І. М.] (Л. Костенко). Характерно, що в позиції приіменникового другорядного члена речення ці лексеми зафіксовані частіше, ніж інші тривалентні прикметники. Факультативне вираження актантів у семантико-синтаксичних функціях об'єктів, на нашу думку, спричиняє їхнє переміщення з предикативної позиції в означальну, пор.: *Гарний був цей маляр* (Ю. Мушкетик) і *Підійшов Тимко – високий, гарний парубок у китайчатім жупані...* (Ю.Мушкетик).

Функцію присудка визначаємо як первинну для прикметників *багатий, байдужий, бідний, владний, гідний, достойний, згідний, здатний, знайомий, зобов'язаний, корисний, ладний, ласкавий, невіддільний, необхідний, охочий, певний, повинен, повний, потрібний, поширений, причетний, радий, спроможний, стійкий, сумісний, схильний, терплячий, тривкий, уважний, чутливий* і т. ін., що передовсім виражають активну діяльність людей, їхні емоційно-психічні та морально-етичні риси, шанобливе ставлення до людей, характеризують людей із погляду їхньої популярності або непопулярності, предмети у зв'язках з іншими предметами, а також визначають необхідність, корисність або шкідливість предметів, достатній або недостатній вияв чого-небудь у предметах, відповідність або невідповідність одних предметів іншим тощо. Первинна формально-синтаксична присудкова функція співвідносна з центральною семантико-синтаксичною позицією предиката, валентність якого зреалізовано у двох залежних облігаторних позиціях – суб'єктній та об'єктній: *Озера багаті на рибні ресурси* (Єврогегіон Буг : Волинська область); *А він знайомий був з опікуном* (Л. Костенко); *Він був грубий з іншими візирами...* (П. Загребельний); *Султан був милостивий до своєї Хуррем* (П. Загребельний); *...я тобі непотрібний* (В. Слапчук); *І наш синьйор <...> прихильний був до тебе...* (Л. Костенко); *...я не був сердитий <...> на батька* (В. Шевчук) і т. д. Аналізовані відприкметникові транспозити кваліфікуємо як предикатні одиниці із середнім ступенем предикативної синтаксичної усталеності.

У присудковій ролі також зафіксовані прикметники *блідий, важкий, вузький, глухий, густий, досвідчений, дужий, компетентний, малий, міцний, мудрий, оригінальний, образливий, різноманітний, світлий, своєрідний, тихий, трагічний, фатальний* і т. ін., що позначають фізичні особливості людини, її зовнішній вигляд та інтелектуальні спроможності, а також указують на специфіку

предмета, характеризують його з погляду розміру, форми і под. Валентну рамку цих предикатних одиниць обмежено двома залежними актантами: облігаторним суб'єктним та факультативним об'єктним, наприклад: *...золота ханська пайза на шиї в Данила була, видно, й справді йому важка...* (М. Вінграновський); [*Міюський*. – І. М.] <...> *вузкий у кості...* (Ю. Мушкетик); [*Марко*. – І. М.] <...> *крутий у плечах, міцний статурою...* (Ю. Мушкетик); *Тут наше небо зорями густе* (Л. Костенко); *...він [брат. – І. М.] глухий на душу* (Л. Костенко); *І чи сльози були завеликі, чи замале для них було горло...* (М. Вінграновський). Такі відприкметникові транспозити не завжди потребують експліцитного вираження актанта в семантико-синтаксичній функції об'єкта. Імпліцитний вияв об'єктного компонента пов'язаний із семантичною самодостатністю предикатного знака, що й зумовлює його переміщення з присудкової позиції в означальну, пор.: *Русявий, блакитноокий ротмістр був блідий, як полотно* (Ю. Мушкетик) і *До шинку зайшов <...> молодий чоловік з блідим обличчям* (С. Скляренко).

Синтаксична дієслівна усталеність також характерна для низки коротких форм прикметників, зокрема: *варт, винен, годен, готов, згоден, повен, повинен, потрібен, рад* тощо, напр.: *Буває март за всіх варт* (Усна народна творчість); *То він винен у всьому!* (В. Малик); *Хто годен робити, той годен і їсти* (Усна народна творчість); *...він згоден жити сам на все Козацьке Поле, аби тільки вирватися з цієї проклятої вовківні* (Ю. Мушкетик); *І хто всіляким ідолом і владам ладен кадити Херувимський ладан* (Л. Костенко); *А місяць все такий же: і молодик, і повен...* (Л. Костенко); *Хто славен був, хто, може, і забутий* (Л. Костенко) і т. д. Решта коротких прикметникових форм спеціалізована на вживанні в означальній позиції.

Ступеньовані прикметники як типові виразники аналітичної синтаксичної дієслівності зафіксовані в первинній формально-синтаксичній позиції присудка та первинній семантико-синтаксичній функції предиката. Уперше в українському мовознавстві предикативну позицію як первинну для ступеньованих прикметників визначає І. Р. Вихованець [Вихованець 1988: 173–176; 2004: 139–142]. Цю думку вченого підтримує й розвиває Н. М. Костусяк, аналізуючи категорію ступенів порівняння прикметників і прислівників [Костусяк 1998, 2002]. Протилежну позицію знаходимо в низці граматичних досліджень, де типовим є нерозрізнення специфіки

окремих прикметникових форм – форм звичайного ступеня (вихідної прикметникової форми), вищого ступеня (компаратива) і найвищого ступеня (суперлатива). Дослідники часто не беруть до уваги те, що первинною для ступеньованих прикметників є предикативна позиція, а вторинною – атрибутивна. Прикладом такого не розмежування є розгляд А. П. Грищенком усіх прикметникових форм як таких, яким властиві спільні синтаксичні функції [Грищенко 1978]. Дотримуючись концепції І. Р. Вихованця, цілком поділяємо думку вченого про те, що грамеми вищого та найвищого ступенів порівняння прикметників у типових виявах займають не приіменникову синтаксичну позицію, а присудкову, яка властива дієслову [Вихованець 1988: 173–176; 2004: 139–142].

Грамемам вищого ступеня порівняння порівняно з вихідними прикметниковими формами властиве «збільшення ступеня вияву якості, тобто стосунок до модифікаційного типу словотворення, з одного боку, і збільшення кількості обов'язкових актантів порівняно з вихідною актантною ситуацією – з іншого боку» [Вихованець 2004: 142]. Валентна актантна деривація, зокрема її різновид «підвищувальна» деривація, зумовлює більшу кількість облігаторних актантів: лівобічного суб'єктного та правобічного об'єктного, (пор.: [Вихованець 2004: 139–142; Плугнян 2000: 208–219; Чейф 1975: 139–161]), наприклад: *Криниця глибша від самого неба...* (В. Слапчук); *Геній <...> дужчий за деспотів* (П. Загребельний); *Острог видався не ліпшим від монастиря* (М. Вінграновський); *...в чагарях сокира від шаблі зручніша та запашиша...* (М. Вінграновський); *Солодший від меду цей сніговий кавун!* (М. Вінграновський). Прикметники зі значенням найвищого ступеня порівняння реалізують свою семантику через один облігаторний (суб'єктний) та один факультативний (об'єктний) компоненти: *Ви найбільший з усіх султанів, то чому маєте зберігати звичаї?* (П. Загребельний); *Тканини – найбагатші з усіх знаних* (П. Загребельний); *...він – найкращий на землі!* (Л. Костенко); *...ти – найвродливіша і найчарівніша між квітів, я – найнещасніший серед людей* (В. Слапчук); *...гуцули найвищі з усіх європейських народів* (Г. Лозко); *...інженер <...> наймолодший з усіх...* (П. Загребельний). Необов'язкове лексичне вираження факультативного компонента зумовлює переміщення суперлатива з присудкової позиції в означальну: *Самовладця землі Руської, найбільший і наймогутніший*

государ в усіх сторонах між північчю, півднем, заходом і сходом бажання мав проголосити це в високій урочистості й пишноті (П. Загребельний); З Монастирської скелі поріг було видно до **найменшого** камінчика (Ю. Мушкетик); На захист рідної мови стали якраз **найталановитіші** письменники: Олесь Гончар, Дмитро Павличко, Борис Олійник, Іван Драч, Валерій Шевчук та інші (І. Дзюба); Воля для людини – то **найбільший** скарб! (В. Малик).

Отже, найвищий (максимальний) ступінь предикативної синтаксичної усталеності властивий тривалентним відприкметниковим дієслівним утворенням. Двовалентні відприкметникові дієслівні транспозити наділені відповідно середнім ступенем дієслівної синтаксичної усталеності. І насамкінець, низького (мінімального) ступеня дієслівної синтаксичної усталеності зазнають ті відприкметникові похідні утворення, яким властива одновалентність.

2.1.4 Транспозиція і валентний потенціал відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів

Прикметники набувають валентності у зв'язку з дієсловом, унаслідок переміщення в первинну для цього частиномовного класу предикативну позицію, яка, як відомо, для інших лексико-граматичних розрядів слів є вторинною, і в такий спосіб сигналізують про синтаксичний ступінь транспозиції як своєрідний вияв явища асиметрії в мові. З-поміж усіх дієслівних синтаксичних транспозитів саме відприкметниковий різновид бере найактивнішу участь у поповненні лексико-граматичного класу дієслів [Вихованець 2004: 293], що, очевидно, стало підґрунтям для реалізації їхнього найбільшого валентного потенціалу і пов'язаних із ним явищ актантної деривації серед похідних дієслівних аналітичних синтаксичних утворень.

Прикметники, що функціонують у присудковій позиції, кваліфікують як структурні еквіваленти дієслова [Теньєр 1988: 170]. Синтаксичного переходу у сферу дієслова зазвичай зазнають предикатні прикметники із семантикою «статичної характеристикації суб'єкта або ознаки чи властивості предмета на основі порівняння» [Плющ 2011: 86]. У формально-синтаксичній структурі речення

синтаксичний перехід прикметника в дієслівну сферу реалізований аналітично. Аналітична синтаксична морфема-зв'язка *бути* сигналізує про реальність існування, наявність у предмета ознаки, вираженої синтаксично вербалізованим прикметником, і представляє «присудок у всій парадигмі, властивій дієслову у формах дійсного, умовного і наказового способів та всіх часів дійсного способу» [Плющ 2011: 87], наприклад: *Забарвлення гриба жовтогаряче або сіро-жовте...* (Т. Станкевич); *Брат був високий* (О. Гончар); *Та хіба ними [сироїжками. – І. М.] ситий будеш?* (В. Малик); *Який блискучий науковець був би з нього* («Не відлюбив свою тривогу ранню...»); *Будь навіки мені незвичайним* (Л. Костенко).

Інші морфеми-напівзв'язки, серед яких найуживаніші – *ставати / стати, робитися / зробитися*, свідчать про становлення в предмета певної ознаки або набуття ним відповідного якісного стану, пор.: [*Вечір. – І. М.*] *ставав кольоровий, сизо-синій, теплий, як кожух...* (У. Самчук) і *...язик затерп, став чужий...* (В. Малик); *Володько <...> робився поважним* (У. Самчук) і *Остроз <...> зробився туманно-молочним...* (М. Вінграновський). Для цих морфем-напівзв'язок, крім способово-часових дієслівних категорій, характерна також видова диференціація. Прикметникова форма, поєднуючись із морфемою-зв'язкою *бути*, рідше з іншими морфемами-напівзв'язками, набуває синтаксичного статусу дієслова й цим засвідчує категорійну трансформацію та зміщення свого функційного діапазону.

Відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити у формально-синтаксичній структурі двоскладного речення виконують роль присудка, що разом із підметом перебуває у предикативному зв'язку, який реалізовано між головними членами речення у формі координації. Остання поєднує в собі форми керування та узгодження: присудок суворо регламентує словоформу підмета – називний відмінок, – з одного боку, а підмет визначає форми роду, числа та особи присудка – з іншого: *Природа Криму дивовижна!* (Т. Станкевич); *Усі наливаїківці були чомусь мокрі...* (М. Вінграновський); *Коли буду я навіть сивою <...> я для тебе буду красивою...* (Л. Костенко).

Відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити в семантично елементарному реченні заступають позицію прикметникового предиката якості, від семантико-синтаксичної

валентності якого залежить кількісно-якісний склад актантів, навіть актанта у функції суб'єкта. Тлумачення валентності як системного семантико-синтаксичного явища передбачає вирізнення лівобічного і правобічного її різновидів, відповідно до яких виділяють лівобічні та правобічні залежні іменникові компоненти [Вихованець 1992: 79; 2004: 62–63]. До лівобічних субстанційних компонентів належить актант у функції суб'єкта. Він є необхідним елементом семантико-синтаксичної структури речень з одно-, дво- і тривалентними предикатами якості. Поєднання предиката тільки з одним актантом у функції суб'єкта сигналізує про його мінімальну валентну актантну деривацію: *Дніпро шумить* (Л. Костенко); *Я не буду <...> молода* (Г. Чубач); *Червоні ягоди <...> отруйні* (Т. Станкевич). Правобічні іменникові компоненти, зумовлені валентним ресурсом аналізованих предикатів, поділяємо на такі актанти: актант у функції об'єкта та актант у функції адресата. Керувати лівобічним і такою кількістю правобічних іменникових компонентів здатна обмежена група відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів, до яких насамперед належать лексичні одиниці *винний*, *винуватий* і под. із семантикою «який має борг». Три обов'язкових актанти при предикатах якості засвідчують максимальний вияв їхньої валентної актантної деривації. Такий набір залежних компонентів у мовленні трапляється зрідка. За виявом валентної актантної деривації аналізовані предикати якості подібні до тривалентних дієслів, що також реалізують своє значення через суб'єктний, об'єктний і адресатний компоненти, пор.: *...не подав йому ніхто води* (Л. Костенко) і *Кому і що ми винні?* (Л. Костенко).

Валентні спроможності відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів умотивовано їхнім семантичним наповненням і присудковою усталеністю. Для тих відприкметникових дієслівних транспозитів, які зафіксовані у присудковій як первинній формально-синтаксичній функції, характерне збільшення валентного потенціалу, що не виходить поза межі трьох залежних актантних позицій: лівобічної суб'єктної та двох правобічних позицій – об'єктної та адресатної або лівобічної суб'єктної та двох правобічних об'єктних позицій, останні у свою чергу диференційовано на власне-об'єктні та об'єктні із семантикою обмеження [Пасічник 2006: 24–25]. Характерно, що такий набір актантів властивий лише незначній частині відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних утворень.

У семантико-синтаксичній структурі простого речення актант у функції суб'єкта якості розглядаємо як передбачуваний предикатом якості облігаторний лівобічний компонент, морфологічно експлікований словоформою називного відмінка: *Клімат Кримських гір помірно холодний* (Т. Станкевич); *Святослав – поважний...* (В. Малик); *...цирульник був немолодий* (В. Шевчук). Двовалентні та тривалентні предикати якості, крім лівобічної позиції, яку заповнює актант у функції суб'єкта, відкривають правобічну позицію для актанта у функції об'єкта. Морфологічними репрезентантами останнього виступають прийменникові й безприйменникові непрямі відмінки. Актант у позиції об'єкта представлений у двох виявах: облігаторному та факультативному [Степанова 1978: 175–176]. Облігаторний об'єктний актант – семантично передбачуваний предикатом якості залежний компонент, що має обов'язковий вияв у мовленні: *Психолог потрібен <...> батькам...* («Коментарі», 2012); *Шкурка вичинки не варта* (Усна народна творчість); *Не гідна я тебе...* (О. Гончар). Факультативний об'єктний актант прогнозований також семантикою предиката якості, проте залежно від умов мовленнєвої комунікації його можна елімінувати, наприклад: *Коневі овес не тяжкий* (Усна народна творчість); *Дівчина <...> невелика на зріст* (Р. Чумак); *Марко <...> міцний статурою...* (Ю. Мушкетик). Virізнення факультативного актанта пояснюємо тим, що деякі предикати, хоч і мають «відкриті» позиції у своєму оточенні, за певних умов не потребують їхнього заповнення. Тільки деякі тривалентні предикати якості вимагають для реалізації своєї семантики поряд із суб'єктним та об'єктним залежними компонентами також адресатний елемент у формі давального відмінка: *Я вам два карбованці винна* (М. Зарудний). Валентний потенціал відприкметникового дієслівного аналітичного синтаксичного транспозита, здатного керувати давальним відмінком, передбачає наявність в елементарному з семантико-синтаксичного погляду простому реченні знахідного об'єктного і тісніший зв'язок останнього з опорним предикатом. На відміну від знахідного об'єкта, давальному адресата притаманний напівсильний підрядний зв'язок, його форма – напівсильне керування.

Про тричленний розподіл актантів на облігаторні, факультативні та вільні поширювачі йдеться в студіях М. Д. Степанової та Г. Хельбіга [Степанова 1978: 175–179]. Облігаторні та факультативні актанти пов'язані з явищами валентної актантної деривації, що

закріплена в позиційній структурі предикатних компонентів, і тому їхню кількість і характер можна точно встановити, (пор.: [Вихованець 2004: 139–142; Плугнян 2000: 208–219; Чейф 1975: 139–161]). Вільні поширювачі не пов'язані з предикатом валентністю, кількісно не обмежені й тому в структурі кожного речення їх можна вільно вилучати або додавати: *Вода сьогодні така приємна* (В. Симоненко); *Терен відомий в Україні понад дві тисячі років* (Г. Лозко); *Юність <...> завжди загадкова* (В. Симоненко).

Відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити формують два класи похідних синтаксичних одиниць. До першого класу належать двовалентні і тривалентні відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні утворення. Характерно, що двовалентні аналізовані одиниці поширеніша з кількісного погляду група похідних синтаксичних дериватів, ніж тривалентні. До двовалентних насамперед зараховуємо ті відприкметникові предикатні компоненти, що здатні відкривати дві облігаторні семантико-синтаксичні позиції, з-поміж яких першу заступає актант у функції суб'єкта, другу – актант у функції об'єкта. Вони переважно позначають активну діяльність людей, визначають шанобливе ставлення до людей, їхню популярність або непопулярність, ступінь поширення предмета, характеризують істоти, предмети у зв'язках з іншими істотами, предметами, вказують на необхідність, корисність або шкідливість предметів: *вартий, гідний, готовий, достойний, здатний, змушений, корисний, невід'ємний, необхідний, потрібний, поширений, прихильний, причетний, радий, спроможний, схильний, упевнений, шанований, шкідливий* та ін., наприклад: *Хіба він вартий, цей Опанас, тебе – королівни?* (О. Іваненко); *...вона [Юзефа. – І. М.] не варта ні одного волоска <...> з Вашої рудої голови* (Р. Горак); – *Не гідна я тебе, – мусила б сказати йому* (О. Гончар); *Він [Блек. – І. М.] готовий в дорогу* (У. Самчук); *...всі люди здавалися достойними ласки божої* (Н. Рибак); *...він [Славуца. – І. М.] до всього здатний...* (В. Малик); *Вона [Оксана. – І. М.], виходить, ще здатна закохуватися* (В. Собко); *Їй [Софії. – І. М.] потрібний був чоловік...* (Ю. Мушкетик); *...фізика <...> потрібна всім...* («Фізика»); *Може, я теж не радий князівству, та ждуть мене діла ще більші* (П. Загребельний) і т. д.

Відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити *багатий* (2-е знач.), *вдатний* (1-е знач. відтінок), *вільний* (6-е, 12-е знач.), *вибагливий* (2-е знач.), *дотепний* (3-є знач.), *звичний* (4-е знач.),

згідний (2-е знач.), здібний (2-е знач.), знайомий (2-е, 3-є знач.), добрий (1-е знач. відтінок), ласий (4-е знач.), незвичний (2-е знач.), ненависний (1-е знач., відтінок), певний (4-е знач.), ситий (1-е знач., відтінок), суперечний (2-е знач.), скорий (3-є знач.), скупий (2-е знач.), спраглий (4-е, 5-е знач.), спритний (2-е знач., відтінок), стійкий, тривкий (1-е знач., відтінок), убогий (3-є знач.), уважний (2-е знач.), урожайний (4-е знач.), чутливий (2-е, 3-є знач.), щедрий (1-е знач., відтінок, 3-є знач.) та ін. лише в певних значеннях або відтінках значень реалізують свій валентний ресурс через два облігаторні актанти. Такий валентний актантний потенціал властивий їм за умови, коли виражають активно-діяльні, морально-етичні, емоційно-психічні риси людей, фізичні особливості предметів, указують на достатню або недостатню кількість чого-небудь в предметі, виявляють відповідність або невідповідність предмета іншим предметам: *Весна багата на квітки...* (Усна народна творчість); [Дівчатко. – І. М.] <...> *буде добрим до всіх людей* (М. Слабошпицький); [Сергій. – І. М.] <...> *здібний до математики...* (І. Дзюба); *Він [хан. – І. М.] злий на всіх: на себе, <...> на урусів, на чорних клобуків, на погоду та на болячки...* (В. Малик); *...собор ще повен далекою музикою* (О. Гончар); *...Іван лишався до неї так само чуйний та уважний* (В. Шевчук). Зміна семантики аналізованих відприкметникових дієслівних транспозитів зумовлює кількісні та якісні зміни характеру їхньої семантико-синтаксичної валентності: *...хутір – багатий...* (У. Самчук); *Він [батько. – І. М.] злий, як голодний вовк* (У. Самчук); – *Тату, будь уважний! Вдома тебе жде сім'я!* (О. Гончар).

3-поміж аналізованих двовалентних відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів своєрідний різновид утворюють слова, що в ролі залежних правобічних об'єктних елементів вимагають предикатних синтаксем. Це передовсім предикативи *готовий, звичний, здатний, здібний, змушений, зобов'язаний, ладний, охочий, повинний, радий, спроможний, схильний, щасливий* тощо, що виражають обов'язок, згоду, готовність та інше і реалізують своє значення через інфінітив, необхідний для розкриття їхньої семантики, наприклад: *Я зі своїм молодим другом Жданом готовий служити тобі вірою і правдою* (В. Малик); *...голос Єльчиної матері звичний був тільки просити* (О. Гончар); – *Скільки ж ти згоден дати? – спитав хан* (В. Малик); *...соромитись мають його противники, якщо вони здібні*

соромитись (У. Самчук); ...*тепер він* [Сироватка. – І. М.] *змушений був заглядати наперед через голови* (Ю. Мушкетик); *Він* [Сироватка. – І. М.] <...> *ладен був чоломкатися з усіма* (Ю. Мушкетик); ...*професор ладен був стати моралістом заради того дивного своєю неприкритою правдою етюдика, написаного невідомою для нього художницею* (П. Загребельний); *Замовник повинен своєчасно прийняти й оплатити роботу* («Універсальний довідник-практикум...»); ...*школа повинна розвивати в учня здібності...* («Фізика та астрономія в сучасній школі», 2013) і т. ін. Більшість із зазначених відприкметникових дієслівних дериватів також виявляють здатність до сполучення з прийменниково-іменниковими формами, утвореними від інфінітива, пор.: ...*козаки готові до оборони...* (Ю. Мушкетик) ← *Козаки готові обороняти; ...не вірилося, щоб хтось із нині живущих був здатний на таке будування й прикрашання* (П. Загребельний) ← *Не вірилося, щоб хтось із нині живущих був здатний так будувати й прикрашати.*

У семантико-синтаксичному плані інфінітив і віддієслівний іменник виконують роль правобічного залежного об'єктного компонента. Їхня відмінність полягає лише в тому, що інфінітив у ролі компонента з об'єктним значенням – це засіб початкової субстантивної морфологізації дієслова, а віддієслівний іменник – остаточної його морфологізації [Вихованець 1988: 81–82]. Інфінітивам і морфологізованим віддієслівним іменникам властиві семантичні ускладнення, що зумовлено їх предикатною природою. Тому перші й другі (більшою мірою) розглядають як конденсати вихідних речень, їх номіналізовані репрезентати [Вихованець 1988: 82]. Іноді внаслідок дериваційних перетворень залежний від предиката інфінітив зазнає редукції, а зумовлений його валентністю субстанційний компонент приєднується до опорного слова в реченні, пор.: *Полтавський полк готовий у похід* (Л. Костенко) ← *Полтавський полк готовий іти в похід; Гук охочий до чарки...* (Ю. Мушкетик) ← *Гук охочий пити чарку; Він нездатний був на високі посади...* (О. Довженко) ← *Він нездатний був обіймати високі посади.*

Зрідка при зазначених предикатах у функції залежних правобічних компонентів зафіксовані конкретні іменники, які тяжіють до узагальнено-абстрактних значень, пор.: [Сини України. – І. М.] *вправні в красному слові...* (Ю. Мушкетик) і *Сини України вправні виголошувати промови.* Деякі предикати, що вимагають

правобічних предикатних синтаксем, можуть зливатися з ними, унаслідок чого виникає складне слово, що реалізує свою правобічну валентність власним графемним складом, пор.: *Хлопець здатний діяти* → *Хлопець здатний до дії* → *Хлопець дієздатний*. Утворення складного предиката – трансформа предиката і предикатної об'єктної синтаксеми – має вибіркового характеру.

Із формально-синтаксичного боку інфінітив і віддієслівний іменник виконують різні формально-синтаксичні функції. Інфінітив разом із прикметником є аналітичною сполукою – складеним дієслівним присудком, де в першому (основній частині) зосереджено лексико-семантичний зміст присудка, а в другому (допоміжній частині) виражено модально-часові значення й модифіковано лексичне значення інфінітива. У зв'язку з тим, що предикативні прикметники не мають формальних засобів вираження дієслівних категорій, час і спосіб, особу і число в цьому різновиді складеного дієслівного присудка передає дієслівна зв'язка *бути*. Складений дієслівний присудок реалізує з підметом предикативний зв'язок, його форму координації. Віддієслівний іменник належить до керованих предикатом якості компонентів, поєднаних з опорним словом підрядним зв'язком, його формою керування.

З-поміж двовалентних вирізняємо відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні деривати, які за певних контекстних умов можуть поєднуватися з одним облігаторним (суб'єктним) та одним факультативним (об'єктним) актантами: *блідий, важкий, великий, досвідчений, дужий, компетентний, міцний, настійливий, обізнаний, оригінальний, повний, своєрідний, сильний, ситий, тісний, товстий, хворий, щирий, ясний* і под., наприклад: [*Козак*. – І. М.] <...> *блідий з лиця...* (О. Кобилянська); *...золота ханська пайза на шиї в Данила була, видно, й справді йому важка...* (М. Вінграновський); *А дід був великий простотою своєю...* (В. Симоненко); [*Князь*. – І. М.] <...> *тілом дужий...* (П. Загребельний); *...корона короля була для його голови <...> затісною...* (М. Вінграновський); [*Андрій*. – І. М.] <...> *міцний тілом...* (П. Загребельний); [*Кравченко*. – І. М.] <...> *хворий на виразку шлунка...* (О. Гончар); *Він і сам ясний лицем...* (Ю. Мушкетик).

На периферії двовалентних відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів перебувають складні предикати з так званою згорненою правобічною валентністю, яким притаманний свій внутрішній синтаксис – специфічний порядок

розташування елементів за певними словотворчими моделями, а також зовнішній синтаксис – співвіднесеність із еквівалентними синтаксичними конструкціями. Їх розподіляємо на дві групи: а) відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити, утворені внаслідок «злиття» дієслівних предикатів і залежних від них правобічних об'єктних синтаксем; б) відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити, утворені в результаті «злиття» прикметникових предикатів і залежних від них правобічних об'єктних компонентів. Першу групу похідних дієслівних дериватів формують слова на позначення особливостей вдачі людини, функційних та фізичних властивостей предметів: *богобоязливий, богомольний, болезаспокійливий, водомісткий, водонепроникний, водорозчинний, газопроникний, дружлюбний, звукоізолюваний, звукопровідний, камфороносний, каучуконосний, рослиноїдний* та інші. Вони виникли внаслідок переміщенням об'єкта, вираженого власне-іменником або невластне-іменником, у препозицію щодо дієслівного предиката, що й зумовило зрощення першого з останнім, і передають якісний стан з акцентуванням об'єкта: *...вона й богобоязлива, і богомольна* (Г. Квітка-Основ'яненко) ← *Вона й боялася Бога, і молилася Богу*. Їх варто відрізнити від складних відносних прикметників на зразок *приладобудівний, сталеплавильний* і т. ін., семантика яких є складнішою: *Сталеплавильний цех* ← *Цех для плавлення сталі* ← *Цех призначений для плавлення сталі* ← *Цех, у якому робітники плавлять сталь*.

До другої групи належать складні похідні слова на зразок *бочкоподібний, гарбузоподібний, деревоподібний, зерноподібний, краплеподібний, листоподібний, м'ясткоподібний, сонцеподібний, хвилеподібний* тощо, які утворено від предикатів якості та зумовлених їхнім валентним потенціалом об'єктних облігаторних актантів: *подібний до бочки, подібний до гарбуза, подібний до дерева* і т. ін. Валентною актантною деривацією аналізованих предикатів, крім об'єктної облігаторної семантико-синтаксичної позиції, прогнозовано ще об'єктну факультативну позицію. Однак унаслідок зрощення з облігаторним елементом ці предикати втрачають факультативну позицію і стають двовалентними похідними утвореннями з лексикалізованою правобічною об'єктною облігаторною валентною актантною деривацією: *Сучасна жива речовина – протоплазма клітин – подібна до краплі* → *Сучасна жива речовина – протоплазма клітин – краплеподібна*. Із залежною об'єктною облігаторною

синтаксевою також можуть зливатися предикати якості, що вказують на фізичні та функційні властивості предметів й активно-діяльні якості людей: *вогнестійкий, водостійкий, жаростійкий, життєздатний, засухостійкий, зимостійкий, морозостійкий, працездатний, платоспроможний, теплочутливий* та ін., напр.: *Хурма морозостійка* ← *Хурма стійка до морозу*.

З-поміж складних відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів виділяємо складні утворення на зразок *білолиций, світлолиций, повнотілий, міцнотілий* і под., які виникли в результаті «злиття» опорного компонента з факультативним, пор.: *...Хівря <...> лицем біла...* (Ю. Мушкетик) → *Хівря білолиця*. Їх відрізняємо від складних дієслівних синтаксичних дериватів на зразок *довговійй, довгоногий, русокосий* та ін., що мають опертям атрибутивні словосполучення.

Відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити *властивий, притаманний, показовий, типовий, характерний* зрідка реалізують свій валентний потенціал через два облігаторні актанти – суб'єктний та об'єктний: *Кристалічним тілам властива решітчаста структура; Торфовим ґрунтам притаманний низький уміст калію і низки мікроелементів, рідше фосфору* (Р. Трускавецький); [*Для кристалів.* – І. М.] <...> *характерне подвійне заломлення світла* («Фізика та астрономія в сучасній школі», 2013). Досить часто ці предикати із семантичного погляду одновалентні, оскільки виконують роль своєрідних зв'язок, що трансформують абстрактні іменники в предикати якості, а з формально-синтаксичного погляду двовалентні, пор.: *Тільки, мабуть, коханню властива така щедрість* (О. Гончар) → *Тільки, мабуть, кохання таке щедре*; [*Подразливість.* – І. М.] <...> *характерна для всіх живих істот* («Біологія») → *Всі живі істоти подразливі*.

Тривалентними передовсім вважаємо відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити *винний* (2-е знач.), *винуватий* (3-є знач.) із семантикою «який має борг», що реалізують свій валентний ресурс через три облігаторні актанти: суб'єктний, об'єктний і адресатний: *Вам ми винні нагороду!* (Леся Українка); *А що він винен [тобі – І. М.]?* (В. Симоненко).

До тривалентних зараховуємо відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні утворення *відданий, відомий, відповідний, вірний, згідний, знаний, зобов'язаний, однаковий, подібний, популярний, солідарний, схожий, тотожний* і т. ін., що позначають

відповідність або невідповідність істоти, предмета іншим істотам, предметам, популярність або непопулярність людини, її зв'язки з іншими людьми, загальне визнання предмета, а також мають значення підпорядкування, залежності тощо. Вони реалізують свою семантику через три актанти: один актант у семантико-синтаксичній функції суб'єкта та два актанти в семантико-синтаксичній функції об'єкта, останні розчленовано на два різновиди: облігаторний (власне-об'єкт) і факультативний (об'єкт із семантикою обмеження). Факультативний актант у мовленні може мати необов'язковий вияв: *...замурзана зачіплянська гвардія <...> віддана [в усьому. – І. М.] студентові безоглядно...* (О. Гончар); *...молодий Еміль Золя <...> добре відомий [сучасникам. – І. М.] своїм донкіхотством...* (М. Слабошпицький); *...я буду вірний тобі [душею. – І. М.]* (В. Малик); *Та з ним я в одному не згоден...* (І. Драч); *До чого ж вдачею вона [весна. – І. М.] подібна на мою дружину!* (О. Богачук); *Віночок квітки рослини схожий [формою. – І. М.] на жіночий черевичок* (Т. Станкевич); *Легенди споріднені з переказами [походженням. – І. М.]* («Легенди і перекази»); *[Павло. – І. М.] дуже схожий обличчям на батька* (М. Слабошпицький). На нашу думку, тривалентними за певних контекстних умов є також відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити на позначення позитивної або негативної оцінки, характеристики предмета з погляду доступності та використання, а також деяких інших ознак предметів, які реалізують своє значення через три актанти: один облігаторний у функції суб'єкта і два факультативні – об'єктний із семантикою уточнення та об'єктний із семантикою обмеження, останні вказують на межі вияву ознаки і в мовленні можуть мати імпліцитний вияв: *бридкий, гарний, гожий, зручний, красивий, милий, незвичайний, огидний, особливий, привабливий, приємний, своєрідний, симпатичний, славний, страшний, суттєвий, хороший, цікавий, цінний* і т. ін., наприклад: *[Гук. – І. М.] <...> гарний [людям. – І. М.] з лиця...* (Ю. Мушкетик); *Ранок 22 квітня 1944 року біля Перекопу був незвичайним [для Червоної Армії. – І. М.] святковим пошвавленням та піднесеною урочистістю* (С. Голованівський); *Голос нічим [мені. – І. М.] не особливий, але техніка прекрасна* (М. Слабошпицький); *Водночас західні території Волині є привабливими для інвесторів [розташуванням. – І. М.] ...* («Природа Західного Полісся...»); *Особливо цінні [для людини. – І. М.] [за вмістом мікроелементів. – І. М.] сагова і кокосова пальми* («Географія материків»). Зміна семантики цих похідних

синтаксичних одиниць засвідчує різний вияв їхньої семантико-синтаксичної валентності: *Дощ був гарний*; [Сильвестр. – І. М.] <...> *цікавий змалку був до всього* (П. Загребельний).

До периферії тривалентних відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних утворень передовсім належать складні лексичні одиниці на зразок *добродушний, милосердний, щиросердний* та ін., що переважно виражають морально-етичні якості людини і реалізують своє значення через два облігаторні компоненти – суб'єктний і об'єктний, третій залежний компонент із семантикою обмеження зрісся з предикатом: *З усіма був* [Данило. – І. М.] <...> *щиросердний...* (Р. Чумак) ← *З усіма був Данило щирий серцем.*

Другий клас представляють одновалентні відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити, що виявляють здатність до поєднання лише з одним облігаторним актантом – суб'єктивним. Ядро цих похідних одиниць формують семантичні групи якісних прикметників, що найчастіше позначають: 1) фізичні та фізіологічні особливості людей: *здоровий, мертвий, чутливий* і т. ін.; 2) емоційно-психічний стан людей, їхній темперамент, волю, *веселий, вольовий, гнівний, холеричний* і под.; 3) вдачу, характер людей, їхні морально-етичні якості: *азартний, гордий, добрий* і т. ін.; 4) схильність людей до певних дій або станів: *говіркий, злодійкуватий, мовчазний* тощо; 5) вік, сімейний стан людей: *дорослий, юний, одружений* тощо; 6) інтелектуальні спроможності людей: *ерудований, здібний, розумний* і под.; 7) матеріальний достаток людей: *багатий, бідний, злиденний* тощо; 8) зовнішні ознаки людей: *босий, лисий, рум'яний* і т. ін.; 9) деякі інші якості людей: *вільний, самотній* і под.; 10) фізичні й функційні особливості тварин: *баский, брикливий, повзучий* і т. ін.; 11) масть тварин: *буланий, гнідий, карий* тощо; 12) смакові особливості: *гіркий, кислий, терпкий* і под.; 13) ознаку, що сприймають органи слуху: *голосний, дзвінкий, тихий* і т. ін.; 14) ознаку на сприйняття нюхом: *ароматний, духмяний, приємний* тощо; 15) ознаку, що відчують на дотик: *вогкий, гарячий, пекучий* тощо; 16) стосунок до простору, форму, відстань, вагу тощо: *близький, важкий, довгий* і под.; 17) темпоральні характеристики: *архаїчний, давній, моментальний* і под.; 18) ознаку як наслідок дії: *вивітрілий, достиглий, мерзлий* тощо; 19) фізичні властивості предметів: *вологий, гнучкий, прозорий* і под.; 20) функційні властивості предметів: *гулкий, заспокійливий, п'янкий* тощо; 21) структурні властивості предметів: *густий, однорідний, складний* і под.; 22) цінність предметів: *виключний, відбірний,*

дешевий тощо; 23) зовнішні ознаки предметів: ажурний, виложистий, картатий і т. ін.; 24) наявність або відсутність кольору та його відтінків: бежевий, голубий, темний і под.; 25) вирізняльне значення: грандіозний, єдиний, нісенітний тощо; 26) деякі інші ознаки: буквальний, загальний, реальний і т. ін., наприклад: [Лаврін. – І. М.] <...> **живий та здоровий** (Ю. Мушкетик); [Володько. – І. М.] <...> **ще був веселий і бадьорий** (У. Самчук); [Лаврін. – І. М.] **був сивий, як старий лунь, худий і мовчазний, як смерть** (Ю. Мушкетик); **Я гордий, мов козацький предок мій** (Б. Олійник); [Сироватка. – І. М.] **був молодий і дикий, як степовий вітер** (Ю. Мушкетик); **Ти надто юний** (Є. Товстуха); **Які ми талановиті були тоді!** (В. Коротич); – **А я багатий? – А ти багатий** (І. Пільгук); **Мої батьки <...> були високими, статурними та вродливими** (В. Симоненко); **Тепер я знову вільний** (Василь Шевчук); **Вони [бджоли. – І. М.] зараз такі люті** (Є. Товстуха); **Їхні коні були худі, стомлені** (В. Малик); **...коні – руді й вороні** (К. Пісоцький); **Хліб був пахучий** (С. Скляренко); **Солома в нього [жита. – І. М.] жорстка** (А. Коваль); **Імбир пекучий...** («Українські страви»); **Земля після дощу стала слизькою** (М. Томчаній); **Зараз він [інструмент. – І. М.] гострий** (Л. Різник) і т. д. Відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити, семантикою яких прогнозовано лише один облігаторний актант, утворюють кількісно найпоширенішу групу похідних дієслівних синтаксичних одиниць. На наш погляд, їх необхідно кваліфікувати як відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні утворення з мінімальним виявом актантної деривації. Для цього класу аналізованих предикатних компонентів присудкову позицію визначаємо як нетипову, вторинну. Первинною для виразників статичної (непроцесуальної, атемпоральної) ознаки предмета є присубстантивна (атрибутивна) функція.

Отже, валентна актантна деривація відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів має похідний характер. Її досліджено та тлі валентності дієслова як центрального носія предикатної ознаки. Переміщення прикметників у первинну для дієслова предикативну позицію засвідчує синтаксичний ступінь дієслівної транспозиції і сприяє реалізації їхньої валентної актантної деривації. Валентний потенціал відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів зумовлений відповідно їхнім семантичним наповненням і здатністю перебувати в первинній / вторинній предикативній функції.

2.1.5 Відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити і формально-синтаксична структура простого речення

Формально-синтаксична структура конкретних речень пов'язана з певною реченнєвою моделлю, формальною схемою. Її визначальну ознаку становлять синтаксичні зв'язки й вирізняювальні на їхньому ґрунті члени речення – головні, другорядні тощо [Вихованець 1993: 54]. У структуруванні формально-синтаксичної побудови беруть участь предикативний, підрядний і сурядний зв'язки, перший із яких спеціалізований на утворенні структурної основи простого речення, два останні формують структурну основу двох типів складного речення [Вихованець 1992: 34]. Відповідно до предикативного й підрядного зв'язків і виділюваних на їхній основі членів речення визначають формально-синтаксичну структуру простого речення. Граматичною особливістю простого речення є те, що його зміст завжди актуалізовано, співвіднесено з дійсністю, яку відображено у відповідних модально-часових характеристиках. У комплексі граматичних значень, спроектованих на акт мовлення й закріплених у формальних показниках, виявляють його граматичну сутність. Показовою формальною рисою простих і складних реченнєвих побудов є їхня елементарність і неелементарність. Тому виокремлення елементарних і неелементарних формально-синтаксичних структур [Вихованець 1992: 34; 1993: 11] дає змогу цілісно пізнати весь складний синтаксичний механізм мови, ієрархію синтаксичних одиниць, внутрішні та зовнішні транспозиційні переходи у сфері синтаксису.

У низці сучасних граматичних праць, услід за І. Р. Вихованцем [Вихованець 1992: 34–36; 1993: 10–14], виділяють два різновиди елементарних простих речень: власне-формально-синтаксичний і опосередкований, або розширений, формально-синтаксичний (див.: [Межов 2012: 31–33; Пасічник 2006: 74–75, 101–102]). Власне-формально-синтаксичне елементарне речення вважають першим (основним) різновидом простих формально елементарних побудов, оскільки його структуру формують тільки головні члени: у двоскладному реченні – це підмет і присудок, в односкладному – тільки один головний член, не диференційований на підмет і присудок. Другий різновид формально елементарних речень тісно пов'язаний із семантико-синтаксичною структурою речення й

опосередкований нею. Тому його називають розширеною формально-синтаксичною структурою речення. За такого трактування до складу речення входять усі зумовлені семантико-синтаксичною валентністю предиката іменникові компоненти, які на цьому рівні потрібно аналізувати не в семантико-синтаксичному, а у формально-синтаксичному аспекті, з опертям на предикативний і підрядний зв'язки.

У формально-синтаксичній структурі простого двоскладного речення відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити заступають позицію прикметникового різновиду іменного складеного присудка, що спонукає дослідників кваліфікувати їх як структурні еквіваленти дієслова [Теньєр 1988: 170]. У ролі основної частини такого складеного присудка зафіксовані звичайно якісні прикметники в називному та орудному відмінках. Їхнє вживання у двох відмінкових формах сигналізує про обмеженість морфологічного варіювання порівняно з іншими різновидами згаданого присудка. Предикативне функціонування прикметникових форм зумовлює експліцитно чи імпліцитно виражена аналітична синтаксична морфема-зв'язка *бути*, що виконує суто граматичну роль і позбавлена будь-якого лексичного навантаження, або лише експліцитно репрезентовані морфемі-напівзв'язки на зразок *ставати / стати, лишатися / лишитися, здаватися / здатися, зоставатися / зостатися* та ін., які, крім граматичної ролі, вносять додаткові семантичні відтінки: *Шапки гриба їстівні* (Т. Станкевич); *Небо знову безоке і зимне* (Є. Маланюк); *...ще будуть тиждні сонцем повні* (Є. Маланюк); *Я була багата...* (Т. Шевченко); *...паляниці стали білі...* (Усна народна творчість); *Хата враз стає великою* (О. Довженко); *...а там тепер все письменне стало* (Т. Шевченко); *...село чомусь тепер мені, старому, здавалось темним і німим, таким, як я тепер, старим* (Т. Шевченко) і т. д. Прикметниковий різновид іменного складеного присудка найчастіше являє собою поєднання прикметника та аналітичної синтаксичної морфемі-зв'язки *бути* в різних граматичних формах. У сучасних синтаксичних описах набір граматичних значень цих форм визначають по-різному. Одні дослідники обмежують їх переважно часово-способовими граматичними значеннями [Вихованець 1993: 79], інші до згаданих додають ще граматичне значення особи, оскільки присудок, на їхнє

переконання, детермінує підмет не лише щодо синтаксичного часу та синтаксичного способу, а й щодо синтаксичної особи [Іваницька 1975: 62]. Важливо зазначити, що значення особи невіддільне від граматичного значення числа. Що ж до граматичного значення роду, то він знаходить свій вияв лише у формах минулого часу та умовного способу. Аналізуючи дієслівні зв'язкові компоненти як складники прикметникового різновиду іменного складеного присудка, К. О. Косенко акцентує увагу на великому потенціалі граматичних дієслівних значень, репрезентованих нульовою формою та формою *є* теперішнього часу власне-зв'язки *бути*, трьома її родовими формами і формою множини минулого часу й умовного способу, шістьма особово-числовими формами майбутнього часу та чотирма основними особово-числовими формами наказового способу [Косенко 2009: 119].

Аналізований різновид іменного складеного присудка в типових виявах репрезентує предикативно вжитий прикметник у називному відмінку й закріплена за ним нульова форма аналітичної синтаксичної морфемі-зв'язки *бути* в теперішньому часі. Це, за спостереженнями І. Огієнка, можна пояснити зумовленістю присудкової прикметникової форми називного відмінка формою підметового називного, оскільки присудок виявляє здатність до узгодження з підметом у тому самому відмінку [Огієнко 1958: 52–53]. Логічним продовженням цих міркувань є думка І. Р. Вихованця про функційне призначення присудкового називного виражати постійну ознаку предмета [Вихованець 1992: 70], наприклад: *Ти був хитрий...* (Є. Маланюк); *...ночі – чорні...* (Є. Маланюк); *Стан високий...* (Т. Шевченко); *Дніпр широкий...* (Т. Шевченко); *Чоловік <...> ревнивий...* (С. Пушик); *Очі у них великі і круглі* (Л. Костенко); *Весна днем красна* (Усна народна творчість).

На противагу імпліцитно представленій формі аналітичної синтаксичної морфемі-зв'язки *бути*, експліцитно репрезентована форма *є* теперішнього часу та форми минулого й майбутнього часів виявляють здатність до уживання з називним і орудним відмінками прикметників, що позначають ознаку кого- або чого-небудь без вказівки на її постійність, іманентність або ситуативний характер, пор.: *Фундаментальні результати роботи Сержа Ароша і його команди є особливі* і *...фундаментальні результати роботи Сержа Ароша і його команди є особливими...* («Фізика та астрономія в

сучасній школі», 2013); *День імлістий був* (Є. Маланюк) і *День імлістим був; А без тебе і світ білий буде мені не милий!* (В. Малик) і *А без тебе і світ білий буде мені не милим!*

Варто наголосити на обмеженому поєднанні предикативно вжитих прикметників із морфемою-зв'язкою *бути* у формі наказового й умовного способів. Із цих двох способів наказовий належить до більш уживаних. Формальним його репрезентантом є аналізована морфема-зв'язка переважно у формах другої або третьої особи однини чи множини в поєднанні з називним або орудним відмінками предикативних прикметників у спонукальних реченнєвих побудовах: [Дід. – І. М.] <...> *нехай здоров буде!* (Т. Шевченко); *Візьміть срібло-злото та будьте багаті...* (Т. Шевченко); – *Будь здоровий та гладкий!* – *зукали кошовому дотепники* (Ю. Мушкетик); *Благословенне світло, і хай буде благословен той, хто нам приніс його!* (О. Іваненко); – *Насолода творчості хай буде вічною* (У. Самчук); *Будьте сильні, як вона [земля. – І. М.]* (У. Самчук).

У ролі зв'язкового компонента при предикативних прикметниках зрідка зафіксована аналітична синтаксична морфема-зв'язка *бути* у формі умовного способу. Її функціонування в сучасній українській мові переважно обмежено складнопідрядними реченнєвими конструкціями з підрядними умови. У підрядній частині таких реченнєвих побудов визначено умову, за якої ірреальна якісна ознака, що названа в головній частині, стає реальною для кого- або чого-небудь, наприклад: *Я був би досі ще живим-здоровим, якби підсунув смерті хабара* (В. Симоненко); *Коли б Любава могла тебе увидіти, то була б теж щаслива!* (В. Малик); *Митрофан <...> був би радий, якби Ждан передавав йому тутешні новини* (Ю. Мушкетик).

Більшість прикметникових присудків належать до одновалентних сполук, які позначають постійну, внутрішню ознаку істот або предметів, що не виходить за їхні межі (див.: [Пасічник 2006: 71–74; Тимкова 2005: 63]). Ознаки, що передають одновалентні прикметникові предикати, охоплюють надзвичайно широку палітру лексичних значень: фізичні, фізіологічні особливості людей, їхній емоційно-психічний стан, волю, темперамент, вдачу, характер, морально-етичні якості, духовний світ, вік, сімейний стан, а також смакові, звукові, температурні, просторові, оцінні та інші характеристики предметів тощо, наприклад: *Сірко був <...> молодий...* (Ю. Мушкетик); [Рибалонька. – І. М.] *жвавий...* (Т. Шевченко); *Сулейман був старий* (П. Загребельний); *Я <...>*

молода (П. Загребельний); ...я *щаслива* (Л. Костенко); *Ти був високий* (Л. Костенко); ...*батечко одинокий* (Т. Шевченко); *Вона <...> криклива* (В. Симоненко); *Він [Лука. – І. М.] <...> дорослий* (В. Собко); *І місяць молодий...* (Л. Костенко); *Сонце було велике* (В. Симоненко); *Лід був гладенький* («Фізика»); *Цілющими вважалися й трави* (Г. Лозко); *Перо <...> точне* (П. Загребельний); *Степ широкий...* (Т. Шевченко); *Піски сипучі* (Л. Костенко). Аналізовані структури являють собою власне-формально-синтаксичний різновид елементарних речень, сформований лише конститутивними з формально-синтаксичного погляду членами речення – підметом і присудком. Відповідно позицію підмета, як і позицію присудка, дослідники не визначають окремо одну від одної, тому що підмет залежить від присудка і присудок залежить від підмета, тобто головні члени як взаємозалежні компоненти формують предикативний зв'язок. Останній репрезентований у формі координації, що поєднує в собі форми керування та узгодження: присудок суворо регламентує форму підмета – називний відмінок, – з одного боку, а підмет визначає форми роду, числа та особи присудка – з іншого [Вихованець 1993: 67], наприклад: *Хліб був пахучий...* (С. Склярєнко); *Перебендя <...> сліпий...* (Т. Шевченко); *Рідина була каламутною* (К. Пісоцький); *Дружина <...> нечисленна* (Д. Міщенко); *Він був лисий* (С. Плачинда); *Я гордий...* (Б. Олійник). Керованих компонентів при таких присудках не зафіксовано. Тому такі реченнєві конструкції належать до двокомпонентних.

За підметом закріплена лівобічна щодо прикметникового присудка позиція. Її зазвичай заступають іменники, займенникові іменники, субстантивовані прикметники, числівники та ін. в називному відмінку: *Перебендя старий...* (Т. Шевченко); *Туман тяжкий...* (Т. Шевченко); *Вона знову була весела* (В. Симоненко); *...ми малі* (Л. Костенко); *Все вічне робиться хвилиною, й стає живучим неживе* (Є. Маланюк); *...і смутний веселим буває* (Усна народна творчість); *Перша була привітна й комунікабельна* (Л. Костенко); *Той горбатий, той багатий...* (Т. Шевченко); *...обоє раденькі* (Т. Шевченко). Характерно, що предикативний зв'язок виступає фундаментом визначального різновиду таких простих двоскладних реченнєвих конструкцій. Він здатний за відсутності інших синтаксичних зв'язків утворювати просте з формально-синтаксичного погляду речення, яке наділене не тільки граматичною, але й інформативною достатністю, що дає змогу кваліфікувати його

як мінімальне повідомлення, незалежне від контексту. Іменний складений присудок, зокрема його прикметниковий різновид, як один із двох узасмозалежних елементів формально-синтаксичної структури речення корелює з предикатом якості – центральним компонентом семантико-синтаксичної побудови, а підмет відповідно вступає в корелятивні відношення з суб'єктом якості. Останній кваліфікуємо як єдиний залежний елемент, зумовлений валентним ресурсом одновалентних прикметникових предикатів.

Формально елементарні речення з одновалентними відприкметниковими дієслівними аналітичними синтаксичними транспозитами необхідно відрізнити від реченнєвих побудов із дво- і тривалентними зазначеними дієслівними утвореннями. Останні розглядають у двох площинах: власне-формально-синтаксичній і опосередковано формально-синтаксичній [Пасічник 2006: 101], оскільки їм властивий не лише предикативний (двобічний) зв'язок із його формою координації, а й підрядний (однобічний) зв'язок, що реалізований у формі керування. Складниками власне-формально-синтаксичної структури речень із дво- і тривалентними прикметниковими предикатами є тільки головні члени, тобто предикативний мінімум. Сюди не входять обов'язкові передбачувані семантикою предиката поширювачі, без яких зазначені реченнєві конструкції не можуть існувати як мінімальні повідомлення, незалежні від контексту: **Вони** [грунти. – І. М.] **багаті** <...> **азотом** (Р. Трускавецький). Розширену формально-синтаксичну структуру таких речень формують не лише головні члени речення – підмет і присудок, що поєднані предикативним зв'язком, його формою координації, а й другорядні члени речення, які перебувають із присудком у підрядному зв'язку, його формі керування: **Вони** [грунти. – І. М.] **багаті** <...> **азотом** (Р. Трускавецький). У сучасних граматичних описах керування кваліфікують як форму (або спосіб) підрядного зв'язку, «за якого опорне (головне) слово із значенням дії, процесу, стану тощо (або в широкому розумінні – із значенням власне-ознаки) вимагає залежного слова (переважно іменника) у певній відмінковій або прийменниково-відмінковій формі» [Вихованець 1993: 36].

Порівняйте схеми власне-формально-синтаксичної і розширеної формально-синтаксичної структур із двовалентними відприкметниковими дієслівними синтаксичними транспозитами: [Щільник. – І. М.] *повний меду...* (П. Загребельний).

1. Схема власне-формально-синтаксичної структури речення:

Щільник ↔ повний (меду).

2. Схема розширеної формально-синтаксичної структури речення:

Щільник ↔ повний → меду.

Дво- і тривалентні відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити на противагу одновалентним спеціалізовані на позначенні ознаки істоти або предмета, що має обмеження у своєму вияві. «Суть такого обмеження, – як зазначає К. Г. Городенська, – полягає в наявності іншої істоти або предмета, щодо яких тільки і виявляє свою постійну ознаку її носій – суб'єкт якісної ознаки» [Городенська 2001: 28]. Як видно, дво- і тривалентні відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити вимагають одного або двох конкретизаторів – залежних непередикатних іменників, що надають їм необхідної семантичної повноти. Тому вони, крім лівобічної підметової позиції, відкривають ще одну (двовалентні) або дві (тривалентні) правобічні позиції для залежних іменникових елементів. Іменникові компоненти в розширеній формально-синтаксичній структурі простого речення аналізуємо відповідно до семантико-синтаксичної валентності прикметникового предиката з опертям на підрядний зв'язок. Їх кваліфікуємо відповідно як керовані другорядні члени речення об'єктної семантики, що опосередковано зумовлені правобічною валентністю зазначених відприкметникових дієслівних транспозитів, які залежно від ступеня змістової незавершеності останніх зазнають обов'язкової чи необов'язкової реалізації в мовленні. Отже, у формально синтаксичній структурі елементарного простого речення з дво- і тривалентними відприкметниковими дієслівними аналітичними синтаксичними транспозитами зреалізований порядок із предикативним зв'язком валентно зумовлений прислівний підрядний зв'язок у формі керування.

За ступенем вияву необхідності керованого слова для розкриття змісту відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів виокремлюємо два основні різновиди керування: сильне і слабе. Специфіку керування відбиває сильний характер підрядного зв'язку між керованим та опорним словом [Вихованець 1992: 79]. Сильне керування передбачає таку залежність від опорного слова, вираженого відприкметниковим дієслівним аналітичним синтаксичним транспозитом, іменника в певній відмінковій або прийменниково-відмінковій формі, за якої між керованим

іменниковим компонентом і опорним словом наявний тісний і необхідний зв'язок. Такий характер підрядного зв'язку властивий двовалентним відприкметниковим дієслівним утворенням, що вимагають залежну словоформу на позначення істоти, звичайно людини, або предмета, на які спрямовано якісний стан, і вказують на: 1) морально-етичні якості людини, її емоційно-психічний стан: *байдужий, ввічливий, вимогливий, злий, ніжний, обережний, прихильний, уважний* і под.; 2) її активно-діяльні особливості: *безсилий, вдалий, готовий, здатний, зобов'язаний, охочий, спроможний, схильний* тощо; 3) шанобливе ставлення до людини: *вартий, гідний, достойний, невартий, негідний, недостойний* та ін.; 4) внутрішній світ людини, а також достатній або недостатній вияв чого-небудь у предметі: *багатий, бідний, повний, рясний, скупий, убогий, урожайний, щедрий* та ін.; 5) популярність або непопулярність людини, ступінь поширеності предмета: *авторитетний, визнаний, впливовий, поширений, шанований* тощо; 6) людину, предмет у зв'язках з іншими людьми, предметами: *взаємний, владний, властен, знайомий, невіддільний, немислимий, неможливий, причетний* і под.; 7) відповідність або невідповідність предмета іншим предметам: *адекватний, еквівалентний, несумісний, паралельний, сполучний, суміжний* і под; 8) ступінь необхідності предмета: *зайвий, необхідний, обов'язковий, потрібний, прийнятний* тощо; 9) предмет з погляду користі або шкоди: *вигідний, згубний, корисний, обтяжливий, отруйний, придатний, шкідливий* та ін.; 10) сприйняття, усвідомлення предмета: *важкий, доступний, дохідливий, зрозумілий, легкий, посильний, приступний, тяжкий* тощо; 11) невіддільну від предмета ознаку: *властивий, належний, притаманний, типовий, характерний* та под.; 12) фізичні й функційні особливості тварин, предметів: *витривалий, здатний, розчинний, стійкий, тривкий, чутливий* тощо, наприклад: *Влітку і баба **сердита** на піч* (Усна народна творчість); *Світ був безжальний до цих нещасних...* (П. Загребельний); *Шкурка **вичинки** не варта* (Усна народна творчість); *Гук **охочий** до чарки...* (Ю. Мушкетик); [Філон. – І. М.] *здатний на всілякі **вигадки*** (Ю. Мушкетик); *Весна **цвітом** рясна* (Усна народна творчість); *Я **повен** першої **молитви*** (М. Вінграновський); [Квіти. – І. М.] ***повні** **вщерт** **коханням*** (Є. Маланюк); [Жреці. – І. М.] *на **чорнозем** **обачні*** (Є. Маланюк); *ГійцВін **бував** до мене **несправедливий*** (В. Шевчук).

Формою сильного керування також поєднані залежні іменникові компоненти з тривалентними відприкметниковими дієслівними аналітичними синтаксичними транспозитами, що позначають: 1) борг людини іншим людям: *винний, винуватий* і под.; 2) зв'язки людини з іншими людьми: *вдячний, вдячливий, згодний, зобов'язаний, солідарний* і под.; 3) підпорядкування особи, залежність предмета: *відданий, вірний, залежний, непокірний, покірний* тощо; 4) відповідність або невідповідність істоти, предмета іншим істотам, предметам: *аналогічний, близький, подібний, різний, схожий, тотожний* і под; 5) популярність або непопулярність особи, загальне визнання предмета серед інших: *актуальний, відомий, видатний, знаний, примітний, популярний, славний* тощо; 6) використання і доступність предмета: *вигідний, доступний, зручний, недосяжний, приступний, сприятливий* та ін.; 7) особливості вдачі, морально-етичні якості людини: *грішний, чесний, чистий, щедрий, щирий* тощо, наприклад: *Кому і що ми винні?* (Л. Костенко); – *А що винен Карфаген римлянам?* (Б. Лепкий); [Люди. – І. М.] *вдячні йому за це* (М. Вінграновський); *...діти в цьому схожі на митців* (Л. Костенко); *Дід Кошіль – лисий, білий, з довгою бородою, подібний до святого Миколая...* (У. Самчук); *Йосип згоден на те* (Ю. Мушкетик); *Там всі перед майбутнім рівні скарбами скорбі і мервот* (Є. Маланюк). Правобічні керовані компоненти в аналізованих групах дієслівних транспозитів морфологічно експліковані передовсім безприйменниковими і прийменниковими формами власне-іменників: *У багатиря худоби повен двір...* (О. Ольжич); [Клубок. – І. М.] *схожий на комашню чи гніздо шершнів...* (Ю. Мушкетик); *...кому я буду потрібен у цих ринкових умовах?* (Л. Костенко); *Він майже сердитий на сина...* (У. Самчук); *...кожен [смарагд. – І. М.] <...> вартий був цілої волості* (П. Загребельний); *Світ для нього став незрозумілий* (В. Шевчук). Такі сильнокеровані залежні компоненти вступають у корелятивні відношення з правобічними облігаторними об'єктними синтаксемами – складниками семантико-синтаксичної структури речення. Зрідка відприкметниковий дієслівний аналітичний синтаксичний транспозит і залежний сильнокерований елемент можуть зливатись, у такому випадку йдеться про згорнене керування: *Дозрілі шишечки модрини <...> яйцеподібні (← подібні до яйця)* (Т. Станкевич).

Для слабкого керування на відміну від сильного характерна менша обов'язковість залежного іменникового елемента від опорного

й можливість уживання останнього без супроводу залежного слова, пор.: *Дніпро [виглядом. – І. М.] став схожий на ярмарок* (М. Вінграновський) і *Дніпро став схожий на ярмарок; Дорога <...> була трагічною [для експедиції. – І. М.] і Дорога була трагічною*. Зазначені керовані елементи співвідносні з правобічними факультативними об'єктними синтаксемами з уточнювальною або обмежувальною семантикою в семантично елементарній реченнєвій конструкції. Іменникові компоненти з уточнювальною семантикою поєднані підрядним зв'язком, його формою слабкого керування, передовсім із двовалентними відприкметниковими дієслівними аналітичними синтаксичними транспозитами, що мають вирізняльне значення: *вирішальний, головний, критичний, трагічний, фатальний* та ін., а також із тривалентними відприкметниковими дієслівними дериватами, які вказують на загальну оцінку (позитивну або негативну) або мають вирізняльне значення: *важливий, гарний, дивний, значний, красивий, огидний, особливий незвичайний, приємний, симпатичний, страшний* тощо, наприклад: *Той убір, що іншим гарний, тобі не пасує* (Д. Павличко); *...кожне інше [озеро. – І. М.] чимось вабливе й чимось знамените [для козаків. – І. М.]* (Ю. Мушкетик); *Дари убогі для Золотої палати* (С. Скляренко); *[Казки. – І. М.] <...> здавалися мені страшними* (Й. Струцюк). Такі залежні керовані компоненти виражені зазвичай формами давального або родового прийменникового відмінків.

Залежні керовані елементи з обмежувальною семантикою передусім зумовлені валентним ресурсом двовалентних відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів на позначення: 1) фізичних властивостей людини: *дужий, міцний, молодий, сильний, ситий, хворий* тощо; 2) психічного стану людини: *веселий, злий, понурий, спокійний, сумний* та ін.; 3) зовнішнього вигляду людини: *високий, повний, світлий, товстий, худий* тощо; 4) розміру, форми предмета тощо: *важкий, високий, глибокий, малий, широкий* і под.; 5) особливостей предмета: *неповторний, незвичайний, оригінальний, своєрідний, унікальний* і под.; а також тривалентних аналізованих дієслівних утворень, що вказують на: 1) зв'язки людини з іншими людьми: *зобов'язаний, згодний, солідарний* тощо; 2) підпорядкування особи, залежність предмета: *відданий, вірний, залежний, покірний* та ін.; 3) відповідність або невідповідність істоти, предмета іншим істотам, предметам: *аналогічний, відповідний, однаковий, подібний, рівний, схожий* тощо;

4) популярність або непопулярність особи, загальне визнання предмета: *актуальний, визначний, знайомий, знаменитий, популярний, славетний* та ін.; 5) використання і доступність предмета: *вигідний, доступний, зручний, недосяжний, приступний, сприятливий* тощо; 6) загальну оцінку (позитивну або негативну): *ворожий, гарний, привабливий, поганий, рідний, симпатичний, смішний* і под.; 7) вирізняльні особливості: *важливий, визначальний, ефективний, незвичайний, оптимальний, суттєвий* тощо; 8) вдачу людини: *милий, чесний, щедрий, щирий* і под., наприклад: *Я хвора сухотами?* (М. Слабошпицький); [*Салій.* – І. М.] *хворий на пранці...* (Ю. Мушкетик); *Рослина відома* [нам. – І. М.] *своїми пахучими жовтувато-білими квітками* (Т. Станкевич); *Цей хлопець незвичайний тим, що він, хоч і половиць, а наш з тобою земляк...* (В. Малик); [*Гук.* – І. М.] *гарний статурою, гарний лицем...* (Ю. Мушкетик); *Її любив поет. Отим і знаменита* (М. Луків); *Унікальна за своїм задумом та виконанням лексикографічна праця В. Даля («Мовознавство», 2011); Специфічними за своїм генезисом і властивостями є заболочені і болотні ґрунти урочища «Чорний мочар»...* (Р. Трускавецький). Аналізовані керовані елементи із семантикою обмеження морфологічно експліковані переважно орудним відмінком. Зрідка залежний іменниковий компонент із семантикою обмеження може зазнавати зрощення з відприкметниковим дієслівним транспозитом. За таких умов йдеться про згорнене керування, внаслідок якого виникає складне слово, що виражає якісний стан істоти, пор.: *Жінки повні тілом* → ...*жінки <...> повнотілі...* (Є. Маланюк)

Іноді залежні слабкеровані іменникові елементи з обмежувальною семантикою зафіксовані при двовалентних відприкметникових дієслівних дериватах на позначення особливостей вдачі та інтелектуальних спроможностей людини: *вульгарний, геніальний, грамотний, досвідчений, інтелігентний, компетентний, невтомний, обізнаний, педантичний, ретельний, розсудливий скромний* тощо, а також тривалентних відприкметникових утвореннях, що вказують на вдачу, морально-етичні якості людини: *винний, грішний, чесний, чистий, щедрий, щирий* тощо, наприклад: [*Марко.* – І. М.] *<...> недосвідчений у дівочих чарах...* (Ю. Мушкетик); *Зате у роботі Гук меткий...* (Ю. Мушкетик); [*Дівчинка.* – І. М.] *<...> у всьому скромна...* (В. Врублевська); [*Гук.* – І. М.] *<...> обізнаний на латині...* (Ю. Мушкетик); *...і в писарських*

справах він [Яковлев. – І. М.] *непоспішливо мудрий та чесний* (Ю. Мушкетик); *Чурай Маруся винна у в одному: вчинила злочин в розпачі страшному* (Л. Костенко). За таких умов іменникові компоненти виражені здебільшого формою місцевого відмінка.

Позицію залежних керованих компонентів можуть також заступати підрядні частини прислівних об'єктних складнопідрядних речень із відприкметниковими дієслівними аналітичними синтаксичними транспозитами в головній частині. Роль опорного компонента в головній частині виконують передовсім похідні дієслівні утворення, що позначають психічний стан людини й вимагають семантичного пояснення, розкриття свого змісту. Характер семантики дієслівного транспозита зумовлює характер значення підрядної частини, оскільки остання прогнозована його семантико-синтаксичною валентністю, що функціонує у двох виявах: семантико-синтаксичному і формально-синтаксичному. Семантико-синтаксична валентність передбачає заповнення відкритих позицій залежними компонентами, які відібрані за певними семантичними ознаками. Формально-синтаксична валентність регулює заповнення цих позицій облігаторно або факультативно [Степанова 1978: 155–156].

Відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити, що в ролі залежних елементів вимагають підрядні частини, поділяємо на: 1) відприкметникові дієслівні утворення, що реалізують свою правобічну валентність облігаторно (*певний, впевнений, цікавий* тощо), напр.: [Хлопець. – І. М.] <...> *був певний, що вона обов'язково за ним піде* (В. Шевчук); [Сироватка. – І. М.] *був майже впевнений, що зерно впаде на заскороджену ниву* (Ю. Мушкетик); 2) відприкметникові дієслівні утворення, що реалізують свою правобічну валентність факультативно (*вдячний, винний, винуватий* і под.), напр.: *То хіба ж він [Сірко. – І. М.] винуватий, що долею повелено мислити за інших?* (Ю. Мушкетик); [Отава. – І. М.] <...> *справді був вдячний, <...> що вона не покинула його самого в таку хвилину...* (П. Загребельний). У цих реченневих побудовах підрядну частину з опорним словом найчастіше поєднує асемантичний сполучник *що*, функція якого не пов'язана з відображенням позамовної дійсності, а зосереджена тільки навколо формально-граматичного поєднання з'ясувальної-об'єктної підрядної частини й опорного дієслівного транспозита: *Я вдячний тобі, що ти дбаєш і про мене, і про все князівство* (В. Малик); *Вона [Валя. – І. М.]*

почувалася винуватою перед цілим світом, що не затулила собою Василя... («Не відлюбив свою тривогу ранню...»); *Вона рада, що я щось пишу* (Л. Костенко); *Вона [Оксана. – І. М.] була певна, що її руденька Стригушка швидко одужає...* (Й. Струцюк); *Вона [Ольга. – І. М.] вдячна Володимирі, що він поруч* (Р. Горак); *А також він [Володько. – І. М.] певний, що є радість велика...* (У. Самчук); *Ти, може, цікавий, що я тепер поробляю?* (Р. Горак).

У семантико-синтаксичному ярусі модально-пропозитивні відношення підрядної частини трансформуються в об'єктні відношення, специфіку яких становить семантична недостатність опорних відприкметникових дієслівних транспозитів, що зумовлює появу пов'язаного з ними залежного компонента для розкриття їхнього змісту. З'ясувально-об'єктні підрядні частини, залежні від семантичної природи предиката, зазнають такої формально-граматичної перебудови, унаслідок якої предикат зазнає перетворень на віддієслівний іменник, а сполучник *що* – переважно на прийменник *за*. Згортання речення призводить до витворення вторинної валентності і це сприяє утворенню приприсудкового підрядного члена з об'єктним значенням, вираженого найчастіше формою прийменникового знахідного відмінка, пор.: *Сироватка вдячний, що лишила йому Лавріна...* (Ю. Мушкетик) → *Сироватка вдячний за Лавріна*. Тому немає жодних підстав роз'єднувати складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними частинами і прості речення з приприсудковим другорядним членом, які, базуючись на модально-пропозитивних відношеннях, споріднені в семантико-синтаксичному плані, оскільки обидва залежні члени – і об'єктно-з'ясувальна частина, і приприсудковий другорядний член – виражають об'єктну семантику.

За наявності кількох керованих слів при тому самому відприкметниковому дієслівному аналітичному синтаксичному транспозитові досить чітко можна виявити тісніший і менш тісний зв'язок залежних слів з опорним елементом, наприклад: *винен гроші братові*. Іменникові у формі знахідного відмінка з об'єктною функцією властивий тісніший зв'язок із відприкметниковим дієслівним транспозитом, ніж іменникові у формі давального відмінка з адресатною функцією, що вказує відповідно на напівсильне керування.

Керовані слова, що входять у валентну рамку відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів, необхідно

диференціювати за їхньою семантичною природою на первинні та вторинні. Важливо зазначити, що в ролі первинних керованих компонентів зазвичай виступають власне-іменники, тобто іменники на позначення реальних предметів, а не опредметнених дій, станів, ознак. Для них характерні спеціалізовані граматичні засоби вираження – безприйменникові та прийменникові відмінки: *гідний батька, добрий до дітей, згідний з матір'ю* та ін. Вторинні керовані компоненти – невластиві іменники – належать до неспеціалізованих засобів вираження керування. Серед них розрізняють морфологізовані і напівморфологізовані керовані форми, пор.: *здатний до дії* і *здатний діяти*. Зрідка морфологізована керована форма може зрощуватися з відприкметниковим транспозитом, у результаті чого виникає складне слово, яке реалізує свою семантику власним графемним складом: *здатний до дії* → *дієздатний*.

Іноді відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити виявляють здатність до керування лівобічними елементами. Лівобічна позиція керованого компонента виникає внаслідок відповідних трансформацій вихідних елементарних речень, пор.: – *Я* ↔ *потребую* (координація) *твердої руки*, – *сказала вона Борисові* → – *Мені* ← (керування) *потрібна тверда рука*, – *сказала вона Борисові...* (П. Загребельний); *Пам'ятаємо про тих, хто* ↔ *потребує* (координація) *допомоги і підтримки* («Хрещатик», 2015) → *Пам'ятаємо про тих, кому* ← (керування) *потрібна допомога і підтримка*. Вона властива іменниковим компонентам, морфологічно експлікованим давальним відмінком, які корелюють із семантико-синтаксичною позицією суб'єкта якості, проте позбавлені властивого предикативному зв'язкові та називному відмінкові форми координації.

Залежно від здатності відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів керувати певною кількістю залежних іменникових компонентів, а також з урахуванням специфіки підрядного зв'язку між опорними і залежними словами вирізняємо такі типи розширених формально-синтаксичних реченневих структур:

1. Чотирикомпонентні підметово-присудкові речення з двома обов'язковими правобічними керованими компонентами: *Кому і що ми винні?* (Л. Костенко); – *А що винен Карфаген римлянам?* (Б. Лепкий).

2. Чотирикомпонентні підметово-присудкові речення з двома правобічними керованими елементами – одним обов'язковим і одним

необов'язковим: [*Ярослав.* – І. М.] <...> *і в цьому схожий був на* <...> *батька* (П. Загребельний); [*Люди.* – І. М.] *вдячні йому за це* (М. Вінграновський); [*Париж* <...> *не зобов'язаний нікому нічим* (В. Коротич).

3. Чотирикомпонентні підметово-присудкові речення з двома необов'язковими правобічними керованими компонентами: *...я сам чимось йому неприємний ...* («Не відлюбив свою тривогу ранню...»); *Вони тобі чужі* [*поглядами.* – І. М.] (Л. Костенко); [*Озеро.* – І. М.] *чимось вабливе* <...> [*для козаків.* – І. М.] (Ю. Мушкетик).

4. Трикомпонентні підметово-присудкові речення з одним обов'язковим правобічним керованим компонентом: *І старійшини були того варті* (С. Скляренко); *...краєзнавці потрібні суспільству* («Краєзнавство», 2010); *Він бував до мене несправедливий* (В. Шевчук).

5. Трикомпонентні підметово-присудкові речення з одним необов'язковим правобічним керованим елементом: [*Дівчинка.* – І. М.] <...> *у всьому скромна...* (В. Врублевська); *Варка для тебе застара* (Р. Чумак); *Я хвора сухотами?* (М. Слабошпицький).

Прикметники в ролі іменної частини складеного присудка відрізняємо від так званих подвійних присудків. Перші зафіксовані в семантично елементарних реченнях, сферою функціонування других є семантично ускладнені побудови, що утворені внаслідок накладання двох семантично елементарних речень, у яких суб'єктні компоненти перебувають у подвійних синтаксичних зв'язках: *Там стояла дівка красна* (Усна народна творчість) = *Там стояла дівка* + *Дівка була красна*. У таких конструкціях синтаксему, виражену називним відмінком у позиції підмета, потрібно розглядати щодо дієслівного і щодо прикметникового присудка, вона виконує, по-перше, семантичну функцію суб'єкта процесу й, по-друге, семантичну функцію суб'єкта якості. Для сучасної української мови характерні перехідні структури між подвійним та іменним складеним присудком, де перший компонент (найчастіше слова на зразок *стояти*) у відповідному контексті частково втрачає семантичне навантаження й зближується з аналітичною синтаксичною морфемою-зв'язкою *бути*, пор.: *Дні стоять погожі і привітні* (В. Симоненко) і *Дні були погожі і привітні*; *А небо стояло синє...* (Ю. Мушкетик) і *А небо було синє*.

Важливо зазначити, що формально-синтаксичну структуру простих речень із відприкметниковими дієслівними аналітичними

синтаксичними транспозитами можуть також ускладнювати: прислівні другорядні члени, які перебувають поза валентною рамкою прикметникового предиката, детермінантні члени, що залежать від підметово-присудкової основи двоскладного речення загалом, однорідні члени речення, вставні слова або конструкції тощо, напр.: *Той день важкий був, хмурий і нервовий* (Є. Маланюк); *Ця річка не жива* (М. Вінграновський); *Я повен першої молитви* (М. Вінграновський); *...все на світі вільне і щасливе!..* (М. Вінграновський); *В погоду і смутний веселим буває* (Усна народна творчість); *Доба, здається, зависока на вбогі й немічні серця* (Є. Маланюк); *[Ніч. – І. М.] рясна від зір важких та довговіх* (Є. Маланюк); *Може, я занадто м'який...?* (Л. Костенко) і т. д. Ускладнювальні компоненти перебувають поза валентною рамкою дієслівних транспозитів, оскільки сферою їхнього функціонування є прості неелементарні структури.

Отже, якісну структуру простого формально елементарного речення з одновалентним відприкметниковими дієслівними аналітичними синтаксичними транспозитами утворюють головні члени речення – підмет і присудок, поєднані предикативним зв'язком, що є визначальним і єдиним для таких побудов. Формально елементарним реченневим структурам із дво- і тривалентними відприкметниковими дієслівними утвореннями властивий не лише предикативний (двобічний) зв'язок із його формою координації, а й підрядний (однобічний) зв'язок із його формою керування. Інші форми прислівного зв'язку – узгодження й прилягання – таким конструкціям не властиві. Не характерний для аналізованих структур також детермінантний зв'язок.

2.1.6 Відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити в семантично елементарних простих реченнях

Відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити в семантично елементарних реченневих побудовах заступають позицію прикметникових предикатів якості, статус яких пов'язують із позначенням постійної, невід'ємної від предмета ознаки як його природної сутності [Вихованець 1992: 101–102]. У лінгвоукраїністиці предикати якості донедавна не вирізняли в окремий тип, оскільки

загальноприйнятою була узагальнена диференціація предикатів на два великі класи: предикати дії і предикати стану, що відбивають основне семантичне протиставлення всередині предикатних знаків. «Предикати дії пов'язуються з активним предметом (звичайно особою), діячем, від якого походить дія, а предикати стану – з пасивним предметом (як істотою, так і неістотою), носієм стану, якому належить стан, якому приписується відповідний стан» [Вихованець 1983: 34]. За такого тлумачення предикати якості не становили окремого семантичного типу предикатних компонентів, а належали до складу предикатів стану. Згодом на основі зазначеної узагальненої диференціації І. Р. Вихованець розробив конкретизовану, шестикомпонентну, класифікацію, у якій предикати якості вирізняв в окремий семантичний тип предикатних знаків за найістотнішими ознаками, що відрізняють їх від предикатів дії, стану, процесу, кількості та локативних предикатів [Вихованець 1992: 93–111]. Услід за І. Р. Вихованцем, в українській мовознавчій науці з'явилася низка досліджень, у яких було схарактеризовано предикати якості як окремий семантичний тип предикатів (див.: [Городенська 2001; Загнітко 2001; Мірченко 2004; Пасічник 2006; Костусяк 2012; Межов 2012]), а також встановлено їхню породжувальну (реченневотвірну) здатність, зумовлену вживанням у ролі центрального компонента семантико-синтаксичної структури речення (див.: [Городенська 2001; Тимкова 2005; Пасічник 2006; Костусяк 2012]). Характерно, що якості як статичні ознаки в граматичній структурі української мови протиставляють діям і процесам як суто динамічним ознакам. Якостям, як і станам, притаманна орієнтація на пасивний та статичний суб'єкт, проте на противагу предикатам стану, що вказують на тимчасову, непостійну характеристику предмета, предикати якості позначають постійну, невід'ємну від предмета ознаку, що є його природною сутністю. Їм властива відносна незалежність від часових параметрів, відсутність чітких часових меж існування зв'язку між суб'єктом і належною йому ознакою, цілісність переміщення на часовій осі. Якості не переходять безпосередньо з однієї фази в іншу, а постають такою властивістю, з якою пов'язують типову своєрідність предмета, що дає змогу відрізнити його від інших предметів [Вихованець 1992: 101–102]. З огляду на зазначені особливості предикатів якості О. Г. Межов вирізняє їхні основні ознаки: наявність пасивного суб'єкта, що зумовлена невід'ємністю від його буття та незалежністю від його волевиявлення певної

характеризаційної ознаки; обов'язкова заповненість принаймні однієї семантичної валентності – лівобічної суб'єктної; внутрішній індивідуалізований характер ознаки, яка не вимагає її зовнішнього (актуального) вияву; постійність, відносна незмінність ознаки [Межов 2012: 100].

До предикатів якості належать прикметники, що виражають власне-ознаку як безпосередню властивість предмета. Вони формують семантико-граматичний розряд якісних прикметників: *Мати були сердиті* (У. Самчук); *Будинок старий* (В. Собко); *Іван Олексійович був дуже привітним* («Краєзнавство», 2010); *Ігумен добрий до мене був* (П. Загребельний); *Небо <...> було повне блакиті* (О. Гончар); *...Грицько схожий на матір...* (Є. Гуцало). У функції предиката також подибуємо перехідний семантико-граматичний розряд відносно-якісних прикметників: *Пелюстки скронь чавунні, як гантелі* (Л. Костенко); *Були б у тебе кам'яні онуки* (Л. Костенко); – *...хіба ж я скляний? – Ти не скляний. Ти коло дерева робиш – ти дерев'яний...* (Б. Харчук); *Через сліпучу призму пекторалі тепер для нас всі скіфи золоті* (Л. Костенко). У семантико-синтаксичних структурах відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити відображають модально-часові характеристики. Виразниками дієслівних категорій часу та способу є звичайно аналітичні синтаксичні морфеми-зв'язки *бути*, рідше інші морфеми-напівзв'язки, а носіями власне-ознаки – предикативно вжиті прикметники: *Вода тепла* (Є. Товстуха); *Поріг був холодний* (Б. Харчук); *Іване <...> будь пильний!* (В. Симоненко); *Який блискучий науковець був би з нього* («Не відлюбив свою тривогу ранню...»). У простому із семантичного погляду елементарному реченні відприкметникові дієслівні деривати зафіксовані тільки в предикативній функції, наприклад: *Люди – прекрасні* (В. Симоненко); *Сулейман був старий* (П. Загребельний); *Рабам не потрібна (рідна) мова* (І. Пільгук); *[Птахи. – І. М.] схожі на (біленьке) листячко* (О. Гончар). Уживання прикметників в атрибутивній ролі свідчить про те, що речення є ускладненим (неелементарним) і його можна розчленувати на елементарні: *...великі мудрі очі вицвіли* (Р. Горак) = *Очі вицвіли* + *Очі були великі* + *Очі були мудрі*.

Системний аналіз значенневих особливостей відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів дав змогу вирізнити два узагальнені типи відприкметникових похідних

утворень: 1) відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити із семантикою якісної ознаки; 2) відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити із семантикою якості-відношення. З огляду на лексико-семантичну та морфолого-синтаксичну специфіку перших вважаємо за необхідне в їхньому складі виокремити: а) одновалентні відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити; б) двовалентні відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити; в) тривалентні відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити. Семантичні та граматичні параметри других зумовлюють їхній розподіл на: а) компаративні відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити; б) суперлативні відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити. Про подальшу диференціацію зазначених підтипів відприкметникових похідних утворень йтиметься далі.

Прості семантично елементарні речення з відприкметниковими дієслівними аналітичними синтаксичними транспозитами можна членувати на простіші (мінімальні) одиниці, які скомпоновані в одне ціле семантико-синтаксичними відношеннями. У таких реченневих побудовах наявні суб'єктні, об'єктні та адресатні субстанційні відношення, які спрямовані від підпорядкованої (залежної) синтаксеми до підпорядкувальної (опорної) і наділені семантикою власне-предметності. Відповідно до цих різновидів семантико-синтаксичних відношень у семантично елементарному простому реченні з відприкметниковими дієслівними аналітичними синтаксичними транспозитами вирізняємо актанти в семантико-синтаксичних функціях суб'єкта, об'єкта та адресата. Аналіз предикатних похідних одиниць за кількісно-якісним складом залежних актантних позицій дасть змогу окреслити параметри семантико-синтаксичної структури речень, породженої одно-, дво- і тривалентними предикатними знаками.

Для відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів типовим є поєднання з одним іменниковим компонентом – носієм якісної ознаки. Такі предикатні одиниці дослідники кваліфікують як одновалентні [Вихованець 1992: 102; Городенська 2001: 28; Пасічник 2006: 72] Мінімальний вияв валентної актантної деривації звичайно пов'язаний зі специфікою семантики цих предикатних компонентів, передовсім із характером ознаки, яку вони виражають. Якісну ознаку таких предикатів

розглядають як постійну, внутрішню ознаку істот або предметів, що здебільшого не виходить за їхні межі [Тимкова 2005: 64].

Відприкметниковий дієслівний аналітичний синтаксичний транспозит і зумовлений його валентністю актант у семантико-синтаксичній функції суб'єкта утворюють розчленовану на два компоненти структуру простого семантично елементарного речення. Це найпоширеніший у граматичній системі української мови тип семантично елементарних речень із відприкметниковими дієслівними аналітичними синтаксичними транспозитами. У таких реченневих побудовах предикат передбачає позицію лівобічного суб'єктного актанта з чіткою регламентацією морфологічної форми – називного відмінка і допускає його варіювання в межах певного семантичного класу слів, наприклад: *Дівчинка була боса* (Ю. Мушкетик); *Гриць сильний* (В. Барка); *...обличчя <...> було крижане* (В. Шевчук); *Піски сипучі. Схили крем'янисті* (Л. Костенко); *Коні надто вже сухоребрі* (У. Самчук); *Вода тепла* (Є. Товстуха). Семантично елементарні речення з одновалентними аналізованими дієслівними транспозитами належать до двокомпонентних структур.

Наявність двох компонентів у таких побудовах ще не свідчить про їхню елементарність. Актанти, що входять до складу простих елементарних речень, повинні бути також семантично елементарними. Це означає, що семантично зумовлені валентністю предиката позиції мають заступати іменники конкретного, а не абстрактного значення, пор.: *Степ був чималий* і *Вибух був чималий*. Такі реченнєві структури тотожні за кількістю залежних актантних позицій, зумовлених семантико-синтаксичною валентністю предиката, проте семантично елементарним є лише перше, про що засвідчує іменник зі значенням реальної предметності. У другому реченні в суб'єктній позиції зафіксований іменник із семантикою граматичної предметності, тому зазначена конструкція належить до неелементарних (ускладнених).

За суб'єктним актантом у граматичній структурі мови закріпилося відповідне місце. Він стоїть перед предикатом, тобто займає типову для суб'єкта лівобічну позицію: *Ахмед-паша був обережний...* (П. Загребельний); *Він блідий* (Д. Павличко); *Я спокійна* (Л. Костенко); *Іов теж був справедливий* (П. Загребельний); *Стежка <...> була вузька* (Ю. Мушкетик). Характерно, що в мовленні суб'єкт може змінювати свою позицію за вимогами актуального членування речення: *Був сірий день. І сірий був сусід* (Л. Костенко); *Була вона*

тиха, сором'язлива (В. Симоненко); *...довгий же видався день...* (У. Самчук). У деяких суміжних реченневих конструкціях суб'єкт може мати імпліцитний вияв, оскільки семантичну наявність його можна легко визначити з контексту: *...в кутку зали, згорбившись, писав щось хирлявий, спорожнілий чоловічок. Маленький був, як гриб зморщений, і обличчя якоїсь грибною сіризни* (О. Гончар).

Більшість одновалентних відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів у структурі простих елементарних речень виражає звичайний ступінь вияву ознаки, наприклад: *Море було тихе* (П. Загребельний); *Чи стали люди (твої) ниці?..* (Л. Костенко); *Стіл <...> старий...* (У. Самчук); *Дзеркало було розкішне* (П. Загребельний); *...кіль молодий...* (М. Вінграновський); *...рука <...> зробилася дерев'яною* (М. Вінграновський). Їхньою особливістю є здатність утворювати похідні форми, що виражають безвідносний ступінь вияву ознаки і ступінь суб'єктивної оцінки ознаки. Граматична категорія безвідносного ступеня вияву ознаки в граматичній системі української мови функціонує у двох граматичних значеннях: недостатньому й надмірному ступенях вияву ознаки.

Недостатній ступінь репрезентований у синтетичній та аналітичній формі й указує на неповну для природного стану предмета міру ознаки. Синтетичну форму недостатнього ступеня вияву ознаки передають суфікси *-уват-* (*-юват-*), *-ав-* (*-яв-*), *-аст-* (*-яст-*): *теплий / теплуватий, світлий / світлуватий, синій / синюватий, зелений / зеленуватий, жовтий / жовтавий, синій / синявий, жовтий / жовтастий, червоний / червонястий, білий / білястий*. Аналітична форма недостатнього ступеня вияву ознаки являє собою поєднання вихідної форми з аналітичними морфемами на зразок *трохи, дещо, не дуже*, які вносять додаткові семантичні відтінки до основного значення: *трохи злий, дещо різкий, не дуже вразливий*.

Надмірний ступінь вияву ознаки вказує на вищу від звичайної міру конденсації ознаки в предметі та має синтетичну й аналітичну форми. Синтетичну форму надмірного ступеня вияву ознаки виражають суфікси *-енн-*, *-езн-*, *-елезн-*, *-уц-* (*-юц-*), *-уч-* (*-юч-*), префікси *пре-*, *пра-*, *над-*, *за-*, *все-*, префіксоїди *гіпер-*, *архі-*, *супер-*, *екстра-*, *ультра-*: *страшенний, широчезний, товстелезний, багатющий, жирнючий, предобрий, прадавній, надчутливий, замалий, всемогутній, супервеликий, ультрамодний* тощо. Аналітична форма надмірного ступеня вияву ознаки являє собою поєднання вихідної

форми з аналітичними морфемами на зразок: *дуже, досить, надзвичайно, надто, занадто, особливо, винятково: дуже розумний, надзвичайно досвідчений, досить переконливий, особливо важливий, занадто допитливий* тощо. Порівняно з префіксами та суфіксами предикатне значення надмірного ступеня вияву ознаки представлено в аналітичних морфемах виразніше. Характерно, що в реченневих побудовах набули поширення відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити на позначення недостатнього і надмірного ступенів вияву ознаки синтетично та аналітично: *Драб здоровенний, маслакуватий* (П. Загребельний); *Зал величезний...* (П. Загребельний); [*Батоги.* – І. М.] *довжелезні* (Ю. Мушкетик); [*Шолом.* – І. М.] *сріблястий...* (В. Малик); *Володько трохи збентежений* (У. Самчук); *Всі були надзвичайно піднесені, бадьорі* (У. Самчук); *...рабиня занадто зухвала...* (П. Загребельний); [*Чоло.* – І. М.] *ледь випукле...* (П. Загребельний); *Дочка дуже добра і мила* (О. Іваненко).

Категорія суб'єктивної оцінки ознаки позначає позитивну емоційність, пестливість. У її творенні беруть участь суфікси *-еньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -усіньк- (-юсіньк-): гарненький, гарнесенький, ріднесенький, свіжисінький, тонюсінький*. Відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити на позначення суб'єктивного ступеня оцінки ознаки зафіксовані в позиції предикатів семантично елементарних речень найчастіше з суфіксом *-еньк-*, зрідка з іншими суфіксами: *Обличчя її зовсім маленьке* (У. Самчук); *Місток вузенький над потічком* (Л. Костенко); *Пархім – низенький...* (Ю. Мушкетик); *...дідок старесенький...* (Л. Костенко); *...другий білявенький був, мов соняшник...* (Р. Іваничук); *Він був маленький...* (П. Загребельний); *Ще там є такі пташечки, як бджоли. Малюсінькі і блискучі* (У. Самчук); *...до того ж професор, видно, якнайсправжнісінький...* (П. Загребельний).

У складі відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів необхідно виокремити групи дво- і тривалентних предикатних одиниць. Збільшенню їхнього валентного потенціалу та наближенню до типової предикатної сполучуваності сприяє синтаксична закріпленість у присудковій позиції [Вихованець 1992: 102, Пасічник 2006: 96, Тимкова 2005: 64]. Важливо зазначити, що дво- і тривалентні відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити передають постійну ознаку істоти або предмета, що має обмеження у своєму вияві. Це означає, що дво-

тривалентні предикатні знаки реалізують свій значеннєвий план не лише в поєднанні з лівобічними, а також із правобічними залежними компонентами – своєрідними носіями інформації, необхідної для їхньої семантичної повноти [Степаненко 1988: 55]. Отже, для якісної ознаки, що виражають дво- і тривалентні відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити, характерне обмеження у своєму вияві.

Прості семантично елементарні речення з двовалентними і тривалентними відприкметниковими дієслівними аналітичними синтаксичними транспозитами структурують прикметникові предикати та залежні від них іменникові елементи. Кількість, функції, закономірне вираження з відповідним варіюванням у межах лексичної групи, морфологічна експлікація субстанційних синтаксем передовсім зумовлена семантичним наповненням відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних дериватів, ступенем їхньої інформативної недостатності. Якщо в простому семантично елементарному реченні з одновалентними відприкметниковими похідними утвореннями суб'єктна синтаксема є межею валентної актантної деривації предиката, то в простому із семантичного погляду елементарному реченні з дво- і тривалентними відприкметниковими дієслівними транспозитами наявність лише одного актанта в семантико-синтаксичній функції суб'єкта недостатня для реалізації валентного ресурсу зазначених предикатів.

У семантико-синтаксичній структурі речення двовалентні відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити відкривають дві актантні позиції: позицію суб'єкта якісної ознаки як визначальну для всіх типів відприкметникових дієслівних утворень і, крім того, позицію об'єкта якісної ознаки: *Постать помітна серед світу* (Ю. Яновський); – *Чи потрібен тобі дощ?...* (В. Шевчук); *Уліб завжди був ласкавий з нею* (С. Скляренко); *...Валіде буде милостивою до мене* (П. Загребельний). У функції суб'єктного актанта зазвичай зафіксований називний відмінок, зрідка – давальний і родовий прийменниковий відмінки. Роль об'єктного актанта виконують переважно прийменникові та безприйменникові відмінкові форми, репрезентовані у двох виявах – облігаторному і факультативному, що дає змогу провести розподіл аналізованих двовалентних транспозитів на дві групи: а) відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити з двома облігаторними (суб'єктним і власне-об'єктним) актантами, напр.: [*Верша.* – І. М.]

ладний на все (Ю. Мушкетик); [*Рослини.* – І. М.] *стійкі проти захворювань* («Біологія»); *Серед паразитичних червів <...> особливо поширена людська аскарида* («Біологія»); *Своїй долі ніхто не рад* (Усна народна творчість); *Бригадир <...> змушений був чкурнути десь із села* (О. Гончар); б) відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити з одним облігаторним (суб'єктним) та одним факультативним (об'єктним із семантикою уточнення або об'єктним із семантикою обмеження) актантом, останній залежно від умов мовленнєвої комунікації можна елімінувати, напр.: *...він же був глухий на одне вухо...* (Л. Костенко); *Марко <...> міцний статурою...* (Ю. Мушкетик); *...мені людські страждання все-таки нудні* (Л.Костенко); [*Світ.* – І. М.] *усім стане широким* (У. Самчук). Такі предикатні одиниці формують трикомпонентні семантично елементарні реченнєві побудови і належать до менш поширеного порівняно з одновалентними підтипу відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів.

Двовалентні відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити в семантико-синтаксичній структурі речень можуть передавати: а) звичайний ступінь вияву ознаки: *Султан був милостивий до своєї Хуррем* (П. Загребельний); [*Отаман.* – І. М.] *меткий на думку* (М. Вінграновський); *Ібрагім <...> уважливий з усіма* (П. Загребельний); б) безвідносний ступінь вияву ознаки, що репрезентований двома граматичними значеннями – надмірним і недостатнім, передовсім їхніми аналітичними формами: *Білозерський дуже <...> поміркований і догідливий з усіма* (О. Іваненко); *За вдачею він зовсім не був схожий на <...> поета* («Не відлюбив свою тривогу ранню...»); *...покій замалий для тебе...* (П. Загребельний); *Кожух на нього замалий* (У. Самчук); в) співвідносний ступінь вияву ознаки, реалізований ступенями порівняння – вищим і найвищим, зокрема їхніми синтетичними й аналітичними формами: *Цей виявився куди дбайливішим за свого попередника* (О. Гончар); [*Собор.* – І. М.] *найпишніший в єпархії* (О. Гончар); *...Ігор більш грішний* (В. Малик); [*Воїни.* – І. М.] *найбільш досвідчені...* (В. Малик).

Спосіб вираження якісної ознаки вирізняє двовалентні ступеньовані відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити від подібних неступеньованих відприкметникових похідних утворень на позначення звичайного ступеня вияву ознаки. Зазначені ступеньовані предикатні одиниці, зберігаючи значення

якості, наявне у вихідних для них предикатів якості, набувають водночас семантики зіставлення, порівняння, що впливає безпосередньо на збільшення валентних позицій. Тому в структурі семантично елементарних побудов відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити із семантикою співвідносною міри якості, крім лівобічної валентності, яку заповнює актант у семантико-синтаксичній функції суб'єкта, відкривають правобічну валентність для актанта у функції об'єкта порівняння. Характерно, що компаративний відприкметниковий дієслівний аналітичний синтаксичний транспозит для реалізації своєї семантики потребує актанта в семантико-синтаксичній позиції об'єкта, у зіставленні з ознакою якого визначають кількісну характеристику ознаки актанта у функції суб'єкта: *Невідомий для них Острог видався не ліпшим від монастиря* (М. Вінграновський); *Самці більші за самок...* (Т. Станкевич). Суперлативний відприкметниковий дієслівний аналітичний синтаксичний транспозит вимагає в правобічній валентності «залежного іменникового компонента з дещо іншим значенням, а саме із значенням сукупності осіб, бо тільки воно дає змогу виділити найвищий вияв ознаки в суб'єкта якості із сукупності однотипних ознак» [Тимкова 2005: 65], наприклад: *У Російській Федерації <...> запаси торфу найвищі у світі* (Р. Трускавецький); *Тканини найбагатші з усіх знаних* (П. Загребельний). Саме особливості способу репрезентації якісної ознаки зумовили розподіл правобічних залежних компонентів на облігаторні та факультативні. Облігаторні об'єктні актанти зумовлені валентним потенціалом відприкметникових дієслівних аналітичних транспозитів компаративної семантики і морфологічно експліковані знахідним відмінком із прийменником *за* або родовим відмінком із прийменником *від*, напр.: *Тюрбан вищий за султанів* (П. Загребельний); *Катря молодша від мене на три зими* (В. Яворівський). Факультативні об'єктні актанти, хоч і зафіксовані при суперлативних відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитах, проте за відповідних умов їх можна елімінувати. Експліцитний вияв таких об'єктних компонентів звичайно пов'язують із місцевим або родовим прийменниковими відмінками: *А ромейська зброя – найславніша в світі!* (П. Загребельний); *Селім був наймолодшим серед синів султана Баязида...* (П. Загребельний).

Тривалентний потенціал властивий відприкметниковим дієслівним аналітичним синтаксичним транспозитам, що відкривають три залежні семантико-синтаксичні позиції для іменникових компонентів. До тривалентних насамперед належать відприкметникові дієслівні деривати, що в традиційній граматиці часто кваліфікують як лексеми з подвійним керуванням: *«Лицьом» вона [Варя. – І. М.] <...> подібна була до матері... (М. Хвильовий); ...вони чимось дуже схожі між собою – його джура і оцей кіт... (Ю. Мушкетик); Париж <...> не зобов'язаний нікому нічим (В. Коротич).*

У семантико-синтаксичній структурі деяких реченневих конструкцій із тривалентними відприкметниковими дієслівними аналітичними синтаксичними транспозитами, крім суб'єктних і об'єктних актантів, набули поширення актанти в семантико-синтаксичній позиції адресата, для яких характерне обмежене лексичне наповнення, що звичайно охоплює назви осіб у давальному відмінку: *...що я винна і кому (Л. Костенко).* Тривалентні відприкметникові транспозити належать до найменш поширеного типу відприкметникових дієслівних утворень. Вони формують чотирикомпонентні реченневі конструкції і є межею максимальної валентної актантної деривації аналізованих предикатних одиниць. У складі семантично елементарних речень їх варто диференціювати на три групи: а) відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити, що реалізують свій валентний ресурс через три облігаторні актанти – суб'єктний, власне-об'єктний і адресатний: *Але ж вона нічого [нікому. – І. М.] не винна (У. Самчук);* б) відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити, що виявляють здатність до поєднання з двома облігаторними (суб'єктним і власне-об'єктним) та одним факультативним (об'єктним з обмежувальною семантикою) актантом: *[Ярослав. – І. М.] в цьому схожий був на свого батька, князя Володимира (П. Загребельний); Чернігівське Полісся близьке за культурою до Полтавщини (Г. Лозко); [Діти. – І. М.] надто <...> не схожі ні в чому на тебе (П. Загребельний);* в) відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити, що за певних контекстних умов можуть керувати одним облігаторним (суб'єктним) і двома факультативними (об'єктним із семантикою уточнення та об'єктним

із семантикою обмеження) актантами: *...я їм здавалася чудною [поведінкою. – І. М.]* (Л. Костенко); *...хата для нас не зовсім вигідна [розташуванням. – І. М.]* (У. Самчук). Досить часто при зазначених тривалентних дієслівних транспозитах факультативні компоненти мають нульовий вияв: *Ніс у неї подібний на кривульку* (У. Самчук); *Ми віддані життю...* (В. Стус); *Мурашко був схожий на загнаного вовка* (Ю. Мушкетик); *Хлопчик був <...> схожий на свого великого батька...* (П. Загребельний).

Тривалентні відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити в семантико-синтаксичній структурі речення найчастіше передають звичайний ступінь вияву ознаки, зрідка – безвідносний та співвідносний ступені вияву ознаки: *...цей вибалок схожий на відкриту жилу в грудях землі* (Є. Гуцало); *Цим трохи схожий [Лаврін. – І. М.] на отамана.* (Ю. Мушкетик); *За вдачею він зовсім не був схожий на <...> поета* («Не відлюбив свою тривогу ранню...»); *Вони [тубільці. – І. М.] були більш схожі на жаб, ніж на людей* (О. Ольжич).

Усебічний аналіз відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів за кількістю облігаторних та факультативних актантів, дав змогу вирізнити такі основні структури семантично елементарних простих речень:

1. Структура С + П (її формують відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити, що вимагають актанта в семантико-синтаксичній функції суб'єкта), напр.: *Небо (в сутінь) буває сірим* (В. Симоненко); *Лікарі були безсилі* (П. Загребельний); *Мустафа мертвий* (П. Загребельний); *...кінь молодий...* (М. Вінграновський); *Піски сипучі* (Л. Костенко).

2. Структура С + П + О₁, або С + П + О₂, або С + П + О₃ (її утворюють відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити, що відкривають позиції суб'єкта та власне-об'єкта, або суб'єкта й об'єкта з уточнювальною семантикою, або суб'єкта й об'єкта з обмежувальною семантикою), наприклад: *Він [командир. – І. М.] був жалісний до бійців* (Г. Тютюнник); *Хоч на щастя життя багате...* (В. Симоненко); *...покій замалий для тебе...* (П. Загребельний); *[Світ. – І. М.] усім стане широким* (У. Самчук); *Марко <...> міцний статурою...* (Ю. Мушкетик); *А дід був великий простотою своєю...* (В. Симоненко).

3. Структура $S + P + O_1 + A$, або $S + P + O_1 + O_3$, або $S + P + O_2 + O_3^*$ (її репрезентують відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити, що вимагають позицій суб'єкта, власне-об'єкта й адресата, або суб'єкта, власне-об'єкта й об'єкта із семантикою обмеження, або суб'єкта, об'єкта із семантикою уточнення й об'єкта із семантикою обмеження), напр.: *...що я винна і кому* (Л. Костенко); *Він був вдячний їй за ці слова* (П. Загребельний); *[Діти. – І. М.] надто <...> не схожі ні в чому на тебе* (П. Загребельний); *...я сам чимось йому неприємний...* («Не відлюбив свою тривогу ранню...»); *...хата для нас не зовсім вигідна [розташуванням. – І. М.]* (У. Самчук).

Отже, в семантично елементарних реченнях відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити спеціалізовані на вживанні в ролі предикатів якості як центральних компонентів семантичної структури, валентним потенціалом яких передбачено певну кількість залежних актантних позицій. Лексико-семантичні та морфолого-синтаксичні особливості аналізованих предикатних знаків зумовлюють вирізнення двох їхніх узагальнених типів: відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів із семантикою якісної ознаки та відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів із семантикою якості-відношення. Перші в структурі семантично елементарних реченневих побудов репрезентовані як одно-, дво- і тривалентні предикатні одиниці із семантикою якісної ознаки, другі – як двовалентні предикатні компоненти із семантикою якості-відношення.

2.1.7 Лівобічні та правобічні актанти, зумовлені валентністю відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів

Актанти як складники простих семантично елементарних речень належать до зумовлених семантико-синтаксичною валентністю предиката іменникових елементів зі значенням предметності. Такий підхід до аналізу предметних компонентів у лінгвістичній науці започаткував Л. Теньєр. Учений, розподіляючи члени речення на

* С – суб'єкт; П – предикат; O_1 – власне-об'єкт; O_2 – об'єкт із семантикою уточнення; O_3 – об'єкт із семантикою обмеження; А – адресат.

актанти (підмет і додатки) і сирконстанти (обставини), у валентну рамку предиката включає лише перші, оскільки ті, на його думку, є валентно-пов'язаними [Теньєр 1988]. Для позначення іменникових компонентів інші мовознавці вживають терміни: предметні місця [Ломтев 1972], предикандуми [Кацнельсон 1972], глибинні відмінки [Филлмор 1981], іменники, або аргументи [Чейф 1975], субстанціальні синтаксеми [Вихованець 1992], мінімальні семантико-синтаксичні одиниці [Межов 2012] тощо.

Актанти – це синтаксичні одиниці семантичного порядку, що в структурі семантично елементарних простих речень функціонують із семантикою реальної предметності. В основу їхнього вирізнення покладено семантико-синтаксичні відношення, які спрямовані від підпорядкованого (залежного) компонента до підпорядкувального (опорного) [Вихованець 1993: 43–44]. Семантичну диференціацію актантів зумовлює семантичне наповнення предиката, рівень його інформативної достатності.

Досліджуючи синтаксеми субстанційного типу, К. Г. Городенська констатує, що вони «неоднорідні за своїми дериваційними характеристиками і поділяються на синтаксеми, виражені непохідними іменниками, і синтаксеми, виражені похідними іменниками. Останні є трансформами базових елементарних речень у відповідній семантико-синтаксичній позиції речення або базових словосполучень, утворених з речень, у будь-якій позиції речення» [Городенська 1991: 100].

Більшість відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів реалізує свій валентний потенціал через актанти, виражені власне-іменниками, тобто іменниками конкретної семантики: *Море блакитне...* (Є. Маланюк); *Люди безсмертні!..* (М. Вінграновський); *Листи лукаві...* (Є. Маланюк); *І ти <...> полум'я був повен...* (Є. Маланюк); *У Бога рівні всі* (М. Вінграновський); *Всі були йому вдячні* (В. Симоненко); *Я з Петром моїм щаслива...* (Усна народна творчість). До власне-іменників найближчі ті слова з абстрактним значенням, що можуть заступати конкретні іменники в певній семантико-синтаксичній позиції речення: пор.: [Двір. – І. М.] *худоби повен* (О. Ольжич) і *День щастям повен*. Низка відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів виявляє також здатність до поєднання з невласне-іменниками або елементами неіменникового характеру – неморфологізованими формами, наприклад: *У такі хвилини людина*

здатна відчувати несамовите полегшення, невагомість власного тіла, ясність і швидкість мислення... («Слово і час», 2014); *Він, гетьман, був змушений перейняти всі дороги на Січ, поставити скрізь залоги, аби не допустити до Сірка обозів з хлібом та огнистою зброєю* (Ю. Мушкетик); [*Володько. – І. М.*] *неохочий до розмови...* (У. Самчук). Характерно, що актанти, виражені власне-іменниками, мають властиві для реалізації валентності граматичні засоби: прийменникові та безприйменникові відмінкові форми. Невласне-іменники, як і власне-іменники, зумовлені валентністю відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних утворень. Тому є підстави стверджувати, що будь-який компонент у зумовленій семантико-синтаксичною валентністю позиції, набуває принаймні часткового ступеня субстантивзації [Вихованець 1992: 78]. Поєднання з актантами, вираженими власне-іменниковими чи невласне-іменниковими елементами, не змінює кількості залежних від аналізованих дієслівних транспозитів семантико-синтаксичних позицій, пор.: *Центральні Анди багаті на корисні копалини: олов'яну, мідну руди тощо* («Географія материків») і *Хоч на щастя життя багате...* (В. Симоненко).

Відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити в семантико-синтаксичній структурі речення спеціалізовані на вживанні в ролі прикметникових предикатів якості та прикметникових предикатів якості-відношення. Валентний потенціал цих дієслівних похідних утворень визначаємо на основі субстанційних семантико-синтаксичних відношень іменників до прикметникових предикатів якості та прикметникових предикатів якості-відношення, що зумовлює вирізнення прогнозованої кількості залежних субстанційних актантів – суб'єктного, об'єктного й адресатного в семантично елементарній реченнєвій побудові.

Відповідно до двох узагальнених семантичних класів прикметникових предикатів вирізняємо два різновиди лівобічних актантів у семантико-синтаксичних функціях суб'єкта: 1) актант у функції суб'єкта якісної ознаки; 2) актант у функції суб'єкта якості-відношення. Суб'єктний актант займає центральну позицію в семантико-синтаксичній структурі речення і потенційно виявляє здатність до поєднання з усіма семантичними групами одно-, дво- і тривалентних прикметникових предикатів якості та двовалентних прикметникових предикатів якості-відношення. Актант у семантико-синтаксичній функції суб'єкта якісної ознаки – це необхідний

лівобічний компонент семантико-синтаксичної структури речень із відприкметниковими дієслівними аналітичними синтаксичними транспозитами, що наділені семантикою постійної, внутрішньої, у певному розумінні невід'ємної від предмета ознаки [Вихованець 1992: 101], з характерним мінімальним, середнім та максимальним виявом валентної актантної деривації, наприклад: *...море було тихе...* (В. Симоненко); *А дід був великий простою своєю...* (В. Симоненко); [*Сироватка.* – І. М.] *не вельми був схожий на божого чоловіка одягом...* (Ю. Мушкетик). На відміну від іменникового компонента – носія якісної ознаки – актант у семантико-синтаксичній позиції суб'єкта якості-відношення зафіксований у реченневих конструкціях зі ступеньованими відприкметниковими дієслівними аналітичними синтаксичними транспозитами, які, зберігаючи значення якості, набувають семантики зіставлення, порівняння, що безпосередньо впливає на збільшення валентної актантної деривації [Вихованець 2004: 142]. У зв'язку з цим аналізовані предикатні одиниці, крім лівобічного актанта в семантико-синтаксичній функції суб'єкта якості-відношення, вимагають також правобічного актанта в семантико-синтаксичній позиції об'єкта якості-відношення, що засвідчує середній вияв валентної актантної деривації відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів, наприклад: *Меча важкого рукоять не важча від старої ліри* (Є. Маланюк); *Солодший від меду цей сніговий кавун!* (М. Вінграновський); *Криниця глибша від самого неба...* (В. Слапчук).

За змістовою наповненістю на суб'єктний актант припадає найбільше навантаження. У граматичній структурі української мови йому притаманні певні семантичні та морфологічні варіанти. Актантові в семантико-синтаксичній функції суб'єкта, прогнозованому валентним потенціалом предикатів якості, властиві дві диференційні ознаки – пасивність і статичність, що зумовлює охоплення широких шарів лексики: 1) назви осіб на позначення: а) імені: *Вася був гордий* (В. Симоненко); *Марія знову щаслива* (М. Слабошпицький); *Уліб завжди був ласкавий з нею* (С. Скляренко); [*Алла Василівна.* – І. М.] *строга* (А. Дімаров); *Роман – стрункий, як кипарис* (С. Скляренко); б) родинного і соціального становища: *Мої батьки – Варвара Потанівна та Федір Трохимович – замолоду обоє були високими, статурними та вродливими* (В. Симоненко); *...батько до мене не був такий уважний, як до цього Тінейджера*

(Л. Костенко); *Матір Ольги Кобилянської не була дуже вчена* (В. Врублевська); *Царська дочка була дуже добра* (Усна народна творчість); ...*отаман з роками ставав замкнутим, мовчкуватим...* (Ю. Мушкетик); ...*козакам потрібні лише поляки* (М. Вінграновський); *Князь <...> лишився <...> старим та недужим* (М. Вінграновський); в) фахового заняття, виробничої і професійної діяльності: *Боксер був з мене непоганий* (В. Симоненко); [*Будівельники*. – І. М.] *веселі...* (С. Плачинда); *Бо перевізник був хоч і рябий, але гарний* (Ю. Мушкетик); *Купець був грошовитий* (Л. Костенко); ...*ніп старенький* (Є. Маланюк); ...*суддя був хитрий* («Не відлюбив свою тривогу ранню...»); *Воротар прудкий, як муха* (І. Драч); *Психолог потрібен, перш за все, батькам, а потім уже дітям* («Коментарі», 2012); г) державно-територіальної належності: *Татарин був велетенської статури, молодий <...> при добрім риштунку й на добром коні* (Ю. Мушкетик); ...*італійці худі <...> А росіяни <...> здорові і завжди в міцному тілі* (М. Слабошпицький); *Слов'яни-черняхівці були досить чисельними* (Г. Півторак); [*Українці*. – І. М.] *щирі, привітні...* (В. Скуратівський); 2) номінації тварин: – *Прудкий був у гетьмана коник, – сказав Оливка* (М. Вінграновський); *От баран дужий, та не сміливий, а цап сміливий, та не дужий* (Усна народна творчість); *Дуже небезпечний собака динго* («Географія материків»); *Тепер лебеді стали надзвичайно рідкісними* («Біологія»); 3) назви рослин, дерев та їхніх частин: *Хрін дешевий, та що толку в тім?* (Усна народна творчість); *Квіти з жаху стали сині* (В. Симоненко); *Берізки хорі і брудні...* (Є. Маланюк); *Перші помідори були жовтими* (А. Коваль); *Плоди [ожини. – І.М.] не лише їстівні, а й цілющі* (Т. Станкевич); *Листки цих рослин темно-зелені* («Біологія»); *Стебло кукурудзи товсте і непорожнисте* («Біологія»); 4) найменування різноманітних предметів та явищ довкілля, які позначають: а) органи й частини тіла людини: ...*очі в неї великі й темні, лице біле й панське, а вуста червоні, наче фарбою підмазані* (В. Шевчук); ...*обличчя ставало дитинно добрим і наївним* (Ю. Мушкетик); *Стало воно [серце. – І. М.] на мить тремке і беззахисне, ніжне, чуле...* (Ю. Мушкетик); *Очі великі, по-телячому ясні, віддані* (О. Гончар); *Мозок видряпатись не годен з міцно збитої кулі кісток...* (Є. Маланюк); ...*пальці надто рухливі...* (Є. Товстуха); ...*тільки руки маленькі та панські...* (Є. Маланюк); *Брови стали трішечки сивуватими і неймовірно красивими* (В. Симоненко); ...*тіло стало таким легким*

та слухняним... (В. Симоненко); б) органи й частини тіла тварини: *...гребінь червоний, немов жар* (Р. Чумак); *Крила червоні з блакитними вічками* (Є. Товстуха); *Грива у Стукана була довга і густа* («Дзвін»); *Шкіра у ссавців міцна й еластична* («Біологія»); в) знаряддя, продукти праці, предмети побуту: *Народне житло було <...> оригінальне не тільки за формою, але й внутрішнім змістом* (А. Данилюк); *Сокира була важкою* (Р. Іваничук); [*Споруда*. – І. М.] *унікальна за розмірами* (А. Дімаров); *Ніж був гострий* (О. Гончар); *Піч холодна* (В. Коваль); *Костюм Дмитра мокрий, брудний...* (В. Яворівський); *Чарки – порожні* (Є. Маланюк); *А пальто у Васі пошарпане, а чоботи діряві* (В. Симоненко); г) продукти харчування: [*Хліб*. – І. М.] *був не сірий, а гнідий* (Є. Маланюк); [*Юшка*. – І. М.] *була дуже смачна* (С. Скляренко); *Мед ваш, рідні, сонячно-гіркий* (І. Драч); *Вино було густе й терпке* (Ю. Мушкетик); *Солодка була вода...* (Р. Чумак); г) небесні світила: *Сонце <...> було велике і засоромлене* (В. Симоненко); *Планета Плутон <...> холодна...* («Астрономія»); [*Зорі*. – І. М.] *яскраві...* (О. Гончар); [*Місяць*. – І. М.] *повний...* (П. Загребельний); д) часові відрізки, пори року: *Ночі довгі* (В. Коваль); [*Дні*. – І. М.] *чорніш від цих недужих вен...* (Є. Маланюк); *Світанок нині прохолодний* (Р. Федорів); *Осінь чужа і зайва* (Є. Маланюк); *Придеснянська весна була не тепла* (В. Малик); е) явища природи: *Морок густий і непроникний* (С. Голованівський); *...стали тумани прозорими знов* (Г. Чубач); 5) назви різноманітних обставин, ситуацій, почуттів, що мають вплив на життя людини тощо, наприклад: *Наказ був палючо-огненний* (О. Ольжич); *І гріх стає, мов дівчина, невинний* (Є. Маланюк); *...сміх був хмурий і гіркий* (Є. Маланюк); *Бій буде жорстокий* (В. Малик); *...жарти його не зовсім доречні* (Є. Товстуха); *А життя <...> не завжди було радісним* (В. Симоненко); *Любов була такою блискавичною...* (В. Симоненко); *Муки її солодкі і жорстокі* (В. Симоненко).

Роль морфологічних варіантів актанта в семантико-синтаксичній функції суб'єкта якісної ознаки виконують називний, давальний і родовий прийменниковий відмінки. Між цими відмінковими формами існують певні ієрархічні відношення. Спеціалізованим морфологічним засобом суб'єктного актанта виступає називний відмінок. Із ним виявляють здатність до сполучення всі без винятку одновалентні, а також більшість двовалентних і тривалентних відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних

транспозитів із семантикою якісної ознаки та семантикою якості-відношення, наприклад: *Будинок старий* (В. Собко); *Ігумен добрий до мене був* (П. Загребельний); *Петро <...> схожий на батька, а Грицько схожий на матір...* (Є. Гуцало); *...в чагарях сокира від шаблі зручніша...* (М. Вінграновський). Як відомо, актант у семантико-синтаксичній функції суб'єкта, що морфологічно експлікований називним відмінком, корелює з формально-синтаксичною функцією підмета, який разом із присудком реалізує предикативний зв'язок.

Зрідка в ролі суб'єктного актанта зафіксований давальний, трансформаційно пов'язаний із центральним відмінком – називним. Він передовсім поширений у конструкціях, що є трансформами вихідних двоскладних речень із двовалентними дієсловами, пор.: – *Церкві потрібні покірливі, – бурмотів митрополит, – покірливі, покірливі...* (П. Загребельний) ← *Церква потребує покірливих, – бурмотів митрополит, – покірливих, покірливих; Чи йому потрібна буде та земля?* (У. Самчук) ← *Чи він потребуватиме ту землю?* Абсолютну периферію морфологічних засобів вираження суб'єктного актанта становить родовий прийменниковий відмінок, що, як і давальний, пов'язаний із називним – центральним відмінком суб'єкта. Його подибуємо в конструкціях, що трансформовані від двоскладних речень із двовалентними дієсловами, пор.: *Ці риси більше характерні для націй-загарбників...* (Г. Лозко) ← *Цими рисами більше характеризуються нації-загарбники*. Характерно, що давальний і родовий прийменниковий відмінки, перебуваючи у вторинній для них суб'єктній позиції, наділені семантико-синтаксичною центральною, але позбавлені формально-синтаксичної центральності – властивого називному відмінкові та присудковому способу координації, оскільки у формально-синтаксичній структурі речення вони виконують функцію керованого другорядного члена речення.

Семантико-синтаксичну позицію суб'єкта також може заступати кличний відмінок у побудовах на зразок *Не будь, Мирославо, найвна* (В. Шевчук), що утворені внаслідок поєднання двох елементарних із семантико-синтаксичного погляду речень: *Хтось* (суб'єкт дії, мовець) + *порадив* (дія суб'єкта-мовця) + *Мирославі* (об'єкт-адресат стану, співрозмовник) + *Мирослава* (суб'єкт потенційного стану) + *не буде найвна* (потенційний і бажаний для мовця стан співрозмовника). Отже, актанти на зразок *Мирославо* у формі кличного відмінка – це

синкретичні за семантико-синтаксичною природою компоненти, що позначають адресата вольової дії – мовця, з одного боку, і суб'єкта потенційного стану – співрозмовника, – з іншого боку. Кличний відмінок у таких і подібних конструкціях виконує центральну функцію підмета, про що свідчить форма координації між кличним відмінком і предикатом якості, вираженим наказовим способом, пор.: *Дитино, будь обережна і Діти, будьте обережні.*

У функції суб'єктного актанта також зафіксовані абстрактні іменники, що є конденсатами семантики однієї з частин складного речення, пор.: *Те, що вдарило, було жахливе → Удар був жахливий* (В. Малик). Як бачимо, іменник-дериват, виражений словоформою називного, зберігаючи попередню семантику складного речення, набуває позиційного значення суб'єкта якості.

До правобічних компонентів, зумовлених семантико-синтаксичною валентністю двох типів відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних дериватів, відносимо: 1) актант у семантико-синтаксичній функції об'єкта якісної ознаки; 2) актант у семантико-синтаксичній функції об'єкта якості-відношення; 3) актант у семантико-синтаксичній функції адресата якісної ознаки. Об'єктний актант функціонує лише в семантично елементарних реченнях із дво- і тривалентними прикметниковими предикатами якості та двовалентними прикметниковими предикатами якості-відношення. У структурі мови йому властиве відповідне морфологічне оформлення і лексико-семантичне наповнення. Роль морфологічних варіантів актанта в об'єктній функції виконують прийменникові і безприйменникові відмінкові форми: *...камені <...> були схожі на підхмарні собори, на велетенські столи* (П. Загребельний); *Вона його не варта* (О. Іваненко). Позиція об'єкта в семантико-синтаксичній структурі речення виявляє співвідносність із позицією керованого другорядного члена формально-синтаксичної реченнєвої побудови. При двовалентних відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитах на позначення звичайного ступеня вияву ознаки актант в об'єктній функції переважно позначає істот або предмети, на які спрямовано якісний стан, напр.: *І наш синьйор <...> прихильний був до мене* (Л. Костенко); *Набуті знання стають зрозумілими всім мовцям* (І. Вихованець); *Не був він на кучері завжди багатим...* (І. Драч); *...весь світ сльози не вартий?* (Г. Чубач).

Характерно, що об'єктний актант у структурі семантично елементарних простих речень з аналізованими відприкметниковими дієслівними дериватами репрезентований у двох варіантах: облігаторному (власне-об'єкт) і факультативному (об'єкт із семантикою уточнення та об'єкт із семантикою обмеження). Облігаторні та факультативні об'єктні актанти як передбачувані семантикою відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів залежні іменникові компоненти мають неоднаковий ступінь обов'язковості. Це означає, що необхідність їхньої наявності в структурах із дво- і тривалентними відприкметниковими дієслівними аналітичними синтаксичними дериватами різна, що можна довести елімінацією іменникового елемента. Якщо та призводить до змістової або граматичної незавершеності реченнєвої конструкції, то актант в об'єктній позиції належить до облігаторних компонентів, наприклад: [*Півень*. – І. М.] *схожий на гусара у войовничій позі...* (В. Яворівський); *...ніби чогось варті сльози чоловіка, який поруйнував собор!* (В. Шевчук). І навпаки, якщо елімінація об'єктного актанта не має істотного впливу на зміст речення, його функційну автономність, то він є факультативним елементом: *Я щаслива з другим* (Л. Костенко); *Ждан у душі був вдячний Яневі* (В. Малик). Відмінність облігаторних і факультативних об'єктних актантів у семантико-синтаксичній структурі речення полягає в тому, що перші не можна вилучити, оскільки без них стає незавершеним речення, зазнає змін його семантико-синтаксична структура, що вимагає обов'язкового залежного іменникового компонента, другі набувають уточнювальної або обмежувальної семантики, тому їх можна елімінувати. Лексично виражаючись, факультативна синтаксема зазвичай звужує семантику відприкметникового дієслівного аналітичного синтаксичного транспозита, нульове вираження факультативного компонента робить його семантику ємнішою, пор.: *Парубок гарний лицем* (П. Загребельний) і *Панна була гарна* (В. Шевчук). Позицію об'єкта можуть також заступати предикатні синтаксеми, утворені внаслідок згортання однієї з частин складного речення, пор.: *Людам був чутний крик* ← *Люди чули крик* ← *Люди чули, що хтось кричав*. Об'єктний називний репрезентує трансформ згорненого базового елементарного речення *Хтось кричав*, що включає суб'єкт дії і предикат дії. Отже, компоненти базового елементарного речення –

суб'єкт і предикат – набувають формального вираження у віддієслівному іменникові **крик**.

У семантико-синтаксичній структурі речення з відприкметниковими дієслівними аналітичними синтаксичними транспозитами власне-об'єктний актант найчастіше виявляє здатність до поєднання з групами двовалентних відприкметникових дієслівних дериватів на позначення: 1) активно-діяльних якостей людей: *вдатний, готовий, здатний, здібний, зобов'язаний, охочий, схильний* тощо; 2) їхніх морально-етичних характеристик, емоційно-психічного стану: *байдужий, вимогливий, злий, лагідний, ніжний, строгий, уважний* і под.; 3) шанобливого ставлення до людини: *вартий, гідний, достойний, невартий, негідний, недостойний* та ін.; 4) внутрішнього світу людини, а також достатнього або недостатнього вияву чого-небудь у предметі: *багатий, бідний, повний, рясний, скупий, убогий, щедрий* тощо; 5) популярності або непопулярності людини, ступеня поширеності предмета: *авторитетний, поширений, малопоширений, впливовий шанований* тощо; 6) зв'язків людини, предмета з іншими людьми, предметами: *взаємний, владний, знайомий, невіддільний, немислимий, неможливий, причетний* і под.; 7) відповідності або невідповідності предмета іншим предметам: *адекватний, паралельний, сполучний, еквівалентний, несумісний* і под.; 8) ступеня необхідності предмета: *зайвий, необхідний, обов'язковий, потрібний, прийнятний* тощо; 9) характеристики предмета з погляду користі або шкоди: *вигідний, згубний, корисний, обтяжливий, отруйний, придатний, шкідливий* та ін.; 10) ступеня сприйняття, усвідомлення предмета: *важкий, доступний, дохідливий, зрозумілий, легкий, посильний, приступний, тяжкий* тощо; 11) невіддільної від предмета ознаки: *властивий, належний, притаманний, типовий, характерний* та ін.; 12) фізичних та функційних особливостей тварин, предметів: *витривалий, здатний, розчинний, стійкий, тривкий, чутливий* тощо, наприклад: *Батько <...> був дуже здібний до мов...* (Л. Костенко); *...я змушений був добиватися до вашої обителі...* (М. Вінграновський); *Отава був абсолютно байдужий до художниці, <...> байдужий до танців, до знайомств, до любовних пригод* (П. Загребельний); *Мої бажання кари варті* (Г. Чубач); *Не кожна доля щедра урожаєм...* (О. Богачук); *Весна багата на квітки, а осінь – на сніжки* (Усна народна творчість); *Постать помітна серед світу* (Ю. Яновський);

Вам необхідна мовна практика («Освіта України», 2015); ...*газета залишається <...> потрібною українцям* («Українське слово», 2013).

Актант у функції власне-об'єкта також зафіксований при тривалентних відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитах, що позначають: 1) борг людини іншим людям: *винний, винуватий, повинний*; 2) підпорядкування особи, залежність предмета: *вірний, відданий, залежний, незалежний* тощо; 3) відповідність або невідповідність істоти, предмета іншим істотам, предметам: *аналогічний, близький, далекий, однаковий, подібний, рівний, схожий, тотожний* і под.; 4) популярність або непопулярність особи: *актуальний відомий, знайомий, визначний, примітний, славний* та ін.; 5) використання і доступність предмета *вигідний, зручний, сприятливий, неприступний* та ін.; 6) особливості вдачі, морально-етичні якості людини: *винний, грішний, милий, чистий, щедрий, щирий* тощо; 7) зв'язки людини з іншими людьми: *вдячний, зобов'язаний, завдячений, згодний, солідарний* і под., наприклад: ...*а ти Богу духа винний...* (У. Самчук); ...*князь Острозький, чи не єдиний з усіх князів-українців, що лишилися вірними* [душею та помислами. – І. М.] *православ'ю...* (М. Вінграновський); *Обличчя барвою схоже на стемнілу бронзу* (Ю. Мушкетик); *Ми вдячні за відчутну практичну солідарність із народом...* («Урядовий кур'єр», 2015) і т. д. Власне-об'єктний актант із зазначеними вище групами дво- і тривалентних предикатних одиниць виражений переважно безприйменниковими та прийменниковими відмінковими формами власне-іменників. Водночас функцію власне-об'єктного актанта за певних контекстних умов можуть заступати предикатні синтаксеми.

Характерно, що при дво- і тривалентних відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитах, що визначають популярність людини, її загальне визнання, а також поширеність предмета серед інших, замість об'єктного давального відмінка часто зафіксовані детермінантні члени речення, які набувають ознак залежних компонентів, і, отже, можна стверджувати, що вони потрапляють у зону валентності предиката: *Рано чи пізно все стає відомим на цьому світі!* (П. Загребельний); *Жалійка і Костриця на селі не дуже помітні* (К. Гордієнко); *У соснових лісах поширеними є вухаті сови, дятли, повзики, синиці, зяблики, сойки, сороки, сірі ворони, співочі й чорні дрозди, вівчарики, славки та ін.* («Природа Західного Полісся...»).

Факультативні об'єктні актанти, як і облігаторні, також прогнозовані валентною актантною деривацією відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів. Водночас факультативним актантам із об'єктною семантикою характерний менший ступінь необхідності, що зумовлює їхнє вилучення з реченнєвої побудови без суттєвих змін у її змісті. Залежні компоненти, що заступають факультативні об'єктні позиції, прийнято розподіляти на: 1) актанти з уточнювальною семантикою; 2) актанти з обмежувальним значенням.

У семантико-синтаксичній структурі речення актанти з уточнювальною семантикою зазвичай сполучаються з двовалентними відприкметниковими дієслівними аналітичними синтаксичними транспозитами з вирізняльним значенням: *болісний, вирішальний, головний, критичний, образливий* і т. д., а також із семантичними групами тривалентних зазначених похідних утворень, які найчастіше передають позитивну чи негативну оцінку: *бридкий, близький, важливий, визначальний, гарний, далекий, дорогий, незвичайний, симпатичний, страшний, цікавий, цінний* тощо, наприклад: *...золота ханська пайза на шиї в Данила була, видно, й справді йому важка* (М. Вінграновський); *Стає тісною їй земля* («Муза любові й боротьби...»); *Цей кабінет був огидний для мене* (Ю. Яновський). Аналізовані актанти звичайно мають форму давального або родового прийменникового відмінків.

Актанти з обмежувальною об'єктною семантикою також зумовлені двовалентним або тривалентним потенціалом відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів. Вони звичайно поєднуються з групами двовалентних відприкметникових дієслівних транспозитів, що характеризують: 1) фізичні властивості людини: *блідий, дужий, міцний, могутній, молодий, сильний, ситий, хворий* тощо; 2) її психічний стан: *веселий, похливий, понурий, похмурий, спокійний* та ін.; 3) зовнішній вигляд: *високий, огрядний, повний, світлий, товстий, худий* та ін.; 4) розмір, форму предмета тощо: *важкий, високий, глибокий, малий, широкий* і под.; 5) особливості предмета: *винятковий, неповторний, незвичайний, оригінальний, своєрідний, унікальний* та ін., наприклад: *Він повний тілом* (Ю. Мушкетик); *Хлопець тонкий станом* (П. Загребельний); *Дівчинка хвора сухотами* (В. Шевчук); [Марко. – І. М.] *міцний статурою...* (Ю. Мушкетик); *Йосип <...> широкий у плечах...* (Ю. Мушкетик); *...великий візир – тонкий помислом...*

(Ю. Мушкетик); [*Отаман.* – І. М.] *у походах обачний, меткий на думку* (М. Вінграновський); [*Писар.* – І. М.] <...> *веселий на очі* (М. Вінграновський). Об'єктні актанти із семантикою обмеження також залежать від семантичних груп тривалентних відприкметникових дієслівних дериватів, що переважно позначають: 1) зв'язки людини з іншими людьми: *зобов'язаний, згодний, солідарний* та ін.; 2) підпорядкування особи, залежність предмета: *відданий, вірний, залежний, покірний* тощо; 3) відповідність або невідповідність істоти, предмета іншим істотам, предметам: *аналогічний, близький, відповідний, однаковий, подібний, різний, схожий, тотожний* тощо; 4) популярність або непопулярність особи, загальне визнання предмета: *актуальний, відомий, видатний, знайомий, знаменитий, популярний* і под.; 5) використання і доступність предмета: *вигідний, доступний, зручний* і т. ін.; 6) позитивну або негативну оцінку: *бридкий, ворожий, гарний, симпатичний, смішний, цінний* тощо; 7) особливості вдачі людини: *милий, чесний, щирий, щедрий* тощо, наприклад: *Париж <...> не зобов'язаний нікому нічим* (В. Коротич); *Довіку буду вірний тобі душею і тілом* (В. Малик); [*Правовірні.* – І. М.] *ставали чимось схожі між собою...* (Ю. Мушкетик); *Сірко був багато в чому не схожий на Разіна...* (Ю. Мушкетик); *«Лицьом» вона <...> подібна була до матері...* (М. Хвильовий); *Мова дечим споріднена з музикою* (І. Вихованець); [*Гук.* – І. М.] *гарний статурою, гарний лицем* (Ю. Мушкетик). Факультативні об'єктні актанти із семантикою обмеження при аналізованих предикатних компонентах репрезентовані найчастіше грамемою орудного, зрідка – знахідного або місцевого. Об'єктні актанти, морфологічно експліковані місцевим відмінком, виявляють здатність до поєднання з двовалентними відприкметниковими дієслівними аналітичними синтаксичними транспозитами на позначення інтелектуальних спроможностей людини: *геніальний, грамотний, досвідчений, компетентний, обізнаний* і под.; особливостей її вдачі: *вulgарний, задрісний, інтелігентний, нікчемний* і т. ін., а також із тривалентними відприкметниковими дієслівними утвореннями, що вказують на особливості вдачі людини, її морально-етичні якості тощо: *винний, грішний, чесний, чистий, щедрий, щирий* і под., наприклад: *...в писарських справах він непоспішливо мудрий* (Ю. Мушкетик); *Він був темний у всьому* (П. Загребельний); [*Боярин.* – І. М.] *гидкий у*

всьому (П. Загребельний); *Я ні в чому не винен перед князем* (В. Малик).

Актант у семантико-синтаксичній функції об'єкта якості-відношення подібно до актанта в позиції об'єкта якості також представлений у двох варіантах: облігаторному та факультативному. Облігаторний об'єктний актант із семантикою якості-відношення зафіксований у семантико-синтаксичних реченнєвих побудовах із відприкметниковими дієслівними аналітичними транспозитами компаративної семантики. При цих предикатах він переважно має форму знахідного відмінка з прийменником *за* або форму родового відмінка з прийменником *від*, напр.: *У прямокутному трикутнику будь-який з катетів менший за гіпотенузу* («Геометрія»); *...княжі посіпаки страшніші були за сарану* (П. Загребельний); *Туга солодша нам від меду* (Є. Маланюк); *Грудка рідної землі дорожча за золото* (Усна народна творчість). У мовленні також подибуємо безприйменникові конструкції, які в граматичній системі української мови вважають ненормативними: *...вона біліша троянд...* (І. Драч); *Одні царівен не гірш...* (Л. Костенко); *...він <...> страшніший чорної чуми* (О. Богачук). Часто значення актанта у функції об'єкта якості-відношення (того самого суб'єкта в інший відрізок часу) закладено в семантиці аналітичної синтаксичної дієслівної морфеми-напівзв'язки. За цих умов нормативною є двокомпонентна конструкція, де експліцитно виражений лише актант у функції суб'єкта порівняння: [Задачі. – І. М] *щодень ставали складнішими* (Є. Товстуха); *...дерева ставали вищі й вищі...* (П. Загребельний); *Тепер вона стала обачніша* (М. Вінграновський). Подібного значення надають компаративу підсилювальні частки *вже* (*уже*), *усе*, *ще*: *...я став ще самотніший* (В. Симоненко); *...ступи їх ставали все твердіші, все рішучіші* (У. Самчук); *А вихри ставали дедалі дужчі...* (Ю. Мушкетик); *Навіть сірі гілки тополь, здавалося, стали іще рівніші, тонші, тихіші* (М. Вінграновський).

Факультативний об'єктний актант із семантикою якості-відношення є складником семантико-синтаксичних конструкцій із відприкметниковими дієслівними аналітичними синтаксичними дериватами суперлативної семантики. Досліджувані предикати, хоч і мають у своєму оточенні відкриту правобічну позицію, за відповідних умов не вимагають її обов'язкового заповнення, пор.: *Найбільша з річок Сена...* («Географія материків»); *Я найменший у <...> сім'ї* (Д. Павличко) і *Гриць наймолодший* (Д. Павличко);

[*Степ.* – І. М.] **був чи не найкращий** (Ю. Мушкетик). При суперлативних відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитах об'єктний актант морфологічно експлікований місцевим відмінком із прийменниками *в* (*у*), *на* або родовим відмінком із прийменниками *серед*, *з* (*зі*, *із*), наприклад: *Князь Юрій – найдобріший з усіх князів і серед людей – теж найдобріший* (П. Загребельний); *...інженер, кучерявий молодий здоровань, наймолодший з усіх...* (П. Загребельний). З аналізованими об'єктними актантами зближуються компоненти на зразок: *у* (*на*) *світі*, *на землі*, *на планеті* тощо. У такому випадку найвищий ступінь порівняння передає найвищу міру ознаки в зіставленні з усіма можливими її носіями: *Небо рідної землі найлюбіше в світі...* (Є. Товстуха); *Він – найкращий на землі* (Л. Костенко); [*Собор.* – І. М.] **найбільший** <...> *в єпархії* (О. Гончар); [*Храм.* – І. М.] **найбільший і найпрекрасніший у світі...** (П. Загребельний). У мовленні подибуємо безприйменникові конструкції, які, проте, не належать до нормативних, наприклад: *Сосни, сосонки та сосненнята, і живиці терпкий аромат – чистоти і здоров'я палата найдорожча усяких палат* (О. Богачук). За нульового вираження такого об'єкта уявлення про обмежену або всеосяжну сукупність предметів створює контекст.

Позицію об'єктного актанта при відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитах функційно здатні заступати підрядні частини об'єктних прислівних складнопідрядних речень. Наявність у граматичній структурі української мови складнопідрядних речень із валентно-пов'язаними підрядними частинами розкриває явища транспозиції другого ступеня [Теньєр 1988: 400–401, 533–534], за якої реченнєві утворення, а не слова заповнюють відкриті предикатом позиції. Підрядні частини в ролі функційних еквівалентів валентно зумовлених об'єктних компонентів простих речень зафіксовані при відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитах на позначення звичайного та співвідносного ступеня вияву ознаки.

У з'ясувально-об'єктних складнопідрядних реченнях підрядні частини виражають з'ясувально-об'єктні відношення і залежать від предикатної одиниці в головній частині, що вказує на звичайний ступінь вияву ознаки. Підрядні частини з'ясувально-об'єктних підрядних речень зафіксовані як при відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитах із правобічною

облігаторною валентністю (*впевнений, радий, певний, цікавий* тощо), так і при відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитах із правобічною факультативною валентністю (*вдячний, винний, винуватий, щасливий* тощо), наприклад: *Він радий, що може хвилюк побути дома, що гарна погода і що несподівано прийшов Володько* (У. Самчук); [*Ждан. – І. М.*] *був певний, що той [Сидір. – І. М.] нікому не викаже таємниці...* (Ю. Мушкетик); *Ми винуваті, що міліють ріки і лисинами світять береги...* (В. Симоненко); *Я був вдячний, що він звернувся до мого народу мовою мого народу* (Л. Костенко). Характерно, що головну частину з підрядною поєднує переважно сполучниковий зв'язок, зокрема асемантичний сполучник *що*, рідше інші сполучники та сполучні слова: *То хіба ж він винуватий, що долею повелено мислити за інших?* (Ю. Мушкетик); *Сироватка вдячний, що лишила йому Лавріна...* (Ю. Мушкетик); *Він цікавий, що це за мандрівник такий з торбиною на плечах та палицею в руках* (У. Самчук); *Настуня була дуже цікава, як виглядатиме перший татарський обід* (О. Назарук); *Я певна, якби у нього цей експеримент ішов, нічого б не було, ніякої аварії* (Ю. Щербак). З'ясувально-об'єктні складнопідрядні речення із зазначеними предикатами вирізняються ще й тим, що їхні підрядні частини можуть бути поєднані з опорним словом безсполучниковим зв'язком, наприклад: *Я щаслива: пишу, як умію* (Г. Чубач); *Я впевнена: ця віддаль голуба з любов'ю все ж моє бажання звершить* (Т. Яков'юк).

Підрядні частини порівняльно-об'єктних речень описово позначають об'єкт порівняння і залежать від опорних слів, виражених ступеньованими відприкметниковими дієслівними аналітичними синтаксичними транспозитами, поєднуючись із ними сполучниками *ніж (аніж)*, рідше як: *Дощове літо гірше, ніж осінь* (Усна народна творчість); *Чи, може, він бездарніший, ніж ти?* (Л. Костенко); [*Гори. – І. М.*] *їй здавалися величнішими, ніж Гімалайські...* (В. Врублевська); *Одне літо ліпше, як сто зим* (Усна народна творчість).

З'ясувально-об'єктним підрядним частинам, залежним від семантичної природи предиката, властива така формально-граматична перебудова, унаслідок якої предикат зазнає перетворень на віддієслівний іменник, а сполучник *що* – переважно на прийменник *за*. Згортання речення призводить до витворення вторинної (слабкої) валентності й зумовленого нею приприсудкового

другорядного члена з об'єктним значенням, вираженого найчастіше формою прийменникового знахідного відмінка, пор.: *І він [Оврам. – І. М] був вдячний їй [Валі. – І. М], що вона мовчить* (Б. Харчук) → *І він був вдячний їй за мовчання*. Складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними частинами і прості речення з приприсудковим другорядним членом споріднені в семантико-синтаксичному плані, оскільки обидва залежні компоненти – і об'єктно-з'ясувальна частина, і приприсудковий другорядний член – виражають об'єктну семантику.

Порівняльно-об'єктні складнопідрядні речення містять у головній частині компаративний відприкметниковий дієслівний аналітичний синтаксичний транспозит, при якому позицію об'єктного актанта заступають підрядні частини, що описово позначають об'єкт порівняння та мають власні засоби поєднання ступеньованого прикметникового предиката й підрядної частини. Найчастіше це сполучники *ніж* (*аніж*), рідше *як*: [*Похід. – І. М.] ще більший, ніж торік та взимку...* (В. Малик); *...кінь під ним був не кращий, ніж у його воїв* (В. Малик); *...варяги потрібніші йому, ніж він варягам...* (П. Загребельний). Порівняльно-об'єктні складнопідрядні речення, зумовлені семантико-синтаксичною валентністю компаративного предиката, можна трансформувати в прості речення зі ступеньованими предикатами, пор.: [*Київ. – І. М.] навіть був мовби більший, ніж світ...* (П. Загребельний) → *Київ навіть був мовби більший за світ; Гуцули вищі, ніж <...> бойки і верховинці* (Г. Лозко) → *Гуцули вищі від <...> бойків і верховинців*. Зазначені реченнєві побудови є спорідненими з боку семантики, оскільки порівняльно-об'єктні підрядні частини складних речень, як і об'єктні синтаксеми простих речень, спеціалізовані на вираженні об'єктного значення. Отже, складнопідрядні речення зі з'ясувально-об'єктними і порівняльно-об'єктними підрядними частинами пов'язані зі значенням предметності. Із семантико-синтаксичного погляду підрядна частина виражає об'єктне значення, а з формально-синтаксичного боку вона поєднана з опорним відприкметниковим дієслівним аналітичним синтаксичним транспозитом сильним підрядним прислівним зв'язком.

Актант у семантико-синтаксичній функції адресата перебуває на периферії облігаторних компонентів. Він звичайно зумовлений валентним потенціалом відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів *винний, винен, винуватий* і т. ін. зі

значенням «який має борг», що, крім правобічного власне-об'єктного компонента в знахідному відмінку, поєднаного з предикатом сильним підрядним зв'язком, передбачають наявність в елементарній із семантичного погляду конструкції правобічного адресатного компонента й слабший зв'язок останнього з опорним словом. У ролі основного морфологічного варіанта адресатного актанта зафіксований давальний відмінок. Його лексичний діапазон обмежено назвами істот, зокрема людей: *Кому і що ми винні?* (Л. Костенко); *...він винен їм платню...* (П. Загребельний); *...ти Богу духа винний...* (У. Самчук). Семантико-синтаксичну функцію адресата супроводжує його формально-синтаксична функція напівсильнокерованого другорядного члена речення, що поєднаний з аналізованими дієслівними транспозитами напівсильним підрядним зв'язком.

Від субстанційних актантів, що прогнозовані семантико-синтаксичною валентністю відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів, необхідно відрізнити вторинні предикатні актанти: темпоральні, причинові, цільові, допустові, умовні тощо [Вихованець 1992: 137–160]. Останні зумовлені дериваційними перетвореннями структури складнопідрядних конструкцій. Характерно, що актанти цільової семантики належать до найпоширеніших вторинних предикатних компонентів семантико-синтаксичних реченневих побудов із відприкметниковими дієслівними аналітичними синтаксичними транспозитами, у семантиці яких наявний відтінок призначення. Вони виражені передовсім відпредикатними іменниками, рідше – непередикатними іменниками і передають значення згорненої підрядної частини, а виразником семантико-синтаксичних відношень виступає прийменник, який замінив сполучник, пор.: *Але, певне, саме такі скромні, надійні люди і потрібні для великих справ* ← *Але, певне, саме такі скромні, надійні люди і потрібні, щоб великі справи творилися* (О. Іваненко); *Але для того [для операції. – І. М.] потрібна гаряча вода й вогнище...* (Ю. Мушкетик) ← *Але, щоб зробити операцію, потрібна гаряча вода й вогнище.*

Поряд із зазначеними вторинними актантами виокремлюють ще групу вторинних предикатних компонентів, серед яких вирізняють синтаксеми зіставлення, протиставлення, виключення (включення, заміщення, соціативні тощо) [Вихованець 1992: 137–160; Городенська 1991: 137–140]. Вони корелюють із такими елементарними

реченнями, які можна трансформувати в сурядні частини складносурядного речення. Семантико-синтаксичну структуру речень із відприкметниковими дієслівними аналітичними синтаксичними транспозитами найчастіше ускладнюють соціативні елементи на позначення співучасника якісного стану або об'єкта якісного стану, що вказують на темпоральні відношення одночасності, які репрезентує єднальний сполучник *і*, лексично тотожні предикати та співвідносні субстанційні актанти обох сурядних частин, пор.: *І дід був йому радий + І баба була йому рада = І дід і баба <...> були йому раді* (Усна народна творчість).

Отже, актант у функції суб'єкта належить до лівобічних облігаторних компонентів семантико-синтаксичних структур з одно-, дво- і тривалентними прикметниковими предикатами якості та двовалентними прикметниковими предикатами якості-відношення. Об'єктний актант заступає правобічну облігаторну або факультативну семантико-синтаксичну позицію, зумовлену дво- і тривалентними прикметниковими предикатами та двовалентними прикметниковими предикатами якості-відношення. Актант у семантико-синтаксичній функції адресата зафіксований лише в облігаторному вияві у структурах із тривалентними прикметниковими предикатами якості. Аналізовані залежні компоненти мають виразні лексичні та морфологічні ознаки.

2.1.8 Диференціація відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів за семантикою

Лексичні одиниці із семантикою власне-ознаки як безпосередньої властивості предмета являють собою ієрархічно складну систему, елементи якої об'єднані між собою в тісно пов'язані групи слів на основі загальної семантичної ознаки. Ця система має кілька підсистем. До першої належать лексеми, що характеризують людину й усе, що з нею пов'язане (клас «Людина»). У другу входять компоненти на позначення ознак тварин (клас «Тварина»). Третю групу формують слова, що вказують на ознаки предметів і явищ об'єктивної дійсності (клас «Предмет»). У підсистемах існують внутрішні системні зв'язки, які полягають у тому, що «кожний елемент класу Б входить у клас А» і цей клас Б є «підкласом класу А. Сам підклас Б може бути класом, що має стосунок до будь-якого

підкласу В» і виступати «підкласом підкласу» [Холодович 1960: 33]. Деякі підкласи, що виділяємо у складі аналізованих класів, утворюють семантичні групи (далі – СГ. – І. М.), для яких характерні такі ознаки, як «залежність значень слів одне від одного, від їхнього місця в групі, у яку вони входять, безпосередня їхня семантична близькість, часткова чи повна відповідність значення, можливість їхньої взаємозамінності в певних умовах» [Філін 1957: 533].

Семантична класифікація досліджуваних предикатних елементів пов'язана з певними труднощами. Передовсім, це зумовлено їхнім змістовим планом: одні значення відприкметникових дієслівних синтаксичних транспозитів з'являються, інші – зникають, первинні значення частини слів починають витісняти їхні вторинні значення, між прямим і переносним значенням можуть змінюватися співвідношення, якщо їх розглядати в плані діяхронії. Необхідно враховувати також те, що значна частина аналізованих компонентів належить до багатозначних слів: за тим самим словом у системі мови закріплено не одне, а декілька значень, взаємопов'язаних між собою і водночас відмінних одне від одного. Полісемія, за спостереженнями Р. О. Будагова, постаючи «чудовим засобом передачі нескінченно численних і різноманітних думок і почуттів людей», ускладнює лексику [Будагов 1974: 118], перешкоджає створенню чіткої класифікації. Лексеми, що зафіксовані в переносному значенні, характеризують не належну їм ознаку й переходять з одного семантичного розряду до іншого. У кожній СГ можна виділити ті компоненти, які безпосередньо співвідносні з предметами об'єктивного світу, і ті, що виникають у результаті асоціативної подібності, є наслідком «асоціативного уявлення, викликаного основним значенням слова» [Шрамм 1979: 58]. Так, завдяки схожості відчуттів, що мають стосунок до різних органів чуття, стає можливим перенесення вражень із одного відчуття на інше, пор.: *солодкий* (не тільки про їжу, але й про запахи, звуки тощо); *гарний* (не лише про зорові сприйняття, а й про слухові). Фізіологічні відчуття, зокрема *солодкий, гіркий, кислий, гострий, грубий* і под., переходять на душевні переживання, пор.: *Фрукти солодкі і Мрії солодкі; Лезо гостре і Слово гостре*.

Незважаючи на труднощі, компоненти зі значенням власне-ознаки підлягають семантичній класифікації. У сучасній лінгвістиці представлені різні типи їхньої диференціації [пор. наприклад: СУЛМ 1969: 150–180; Шрамм 1979: 10–46; Арбатская 1983: 52–65;

Вихованець 1992: 102–103; 2004: 124; Соколовская 2000: 18–111]. Попри активне студіювання проблеми семантичної класифікації слів, що «позначають постійну, внутрішню, у певному розумінні невід’ємну щодо предмета ознаку» [Вихованець 1992: 101], вважаємо за необхідне подати власну спробу семантичного аналізу цих предикатних компонентів з опертям на їхню валентну актантну деривацію. Ми свідомі того, що наша класифікація, безумовно, не є вичерпною, оскільки не відображає повністю складної семантичної диференціації, що існує всередині розглядуваних лексичних груп. Межі виділених семантичних груп, кожна з яких містить лише той лексичний склад, що найчастіше передбачає функціонування відповідних іменникових компонентів, умовні й рухомі. Водночас кожна з них достатньою мірою сприяє розкриттю синтагматичних зв’язків відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів. Аналізовані похідні синтаксичні утворення, що входять до складу СГ, вступають у семантико-синтаксичні зв’язки із залежними від них актантами. Наявність відповідної кількості залежних іменникових компонентів робить семантично достатніми відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити, надає їм потрібної семантичної повноти.

Одновалентні відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити, що реалізують свою семантику через один облігаторний (суб’єктний) актант, поділяємо на такі узагальнені семантичні класи: клас «Людина», клас «Тварина», клас «Предмет», у складі яких виділяємо певні СГ.

До ядра семантичного класу «Людина» належать СГ відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних утворень, що найчастіше позначають: 1) фізичні й фізіологічні особливості людей: *безголосий, безсилий, здоровий, живий, кволий, клишавий, кульгавий, німий, тверезий, хворобливий, щуплий* тощо; 2) їхню схильність до певної дії або стану: *віщий, гамірливий, говіркий, дбайливий, забобонний, заощадливий, злодійкуватий, крикливий, мовчазний, мстивий, прозорливий* та ін.; 3) емоційно-психічний стан, волю, темперамент: *безвольний, боязкий, буйний, вольовий, гнівний, емоційний, енергійний, жвавий, злий, млявий, песимістичний, щасливий* і под.; 4) вдачу, характер, морально-етичні якості, духовний світ: *азартний, амбітний, безбожний, безвірний, бадьорий, гордий, гречний, добрий, інтелігентний, упертий, холеричний* та ін.; 5) вік, сімейний стан: *дорослий, дряхлий, зрілий, літній, малолітній,*

неповнолітній, одружений, престарілий, поважний, юний тощо; б) інтелектуальні спроможності: бездумний, вдумливий, грамотний, догадливий, дотепний, ерудований, здібний, кмітливий, розумний, розсудливий, тямкий і под.; 7) зовнішні ознаки: босий, голий, імпазантний, лисий, молодистий, моложавий, рум'яний, русявий, ставний, стрункий, худорлявий, чорнявий тощо; 8) матеріальний достаток: багатий, бідний, заможний, злиденний, небагатий, незможний та ін.; 9) деякі інші якості: вільний, одинокий, самотній, сиротливий тощо, наприклад: *Невже всі в цьому місті здорові?* (В. Яворівський); *Він [Сергій. – І. М.] не заздрісний, добрий...* («Літературна Україна», 2013); *Всі <...> похмурі* (М. Слабошпицький); *Чоловік <...> ревнивий, гарячий, гнівливий...* (С. Пушик); *Вони [дочки. – І. М.] раді, вони безмежно щасливі* (Р. Чумак); *Чоловік був безвольний* (Р. Чумак); *Я гордий, мов козацький предок мій* (Б. Олійник); *Він [Василь. – І. М.] був <...> інтелігентним* («Не відлюбив свою тривогу ранню...»); *Він [Лука. – І. М.] уже дорослий* (В. Собко); *Вона [Марія. – І. М.] – здібна* (М. Слабошпицький); *Не убогі суть князі київські* (С. Скляренко); *Він [Микола. – І. М.], як мак, рум'яний...* (В. Симоненко); *[Василь. – І. М.] був дуже самотній...* («Не відлюбив свою тривогу ранню...»); *Тепер я знову вільний* (Василь Шевчук).

Клас «Тварина» формують СГ дієслівних транспозитів, що переважно виражають: 1) фізичні та функційні особливості тварин: *баский, брикливий, властий, жуйний, лютий, пернатий, плавний, повзучий, рунистий* та ін.; 2) масть тварин: *буланий, вороний, гнідий, зозулястий, карий, мишастий, мурий, половий, попелястий, чалий* тощо, напр.: *[Грак. – І. М.] старий та глухий, видно, був...* (Р. Чумак); *Вони [бджоли. – І. М.] зараз такі люті* (Є. Товстуха); *...коні – руді й вороні* (К. Пісоцький); *[Коник. – І. М.] буланий, молодий...* (В. Винниченко); *[Жеребець. – І. М.] гнідий у яблуках...* (М. Хвильовий); *У такі хвилини Шепталу здавалось, що він давно вже не білий, а сірий, гнідий, перістий, вороний, чалий, як інші бригадні коні* (В. Дрозд).

Ядро семантичного класу «Предмет» утворюють СГ відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів на позначення: 1) смакових особливостей: *гіркий, здобний, кислий, несолодкий, пекучий, прісний, пряний, смачний, солодкий, терпкий* і под.; 2) ознак, що сприймаються нюхом: *ароматний, ароматичний, духмяний, запахуючий, запашний,*

запашистий, пахучий, приємний, п'янкий, смердючий, сморідний тощо; 3) ознак, що відчутні на дотик гарячий, жаркий, колючий, пекучий, слизький, сухий, теплий, холодний, шорсткий та ін.; 4) ознак, що сприймаються органами слуху: басистий, безшумний, голосний, гримкий, гучний, дзвінкий, заливчастий, звучний, лункий, протяжний, сиплий, тихий та ін.; 5) стосунку до простору, форми, обсягу, відстані, ваги тощо: близький, важкий, вузький, габаритний, глибокий, далекий, довгий, ємний, короткий, круглий, легкий, мілкий, місткий, рівний, розлогий і под.; 6) темпоральних характеристик: архаїчний, давній, древній, миттєвий, моментальний, своєчасний, старий, терміновий та ін.; 7) ознак, що є наслідком певної дії: відтятий, в'ялий, гнилий, горілий, жовклий, залежалий, запеклий, зім'ятий, мерзлий, проріділий, протрухлий, пухлий, розбуялий, розкипілий, розсохлий, стиглий і под.; 8) фізичних властивостей предметів: гнучкий, еластичний, клейкий, ковзкий, ламкий, липкий, міцний, мокрий, мулкий, прозорий, пружкий, рідкий тощо; 9) функційних особливостей предметів: гойний, гулкий, деркотливий, заглушливий, запаморочливий, лячний, п'янкий і т. д.; 10) структурних властивостей предметів: густий, простий, розсипний, складний тощо; 11) цінностей предметів: виключний, відбірний, дешевий, добірний, дорогий, коштовний, цілющий і под.; 12) зовнішніх ознак предметів: ажурний, бахматий, виложистий, вилощений, гладкий, глянсуватий, закіптявілий, картатий, корявий тощо; 13) наявності або відсутності кольору та його відтінків: білий, голубий, жовтогарячий, зелений, коричневий, темний, світлий, синій, сірий, фіолетовий, червоний, чорний і т. д.; 14) вирізняльного значення: грандіозний, єдиний, колосальний, незрівнянний, неймовірний, неповторний, непорівнянний, нечисленний тощо; 15) деяких інших ознак: загальний, закономірний, епізодичний, дійсний, реальний, спорадичний, точний і под., наприклад: ...вона [кава. – І. М.] **була несмачна**... (А. Коваль); [Напій. – І. М.] **ароматний**... (М. Трублаїні); При <...> **низькій температурі метал стає крихким** («Географія материків»); **А ліс такий гінкий і гомінкий** (І. Чернецький); **Голос у нього тихесенький**... (Д. Міщенко); **Земля після дощу стала слизькою** (М. Томчаній); **Рідина була каламутною** (К. Пісоцький); **Рельєф півострова дуже складний** («Географія материків»); **Ріка в цьому місці широка і мілка** (Р. Чумак); **Він [вірш. – І. М.] вічний** (А. Дарда); **Цілющими вважалися й трави** (Г. Лозко); **Добірне все було, як у велике свято** (М. Рильський); **Такі пишні, просторі були тут**

кімнати... (В. Врублевська); *Щоки голоду червоні* (В. Гей); *Будинок <...> зовні непоказний* (Р. Чумак); *Дружина у нас нечисленна* (Д. Міщенко); *Спостереження були неточними* («Астрономія»).

Крім зазначених СГ, що формують центр аналізованих одновалентних дієслівних транспозитів, варто виділити певну периферію. До периферії зазвичай належать лексеми зі складнішою семантичною природою, ніж компоненти, що формують ядро цього класу. Ці відприкметникові дієслівні синтаксичні транспозити переважно утворені від іменників конкретної семантики, проте їхні суфікси, крім граматичної функції, мають лексико-семантичне навантаження і передають власне-ознаку. Вони найчастіше виражають: 1) зовнішні ознаки людей: *бородатий, броватий, волосатий, вусатий, головатий, жиливий, зубатий, кучерявий, носатий, окатий, чубатий* тощо; 2) зовнішні ознаки тварин: *бокастий, дзьобатий, крилатий, кудлатий, мордатий* і т. д.; 3) структурні властивості предметів *багnistий, болотистий, кам'яnistий, крупnistий, піскуватий, пористий* тощо; 4) сконцентровану ознаку: *азотистий, вапnistий, глиnistий, жолудистий, зерnistий, качанистий, крохмалистий, мулистий, променистий, росистий, стовбуристий* і под.; 5) зовнішньо-конфігураційні особливості предметів: *бахромчастий, бриластий, бородавчастий, бугристий, волохатий, вузликуватий, горбистий, гористий, кучугуристий, пухирчастий, пухнастий* тощо, наприклад: *...синьйор носатий* (Л. Костенко); *...всі окаті...* (У. Самчук); [Грім. – І. М.] *гривастий* (Л. Костенко); *А у світанків очі променисті* (Л. Костенко); *...конюшина <...> головчаста* (У. Самчук); *Схили крем'яністі* (Л. Костенко).

Двовалентні відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити, що для реалізації своєї валентної актантної деривації вимагають двох облігаторних семантико-синтаксичних позицій – суб'єктної та власне-об'єктної, найчастіше належать до одного з двох узагальнених семантичних класів: класу «Людина» і класу «Предмет». І лише низка предикативно зафіксованих прикметників, що характеризують клас «Тварина», реалізують свою семантику через два облігаторні актанти.

Ядро семантичного класу «Людина» утворюють СГ відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів на позначення: 1) морально-етичних якостей, емоційно-

психічного стану людини: *байдужий, вимогливий, гордий, добрий, жорстокий, лагідний, ласкавий, обережний, прихильний, сердитий, уважний, чулий* тощо; 2) шанобливого або нешанобливого ставлення до людини: *вартий, гідний, достойний, невартий, негідний, недостойний* і под.; 3) активно-діяльних якостей людей: *вдатний, властен, впевнений, готовий, здатний, здібний, змушений, зобов'язаний, ладний, ласий, охочий, певний, причетний, повинен, радий, спритний, спроможний, схильний* тощо, напр.: **Будь** з тим чоловіком **обережний** (У. Самчук); *Пан інспектор <...> був до мене так ласкавий* (У. Самчук); [*Василь. – І. М.*] **суворий** <...> до сторонніх і малоповажних людей («Не відлюбив свою тривогу ранню...»); *Самі брати Борецькі чого варті* (У. Самчук); *...єдиний був достойний її роду і її честі* (Ю. Мушкетик); [*Сергій. – І. М.*] <...> **здібний** до математики... (І. Дзюба); [*Матвій. – І. М.*] <...> до чарки **не скорий** (У. Самчук).

До ядра семантичного класу «Предмет» зараховуємо слова, що позначають: 1) відповідність або невідповідність предмета іншим предметам: *адекватний, еквівалентний, неадекватний, нееквівалентний, несумісний, паралельний, сполучний, споріднений, стосовний, суміжний, суперечний, супротивний* та ін.; 2) ступінь необхідності предмета: *зайвий, необхідний, непотрібний, неприйнятний, необов'язковий, обов'язковий, потрібний, прийнятний* тощо; 3) сприйняття, усвідомлення предмета, пов'язані з інформацією про щось: *важкий, доступний, зрозумілий, легкий, посильний, приступний, простий, складний, тяжкий, чужий, ясний* тощо; 4) користь або шкоду предмета: *вигідний, згубний, корисний, небезпечний, обтяжливий, отруйний, додатний, слушний, сприятливий, шкідливий* і под., наприклад: *Вісь світу <...> паралельна осі обертання Землі* («Астрономія»); *Мова пегасів була споріднена з латиною або одним з її діалектів* (Г. Лозко); *Ти є солдат, і нерви, й серце для тебе зайві на війні* (О. Богачук); *Лист мені буде потрібен* (А. Дімаров); *Лист мені буде потрібен* (А. Дімаров); *Світло необхідне для <...> рослин* («Біологія»); *Набуті значення стають зрозумілими всім мовцям...* (І. Вихованець); *Дуже небезпечний* [для овець. – І. М.] *собака динго* («Географія материків»); *Для худоби ця рослина отруйна* (А. Коваль).

Між класом «Людина» і класом «Предмет» немає чіткої межі, оскільки наявні СГ двовалентних відприкметникових дієслівних утворень, що є спільними для обох класів і виражають: 1) людину,

предмет у зв'язках з іншими людьми, предметами: *взаємний, владний, властен, знайомий, єдиний, невіддільний, невід'ємний, невідривний, немислимий, неможливий, нерозлучний, одностайний, причетний, упереджений* і под.; 2) популярність або непопулярність людини, ступінь поширеності предмета: *авторитетний, визнаний, впливовий, поширений, шанований* тощо; 3) внутрішній світ людини, а також достатній або недостатній вияв чого-небудь у предметі: *багатий, бідний, повний, рясний, скупий, убогий, повний, урожайний, щедрий* та ін.; 4) наявність невід'ємної ознаки: *властивий, належний, притаманний, типовий, характерний* та ін., напр.: *То ти знайома була з тим солдатом десять годин?* (О. Коломієць); *... я зв'язаний з усіма літературними киянами* («Не відлюбив свою тривогу ранню...»); [Постать. – І. М.] <...> *непомітна серед світу* (Ю. Яновський); *У господарстві були поширені глиняний посуд та оригінальні дерев'яні відра* (Г. Півторак); *...багатий народ наш піснею, думою, світлою і лагідною вдачею...* (Є. Товстуха); *Не кожна доля щедра* урожаєм... (О. Богачук); *...лантухи <...> повні зерна* (У. Самчук); *Плечові уставки найбільш характерні для України* (Г. Лозко). Необхідно виділити також семантичну групу двовалентних дієслівних транспозитів, що є спільною для класу «Тварина» і класу «Предмет». Сюди звичайно належать лексеми на позначення фізичних і функційних особливостей тварин, предметів: *витривалий, здатний, розчинний, стійкий, тривкий, чутливий* тощо, напр.: *Гідра здатна відчувати дотики, зміну температури, появу у воді різних розчинних речовин* («Біологія»); *Вони [скороспілі високопродуктивні сорти кукурудзи. – І. М.] стійкі до полягання* («Наука і культура»); [Вічко евглени. – І. М.] *чутливе до світла* («Біологія»).

Периферію двовалентних відприкметникових дієслівних синтаксичних транспозитів передовсім становлять складні синтаксеми, утворені внаслідок зрощення відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів з облігаторним компонентом. Вони позначають: 1) активно-діяльні якості людей: *боездатний, військовозобов'язаний, дієздатний, лиходійний, платоспроможний, працездатний* тощо; 2) фізичні властивості предметів: *водопроникний, водостійкий, вогнетривкий, жароміцний, засухостійкий, кислотостійкий, морозостійкий, світлочутливий, тіньовитривалий* і под.; 3) функційні властивості предметів: *болезаспокійливий, життєздатний, життєдіяльний, лиховісний* та

ін.; 4) подібність до інших предметів, понять: *валоподібний, веретеноподібний, грибоподібний, деревоподібний, зореподібний, листоподібний, людиноподібний* і под., наприклад: *І мова, і культура загалом життєздатні* (І. Дзюба); [*Рослина.* – І. М.] *тіньовитривала й досить морозостійка...* (Т. Станкевич); *Зуби у них [китів. – І. М.] усі однакові, конусоподібні* («Біологія»); *Вершини їх [гір. – І. М.], як правило, куполоподібні* («Географія материків»); *...третій стан води – газоподібний* («Фізика»).

Двовалентні відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити, що конкретизують своє значення через одну облігаторну (суб'єктну) та одну факультативну (об'єктну) семантико-синтаксичні позиції поділяємо на два узагальнені класи: клас «Людина» і клас «Предмет». Лексеми, що належать до ядра семантичного класу «Людина», формують СГ на позначення: 1) інтелектуальних спроможностей людини: *досвідчений, грамотний, кмітливий, компетентний, обізнаний, розважливий, розсудливий, сприйнятливий* тощо; 2) особливостей її вдачі: *вульгарний, заздрісний, невтомний, нікчемний, педантичний, ретельний, скромний, слухняний* і под.; 3) фізичних властивостей: *блідий, дужий, міцний, могутній, молодий, сильний, ситий, старий, хворий* та ін.; 4) психічного стану *веселий, полохливий, понурий, похмурий, спокійний, сумний* тощо; 5) зовнішнього вигляду: *високий, огрядний, повний, світлий, товстий, тонкий, худий* і под., напр.: *Він [Матвій. – І. М.] грамотний [у всьому. – І. М.]* (Р. Чумак); *Такий же він [Василь. – І. М.] був до науки кмітливий* («Не відлюбив свою тривогу ранню...»); *Слободянючка тільки з виду була лагідна* (Г. Штонь); *Ох і педантичні вони [німці. – І. М.] у всьому* (Є. Товстуха); [*Дочки.* – І. М.] *<...> були скромні у своїх вимогах* (В. Врублевська); [*Писар.* – І. М.] *<...> веселий на очі* (М. Вінграновський); [*Князь.* – І. М.] *<...> тілом дужий...* (П. Загребельний); *Василенко Віктор Іванович – високий на зріст...* (І. Пільгук); [*Гук.* – І. М.] *<...> тонкий станом* (Ю. Мушкетик).

Ядро семантичного класу «Предмет» утворюють СГ, що вказують на: 1) розмір, форму предмета тощо: *важкий, великий, високий, глибокий, малий, широкий* та ін.; 2) вирізняльне значення: *болісний, вирішальний, головний, критичний, новий, образливий, пам'ятний, трагічний, фатальний* і под.; 3) особливості предмета: *винятковий, неповторний, незвичайний, оригінальний, різноманітний, своєрідний, специфічний, унікальний* тощо, напр.: *За розмірами вона [ікона. – І. М.] була невеликою* (Ю. Шилов); [*Казка.* – І. М.]

слабенька за концепцією (М. Рильський); *Все для неї* [Марії. – І. М.] *тут нове* (М. Слабошпицький); *...постать Василя Стуса видалась мені якоюсь винятковою, монументальною* («Не відлюбив свою тривогу ранню...»); *Народне житло було <...> оригінальне не тільки за формою, але й внутрішнім змістом* (А. Данилюк); [Материк Євразія. – І. М.] <...> *різноманітний* за природою («Географія материків»). До периферії досліджуваних двовалентних дієслівних транспозитів належать складні слова, що утворені внаслідок зрощення опорного слова з факультативним об'єктним компонентом. Вони найчастіше позначають зовнішній вигляд людини: *білолиций, кругловидий, повнотілий, світлолиций, темношкірий* тощо, наприклад: *Митрофан – білолиций...* (Ю. Мушкетик); *...дівчина <...> кругловида...* (Ю. Мушкетик).

Відприкметникові дієслівні синтаксичні транспозити, валентною актантною деривацією яких прогнозовано три облігаторні актантні позиції – суб'єктну, власне-об'єктну та адресатну, відносимо до класу «Людина», зокрема СГ на позначення боргу людини іншим людям: *винний, винен, винуватий* та ін., напр.: *...не гроші я винен* [людям. – І. М.] (К. Пісоцький); *Нікому і нічого я не винна* (М. Олійник).

Тривалентні відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити, що реалізують свою семантику через дві облігаторні (суб'єктну та власне-об'єктну) та одну факультативну (об'єктну із семантикою обмеження) позиції, належать до класу «Людина» або класу «Предмет». Ядро класу «Людина» утворюють семантичні групи, що характеризують: 1) людину у зв'язках з іншими людьми: *вдячний, вдячливий, завдячений, зобов'язаний, згодний, солідарний* тощо; 2) особу, що підпорядкована іншій особі *відданий, вірний, залежний, покірний* та ін.; 3) особливості вдачі, морально-етичні якості людини: *винний, грішний, милий, чесний, чистий, щедрий, щирий* і под., наприклад: *Я дуже вдячний тобі за ці книги* («Не відлюбив свою тривогу ранню...»); *Ми нічим не зобов'язані своїм батькам, якщо вони не оточують нас своїми турботами і піклуванням після нашої появи на світ* (М. Слабошпицький); *Довіку [я. – І. М.] буду вірний [тобі. – І. М.] душею і тілом* (В. Малик); *...чистий і чесний поет перед народом* («З матір'ю на самоті»); *Він [дід. – І. М.] ні в чім не винуватий* (О. Богачук). До ядра класу «Предмет» належать прикметники на позначення предмета з погляду використання й доступності: *вигідний, доступний, зручний, недоступний, недосяжний* і под., наприклад: *Завдяки сталій високій*

температурі тіла ссавці змогли заселити райони недоступні [за температурою. – І. М.] для плазунів («Біологія»); Міста і ферми південно-східної частини Східної Австралії найбільш сприятливі за кліматичними умовами [для населення. – І. М.] («Географія материків»). Периферію похідних дієслівних утворень такого зразка формують складні синтаксеми, що звичайно виражають особливості вдачі людини: *добродушний, милосердний, щиросердний* та інші. Вони виникли в результаті зрощення відприкметникового дієслівного аналітичного синтаксичного транспозита і правобічного актанта з обмежувальною семантикою, напр.: [Кошовий. – І. М.] <...> *ніби й добрий душею...* (Ю. Мушкетик) → *Кошовий ніби й добродушний.*

Низка лексичних одиниць, що формують цей тип тривалентних відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів, здатні характеризувати людину і предмет. Сюди передовсім належать лексеми зі значенням: 1) відповідності або невідповідності людини, предмета іншим людям, предметам: *аналогічний, близький, ідентичний, неподібний, несхожий, однаковий, подібний, рівний, споріднений, схожий, тотожний* і под.; 2) популярності або непопулярності особи, загального визнання предмета серед інших: *відомий, видатний, визначний, знайомий, знаменитий, знаний, невідомий, непопулярний, примітний, популярний, славетний, славний* та ін., наприклад: *Квіти <...> [формою. – І. М.] подібні на серезки* (У. Самчук); *Всі вони [солдати. – І. М.] схожі на тебе. Пілотками, касками, терпким чоловічим потом, усмішкою і радістю...* (В. Коваль); *Стан моєї душі був чимось подібний до збереженого з беззахисного дитинства...* (В. Коротич); *Річечка нічим не видатна* (Ю. Збанацький); *...майстрами, співцями своїми [ти. – І. М.] славна [серед інших земель. – І. М.] здавен* (М. Шунь).

Серед тривалентних відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних утворень, що конкретизують свою семантику через один облігаторний (суб'єктний) та два факультативні (об'єктний із семантикою уточнення та об'єктний із семантикою обмеження) актанти, варто також виділити компоненти, які характеризують «Предмет». Клас «Предмет» формують лексичні одиниці з вирізняльним значенням: *важливий, визначальний, дивний, значний, ефективний, незвичайний, оптимальний, особливий, суттєвий, унікальний* та ін., напр.: *Ранок 22 квітня 1944 року біля Перекопу був незвичайним [для Червоної Армії. – І. М.] святковим пожвавленням*

та піднесеною урочистістю (С. Голованівський); *Голос нічим [мені. – І. М.] не особливий, але техніка прекрасна* (М. Слабошпицький). До цих дієслівних транспозитів належать також лексеми на позначення загальної оцінки – позитивної або негативної: *бридкий, гарний, гожий, красивий, огидний, поганий, привабливий, симпатичний, славний, смішний, страшний, хороший, цікавий, цінний* тощо, наприклад: ...Гук <...> **гарний** з лиця (Ю. Мушкетик); *Особливо цінні [для людини. – І. М.] сагова і кокосова пальми* («Географія материків»); *Постать Коцюбинського цікава <...> передусім стрімким і свідомим характером еволюції* («Дивослово»).

Отже, у граматичній структурі української мови найбільш кількісно представленими є одновалентні відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити, що належать до семантичних класів «Людина» та «Предмет» і позначають фізичні, фізіологічні особливості людей, їхню вдачу, характер, морально-етичні якості, емоційно-психічний стан, темперамент, інтелектуальні спроможності, а також фізичні, функційні та структурні властивості предметів, наявність або відсутність кольору та його відтінків, ознаки, що сприймаються органами чуття, параметричні величини, темпоральні характеристики тощо. Меншого поширення набули двовалентні та тривалентні відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити, що формують семантичний клас «Людина» та клас «Предмет». Двовалентні синтаксично вербалізовані прикметники насамперед указують на активно-діяльні, морально-етичні якості людей, їхній емоційно-психічний стан, а також ступінь необхідності предмета, його сприйняття, усвідомлення тощо. Тривалентні відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні утворення найчастіше позначають морально-етичні якості людини, її популярність, зв'язки з іншими людьми, характеризують предмет з погляду використання та доступності тощо.

2.2 Відприкметникова дієслівна морфологічна транспозиція

Перехід інших лексико-граматичних класів слів у дієслова розглядаємо як двоступеневий процес, що знаходить вияв на синтаксичному та морфологічному мовних рівнях. Із синтаксичною транспозицією пов'язуємо початок частиномовного переходу, за якого можливе переміщення прикметника у вторинну, присудкову,

позицію зі збереженням ознак вихідної частини мови. Морфологічну транспозицію вважаємо вищим порівняно із синтаксичним ступенем переходу прикметників у сферу дієслів, за якого вторинні формально-і семантико-граматичні функції транспонованих компонентів набувають нових категорій тієї частини мови, у складі якої вони поширюються. За певних контекстних умов у межах морфологічного вирізняємо семантичний ступінь, що можливий за глибшої зміни лексичного значення морфологічного транспозита.

Зміни формально-синтаксичної функції, які мають здатність до морфологічного закріплення, І. Р. Вихованець називає морфологізованими синтаксичними змінами і розподіляє на два різновиди: а) неповні морфологізовані зміни, оформлені засобами вихідної частини мови, – це зміни першого (початкового) порядку; б) повні морфологізовані зміни, оформлені засобами частини мови, у яку переходить відповідне слово, – це зміни другого (завершального) порядку [Вихованець 1988: 20–21; 2004: 26].

Співвідношення повної і неповної морфологізації синтаксичної позиції в межах кожного частиномовного переходу різне. Для морфологічного ступеня відприкметникової вербалізації характерні тільки повні морфологізовані зміни. На відміну від іменника морфологічний перехід прикметника в дієслово відбувається більш регулярно. Це зумовлено, очевидно, тим, що прикметники з-поміж інших частин мови найбільш зближені з дієсловами семантично. «Спільним для дієслова та прикметника, – наголошував І. К. Кучеренко, – є те, що обидві ці частини мови виражають відповідно дію і якість-властивість у віднесенні їх до предмета, у їх належності предметові» [Кучеренко 2003: 309–310]. Семантичну близькість дієслова і прикметника помітив ще О. М. Пешковський. Дослідник із цього приводу зазначав: «...І прикметник, і дієслово можуть бути в одному пункті об'єднані один із одним і разом протиставлені іменникові: і *чорний*, і *чорніє* позначали для нас щось несамотійне, щось таке, що відсилає нашу думку на пошуки того, що чорне й що чорніє, – іншими словами на пошуки іменника. Але іменник означає предмет. Значить, і прикметник, і дієслово означають те, що ми приписуємо предметам. А предметам ми приписуємо, звичайно, їхні ознаки. Це і є найзагальнішим значенням обох цих частин мови» [Пешковський 1956: 75]. Водночас спільність ця не означає їхньої абсолютної тотожності: дієслово і прикметник виражають ознаки, які «повністю відмінні одна від одної»

[Пешковский 1956: 75], дієслівні ознаки, «створювані діяльністю предмета», а прикметникові ознаки, «закладені в природі предмета» [Пешковский 1956: 84].

Більшість вербалізованих прикметників уподібнюється до дієслів лише синтаксично. Порівняно із синтаксизацією відприкметникова морфологізація дієслівної позиції менш продуктивна [Вихованець 1988: 119]. Відприкметникові синтаксичні дієслова із семантикою набуття, становлення власне-ознаки, яка може реалізуватися у звичайному або збільшеному вияві, за певних умов перетворюються на морфологічні дієслова. Морфологічний ступінь відприкметникової вербалізації стає можливим завдяки формально-граматичному закріпленню прикметника у вторинній, присудковій, позиції. Вихідною одиницею для морфологічного ступеня переходу прикметника в дієслово є синтаксична аналітична форма «аналітична синтаксична морфема-напівзв'язка + прикметник», яка, закріплюючись у дієслівній позиції, морфологізується, тобто набуває граматичної процесуальності. Морфологізація відприкметникових синтаксичних дієслівних транспозитів стає можливою за використання суфіксів *-і-*, *-ну-* та *-а-*, які в модифікованому вигляді заступають у структурі морфологічних транспозитів граматично та частково семантично навантажений компонент базової аналітичної предикатної одиниці [Вихованець 1988: 117; Городенська 1991: 125], пор.: *Восени і горобець стає багатий* (Усна народна творчість) і *Восени і горобець багатіє*; *Хмари поволі тухнуть, робляться блідими, підносяться вище і Вони [хмари. – І. М.] поволі тухнуть, бліднуть, підносяться вище...* (У Самчук); *Небо тремтить і глибишим стає щоразу...* (О. Гончар) і *Небо тремтить і глибішає щоразу*. Отже, формально-граматичними еквівалентами аналітичних синтаксичних морфем-напівзв'язок *ставати, робитися* виступають здебільшого суфікси *-і-*, *-ну-* та *-а-*, уживання яких зумовлено значенням і структурою вихідних прикметників. Утворене внаслідок морфологізації дієслово конденсує в собі дієслівні категорії – насамперед часу, способу й виду, – модифікуючи при цьому вихідну семантику якісного стану.

Якісні прикметники стали дериваційною базою двох різновидів дієслів: 1) дієслів, утворених від нейтральних щодо прикметникових ступенів порівняння форм; 2) дієслів, сформованих на основі прикметникових форм вищого ступеня порівняння²⁴, пор.: *Повітря стає теплим* → *тепліє* і *Повітря стає теплішим* → *теплішає*;

Хліб стає черствим → черствіє і Хліб стає черствішим → черствішає.

Перший різновид дієслівних морфологічних транспозитів досить активно поповнюють якісні прикметники на позначення кольору, загальної кольорової структури: *багровий – багровіти, білий – біліти, блакитний – блакитніти, жовтий – жовтіти, зелений – зеленіти, рожевий – рожевіти, рудий – рудіти, рябий – рябіти, світлий – світліти, сивий – сивіти, синій – синіти, сірий – сіріти, темний – темніти, червоний – червоніти, чорний – чорніти* тощо. Здатність до перетворення на морфологічні дієслова виявляють також інші семантичні групи прикметників, що здебільшого позначають: 1) зовнішні ознаки людей, предметів: *блідий – бліднути, рум'яний – рум'яніти, товстий – товстіти, худий – худнути, яскравий – яскравіти* і под.; 2) фізичні властивості, вади людей: *безсилий – безсиліти, слабий – слабіти (і слабнути), тверезий – тверезіти, хворий – хворіти, кульгавий – кульгавіти* тощо; 3) їхній емоційно-психічний стан: *веселий – веселіти, радіий – радіти, смирний – смирніти, шалений – шаленіти* і т. д.; 4) вдачу, характер людей: *грубий – грубіти, добрий – добріти (розм.), злий – зліти (розм.), лагідний – лагідніти, ледачий – ледачіти (розм.)* тощо; 5) їхні інтелектуальні спроможності: *дурний – дурніти, мудрий – мудріти, розумний – розумніти* і под.; 6) вік: *молодий – молодіти, старий – старіти* тощо; 7) матеріальний достаток людей, їхній внутрішній світ, а також достатній або недостатній вияв чого-небудь у предметі: *багатий – багатіти, бідний – бідніти, заможний – заможніти, убогий – убожіти* та ін.; 8) фізичні та структурні властивості предметів, їхні ціннісні характеристики: *густий – густіти (і гуснути), дешевий – дешевіти, міцний – міцніти, твердий – твердіти (і тверднути), шершавий – шершавіти* тощо; 9) ознаки, що сприймаються органами чуття: *гучний – гучніти, духмяний – духмяніти, студений – студеніти, теплий – тепліти, холодний – холодніти (розм.)* і т. д.; 10) розмір, форму, вагу, обсяг та ін.: *високий – височіти, круглий – кругліти, малий – маліти, мізерний – мізерніти (розм.) мілкий – міліти* та ін. 11) смакові особливості: *гіркий – гіркнути, кислий – кисліти* і под.²⁵, наприклад: [Князь. – І. М.] відчував, як *старіє* не роками, а днями... (П. Загребельний); *Людина міцна, поки молода, а потім слабне, хиріє і вмирає* (Р. Іваничук); *Мужніє Володимир!* (В. Малик); *Як голова сивіє, то чоловік мудріє* (Усна народна творчість); – *А я хворію* далі, і нога не дає мені

ходити, – мовив Антось... (О. Іваненко); *На сході поволі блідло небо* (Г. Тютюнник); *Коні стомилися, почали худнути* (В. Малик); *Мороз крінне, лід товстіє* (Усна народна творчість).

Відприкметникові дієслівні морфологічні транспозити на зразок *темніти*, *тепліти*, *світліти* і т. ін. необхідно відрізнити від однозвучних із ними відприслівникових дієслівних морфологічних транспозитів на позначення всеохопних станів, пор. *Повітря тепліє* ← *Повітря стає теплим* і *Надворі тепліє* ← *Надворі стає тепло*. Аналізовані різновиди дієслівних утворень розрізняємо лише в контексті.

Більшість якісних прикметників, розподіл яких здійснено на двадцять шість СГ [Пасічник 2006: 31–34], залишається на етапі синтаксичного уподібнення до дієслів. І лише частина синтаксично вербалізованих прикметників, що належать до дванадцяти зі схарактеризованих семантичних груп, виявляють здатність до морфологізації. Як бачимо, морфологічне завершення відприкметникової дієслівної транспозиції має вибіркового характеру. Його нерегулярність зумовлена, по-перше, особливостями семантики і структури вихідних прикметників, по-друге, обмеженим складом словотворчих засобів. Серед афіксальних засобів особливу продуктивність виявляє суфікс *-і-*, який може поєднуватися із широким колом непохідних і похідних твірних прикметникових основ (близько 200 прикметників) [Городенська 1981: 44; Городенська 2010а: 360].

Відприкметникові дієслова із суфіксом *-і-* передають набування певного якісного стану, тобто тих якісних ознак, які названі твірними прикметниковими основами. В історії мовознавчої науки представлені різні погляди на семантику цих дієслів. На думку деяких учених, такі дієслова означають лише перехід до стану, визначеного твірною прикметниковою основою. Тому в лінгвістичній літературі їх навіть кваліфікували як «починальні» [Болдырев 1812: 71]. Інші дослідники дотримувалися думки, що ці дієслова «означають не тільки набуття нової якості й перехід до певного стану, а й перебування в ньому та поступове збільшення якостей» [Павский 1950: 64–65]. Зауважимо, що термін «починальні» не зовсім точно передає зміст дієслів прикметникового походження із суфіксом *-і-*, тому що, за слушним зауваженням В. Богородицького, вони виражають не початок дії, а процес набуття якості, названої твірною прикметниковою основою [Богородицкий 1935: 188].

Нижчу продуктивність мають дієслівні морфологічні транспозити із суфіксом *-ну-*, що поєднуються лише з непохідними прикметниковими основами, яких налічується в українській мові 16 [Юрчук 1979: 189; Городенська 1981: 45; Городенська 2010: 360], напр.: *бліднути, вологнути, гіркнути, гладнути, глухнути, м'якнути, слабнути, сліпнути, тверднути, тихнути, худнути* і под. Ці дієслова переважно виражають перехід до стану, визначеного твірною прикметниковою основою. Суфікс *-ну-* можна розглядати як синонім до суфікса *-і-*, що підтверджує можливість творення дієслів з обома суфіксами від тих самих прикметникових основ з однаковою семантикою, напр.: *тверднути і твердіти* від *твердий*; *слабнути і слабіти* від *слабий*; *гуснути і густіти* від *густий* і под.

Потенційну здатність до перетворення на дієслова виявляють також слова, що належать до периферії якісних прикметників. Ці прикметники подібно до відносних прикметників утворені від іменників конкретної семантики, проте їхні суфікси, крім граматичної ролі, мають лексико-семантичне навантаження і передають власне-ознаку. Твірними тут найчастіше виступають прикметники із суфіксами *-ав-* (*яв-*), *-ив-*, *-ат-*, які в поєднанні з дієслівним суфіксом *-і-* означають «покриватися тим, на що вказує твірна основа», наприклад: *волохатіти, кучерявіти, пліснявіти, прищавіти, червивіти* і под. В українській мові таких відприкметникових дієслів налічується близько 20 [Возний 1981: 132].

У сучасній українській мові набули поширення відприкметникові дієслівні транспозити, що виражають перехід об'єкта, зумовлений хімічними або фізичними процесами, до певного стану, визначеного твірною прикметниковою основою: *дерев'яніти, крижаніти, порохнявіти, роговіти, кам'яніти, олов'яніти* тощо.

Невелику з кількісного погляду групу становлять відприкметникові дієслова із суфіксом *-ува-*, що здебільшого вживаються із семантикою «виявляти такі риси характеру, внутрішні якості, на які вказує прикметникова твірна основа» або «перебувати в стані, названому твірною основою», напр.: *гордувати, лютувати, мудрувати, пильнувати, хитрувати; німувати, пустувати, слабувати, хворувати*. Деякі дослідники зазначають, що дієслова із суфіксом *-ува-* в сучасній українській мові витісняють дієслівні форми із суфіксом *-и-* (пор.: *хитрувати – хитрити*) [Юрчук 1979 : 190].

Під впливом російської в українській мові виникла низка дієслів із суфіксом *-ича-*, які мають значення «виявляти ознаки та

властивості, визначувані твірною прикметниковою основою», напр.: *великодушничати, делікатничати, інтимничати, манірничати, свавільничати, простодушничати, скромничати, фамільярничати* і под. У зв'язку з тим, що словотвірний тип дієслів з аналізованим суфіксом утворено переважно від прикметників на позначення характеру людини, особливостей її вдачі, його продуктивність обмежена [Юрчук 1979: 190].

Для граматичної структури української мови характерні корелятивні пари синтаксичних дієслів із морфологічними дієсловами, пор.: *Невже Туреччина перед неминучістю смерті стає байдужою до того, що було окрасою її молодості?* і *Невже вона [Туреччина. – І. М.] <...> перед неминучістю смерті байдужіє до того, що було окрасою її молодості?* (Р. Іваничук); *Від науки стають міцними руки* і *Від науки міцніють руки* (Усна народна творчість). Це насамперед стосується непохідних відприкметникових синтаксичних транспозитів, що належать до дванадцяти зі схарактеризованих СГ. Більшість похідних вербалізованих прикметників, які входять до аналізованих СГ, а також прикметники інших СГ таких корелятивних пар не утворюють, а залишаються лише на етапі синтаксичного уподібнення до дієслів: *...нема більше вдалині твого ясного собору, нема й далини, маленьким стає світ* (О. Гончар); *Місток вузький над потічком* (Л. Костенко); *Потім вона [людина. – І. М.] <...> стає дивно неповороткою у рухах і вчинках* (П. Загребельний); *...воно [обличчя. – І. М.] знову стає подитячому простим і довірливим* (Ю. Мушкетик); *...від цього ти стаєш мовби святою* (П. Загребельний). У відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитах дієслівні категорії – часу, способу та виду – виражають аналітичні синтаксичні морфеми-напівзв'язки, відповідні ж відприкметникові дієслівні морфологічні транспозити ці категорії реалізують переважно власним графемним складом, пор.: *Хто ж хоче від зла втекти, той стає убогим* і *Хто ж хоче від зла втекти, той убожіє...* (В. Шевчук); *З'явилося відчуття, що стає старий, лякався, що не зобачить довершеної церкви святої Софії – головної справи свого життя* і *З'явилося відчуття, що старіє, лякався, що не зобачить довершеної церкви святої Софії – головної справи свого життя...* (П. Загребельний).

Для слів, які зазнали морфологічного ступеня вербалізації, характерні ті ж самі валентні спроможності, що й для вихідних

синтаксичних дієслів. Існує певна імплікація: якщо вихідний предикат у семантико-синтаксичній структурі речення належить до одновалентних сполук, то й валентність похідного предиката переважно обмежена одним залежним компонентом; якщо ж вихідний предикат у певному значенні є двовалентним, то здатність до двовалентності виявляє й похідний предикат, пор.: *Ти стаєш блідим і Ти бліднеш...* (Леся Українка); *Адже коли мати стає байдужою до дітей і внуків, значить – постаріла вона і збирається в дорогу на той світ* (Р. Іваничук) і *Адже коли мати байдужіє до дітей і внуків, значить – постаріла вона і збирається в дорогу на той світ*. Відприкметникові морфологічні транспозити найчастіше поєднуються з одним залежним лівобічним компонентом – суб'єктним: *Василина старіла* (Б. Харчук); *Барва неба темніє* (У. Самчук); *Листя на деревах від нього [диму. – І. М.] жовтіє* (О. Гончар). І лише частина морфологічних транспозитів у певному контексті, крім лівобічної позиції суб'єкта, відкриває правобічну позицію об'єкта, що має переважно факультативний вияв: *Родючий баштан жовтіє динями* (Марко Вовчок); *[Свічечка. – І. М.] синів кунтушем у сідлі* (М. Вінграновський); *...за вутлими плечима аги Аббас червонів бровами і бородою* (М. Вінграновський). Лексично виражаючись, факультативна синтаксема найчастіше звужує семантику аналізованих транспозитів, нульова реалізація факультативного компонента робить його семантику ємнішою.

Другий різновид дієслів сформований на основі ступеньованих прикметників. У граматичній структурі української мови здатність до утворення дієслівних морфологічних транспозитів виявляють не всі ступеньовані прикметники, а лише ті з них, котрі вказують на вищий ступінь порівняння синтетично, за допомогою синтетичних словотворчих афіксів *-іш-*, *-ш-*, або аналітично, за допомогою аналітичної синтаксичної морфемі *більш*. Такі відприкметникові дієслова мають значення «робитися, ставати щодо якості властивості таким, як визначено прикметниковою основою». Дієслівні морфологічні транспозити зі значенням набуття ознаки в більшому ступені її вияву утворено від прикметникових компаративів, які об'єднуються переважно в такі ж СГ, що й неступеньовані прикметники, і позначають: 1) колір, загальну кольорову структуру: *біліший – білішати, жовтіший – жовтішати, зеленіший – зеленішати, чорніший – чорнішати* тощо; 2) зовнішні ознаки людей,

предметів: *повніший – повнішати, товстіший – товстішати, тьмяніший – тьмянішати, яскравіший – яскравішати* і под.; 3) фізичні властивості людей: *слабіший – слабішати, тверезіший – тверезішати* тощо; 4) їхній емоційно-психічний стан людей: *бадьоріший – бадьорішати, веселіший – веселішати, жвавіший – жвавішати, смирніший – смирнішати* і т. д.; 5) вдачу, характер людей: *грубіший – грубішати, добріший – добрішати, зліший – злішати, хоробріший – хоробрішати* тощо; 6) інтелектуальні спроможності людей: *дурніший – дурнішати, мудріший – мудрішати, розумніший – розумнішати* і под.; 7) вік людей: *молодший – молодшати, доросліший – дорослішати, старіший – старішати* тощо; 8) матеріальний достаток людей: *багатіший – багатішати, бідніший – біднішати, убогіший – убожішати* та ін.; 9) фізичні та структурні властивості предметів, їхні ціннісні характеристики: *густіший – густішати, дешевіший – дешевішати, м'якший – м'якішати, твердіший – твердішати* тощо; 10) ознаки, що сприймаються органами чуття: *гучніший – гучнішати, тепліший – теплішати, холодніший – холоднішати* і т. д.; 11) розмір, форму, вагу, обсяг та ін.: *вищий – вищати, глибший – глибішати, кругліший – круглішати, менший – меншати* та ін.; 12) смакові особливості: *кисліший – кислішати, солодший – солодішати* і под., наприклад: [Князь. – І. М.] *відчував, ніби не мудрішає, а поступово ніби дуріє; як став князювати, так почав боротися з власною глупотою...* (П. Загребельний); *Туман густішає* (Г. Тютюнник); *...і їй раптом здалося, що душа її ширшає...* (В. Шевчук); *Степ теплішав* (В. Барка); *Ранок уже до решти вибілів небо, і смерк поволі розтавав, тоншав і прозорішав* (В. Шевчук).

Перетворення синтаксичного дієслова на відповідне морфологічне дієслово відбувається за допомогою суфікса *-а-*. Дієслова, утворені від прикметників вищого ступеня порівняння, виражають висхідний вияв міри ознаки, названої прикметниковою твірною основою, що не поширюється за межі суб'єкта [Юрчук 1979: 188]. У граматичній структурі української мови вони утворюють синонімічні спільнокореневі ряди з дієсловами із суфіксами *-і-*, *-ну-* (рідше), пор.: *білішати – біліти, гучнішати – гучніти, міцнішати – міцніти, теплішати – тепліти, густішати – густіти – гуснути, твердішати – твердіти – тверднути, жовтішати – жовтіти – жовкнути* тощо. Наявність в українській мові дієслів, утворених від

прикметників вищого ступеня порівняння за допомогою суфікса *-а-*, становить специфіку української мови, вирізняє її на тлі інших слов'янських.

Прикметники-компаративи в поєднанні з аналітичними синтаксичними морфемами-напівзв'язками в граматичній системі української мови переважно утворюють корелятивні пари з морфологізованими дієсловами, пор.: *Олекса ще сумнішим стає* (О. Гончар) і *Олекса ще сумнішає*; *Ніч ставала іще чорніша...* (М. Вінграновський) і *Ніч іще чорнішала*; *Хлопець ставав усе мудрішим, усе дужчим* (Усна народна творчість) і *Хлопець усе мудрішав, усе дужчав*. Характерно, що вихідні ступеньовані прикметники мають більші валентні спроможності, ніж похідні дієслівні морфологічні транспозити. Прикметниковий компаратив у семантико-синтаксичній структурі речення функціонує як двовалентний предикат якості-відношення, що вимагає два залежні іменникові компоненти – суб'єктний та об'єктний. Валентність морфологічних дієслівних транспозитів обмежено лише одним залежним субстанційним компонентом – суб'єктивним, пор.: *Кавун ставав солодшим від меду, Кавун ставав солодшим і Кавун солодшав*.

У семантиці відприкметникових морфологічних транспозитів іноді відбуваються глибші зміни. За такої умови йдеться про семантичне завершення відприкметникової морфологічної вербалізації, з яким пов'язуємо здатність дієслів набувати похідних значень. Для семантичного ступеня відприкметникової вербалізації характерна явно не виражена перехідність від морфологізованої до семантичної стадії перетворень, яка виявляється в тому, що на основі первинних значень морфологізованих дієслів виникають їхні вторинні, похідні, значення. Семантичне завершення відприкметникової морфологічної вербалізації передусім характерне для дієслівних морфологічних транспозитів, що позначають процесуальні зміни кольорової гами. Розрізнення морфологічного та семантичного ступенів переходу прикметника у сферу дієслова відбувається лише в контексті, пор.: *Спини у людей біліють та біліють* і *З одного краю селища сага блищить, з другого – облуплений собор біліє* (О. Гончар); *Поле чорніє та чорніє* і *Чорніє дірочка між брів. Повільно тане грудка болю* (В. Слапчук).

Відзначимо цікаву деталь: у частини відприкметникових дієслів, що характеризують процесуальні зміни кольорової гами, на основі їхніх первинних значень виникає не одне, а декілька похідних, вторинних, значень. Так, відприкметникове дієслово *темніти* має такі похідні значення: «3. *перен.* Ставати похмурим; злішати. 4. Вирізнятися темним кольором; виднітися (про що-небудь темне)» [СУМ 1979, Т. 10: 69], наприклад: *Командир полку Самієв, розмовляючи по рації з вищим начальством, тільки ще більше темніє і коротко повторює крізь зуби: – Єсть... Єсть... (О. Гончар); Посеред протоки, посеред зоряного плеса човен темніє (О. Гончар).* Можливість відприкметникових дієслів набувати похідних значень засвідчує глибокі зміни в їхній семантиці.

Семантичне завершення морфологічної транспозиції властиве також частині дієслів, утворених від прикметників на позначення зовнішніх ознак істот, предметів, фізичних і психічних властивостей людей, їхньої вдачі, інтелектуальних спроможностей, а також фізичних властивостей предметів, смакових особливостей, ознак, що сприймаються на дотик, параметричних величин тощо, напр.: *русявіти, рум'яніти, кволіти, німіти, хиріти, холодніти* (розм.), *шаленіти, липнути, м'якнути, тепліти, кругліти, мізерніти* (розм.) та ін. У цих дієслів на основі первинних значень «ставати русявим, рум'яним, кволим і т. д.» виникає одне або декілька вторинних значень. З одним похідним, більш дієслівним, значенням трапляються в українській мові відприкметникові дієслова *русявіти* «вирізнятися русявістю»; *кволіти* «розм. хворіти, слабувати»; *хиріти* «перен. бути в стані загального погіршення; занепадати»; *мізерніти* «втрачати сили, здоров'я; худнути»; *холодніти* «перен. ставати холодним, байдужим, безпристрасним»; *кругліти* «тільки 3 ос. виднітися (про щось округле, кільцеподібне)» [СУМ 1970–1980] тощо, наприклад: *...з кожним днем Ібрагім мізернів... (Р. Іваничук); ...з комірних вирізів вишнево кругліло намисто й сяяли дукачі (М. Вінграновський); ...ліс <...> навіть для недосвідченого ока миршавів, дерева хиріли без Дажбогової душі, і маліли безупинно, росли покривлено й покорчено... (П. Загребельний).*

Із двома й більше похідними значеннями функціонують у сучасній українській мові відприкметникові дієслівні транспозити *рум'яніти* «перен. ставати рожево-червоним чи багряним під час сходу чи заходу сонця», «перен. ставати червоним, рожевим (про

плід)», «перен. набувати червонуватого, золотисто-коричневого відтінку під час смаження або випікання», «перен. вирізнятися червоним, рожевим забарвленням або червонуватим, золотисто-коричневим відтінком»; *німіти* «перен. втрачати чутливість, залякати», «перен. сповнюватися тишею»; *шаленіти* «виявлятися з надзвичайною силою, бурхливо, бути дуже сильним (перев. про явища природи, стихійні явища», «бути у нестримному, стрімкому русі», «діяти нерозумно, нерозсудливо»; *липнути* «розм. обліплювати, обсідати кого-, що-небудь (про мух і т. ін.)», «до кого перен. горнутися, тулитися, відчувати симпатію до кого-небудь», «закриватися, заплющуватися (від сильного бажання спати, від втоми і т. ін.) (про повіки, очі)»; *м'якнути* «ставати розслабленим, млявим», «перен. ставати добрим, лагідним, чутливим; лагідніти»; *тепліти* «перен. виявлятися слабо, незначною мірою; жевріти» [СУМ 1970–1980], наприклад: *Далеко на пляжах – тисячі людей, золотяться тіла червоно, з відстані наче суцільні пшениці рум'яніють* (О. Гончар); *Шаленіють* зенітки, в небі свист і виття, блиск літаків і сонце кудлате, сліпучо-сліпе, як вибух (О. Гончар); *Після вони [сніжинки. – І. М.] густішають, летять з вітром, в'ються в затишку, б'ються об дерева, об стіни будинків, липнуть до всього* (У. Самчук); *Тепліла в його голові й така думка – сподобатися кошишникам кухарством* (Ю. Мушкетик). Такі дієслова з низкою вторинних значень, частина з яких є переносними, стилістично виразними, образно-метафоричними, набули значного поширення в сучасній українській мові. Наявність декількох похідних значень засвідчує істотні зрушення в їхній семантиці і сигналізує про глибоке «вростання» у власне-дієслівний клас.

Досліджувані відприкметникові дієслівні транспозити у формально-синтаксичній структурі речення заступають позицію простого дієслівного присудка. Характерно, що набір граматичних форм такого присудка найчастіше обмежено формами третьої особи однини або множини дієслів теперішнього чи майбутнього часу або минулим часом, наприклад: *Сіріють* німо стіни (В. Симоненко); *Під дамбою <...> темніє* на дні вибалка рогоза (О. Гончар); *Річка синіє* (М. Рильський); *Уже рудіють* на газонах трави (М. Рильський); *Пан наш довго хворів* (З. Тулуб). Аналізований простий дієслівний присудок корелює з предикатом процесу в семантико-синтаксичній структурі речення. Специфіка предикатів процесу в тому, що вони

відображають динамічну ситуацію, яка пов'язана зі змінами в часі й не передбачає активного виконавця. Предикати з процесуальною семантикою переважно виражають набуття якоїсь ознаки у звичайному чи збільшеному ступені її вияву або позначають якісні чи кількісні зміни, що мають стосунок до людини або інших істот. Типовою ознакою предикатів процесу є наявність у них лівобічної суб'єктної валентності та фактична відсутність, «згасання» правобічної валентності.

Дієслівна транспозиція має також досить глибокий вияв у тих відприкметникових дієсловах, що виникли внаслідок поєднання дієслівно-прикметникових сполук, так званих прямо-перехідних дієслів: *робити білим* → *білити*, *робити чистим* → *чистити*, *робити легальним* → *легалізувати* тощо. Здатність до таких перетворень найчастіше зазнають прикметники на позначення: 1) процесуальних змін кольорової гама: *багрити*, *багрянити*, *білити*, *жовтити*, *зеленити*, *синити*, *червонити*; 2) властивостей, що сприймаються органами зору, смаку, дотику тощо: *воложити*, *гірчити*, *дрібнити*, *кислити*, *круглити*, *м'якшити*, *повнити*, *солодити*, *товстити* (розм.), *холодити*; 3) фізичного або психічного стану людини: *бадьорити*, *веселити*, *злити*, *мертвити*, *п'янити*, *сліпити*, *тверезити*, *щасливити* і под., наприклад: *Мати білять яблуні в саду. Мати білять хату та у хаті* (М. Вінграновський); *...цього року вона не білила, а внука того ще не вмiла...* (В. Шевчук); *Мабуть, його бадьорила думка, що на світі є люди, які стоять до могили ближче, ніж він...* (Ю. Мушкетик); *Вино <...> холодило вуста* (Ю. Мушкетик); *...раніше вони [кулі. – І. М.] веселили його зір* (Ю. Мушкетик); *Вже давно ніщо його <...> не веселило* (Ю. Мушкетик); *Буйне, майданне це слово, воно й дорослих п'янило...* (О. Гончар). Ці похідні слова засвідчують глибші семантичні зміни: вони є виразниками значення дії на відміну від вихідних – типових носіїв стану. Характерно, що синтаксично вербалізовані прикметники формують кореневу морфему аналізованих дієслів, а виразниками узагальненого дієслівного значення слугують словотворчі суфікси *-и-* або *-ізува-/-изува-*, які завершують морфологічний ступінь дієслівної транспозиції. Іноді аналізовані похідні одиниці вирізняє на тлі вихідних одиниць більша кількість залежних актантних позицій, пор.: *Мати робить білою хату* і *Мати білить хату глиною*, що свідчить про зростання їхнього валентного потенціалу, збільшення актантної

«потужності», (пор.: [Чейф 1975: 139–161; Вихованець 2004: 139–142]). У цьому випадку маємо явище, коли похідна і вихідна форми наділені різними валентними спроможностями.

Отже, здатність до перетворення на морфологічні дієслова виявляють передовсім ті відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити, що позначають кольорову гаму, зовнішні ознаки людей, їхні фізичні, емоційно-психічні, інтелектуальні, вікові характеристики, а також фізичні та структурні властивості предметів, параметричні величини тощо. Нерегулярний вияв відприкметникової дієслівної морфологічної транспозиції зумовлений, по-перше, особливостями семантики та структури синтаксичних транспозитів, по-друге, обмеженим складом словотворчих засобів.

РОЗДІЛ 3

СТУПЕНІ ВІДІМЕННИКОВОЇ ДІЄСЛІВНОЇ ТРАНСПОЗИЦІЇ

3.1 Відіменникова дієслівна аналітична синтаксична транспозиція

3.1.1 Зв'язкові компоненти – складники відіменникової дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції

У власне-дієслівних формах маркерами граматичних значень часу, способу, особи, виду, роду тощо є синтетичні морфеми – закінчення та суфікси. Іменники, як і інші частиномовні класи слів: прикметники, числівники та прислівники, ці дієслівні граматичні категорії реалізують за допомогою аналітичних синтаксичних морфем-зв'язок або морфем-напівзв'язок. За таких умов зв'язкові компоненти беруть безпосередню участь у функційно-транспозиційному переведенні іменника в первинну для дієслова позицію і слугують аналітичним засобом відіменникової дієслівної синтаксичної транспозиції. На переконання К. Г. Городенської, переведення дієсловом-зв'язкою іменників у формально-синтаксичну позицію присудка «становить один з основних різновидів функціональної дієслівної деривації» [Городенська 1983: 200].

З огляду на граматичну та семантичну специфіку зв'язкових компонентів у дієслівній аналітичній синтаксичній транспозиції їх прийнято диференціювати на спеціалізовані та неспеціалізовані [Мельник 2014: 187–188]. Перші цілком позбавлені свого лексичного значення і є носіями лише граматичних категорій дієслова. У других «граматична функція невіддільна від семантичної» [Вихованець 2004: 367], оскільки вони одночасно є маркерами граматичних дієслівних значень часу, способу, особи, роду тощо і модифікаторами семантики предикативно представлених іменних частин мови та прислівника.

Спеціалізованим аналітичним засобом вираження відіменникової дієслівної синтаксичної транспозиції передовсім слугує морфема-зв'язка *бути*, що граматичними категоріями часу та способу тощо переводить лексико-граматичний клас іменників у дієслівний клас. Найуживанішою з-поміж часових форм морфеми-зв'язки *бути* є імпліцитно репрезентована форма теперішнього часу, що звичайно зафіксована в поєднанні з називним відмінком іменників²⁶, наприклад: *Вогонь – цар, а водиця – цариця* (Усна народна

творчість); *Я Катруся твоя люба* (Т. Шевченко); *У вимірах національних я українець. У масштабі держави я громадянин. З проєкції космосу я землянин* (Л. Костенко); *...син у неї тінейджер...* (Л. Костенко); *Трутні – самці, потрібні для запліднення самок* (Т. Станкевич); *...юридична лінгвістика – молода міждисциплінарна наука, яка перебуває на стадії становлення...* («Мовознавство», 2011); *Кожний день – нова сторінка велетенської книги життя...* (У. Самчук). Ця аналітична синтаксична морфема-зв'язка в теперішньому часі зрідка може набувати експліцитного вияву. За таких умов відіменникові дієслівні синтаксичні транспозити морфологічно експліковані називним та орудним відмінками: *Мазепа для України був і є великий патріот* (І. Дзюба); *...ми ще є народом, а не безликою отарою* (Є. Дудар); *...мова є універсальним засобом вираження внутрішнього світу людини* (С. Караман); *Словник <...> є цікавим продуктивним об'єктом для різноаспектного вивчення в мовознавстві...* («Мовознавство», 2011); *Донеччина є своєрідним мовним краєм...* (А. Загнітко).

У теперішньому часі за відсутності аналітичної синтаксичної морфемі-зв'язки відіменниковий дієслівний синтаксичний транспозит нерідко супроводжують вказівні частки *це, то, ось*, що слугують для акцентуації семантики предикативно репрезентованих іменникових компонентів: *Життя – це жорстокий ринг. А політика – ранг* (Л. Костенко); *Життя – це божевільне ралі* (Л. Костенко); *Поет – це медіум історії* (Л. Костенко); *Письменницька душа – це море...* (М. Наєнко); *Кожний куц – це небезпека* (У. Самчук); *Скромна праця моя – то не пишна окраса...* (В. Симоненко); *Гудок – то ж <...> пісня заводська!..* (О. Гончар); *Задума – то постійна творчість* (М. Наєнко); *Талант – то наполеглива праця* (Усна народна творчість); *Душа ж людська – то тільки Вертикаль, то шлях у вічне й тихе піднебесся* (Н. Царук); *– Чари поезії, чари музики – ось у чому <...> унікальність...* (О. Гончар).

Інші часові та способові форми аналізованої морфемі-зв'язки можуть уживатися як із називним, так із орудним відмінками іменників: *...такий він був п'яндига й гуляйда* (Л. Костенко); *Мій дід був храмостроїтель* (Л. Костенко); *І були ті цап та баран великі приятелі* (Усна народна творчість); *Він був справжнім вояком* (У. Самчук); *Я був убогий сирота* (Т. Шевченко); *Ілля був його фаворитом...* (М. Вінграновський); *...він був калікою* (В. Слапчук); *Була б дружиною консула, а не якогось невдахи* (Л. Костенко); *Мій*

дід був хліборобом (У. Самчук); – *Будь господинею в моєму домі* (Усна народна творчість); ...*Катерина буде московкою, забудеться горе...* (Т. Шевченко); ...*ти будеш у нас паном* (М. Вінграновський); *Мова була, є і буде історичною пам'яттю народу* (С. Ґеник); *Сільське господарство <...> було і є основним постачальником продовольства та сировини для переробних галузей* («Україна молода», 2013). Крім того, аналітична синтаксична морфема-зв'язка *бути* може поєднуватися з предикативно вжитим іменником, морфологічно експлікованим знахідним відмінком із прийменником *за*. Ця іменникова форма, на переконання вчених, засвідчує непостійність, тимчасовість предикативної ознаки, якогось стану [Вихованець 1993: 224], напр.: *А за отамана сам Войський серед їх* (М. Рильський); ...*Павло Гречаний <...> був за маїталіра...* (Г. Тютюнник); *А Марко аж плакав, щоб була вона за матір* (Т. Шевченко); ...*малий Данилко <...> був за няньку...* (Ю. Яновський); *Буде в них за дозорця* (О. Досвітній).

До спеціалізованих аналітичних засобів відіменникової дієслівної синтаксичної транспозиції також належать морфем-зв'язки *являти собою* та *становити*²⁷. Характерно, що ці аналітичні засоби дієслівної синтаксичної транспозиції репрезентовані не в усіх, а лише в певних часових та особових формах. Звичайно це третя особа однини та множини теперішнього або майбутнього часу, що дає нам змогу аналізовані одноособові відіменникові дієслівні аналітичні синтаксичні деривати кваліфікувати як похідні дієслівні утворення неповної парадигми. Такі дієслівні синтаксичні транспозити виражені найчастіше предикатними і лише зрідка – непередикатними іменниками, що засвідчує вживання аналізованих морфем-зв'язок переважно у структурі двоскладних неелементарних побудов. Предикативно вжитим іменниковим компонентам не властиве морфологічне розмаїття, їхнім морфологічним репрезентантом слугує лише знахідний безприйменниковий відмінок: *Іменники, передаючи узагальнене категорійне значення предметності, <...> являють собою стосовно інших частиномовних класів слів великою мірою однорідну єдність* (І. Вихованець); ...*спонукально-окличні речення <...> становлять окремі підзаголовки* (І. Завальнюк); *Вони [українська писемність та мова. – І. М.] становлять підвалини української Державності та української національної ідеї* (А. Загнітко); *Аналітичні компаративні прислівники становлять поєднання морфем більш або менш і вихідного прислівника*

(К. Городенська). Якщо морфема-зв'язка *бути* належить до поліфункційних, таких, що, крім відіменникової, зафіксована ще в трьох різновидах дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції, то морфема-зв'язки *являти собою* та *становити* необхідно кваліфікувати як вузькоспеціалізовані. Перша є аналітичним складником лише відіменникового різновиду дієслівної синтаксичної транспозиції і не представлена в інших її різновидах: *Запорозька Січ являє собою дивовижне явище витязів-мужиків – рицарів чорного народу* (О. Іваненко); *...собор сам являє собою ідеальну замкненість, згармонійовану окресленість простору...* (П. Загребельний). Друга переводить у формально-синтаксичну позицію присудка, крім іменників, також числівники або числівниково-іменникові сполуки, пор.: *Вивчення прагматики речень становить важливу сферу мовних знань* (А. Загнітко); *Приєднувальні конструкції <...> становлять додаткові повідомлення до опорного речення* (С. Караман); *Підмет із залежними від нього компонентами становить групу підмета...* (С. Караман); *...зміна політичного й громадського устрою становить єдину мету і надію всіх чесних громадян* (О.Іваненко) і *Різниця становить п'ять; Араби становлять понад 90% населення Лівану* («Дзеркало тижня», 2009).

Статус неспеціалізованих аналітичних засобів відіменникової дієслівної транспозиції отримали морфема-напівзв'язки *ставати / стати, робитися / зробитися, виявлятися / виявитися, залишатися / залишитися, лишатися / лишитися, зоставатися / зостатися, здаватися / здатися, зватися, називатися, вважатися* та ін., що є не лише синтаксичними носіями граматичних дієслівних категорій часу, способу, особи, числа, роду, виду, а й модифікаторами семантики відіменникових дієслівних синтаксичних транспозитів, оскільки «доповнюють лексичне значення присудкового імені додатковими семантичними відтінками» [Вихованець 1992: 69; 1993: 224]. Вибір аналітичної синтаксичної морфема-напівзв'язки значною мірою залежить від семантичного наповнення відіменникового дієслівного синтаксичного транспозита і зумовлений необхідністю «налагодити» сумісність між залишковим лексичним значенням дієслівного зв'язкового компонента і семантикою зазначеного дієслівного транспозита, оскільки низка зв'язкових компонентів виявляє здатність до поєднання лише з предикативно вжитими іменниками, що належать до певних лексико-семантичних груп.

Найуживанішою з-поміж згаданих неспеціалізованих аналітичних засобів відіменникової дієслівної транспозиції є морфема-напівзв'язка *ставати / стати*, зокрема її грамема доконаного виду – *стати*. Із цією морфемою-напівзв'язкою пов'язують набування / набуття певного стану, перехід з одного стану до іншого, у межах якого увиразнено семантику «ставати / стати кимсь», «уподібнюватися / уподібнитися до когось або чогось». Тому логічним є її поєднання з предикативно вжитими іменниками – назвами істот, передовсім осіб, за різними ознаками: професією, видом діяльності, соціальним, родинним становищем тощо, наприклад: *...Роман Аргір став імператором ромеїв* (П. Загребельний); *...я вже стала свахою Петра* (Л. Костенко); *І хоч мій старший син аж кандидатом наук став, а теж не забував ні батька-матері, ні степ, ні чабанів* (М. Стельмах); *Черевань йому став тепер за батька, а Череваниха за матір* (П. Куліш); *Ярослав став самовладцею всієї землі Руської* (П. Загребельний); *...молодь не стала свідком надто гарячої суперечки, що вибухнула між Марією Олександрівною і Опанасом Васильовичем...* (О. Іваненко); *...таких збирав, такі ставали в нього командирами* (О. Гончар); *Хлопці ставали трактористами і шоферами...* (В. Симоненко).

У ролі відіменникового дієслівного синтаксичного транспозита зафіксовані також іменники з іншою семантикою, серед яких і абстрактні іменники, а це сигналізує про широкі транспозиційні можливості цього лексико-граматичного класу слів та їхнє вживання в простих елементарних та неелементарних реченневих побудовах: *Вода ставом стала* (Т. Шевченко); *...для всієї Європи слова «поляк» і «революціонер» стали синонімами* (О. Іваненко); *...краса їх душ стає красою світу, обличчям міст, материків, планет* (В. Симоненко); *От старенька бабуся церківця, з недбало мальованими образами, стала такою пустою...* (У. Самчук); *Хай тим стане оце за диво, хто під регіт і плач жоржин йде косить поетичну ниву...* (В. Симоненко). Важливо наголосити, що аналізована морфема-напівзв'язка наділена найширшими транспозиційно-функційними можливостями. Крім іменників, вона транспонує одиниці ще трьох частиномовних класів: прикметники, числівники та прислівники в первинну для дієслова формально-синтаксичну позицію присудка.

Із такою самою семантикою функціонують у відіменниковій дієслівній синтаксичній транспозиції аналітичні морфем-

напівзв'язки *робитися/зробитися*, наприклад: *...і я роблюся деревом гіллястим* (В. Слапчук); *Навіть чужинці робляться українцями під впливом неймовірної виховної сили нашої пісні* («Літературна Україна», 2008); *...зробився гречин той баладою* (Л. Костенко); *Його плекали, чистили старанно, І красенем зробився він аж-аж* (П. Красюк); *...дітворня стала вусатими дядьками, а вусаті дядьки зробилися дітворнею* (М. Вінграновський). Їхнє вживання обмежено передовсім розмовним та художнім мовленням. У ролі дієслівного транспозитора аналізована морфема-напівзв'язка на відміну від попередньої має вужчу транспозиційно-функційну спроможність. Поряд з іменниками вона переводить у синтаксичну сферу дієслова тільки прикметники та прислівники.

Аналітичні синтаксичні морфеми-напівзв'язки *залишатися/залишитися, лишатися/лишитися, зоставатися/зостатися* і под. у типових виявах поєднуються з предикативно вжитими іменниками – назвами істот (звичайно осіб), зрідка з іменниками іншої семантики, і утворюють разом із ними функційно-граматичну єдність. Остання засвідчує збереження попереднього стану, подальше перебування в стані «бути кимсь» або «уподібнюватися до когось, чогось» тощо. За таких умов аналізовані зв'язкові компоненти експлікують опредметнену властивість, що продовжує бути характерною для її носія, а семантика відіменникових дієслівних синтаксичних транспозитів не зазнає змін, оскільки йдеться про перебування у відповідному стані тих самих осіб, предметів тощо, наприклад: *Але чи залишились би ми тоді в повному розумінні слова людьми?* (О. Гончар); *...слово художнє <...> в силу історичних обставин залишалось єдиною трибуною, з якої можна було звертатись до народу...* (Гр. Тютюнник); *Франко залишається Франком....* (Р. Горак); *...він є і залишається «хорошим женихом»* (Р. Горак); *...Запорозька Січ <...> упродовж ряду століть залишалася вогнищем і головним гальванізатором антифеодалних і визвольних рухів, могутнім щитом проти нападів татарських і турецьких завойовників* (В. Смолій); *...тільки в душі лишився дитиною...* (П. Загребельний); *Улюблений град великого князя Володимира Святославовича, він і далі, упродовж двохсот років, лишався тимчасовою резиденцією київських князів...* (В. Малик); *Одразу зосталась дочка круглою сиротою* (О. Гончар); *Чисте, святе це почуття завжди зостанеться найвищою піснею і життя, й мистецтва...* (О. Гончар).

З аналітичною синтаксичною морфемою-напівзв'язкою *виявлятися / виявитися* пов'язують фіксацію вияву певного стану, що конкретизують найчастіше як уподібнення до когось або чогось: *...Торд-молодий виявився ухом не лише проти жіноцтва, а й проти воїнів* (П. Загребельний); *Ти виявився людиною тільки одної ідеї, одної лінії в житті, одної справи...* (П. Загребельний); – *Але я виявився неввічливою свинею* (П. Загребельний). Згадана морфема-напівзв'язка має широкий функційно-транспозиційний діапазон, крім відіменникового, вона також зафіксована у відприкметниковому, відчислівниковому та відприслівниковому різновидах дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції.

Морфема-напівзв'язки *здаватися / здатися, видаватися / видатися, уявлятися*, модифікуючи семантику відіменникових дієслівних синтаксичних транспозитів, що в типових виявах є назвами осіб за різними ознаками, фіксують семантику позірності, пов'язану з перебуванням у стані когось або чогось із виразним відтінком уподібнення: *Студент здався скептиком; Хлопець видався мрійником; Відпочивальник уявлявся гострим дотепником; Не знаю, пришельцем з якої планети я їм видався – голий витріщений без'язикий експерт, що не знає й слова по-хінді* (О. Гончар); *Єдиним рятунком для неї уявлялося тепер оте безвісне життя без прописки...* (О. Гончар); *Вони видавались мені ідіотами* (У. Самчук). Проте аналізовані морфема-напівзв'язки відзначаються вищою функційною активністю у відприкметниковому різновиді дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції: *Чи легковажно йому здалась?* (О. Гончар); *Їй це здалося образливим* (О. Гончар); *Єлька здавалася Лободі недосяжною, була зараз ще сліпучіша у своїй красі, відтіненій суворістю* (О. Гончар); *Місто здавалося Єльці чимось єдиним, нерозгаданим, живим, таким, що має душу...* (О. Гончар); *«Баришня хоче, щоб нога малою здавалася?»* (Р. Горак); *Володькові ця сцена здавалася дивною* (У. Самчук); *Таким йому уявлялось ідеальне майбутнє суспільство, Місто Сонця* (О. Гончар); *...навіть коршак, хоч плив понад степом, видавався неживим* (Ю. Мушкетик).

Аналітичні синтаксичні морфема-напівзв'язки *доводитися, приходитися* (розм.) засвідчують перебування в стані за родинними зв'язками і поєднуються найчастіше з предикативно вжитими іменниками – номінаціями спорідненості та свояцтва, наприклад: *...один бандюга з Підгородньої <...> доводився Шпачисі якимось ще*

й родичем далеким (О. Гончар); *Жахливим було все: самий цей день, і несамовитість людини, яка тобі доводиться батьком* (О. Гончар); *...ані кошовий, ані Лаврін не знають, ким насправді доводиться Лаврінові Сироватка* (Ю. Мушкетик); *...Богучари доводяться Андрієві далекими родичами* (В. Кучер); *...Лаврін не знає, ким йому доводиться він, Мокій* (Ю. Мушкетик); *Вона навіть обняла його на прощання там же, над каналом коло Невського, адже він їй доводиться братом...* (О. Іваненко); *Микола приходився їй дядьком.*

За спостереженнями дослідників, аналітичним синтаксичним морфемам-напівзв'язкам «характерна координація їхньої форми із формою призв'язкового іменника» [Косенко 2009: 79]. Суть її полягає в тому, що граматична форма морфем-напівзв'язок у типових виявах експлікує форму орудного відмінка відіменникових дієслівних синтаксичних транспозитів.

Розширення корпусу неспеціалізованих засобів дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції відбулося за рахунок властивих лише відіменниковому її різновидові аналітичних синтаксичних морфем-напівзв'язок на зразок *називатися, зватися, величатися* і под. Значення зв'язкових компонентів зумовлює обмеження в поєднанні з предикативно вжитими іменниками специфічної семантики: *Катрусєю вдовівна звалася* (Т. Шевченко); *А он село, що зветься Лемеші* (Л. Костенко); *Той вершник зветься Іскрою Іваном* (Л. Костенко); *...усе як є – дорога, явори, усе моє, все зветься – Україна* (Л. Костенко); *...село називалося Вовчий Камінь...* (Ю. Мушкетик); *Вино звалося «Троянда Закарпаття»* (В. Шевчук); *Це – Нестор другий. Зветься він – Некнижний* (Л. Костенко); [Роман. – І. М.] <...> *іменувався царем усіх болгар...* (П. Загребельний); *...той закуток імперії <...> в старих австрійських книгах іменувався королівством Галиції...* (Р. Горак). У ролі відіменникових дієслівних синтаксичних транспозитів переважають особові імена людей, їхні прізвища, інші індивідуальні власні назви і под., що реалізують семантичну функцію ідентифікатива. За таких умов об'єкт називання та ідентифікатив поєднані тільки екстралінгвістично, їхня спільність не закріплена в системі мови, пор.: *Донька звалася Дариною (Іриною, Мариною, Христиною і под.)*. Характерно, що ці аналітичні синтаксичні морфем-напівзв'язки виявляють здатність до поєднання з орудним і називним відмінками вербалізованих іменників.

Периферію неспеціалізованих засобів відіменникової дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції доповнюють контекстні зв'язки – дієслова, які лише в певному семантичному оточенні частково втрачають своє значення й перетворюються на своєрідні транспозитори, що переводять іменники в присудкову формально-синтаксичну позицію. У новітніх лінгвістичних дослідженнях контекстні зв'язки кваліфікують як початкову ланку в транспонуванні повнозначних слів у невластиві зв'язки і відводять їм проміжне місце між повнозначними дієсловами і невластивими зв'язками [Косенко 2009: 85]. До таких зв'язок зарахують дієслова, що у відповідних контекстних умовах частково втрачають своє семантичне навантаження і формально та функційно наближаються до певних дієслівних зв'язок. Наприклад, К. О. Косенко виокремлює 26 дієслів (*виступати, слугувати, поставати / постати, правити, вживатися, функціонувати, утворювати, формувати, репрезентувати, жити, народитися, іти, піти, працювати, повернутися, опинитися, перетворитися, обернутися, вмерти, померти, вийти, стояти, лежати, сидіти, виглядати, почуватися*), що здатні модифікувати передовсім призв'язкову іменникову, зрідка прикметникову частину складеного присудка. Водночас дослідниця свідомо того, що в українській мові їх більше [Косенко 2009: 86]. Контекстні зв'язки як складники дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції переважно зазнають уподібнення до аналітичних синтаксичних морфем-зв'язок *бути* та *становити*, а також до аналітичної синтаксичної морфем-напівзв'язки *ставати / стати*. Так, із морфемою-зв'язкою *бути*, зокрема з її формою теперішнього часу *є*, співвідносні дієслівні контекстні зв'язки в третій особі однини та множини теперішнього часу на зразок *виступає / виступають, постає / постають, слугує / слугують, править / правлять, вживається / вживаються, функціонує / функціонують* та ін., що, модифікуючи семантику предикативно вжитого іменника, сигналізують про перебування «у ролі чого-небудь», «зі значенням», «у функції» тощо, наприклад: *Відносні займенникові іменники виступають стосовно загальної структури складного речення <...> сполучними словами...* (І. Вихованець); *Завжди <...> якісь імена чи поняття <...> виступають своєрідними комунікативними паролями у соціумних іграх* (Ю. Іздрік); [Інфінітив. – І. М.] *<...> слугує ускладнювальним компонентом* (К. Городенська); *Судник, а на ньому три полив'яні миски, жердка, скриня, що <...> править за стіл...*

(Ю. Мушкетик). Аналізовані контекстні зв'язки також можуть набувати форм минулого та майбутнього часу, наприклад: ...*вони* [турецькі галери. – І. М.] *правили* [правитимуть. – І. М.] *за тюрму* (Ю. Мушкетик); [Луб'яна покривка. – І. М.] <...> *служувала* [служуватиме. – І. М.] *й за одіж на зиму* (П. Загребельний); ...*ніякими воротами він* [острів. – І. М.] *не служував* [не служуватиме. – І. М.]... (П. Загребельний); *А в хаті – ткацький верстат, скриня, яка правила* [правитиме. – І. М.] *ім за стіл...* (Ю. Мушкетик). За таких умов вони корелюють із формами минулого та майбутнього часу морфемизв'язки *бути*.

Для контекстних зв'язок *жити, народитися, вирости, іти, піти* і под. типовими є форми теперішнього та минулого часу, що еквівалентні таким самим часовим формам аналітичної синтаксичної морфемизв'язки *бути*, напр.: *У пам'яті народу гетьман Мазепа живе* <...> *не як зрадник і ворог* <...>, *а як визначний політичний діяч, державотворець, дипломат* («Літературна Україна», 2007); *Хлопець народився бунтарем; Марія виросла на господиню і на матір* (У. Самчук).

На тлі контекстних зв'язок лише дієслово *працювати* в ролі дієслівного транспозитора з характерною семантико-граматичною функцією прогнозує поєднання з предикативно вжитим іменником – номінацією особи за професією, видом занять тощо і корелює з морфемою-зв'язки *бути* в усіх її часових та способових формах, пор.: *Мати працювала* <...> *свинаркою* (О. Гончар); *Мати працює свинаркою; Мати працюватиме свинаркою; Мати працювала б свинаркою* та ін. Широкий набір часово-способових форм пояснюємо семантичною сумісністю дієслівного транспозитора й іменникового компонента, транспонованого до сфери дієслова.

Низка контекстних зв'язок на зразок *утворювати, формувати, репрезентувати* та ін., що трапляються найчастіше у формі третьої особи однини або множини, співвідносні з аналітичною синтаксичною морфемою-зв'язкою *становити* в таких самих формах: ...*зорове і звукове поетичне сприйняття слова формують оригінальні метафори Лесі Українки* (С. Єрмоленко); ...*провідні українські мовознавці* <...> *формують свої граматичні центри чи школи* (О. Кульбабська); ...*власне-градаційні сполучники* <...> *утворюють основну семантичну підгрупу градаційних сполучників...* (К. Городенська).

Статусу дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів надають предикативно вжитим іменникам також контекстні зв'язки *перетворитися, обернутися, перекинутися* (розм.), *повернутися, вмерти, померти* і под., що корелюють відповідно з аналітичною синтаксичною морфемою-напівзв'язкою *стати*. Характерно, що такому функційно-транспозиційному переведенню властиве різноманіття часово-способових форм, серед яких передовсім форми минулого та майбутнього часу, а також умовного способу, пор.: *...порослі бур'янами, городи теж позаростали, перетворилися на пустища* (В. Малик); *Зимівники заможних козаків поступово перетворювались у багатогалузеві господарства, які приносили значні прибутки їх власникам* (Ю. Мушкетик); *Скільки-то <...> сміливих воїнів на його очах перетворилися в обережних обивателів...* (Ю. Мушкетик); *Махнула рученьками, перекинулася зозулею й у відчинене вікно полинула* (Усна народна творчість); *Вози обернулися для турків у пекло* (Ю. Мушкетик); *...і професор Отава на якийсь час перестав бути тільки професором, перетворився на звичайного чоловіка...* (П. Загребельний); *Факіром Іван повернеться, йогом* (О. Гончар).

Схарактеризовані контекстні зв'язки, що функційно тотожні морфемі-напівзв'язці *стати* трапляються також у зіставному аспекті. Можливі зазвичай протиставлення з тими зв'язковими компонентами, що функційно співвідносні з морфемою-зв'язкою *бути* у формі минулого часу. З-поміж зіставляваних контекстних зв'язок найбільш уживаними є опозиційні пари на зразок *іти, піти* і *повернутися, опинитися*; *їхати, поїхати* і *приїхати, повернутися*; *жити, народитися* і *померти, вмерти* і под., наприклад: *Іван поїхав на війну юнаком, приїхав додому змужнілим чоловіком; Ішов на фронт рядовим солдатом, а демобілізувався – гвардії капітаном* (В. Минко); *[Ярослав. – І. М.] виїздив із Києва (як) князь – повертався вже й не князь...* (П. Загребельний).

Отже, аналітичні синтаксичні морфемі-зв'язки в граматичній структурі української мови слугують спеціалізованими засобами вираження відіменникової дієслівної синтаксичної транспозиції, оскільки вони цілком позбавлені своєї семантики і є лише маркерами граматичних категорій дієслова. Аналітичні синтаксичні морфемі-напівзв'язки як складники відіменникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів, що одночасно є носіями певних відтінків лексичного значення і граматичними маркерами, закріплені в

структурі української мови в ролі неспеціалізованих засобів дієслівної синтаксичної транспозиції. Від тих і тих необхідно відрізняти дієслівні зв'язкові компоненти, яким не властиве регулярне використання з граматичною або семантико-граматичною функцією. Останні лише у відповідному семантичному контексті зазнають уподібнення до певних аналітичних синтаксичних морфем-зв'язок або морфем-напівзв'язок.

3.1.2 Функційна транспозиція іменникових відмінкових форм у сферу дієслова

Дієслівну транспозицію передбачає змога інших частин мови переміщуватись із властивої їм первинної формально-синтаксичної позиції у вторинну, присудкову, формально-синтаксичну позицію [Вихованець 2004: 291]. Здатність набувати вторинних формально-синтаксичних дієслівних ознак виявляють іменники, прикметники, прислівники тощо. З-поміж вторинних засобів експлікації синтаксичних еквівалентів дієслова на особливу увагу заслуговують іменники з власне-предметним значенням, тобто первинні іменники, які в структурі мови кваліфікують як непередикатні знаки [Городенська 1983: 199]. Їх необхідно відрізняти від предикатних іменників – виразників ознак та відношень, що похідні від інших лексико-граматичних класів слів. Перші є складниками семантично елементарних речень, другі слугують ускладнювальними компонентами семантично неелементарних побудов. Використання іменників як функційних еквівалентів дієслова уможливають аналітичні синтаксичні морфем-зв'язки *бути, являти собою, становити* та морфем-напівзв'язки *ставати / стати, робитися / робитися, залишатися / залишитися, лишатися / лишитися, зоставатися / зостатися, здаватися / здатися, зватися, називатися* та ін., що забезпечують необхідне дієслівне граматичне оформлення часу, способу, особи, числа, а морфем-напівзв'язки, крім зазначених категорій, реалізують ще й видову диференціацію, наприклад: *Мова – найвищий Божий дар нам усім...* («Дивослово», 2015); *І мати недбахою не була...* (О. Гончар); *...впливовий кадебіст був родичем* («Дніпро», 2009); *Улюблений град великого князя Володимира Святославовича, він і далі, упродовж двохсот років, лишався тимчасовою резиденцією київських князів...* (В. Малик); *...тільки в*

душі лишився дитиною... (П. Загребельний); *...я вже стала свахою Петра* (Л. Костенко); *...краса їх душ стає красою світу, обличчям міст, материків, планет* (В. Симоненко); *...очі її стали наче гудзики* (В. Шевчук); *...таких збирав, такі ставали в нього командирами* (О. Гончар); *...і я роблюся деревом гіллястим* (В. Слапчук); *Відтак зробився гречин той баладою* (Л. Костенко). Крім того, у відіменникових дієслівних синтаксичних транспозитів значною мірою нейтралізовано відмінкове закінчення й модифіковано іменникові категорії роду та числа, що внаслідок транспозиційних процесів зазнали часткової функційної нівеляції. Послаблення цих категорійних ознак в аналізованих синтаксичних транспозитах передовсім пов'язано з їхнім зосередженням і граматичною реалізацією в аналітичних синтаксичних морфемах-зв'язках та морфемах-напівзв'язках.

Як аналітичний складник синтаксичного дієслова морфема-зв'язка *бути* не змінює семантичної природи відіменникового транспозита, а слугує засобом увиразнення реального існування в предметі певної кваліфікативної ознаки, а отже, виконує лише роль дієслівного граматичного маркера. З тотожною функцією також зафіксовані в граматичній структурі української мови аналітичні синтаксичні морфем-зв'язки *являти собою* та *становити*. [Вихованець 1993: 224]. Морфем-напівзв'язки як дієслівні транспозитори, крім граматичної, виконують також семантичну функцію, надаючи відіменниковому дієслівному синтаксичному утворенню додаткових смислових відтінків.

Відіменниковий дієслівний синтаксичний транспозит за різноманіттям морфологічних варіантів вирізняється на тлі всіх інших різновидів дієслівних функційних утворень. З-поміж засобів морфологічного вираження відіменних дієслівних дериватів, на переконання вчених, необхідно розрізняти: власне-присудкові та невластне-присудкові форми [СУЛМ 1972: 162; Загнітко 2001: 152]. Перші розглядають як спеціалізовані для вираження присудковості форми, це зазвичай називний, орудний, знахідний безприйменниковий, знахідний із прийменником *за*, а також родовий відмінок ознаки, що транспонований з атрибутивної функції в предикативну; другі – як неспеціалізовані форми для вираження іменного присудка. На переконання А. П. Загнітка, «неспеціалізованою формою може бути будь-який другорядний член речення з дієсловом-зв'язкою *бути*, яка приписує підметові ознаки,

що мають конкретний характер» [Загнітко 2001: 152]. Це передусім форми родового, знахідного, орудного і місцевого відмінків. Їхню позиційну значущість науковець пов'язує із семантичною достатністю / недостатністю дієслів зв'язок. Концепція ученого має, безумовно, цінність, проте потребує деякого уточнення та поглиблення на конкретному фактичному матеріалі сучасної української літературної мови. Оскільки спеціалізовані та неспеціалізовані засоби морфологічної експлікації іменників, транспонованих у формально-синтаксичну позицію дієслова, мають різний функційний вияв, їх необхідно ранжувати. З опертям на функційну специфіку морфологічних варіантів досліджуваних дієслівних синтаксичних утворень вирізняємо центральні та периферійні засоби морфологічного наповнення предикативно вжитих відмінкових та прийменниково-відмінкових іменникових форм.

До центральних морфологічних засобів експлікації відіменникових синтаксичних еквівалентів дієслова належать називний та орудний безприйменникові відмінки, а також знахідний із прийменником *за*. Їхній вибір передовсім залежить від особливостей іменникової семантики, форми аналітичної синтаксичної морфем-зв'язки, позиції в реченні та інших чинників. На переконання сучасних граматистів, називний позначає постійну ознаку суб'єкта, а орудний – звичайно непостійну або нехарактерну його ознаку [Вихованець 1993: 224]. Ця проблематика була у фокусі уваги ще лінгвістів-теоретиків 20-30 років ХХ століття. Погляди дослідників про розмежування називного та орудного предикативних за відтінками їхніх значень не збігалися. Зокрема, Є. Тимченко [Тимченко 1926: 83], О. Курило [Курило 1925: 78], О. Синявський [Синявський 1930: 226] із називним предикативним пов'язували постійну ознаку, а з орудним відповідно – тимчасову, непостійну, змінну ознаку. І. Огієнко [Огієнко 1938: 84–87] та С. Смеречинський [Смеречинський 1928: 193–196] сходилися на тому, що в українській мові переважає форма називного відмінка й жодного відтінку народна українська мова для нього не знає. Орудному присудковому також не властиве якесь своє специфічне значення. До того ж орудний у такій функції не характерний для української мови. Розвій українського присудкового орудного, за спостереженнями І. Огієнка, пов'язаний із впливом польської мови й розпочинається орієнтовно з XVI ст. [Огієнко 1938: 86–87].

Називний іменниковий передовсім виявляє здатність до поєднання з найбільш уживаною з-поміж аналітичних синтаксичних засобів відіменникової дієслівної транспозиції морфемою-зв'язкою *бути*, зокрема з її нульовою формою в теперішньому часі: *Людина – найцінніший у світі капітал* (О. Гончар); *Компаративність – також ознака сучасних філологічних традицій* («Дивослово», 2015); *...він [Валерій Шевчук. – І. М.] великий майстер прози* («Дзвін», 2015); *Ми – символ доби* (В. Симоненко); *Мова – найсильніший інтегратор народу...* («Дивослово», 2015); *Частотність лексичної одиниці – важлива характеристика слова...* («Мовознавство», 2011); *А в нього брови – крила зозулі, А в нього губи – келих вина* (В. Симоненко); – *Зрештою, щастя – це найвищий тонус душі* (О. Гончар); *...крила його [птаха. – І. М.] – ніч, а тіло його – небо* (В. Шевчук).

За міркуваннями Н. Л. Ворони, нульова зв'язка іноді трапляється також з іменниковим орудним відмінком, наприклад, у тавтологічних зворотах: *Критика критикою, а тон тоном* (Ю. Збанацький). Характерно, що в таких реченневих побудовах підмет і відіменниковий дієслівний синтаксичний транспозит виражені спільнокореневими словами, тому «орудний предикативний не розкриває нових значень чи властивостей підмета, а лише підтверджує їх наявність, набуваючи значення підсилення» [Ворона 1969: 23]. Орудний предикативний, на переконання М. О. Вінтоніва, трапляється також у синтаксичних конструкціях, які реалізують семантику, пов'язану з родовими особливостями, професією, діями, станами, властивими підмету, наприклад: *Він начальником тут біля самої пічки; Наймолодший син усе дурником у народних казках; Всі пасажири літака у них заложниками* та ін. [Вінтонів 1997: 18–19].

Іменники, транспоновані в синтаксичну площину дієслів експліцитно вираженою морфемою-зв'язкою *бути* у формі теперішнього часу, не мають постійного закріплення за певною відмінковою формою, тому вони зафіксовані з називним і орудним відмінками. Називний іменниковий уживається зрідка, переважно в афоризмах, сентенціях, узагальненнях тощо, за інших умов предикативно зафіксований іменник набуває форми орудного відмінка: *Мазепа <...> є великий патріот...* (І. Дзюба); *...сміх є рідний брат радості...* (Г. Сковорода); *[Любов. – І. М.] <...> є джерело <...> життя* (Г. Сковорода); *Ієрархія онімічних розрядів узагалі є важливим і цікавим кількісним показником динаміки ономастичної майстерності Ліни Костенко* (Ю. Карпенко); *Адвербіальна площина*

родового є периферійною сферою його функціонування (А. Габай); ...дані поетичного мовлення є потрібним і невичерпним матеріалом для вивчення й дослідження акцентної системи сучасної української літературної мови (В. Винницький); ...вона [мова. – І. М.] <...> є найважливішою ознакою її [людини. – І. М.] духовного буття... («Дивослово», 2015).

Предикативно вжиті іменники, що стоять у препозиції до зв'язки є, завжди мають форму орудного відмінка: **Засобами** вираження морфологічної транспозиції є афіксація і конверсія (А. Габай); **Виразниками** актуального членування в сучасній українській мові є порядок слів, інтонація, лексико-семантичні, морфолого-синтаксичні й графічні засоби (М. Вінтонів); Універсальним показником темарематичної організації речення є інтонація... (М. Вінтонів); **Квантом** для опису дійсності є елементарна ситуація (М. Вінтонів). Уживання називного відмінка за таких позиційних умов необхідно було б кваліфікувати як підмет [Курс СУЛМ 1951, Т. 2: 45]. Відіменниковий дієслівний синтаксичний транспозит за імпліцитного вираження зазначеної морфема-зв'язки набуває форми називного, а це не сприяє чіткому розмежуванню формально-синтаксичних функцій підмета та присудка, оскільки обидва головні члени виражені однією граматичною формою.

Аналітична синтаксична морфема-зв'язка *бути* в минулому та майбутньому часі, а також в умовному та наказовому способі може поєднуватися з іменниками в називному та орудному відмінках, наприклад: **Був** він між людьми **чоловік** (У. Самчук); **Преблагий був** муж на світі Максим отой, сину (Т. Шевченко); **І були** ті цап та баран великі **приятелі** (Усна народна творчість); **Оця втрата й була** світом і птахом, одкровенням та смутком, його **тінню**... (В. Шевчук); **Побачив** – велика срібна риба, **що** недавно **була** місяцем, але необережно впала в річку і втопилася... (В. Шевчук); **Мій дід був** хліборобом (У. Самчук); **Це буде** словом (У. Самчук); «**Отак, діти! добре, діти! Будете** панамі» (Т. Шевченко); ...вона **тобі буде** жінкою, а нашій дитині **не буде** матір'ю (Усна народна творчість); – **Будь** господинею в моєму домі (Усна народна творчість); – **Ото була б** радість! (В. Малик); ...це **був би** страшний **гріх**... (У. Самчук); **І був би** Славута дворовим **чоловіком** – **кухарем, конюхом** чи, в кращому випадку, **гриднем** (В. Малик). За спостереженнями дослідників, «найсильніші позиції виявляє називний предикативний при дієслові-зв'язці *бути* в формах

минулого і теперішнього часу» [СУЛМ 1972: 163], зрідка він зафіксований у формах майбутнього часу та наказового способу. Обмежене використання аналітичної синтаксичної морфем-зв'язки у формах майбутнього часу та наказового способу вчені пов'язують із її функційним наближенням до семантики морфем-напівзв'язки *стати*, для якої типовим є поєднання з іменниковим орудним відмінком [СУЛМ 1972: 163]. Відіменникові дієслівні синтаксичні утворення морфологічно експліковані лише називним тоді, коли виражають предикативну ознаку через порівняння і сполучаються з порівняльними елементами *як, наче, неначе, ніби, мов, немов* (за наявності або відсутності аналітичної синтаксичної морфем-зв'язки): *А секретарка – як сон* (Л. Костенко); *І знову захід – наче багряниця* (Л. Костенко); *...Галя наче панська рожка* (Л. Костенко); *Порадьте, діду, ви ж їй наче батько* (Л. Костенко); *Крик <...> ніби птах...* (В. Шевчук); *Жданко <...> мов перелякане пташеня* (В. Малик); *Людський голос <...> мов комариний писк у гуркоті громовиці* (Ю. Мушкетик); *Я <...> мов останній егоїст...* (О. Гончар); *Той голос <...> неначе зрадливий ніж...* (Ю. Мушкетик); *...башти були ніби суперники поряд з церквою...* (П. Загребельний).

У позиції дієслівних синтаксичних транспозитів також трапляються займенникові іменники. У формально-синтаксичну позицію дієслова їх переводить аналітична синтаксична морфем-зв'язка *бути*, що в теперішньому часі має переважно імпліцитне вираження: *А ти у мене хто?* (М. Вінграновський); *Хіба моя врода – це я?* (В. Симоненко); *Хто ж оце я?* (Т. Шевченко); *І ми не ми, і я не я...* (Т. Шевченко); *Ми з тобою просто – ти і я* (В. Симоненко); *Ікс плюс ігрек – це будеш ти* (В. Симоненко); *І хто вони? А ми хто? Хто ми? Хто ми?!* (Л. Костенко); *А хто вона йому, кохана чи жона?* (Л. Костенко); *Це був не я* (В. Слапчук); *...воно – це я* (В. Слапчук).

Для аналітичних синтаксичних морфем-напівзв'язок на зразок *ставати, виявлятися, лишатися, зоставатися, робитися, зватися, називатися, іменуватися, вважатися* і под. усталеним є поєднання з відіменниковими дієслівними синтаксичними транспозитами в орудному відмінку: *Без роботи і день роком стає* (Усна народна творчість); *Щоб усі слов'яни стали добрими братами...* (Т. Шевченко); *А палац ураз стовпом став* (Усна народна творчість); *– Жінки завжди лишуються жінками, – добродушно-насмішкувато зауважив Василь Михайлович* (О. Іваненко); *...дівчина зробилася качечкою...* (Усна народна творчість); *І це вже, певно, зветься*

небесами, бо я уже над хмарами іду (Л. Костенко); *Катрусю вдовівна звалась* (Т. Шевченко); *Озерами називаються природні водойми, у яких вода заповнює заглибини в земній корі* (Т. Станкевич); *...дід вважався <...> великим грамотієм* (В. Шнайдер); *Вважався Лобода-висуванець знавцем Зачіплянки, її потреб та настроїв...* (О. Гончар).

Знахідний із прийменником *за* вказує на «непостійність, тимчасовість певного стану істоти» [Косенко 2009: 57]. При аналізованій прийменниково-відмінковій формі роль засобу дієслівного маркування виконує морфема-зв'язка *бути* або морфемі-напівзв'язки на зразок *ставати, вважатися, залишатися* і под., наприклад: *Він був у мене за <...> помічника* (Ю. Збанацький); – *Будь нам за дочку...* (Усна народна творчість); *...малий Данилко <...> був за няньку...* (Ю. Яновський); *Згадайте – був я вам за тата* (Д. Павличко); *Мицько вважався за гарного промовця...* (Ю. Яновський).

За спостереженнями І. Огієнка, уживання аналізованої присудкової форми, що потрапила в українську літературну мову із живої народної, дало змогу обмежити функціонування присудкового орудного, який є не органічним для української мови [Огієнко 1938: 96]. У сучасній українській лінгвістиці усталився погляд, про три іменникові форми вираження присудка як взаємозамінні, такі, що можуть «уживатися в однакових лексичних умовах» [Вихованець 1992: 70]. Деякі дослідники роблять висновок, що знахідний із прийменником *за* порівняно із називним та орудним присудковим трапляється значно рідше. Функційну обмеженість цієї прийменниково-відмінкової форми вони пов'язують із її специфічною семантикою, що стосується несталої, нехарактерної предикативної ознаки, яка заступає щось або когось іншого [Курс СУЛМ 1951, Т. 2: 42].

На периферії засобів морфологічної експлікації синтаксично вербалізованих іменників перебуває знахідний безприйменниковий відмінок, якому властивий вузький функційний діапазон. У ролі дієслівних маркерів при цій відмінковій формі зафіксовані морфемі-зв'язки *становити, являти собою*, що «позбавлені лексичного значення і виступають носіями властивих присудкові синтаксичних категорій» [СУЛМ 1972: 168], наприклад: *Утворені від прислівникових та іменниково-прислівникових форм предикати становлять ядро класу предикатів стану* (І. Вихованець);

Розкриття цієї інформації та функцій становить значний інтерес як для розбудови теорії літературної ономастики, так і для глибшого пізнання творчості Ліни Костенко (Ю. Карпенко); Елементарні прості речення, семантико-синтаксичну вершину яких становлять предикати стану, є трикомпонентними структурами... (І. Вихованець); Найпродуктивнішу групу становлять детермінанти з часовою семантикою, значенням причини, мети, допустовості... (А. Габай); У другій половині XVII ст. (до 1709 р.) вона [Запорозька Січ. – І. М.] була розташована поблизу сучасного м. Нікополя і являла собою добре укріплене місто-фортецю (В. Смолій); ...той [князь. – І. М.] являв собою силу справжню, а не уявну... (П. Загребельний).

Периферійні засоби морфологічної експлікації відіменникових дієслівних синтаксичних транспозитів також поповнює родовий безприйменниковий відмінок. Родовий ознаки, що транспонований з атрибутивної формально-синтаксичної функції в предикативну, неоднаково покваліфіковано в працях українських мовознавців. Одні дослідники розглядають його в канві власне-присудкових іменних форм [Загнітко 2001: 152], інші – поза типовими формами складеного іменного присудка, проте на першому місці з-поміж нетипових [Курс СУЛМ 1951, Т. 2: 49], ще інші – як один із найпериферійніших засобів морфологічного вираження синтаксично вербалізованих іменників [Костусяк 2014: 120]. Досліджувана відмінкова форма в присудковій формально-синтаксичній позиції звичайно поєднується з прикметниками або словами, ужитими в ролі прикметників, напр.: *Дівчина <...> невисокого зросту, ставна й зграбна (Ю. Мушкетик); Отаман <...> середнього зросту, крутий у плечах... (Ю. Мушкетик); [Чоловіки. – І. М.] <...> однакового зросту й майже однакової статури... (Ю. Мушкетик); ...козак велетенської статури, круглолиций, грізний з вигляду (Ю. Мушкетик); ...гетьманський челядник козацького роду... (Ю. Мушкетик); Храм краси, історії, храм зодчества козацького... (О. Гончар); В'ючні сідла на конях були системи Брянського (О. Гончар); Аналізовані речення були відкритої структури.*

На абсолютній периферії морфологічних засобів відіменникових дієслівних синтаксичних транспозитів найчастіше перебувають родовий, знахідний, орудний та місцевий відмінки іменників або субстантивованих слів із прийменниками, що разом з аналітичною морфемою-зв'язкою *бути*, рідше з іншими морфемами-

напівзв'язками утворюють одну семантико-граматичну єдність, яка вирізняється «з-поміж другорядних членів речення характерною присудковою наголошеністю, відповідною до основного значення головного члена речення в мисленні» [СУЛМ 1972: 170]²⁸, наприклад: *Вечеря наша була як у святих: риба, сіль та відварений у воді рис – жодних домішок цивілізації* (О. Гончар); – *То, може, і з мого роду хто залишився? – скрикнув Ждан* (В. Малик); *...начебто була ця зала без стін* (В. Шевчук); *Тоня стала для нього понад усе* (О. Гончар); *...один поголений у кружок, з козацькими вусами, другий – зарослий, з довгою чуприною, схожий на ченця...* (Ю. Мушкетик); *Того року <...> косарі були в ціні* (М. Стельмах); *...він <...> був більше в мандрах, аніж у Харкові* (Василь Шевчук); *Син Закаблуків Марко був у петлюрівцях...* (У. Самчук); *Єлька була в сум'ятті...* (О. Гончар); *Всі були чогось не в настрої...* (О. Гончар). В українській мовознавчій традиції аналізовані прийменниково-відмінкові форми зараховують до неспеціалізованих засобів вираження присудкової функції за умови, якщо «ці первинно конкретні (звичайно обставинні) засоби втрачають деякою мірою свою конкретну семантику» [СУЛМ 1972: 169–170] і перетворюються на характеристичну ознаку підмета.

Отже, функційна специфіка схарактеризованих морфологічних варіантів відмінкових і прийменниково-відмінкових іменникових присудкових форм дала змогу виділити два різновиди засобів морфологічного моделювання відіменникових дієслівних синтаксичних транспозитів – центральні та периферійні. Центральні засоби морфологічної експлікації відіменникових синтаксичних еквівалентів дієслова обмежуємо називним та орудним безприйменниковими відмінками й знахідним із прийменником *за*. Називний у типових виявах пов'язуємо з вираженням постійної ознаки суб'єкта, орудний та знахідний – звичайно з непостійною або нехарактерною його ознакою. Периферію морфологічних варіантів відіменникових дієслівних синтаксичних транспозитів утворює знахідний безприйменниковий, а також родовий безприйменниковий, транспонований із атрибутивної функції. Абсолютну периферію засобів морфологічного наповнення іменникових синтаксичних еквівалентів дієслова структурують родовий, знахідний, орудний та місцевий прийменникові відмінки.

3.1.3 Відіменникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити у формально-синтаксичній структурі простого речення

У формально-синтаксичній позиції присудка самостійно зафіксовані лише дієвідмінювані форми дієслова. Одиниці, що належать до інших лексико-граматичних класів слів, потрапляють у первинну для дієслова формально-синтаксичну позицію присудка не самостійно, а за допомогою аналітичних синтаксичних морфем-зв'язок або морфем-напівзв'язок, що забезпечують їм необхідну граматичну дієслівність – час, спосіб, особу тощо. З-поміж вторинних носіїв дієслівних формально-синтаксичних позицій особливе місце відведено іменниковим компонентам. У типових виявах відіменникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити заступають позицію іменного складеного присудка, зокрема його іменникового різновиду, у власне-формально-синтаксичних елементарних побудовах.

Іменниковий різновид іменного складеного присудка являє собою синтаксичну єдність, складниками якої є два обов'язкові компоненти – аналітична синтаксична морфема-зв'язка або морфема-напівзв'язка та певні відмінкові або прийменниково-відмінкові форми іменників чи займенникових іменників, наприклад: *Каміння скель – оце мої всі трони* (Л. Костенко); *Ми з тобою просто – ти і я* (В. Симоненко); *І я не я, і ти мені не ти...* (Л. Костенко); *Я ніхто. Я виборець* (Л. Костенко); *...і перекотиполем стає середовище сил...* (Є. Маланюк); *Ольга ставала для них приємною згадкою* (В. Симоненко); *І я був козаком...* (Ю. Мушкетик); *Я їй була за матір...* (В.А. Шевчук); *Недоспіваною піснею zostалися його [Григорія Косинки. – І. М.] книжки* («Літературна Україна», 2015); *А ще зветися лицарі, бундючні навичі* (Л. Костенко); *Називалась вона [річка. – І. М.] Суха* (Ю. Мушкетик). В іменникові зосереджено основне лексичне значення цієї неподільної цілісності. Аналітична синтаксична морфема-зв'язка виконує роль своєрідного граматичного транспозитора – носія основних дієслівних граматичних значень і слугує для переведення іменника в первинну формально-синтаксичну позицію дієслова²⁹. Єдність складників аналітичного присудкового комплексу – аналітичної синтаксичної зв'язки та предикативно вжитого іменника – зумовлена спільністю їхньої формально-синтаксичної функції. Предикативне ім'я, що належить до

аналітичного присудкового комплексу, «виявляє двояку залежність – з одного боку, формальну залежність від дієслова-зв'язки і, з другого – через дієслово-зв'язку значеннєву залежність від підмета» [СУЛМ 1972: 162]. Між підметом і присудком виникає предикативний зв'язок, специфіка якого, за спостереженнями І. Р. Вихованця, полягає у взаємозалежності, двобічній залежності, взаємозв'язкові підмета та присудка, що має стосунок лише до певних морфологічних форм і є визначальним показником простого двоскладного речення [Вихованець 1993: 24–25, 34]. Форма координації об'єднує два види залежностей – залежність підмета від присудка і залежність присудка від підмета. Перша залежність має безпосередній стосунок до способу керування, за якого модально-часова присудкова форма дієслова або його еквівалента звичайно вимагає підметового називного відмінка. Другу залежність зреалізовано в способі узгодження, де залежний компонент-присудок зазнає уподібнення до опорного компонента-підмета у формах числа, роду й особи [Вихованець 1993: 34]. На координації як формі предикативного зв'язку, що поєднує складений присудок, зокрема його граматично навантажений зв'язковий елемент, з підметом також наголошує К. О. Косенко. На переконання дослідниці, «у складеному присудкові, що є функціонально-семантичною єдністю, форму підмета зумовлює зв'язковий компонент складеного присудка, бо саме він надає його аналітичній структурі модально-часових дієслівних значень» [Косенко 2009: 24].

Одні зв'язкові компоненти як транспозитори дієслівних граматичних категорій цілком позбавлені лексичного значення, інші – доповнюють предикативно вжитий іменник додатковими лексичними відтінками. У ролі аналітичного компонента іменникового різновиду іменного складеного присудка зафіксовані всі три морфеми-зв'язки *бути*, *становити*, *являти собою*, що виражають часово-модальні значення аналітичної предикативної сполуки і позбавлені будь-якого лексичного навантаження, тому належать до спеціалізованих аналітичних засобів вираження дієслівної синтаксичної транспозиції [Мельник 2014: 187], наприклад: *Він – це значить я* (Л. Костенко); *...Лаврін був Сироватчиним сином* (Ю. Мушкетик); *Стильово поети праської школи були переважно неоромантиками* (М. Неврлий); *Законом був заповіт батьків і славних лицарів рідної землі* (Ю. Мушкетик); *Я консулом би був в старому Римі* (Є. Маланюк); *Ковниця становила мовби окреме*

царство серед новгородських укріплень (П. Загребельний); *Власне-кількісні числівники являють собою ядро означено-кількісних числівників* (І. Вихованець); *Похідні конструкції із суперлативним означенням являють собою своєрідний різновид синтаксичного ускладнення* (Н. Костусяк). З-поміж зазначених найуживанішою є аналітична синтаксична морфема-зв'язка *бути*.

В іменниковому різновиді іменного складеного присудка прийнято вирізняти власне-присудкові та невласне-присудкові форми [СУЛМ 1972: 162; Загнітко 2001: 152]. Останні лише за відповідних контекстних умов утрачають своє конкретне значення й заступають позицію присудка. До власне-присудкових іменникових форм звичайно зараховують називний, орудний, знахідний безприйменникові відмінки, знахідний відмінок із прийменником *за*, а також нечисленні випадки родового відмінка ознаки на зразок *Він був чесного роду*, беручи до уваги співвідносність атрибутивних і предикативних відношень [СУЛМ 1972: 162]. Невласне-присудковими передовсім виступають родовий, знахідний, орудний і місцевий відмінки іменника або субстантивованого слова з прийменниками [СУЛМ 1972: 170]. Аналітична синтаксична морфема-зв'язка *бути* в аналізованому різновиді іменного складеного присудка передовсім виявляє здатність до поєднання з трьома іменниковими формами – називним, орудним безприйменниковим та знахідним відмінком із прийменником *за*. У сучасній українській літературній мові зазначені відмінкові та прийменниково-відмінкова форми в ролі іменної частини складеного присудка наділені неоднаковою семантикою. Називний відмінок, указуючи на наявність предикативної ознаки, зараховує підмет до певного класу предметів, наприклад: *...я син свого народу...* (Є. Маланюк); *Це ж ти – **попівна** Роксоляна, Байстрюча мами яничар!* (Є. Маланюк); *«Собор» – шостий **роман** Олеся Гончара...* (І. Бокий); *Поет – **мотор!** Поет – **турбіна!** Поет – **механік** людських мас...* (Є. Маланюк); *Іван – то є **син** Грому* (Л. Костенко); *Він **лицар** був, дарма що постולי* (Л. Костенко). Орудний безприйменниковий і знахідний із прийменником *за* мають безпосередній стосунок до непостійної або нехарактерної ознаки підмета [СУЛМ 1972: 162–163, Вихованець 1993: 224], напр.: *...сам був щасливим **батьком**...* (Ю. Мушкетик); *Був мій народ **співцем і сіячем*** (Л. Костенко); *Крім секретарства, я <...> **був комісаром театру Шевченка*** (О. Довженко); *То й **був би** він тут за **приблуду**...* (Л. Костенко); *Він був у мене **за головного***

помічника (Ю. Збанацький). Характерно, що, крім диференціації специфічної семантики схарактеризованих іменникових форм, на їхнє вживання в певних конкретних умовах мають вплив також інші чинники, зокрема семантика дієслівної зв'язки іменникової частини іменного складеного присудка, часово-способове оформлення аналітичного складника дієслівного синтаксичного транспозита, наявність чи відсутність у реченнєвій побудові інших компонентів, які обмежують чи зумовлюють уживання тієї чи тієї іменникової форми тощо. Так, імпліцитна форма теперішнього часу аналітичної синтаксичної морфем-зв'язки *бути* закріплена за називним відмінком: *Ми – щит Європи...* (Л. Костенко); *Я Печеніг і варвар...* (Є. Маланюк); *Ні, ти – не мати!* (Є. Маланюк); *Без догляду земля – кругла сиротина* (Усна народна творчість); *Україна – ідеал Олеся Гончара* («Світогляд», 2008); *Він – син свого часу* (В. Симоненко); *Місяць – козацьке сонце* (Усна народна творчість). Називний розглядають як єдино можливу словоформу за умови, якщо він, поєднуючись із порівняльними компонентами *як, мов, наче, неначе* й под., виражає предикативну ознаку через порівняння: *У полі пашня як лава* (Усна народна творчість); *Раби – як риби, замерзає кров* (Л. Костенко); *Зрізи на пнях – наче місяць уповні* (Л. Костенко); *Тут день мов ніч...* (А. Гарасевич); *...і тьма – мов вир* (Є. Маланюк); *...очі – як буре небо в сірім клоччі* (Л. Костенко); *Її пісні – як перло многоцінне, як дивен скарб серед земних марнот* (Л. Костенко); *Вона була як слід змії* (Л. Костенко). Характерно, що в реченнєвих структурах такого зразка в ролі зв'язкового компонента виступає нульова форма теперішнього часу. Інші особово-часові, родово-часові і способові форми морфем-зв'язки *бути* можуть уживатися з двома або й трьома відмінковими формами іменників, пор.: – *А хто буде арбітром?*... (В. Симоненко); *А хто буде арбітр?*; *А хто був за арбітра?*; *А хто був би арбітром?* і т. д.

Морфем-зв'язки *становити, являти собою* як аналітичні компоненти іменникового різновиду складеного іменного присудка поєднуються лише зі знахідним безприйменниковим відмінком іменників: *...стопа становить шосту частину високості тіла...* (П. Загребельний); *Периферію морфологічних варіантів причинових синтаксем становлять дієприслівники* (О. Межов); *...атрибутивні відношення становлять специфічний тип відношень...* (І. Вихованець); *...відмінок являє собою ієрархічну побудову навколо семантико-синтаксичного і формально-синтаксичного ядра якої*

групуються вторинні семантико-синтаксичні і формально-синтаксичні функції (І. Вихованець); *Складений підмет <...> являє собою єдність слів, які утворюють сполучення слів чи окреме речення, здатне предикативно означатися присудком...* (А. Загнітко). Важливо зауважити, що ці дві аналізовані морфеми-зв'язки є складниками одноособових відіменникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів, що зафіксовані переважно в третій особі однини та множини теперішнього або майбутнього часу.

До складу іменникового різновиду іменного складеного присудка належать також морфеми-напівзв'язки на зразок *ставати, виявлятися, залишатися, здаватися, зоставатися, лишатися називатися, вважатися* і под., які є не лише показниками дієслівних граматичних категорій, а й носіями загального лексичного значення, що доповнюють предикативне ім'я додатковими семантичними відтінками, тому їх прийнято кваліфікувати як неспеціалізовані аналітичні засоби відіменникової дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції [Мельник 2014: 189], наприклад: *Сірим попелом стало життя Під огнем степової свободи* (Є. Маланюк); *Стає майстром вчорашній ремісник* (Є. Маланюк); *...Колиска так і лишився конюхом* (Ю. Мушкетик); *Татари залишилися татарами, точніше – озлобленими татарами, болгари і греки ісламу не прийняли* (Р. Іваничук); *Бобренчиха лишилася вдовою, лютіша стала до роботи вдвоє* (Л. Костенко); *Він лютим зветься в нас* (Є. Маланюк); *Гордієм він і звався* (Л. Костенко); *Поріг називався Ненаситецьким* (Ю. Мушкетик); *Про людське око вони вважаються шинкарчиними наймичками...* (Ю. Мушкетик); *Чисте, святе це почуття завжди зостанеться найвищою піснею і життя, й мистецтва...* (О. Гончар). На переконання сучасних дослідників, аналізовані морфеми-напівзв'язки в іменниковому різновиді іменного складеного присудка є вирішальним чинником майже абсолютного вживання орудного відмінка іменників [Вихованець 1993: 80; Городенська 2004: 371].

Між підметом і присудком наявний предикативний зв'язок, що визначальний для мінімальних елементарних конструкцій і за відсутності інших синтаксичних зв'язків утворює власне-формально-синтаксичний різновид простого елементарного речення, яке має граматичну та інформативну достатність, а отже, є мінімальним повідомленням, що не залежить від контексту: *...попович став гетьманом...* (Ю. Мушкетик); *Я був козаком* (Ю. Мушкетик); *Вона –*

мати. Ти – син (Є. Маланюк); *...старий був як <...> батько* (Ю. Мушкетик). Мінімальні елементарні реченнєві конструкції такого зразка належать до двокomпонентних. Характерно, що підмет займає лівобічну щодо іменникового присудка позицію. У ролі підмета зафіксовані іменники, особові, узагальнювальні займенникові іменники, субстантивовані прикметники, числівники тощо в називному відмінку: *Ізот Лобода – батько «висуванця»...* (І. Бокий); *Запорозькі козаки – вихідці з різних діалектних середовищ...* («Дивослово», 2015); *Ти на Голгофі вже Месія, А на руках іще дитя* (Л. Костенко); *...вони [руїни. – І. М] були фортецею колись!* (Л. Костенко); *Після неї кожна – як прісна вода* (Л. Костенко); *...не всі стануть математиками, однак усі будуть членами суспільства...* («Економіка», 2010); *Старий – то батур Байток, позаду — його виводок: син та внуки* (В. Малик); – *Обидва се козаки...* (Ю. Мушкетик); *Обидва досить могутні володарі...* (В. Малик).

Підметову функцію зрідка виконує інфінітив, що є наслідком субстантивної транспозиції дієслова. Синтаксична транспозиція дієслова в іменник-інфінітив пов'язана зі втратою власне-дієслівних категорій часу та способу і набуттям ознак відмінка як найважливішої граматичної категорії іменника. Заступаючи позицію центрального відмінка – називного, інфінітив-субстантив не досягає реальної предметності, властивої власне-іменниковим компонентам, а лише граматичної предметності, що зумовлено його предикатною природою [Вихованець 1988: 82], напр.: *Залишити котел у руках ворога вважалось найбільшою ганьбою...* (Р. Іванчук); *Злочином було б занедбати таке неоціненне духовне добро* (О. Гончар); *Зрадити в житті державу – злочин, а людину – можна?* (Л. Костенко). У позиції підмета також подибуємо аналітичний компонент, що перемістився з присудкової сфери. Його складниками є іменник в орудному відмінку та інфінітив дієслівного зв'язкового компонента *бути, стати, залишитися* тощо, наприклад: *...бути володарем м'яким – річ шкідлива...* (П. Загребельний); *Стати переможцем <...> було його давньою мрією* (В. Собко); *Бути викладачем – його покликання*. Правобічна позиція керованого члена речення відіменниковим дієслівним аналітичним синтаксичним транспозитам зазвичай не властива.

Формально-синтаксичну структуру простих речень з іменниковим різновидом складеного іменного присудка можуть поширювати прислівні другорядні члени, не зумовлені валентністю

предиката, детермінантні члени речення, що мають безпосередній стосунок до підметово-присудкової основи двоскладного речення загалом, однорідні, відокремлені члени речення, звертання, вставні слова та конструкції, компоненти, що перебувають у подвійному синтаксичному зв'язку тощо, напр.: *Я був сином якогось чиновника...* (М. Хвильовий); *Я був убогий сирота* (Т. Шевченко); *Взаємна кривда – то взаємний гріх* (Л. Костенко); *Місяць – єдиний природний супутник Землі* («Атлас вчителя»); *Математична регата – це командне змагання...* («Математика», 2010); *Вона ж його мати!* (Т. Шевченко); *Ідеали Ідеаловичі зараз не в моді* (О. Гончар); *Чоло і вічі – справи чоловічі* (Л. Костенко); *Фірлей – то дід, улитий медом* (Л. Костенко); *Любов – це, люди, діло неосудне* (Л. Костенко); *І це вже, певно, зветься небесами...* (Л. Костенко); *Дідусь працював спочатку лісником...* (О. Овсянников); *Мати працювала на постійній, свинаркою* (О. Гончар). Структури такого зразка належать до неелементарних (ускладнених), у формально-синтаксичному плані вони зберігають головну ознаку простих речень – монопредикативність.

Важливо наголосити, що носіями предикативності в іменниковому різновиді іменного складеного присудка є аналітичні синтаксичні морфеми-зв'язки або морфеми-напівзв'язки. Саме вони вступають у корелятивні відношення з предикатами станової семантики таких значеннєвих груп: 1) предикатами входження / невходження; 2) предикатами тотожності; 3) предикатами іменування; 4) предикатами подібності. Про корелятивні відношення, в які вступають компоненти семантико-синтаксичної та формально-синтаксичної структур йдеться у деяких новітніх наукових працях [Косенко 2009: 94–95; Городенська 2010: 94–98; Межов 2012: 115–118]. Дослідники зазначають, що вони характерні передовсім для тих власне- та невласне-зв'язок, які виявляють здатність до поєднання з іменниковим різновидом іменного складеного присудка, що співвідносний із непередикатними іменниковими компонентами у функції композитива, рідше – компонентива в семантично елементарній реченнєвій структурі [Городенська 2010: 94].

Отже, відіменникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити у формально-синтаксичній структурі простого елементарного речення спеціалізовані на використанні в позиції іменникового різновиду іменного складеного присудка, що становить поєднання іменникової форми – носія лексичного значення – з аналітичною

синтаксичною морфемою-зв'язкою або морфемою-напівзв'язкою. Функційне граматичне призначення останніх – переводити непередикатні іменникові елементи у формально-синтаксичну позицію дієслова, надаючи їм визначальних дієслівних граматичних значень.

3.1.4 Транспозиція і валентна специфіка відіменникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів

Іменникам із власне-предметною семантикою властива пасивна валентна актантна деривація, під якою розуміють здатність залежних слів приєднуватися до визначальних, заступати відкриті предикатами залежні семантико-синтаксичні позиції [Степанова 1978: 170–171; Вихованець: 1987: 42]. Крім того, іменники подібно до прикметників, прислівників та числівників набувають активних валентних потужностей за переміщення у формально-синтаксичну позицію присудка, що є типовою для дієслова як генетично первинного носія категорії валентності і вторинною для всіх інших невербоцентричних її виразників [Вихованець 1988: 108]. На переконання сучасних граматистів, у дериваційному плані найтісніше «пов'язані дієслова і прикметники як ознакові слова, і найбільш віддалена від дієслова периферія ознакових слів – прислівник. За здатністю виступати в дієслівних позиціях іменник розташований між прикметниками і прислівниками» [Вихованець 1988: 89]. Предикативна позиція іменника пов'язана з його функційним переміщенням із власне-іменникової сфери у власне-дієслівну. Вона засвідчує нетипове для іменникової форми вживання й формально-синтаксичне зближення з дієсловом, яке кваліфікуємо як синтаксичний (початковий) ступінь відіменникової дієслівної аналітичної транспозиції. Відіменникова дієслівна аналітична синтаксична транспозиція спричиняє категорійну трансформацію іменника та зміщення функційного діапазону його відмінкових та прийменниково-відмінкових форм, що є своєрідним виявом явища асиметрії в мові. Синтаксично вербалізовані іменники частково набувають властивих власне-дієслівному класові парадигматичних ознак і модифікують вихідні іменникові категорії відмінка, числа й роду, що внаслідок міжчастиномовного синтаксичного переходу стають дещо послабленими в аналізованих мовних одиницях, проте не зазнають формального усунення. Часткову функційну нейтралізацію цих

категорійних ознак у предикативно вжитих іменникових елементах передовсім пов'язуємо з їхнім зосередженням і граматичним закріпленням у зв'язкових компонентах – аналітичних засобах дієслівної синтаксичної транспозиції. Для підтвердження задекларованих теоретичних положень, що мають безпосередній стосунок до транспозиційних частиномовних процесів, наводимо міркування І. Р. Вихованця, який постулює: «Для першого ступеня переходу (у нашому розумінні – синтаксичного ступеня транспозиції. – І. М) типове використання аналітичних морфем-зв'язок, які дієслівними морфологічними категоріями способу, часу і особи нейтралізують граматичні категорії вихідної частини мови. Закріплення в дієслівній синтаксичній позиції відповідного слова призводить до його морфологізації і конденсації його аналітичної структури» [Вихованець 1988: 88]. З огляду на те, що відіменникова дієслівна синтаксична транспозиція в граматичній структурі української мови репрезентована лише в аналітичному вияві, деякі дослідники перехід субстантивів у вербальну площину пропонують тлумачити як синтаксико-аналітичну транспозицію [Вихованець 1997: 59; Костусяк 2014: 119]³⁰.

Отже, іменники, виконуючи типову для дієслова функцію в реченні і набуваючи відповідних формально-синтаксичних ознак, стають синтаксичними еквівалентами дієслова. Їхню формально-синтаксичну позицію – позицію іменного складеного присудка доповнюють деякі семантико-синтаксичні ознаки, що не властиві іменниковим компонентам у їхньому первинному вияві. Маємо на оці активну валентну актантну деривацію, що полягає в здатності предиката (ознакового слова) відкривати певні семантико-синтаксичні позиції, які заступають залежні від нього іменникові елементи неускладненої семантики [Степанова 1978: 170–171; Вихованець 1987: 42], і належить до найважливіших граматичних категорій, притаманних синтаксично вербалізованим іменникам, та є виразником їхньої дієслівної природи. Носіями активної валентної актантної деривації в семантично елементарному реченні з відіменниковими дієслівними аналітичними синтаксичними транспозитами є предикати стану, зважаючи на специфіку семантики яких диференціюємо предикати входження / невходження, предикати тотожності, предикати найменування, предикати порівняння (подібності), предикати кваліфікації та предикати характеристичності. Особливості формально-граматичної репрезентації цих предикатних

одиниць зумовили їхній розподіл на дві групи. Першу групу предикатів станової семантики утворюють предикати зі значенням кваліфікації та характеристизації. На противагу предикатам входження / невходження, тотожності, найменування, порівняння, типовим формально-граматичним представником яких є імпліцитно чи експліцитно виражена форма аналітичної синтаксичної морфемизв'язки *бути*, предикати із семантикою кваліфікації репрезентовані цілісною сполукою – іменником на позначення професійної діяльності, роду занять, соціального становища тощо з аналітичною синтаксичною морфемою-зв'язкою. Їхній валентний актантний ресурс обмежено однією лівобічною облігаторною семантико-синтаксичною позицією – позицією суб'єкта: *Може, вона теж поетка?* (О. Гончар); *Він був <...> косар...* (О. Довженко); *Адже я – червоний директор* (В. Підмогильний); [*Минаєв. – І. М.*] *<...> став статечним, хазяйновитим козаком...* (Ю. Мушкетик); *... і став він знову важким, похмурым, буркітливим гетьманом...* (Ю. Мушкетик); *...ми хлібороби* (У. Самчук); *А ти <...> може, станеш доктором* (У. Самчук); [*Чоловік. – І. М.*] *<...> художником не став...* (П. Загребельний); *Дід <...> був коваль* (О. Довженко). Одномісність валентної рамки цих предикатів зумовлена звичайно їхньою семантичною своєрідністю. Оскільки позицію предикатів кваліфікації заповнюють іменники, що, втративши своє предметне значення, узагальнено почали виражати кваліфікаційну ознаку людини, вид її діяльності тощо, то в суб'єктній ролі зафіксовані іменники – назви осіб – носії цієї ознаки. Отже, семантика аналізованих предикатів прогнозує утворення мінімальних і однотипних, проте достатніх у семантичному, граматичному та комунікативному плані реченневих побудов. У формально-синтаксичній структурі простого двоскладного речення предикати кваліфікації заступають позицію іменникового різновиду складеного іменного присудка, а суб'єкт відповідно виконує роль підмета. Це дає підстави стверджувати, що семантично елементарне речення, сформоване аналізованими одновалентними предикатами, корелює з власне-формально-синтаксичним різновидом елементарного простого речення, складниками якого є «головні члени – підмет і присудок, поєднані найголовнішим у структурі простого речення предикативним зв'язком» [Вихованець 1992: 35]. Побудови такого зразка належать до найтиповіших у граматичній структурі української мови.

Предикати характеристики³¹, як і предикати кваліфікації, у семантико-синтаксичній реченнєвій побудові становлять поєднання аналітичної синтаксичної морфєми-зв'язки чи морфєми-напівзв'язки з іменниковою формою³² і в типових виявах є одновалентними. Їхнє ядро формують відіменникові дієслівні аналітичні синтаксичні утворення на позначення емоційно-психічного, фізичного, фізіологічного, зовнішнього, зовнішньо-внутрішнього стану людини, її морально-етичних якостей тощо, наприклад: *Він [Ждан. – І. М.] у відчай...* (В. Малик); *Міські пожилці <...> в безвихідній нудьзі* (Б. Антоненко-Давидович); *[Чоловік. – І. М.] <...> був у свідомості* (М. Соколян); *...він був заїкою* (Л. Денисенко); *Ідеали Ідеаловичі зараз не в моді* (О. Гончар); *...справжні митці <...> в тяжкій творчій напрузі...* (П. Загребельний); *Він був <...> нахаба* (М. Хвильовий); *Той був не ледар, не волоцюга...* (О. Іваненко).

Особливість усіх семантико-синтаксичних побудов з одновалентними предикатами характеристики полягає в наявності лівобічної облігаторної семантико-синтаксичної позиції суб'єкта, яку заповнюють іменники на позначення осіб: *...жінка в неспокої* (О. Гончар); *Макар Іванович <...> в сильному роз'ятренні* (М. Коцюбинський); *...протягом зміни люди будуть <...> у внутрішній зібраності...* (О. Гончар). Правобічна валентна актантна деривація цим предикатам зазвичай не властива. Тому лівобічний актант у семантико-синтаксичній функції суб'єкта виступає єдиним залежним від предикатів характеристики іменниковим компонентом, зумовленим їхньою валентною актантною потужністю. Зазначені предикати належать до найпоширенішої з кількісного погляду групи дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів із мінімальним виявом валентної актантної деривації. В аналізованих синтаксичних побудовах також трапляються валентно-незв'язані елементи, що сформовані «в результаті згортання однієї з частин складного речення і зберігають у структурі ускладненого речення семантичну і формально-синтаксичну автономність» [Вихованець 1988: 110], наприклад: *[Старий. – І. М.] був зараз <...> у своєму горі* (О. Гончар); *То й був би він тут за прибуду...* (Л. Костенко); *Дідусь працював спочатку лісником...* (О. Овсянников); *Доки не стане він газдою у власній хаті* (О. Кобилянська); *...коси в ці роки були не в моді* (Д. Гуменна). Такі компоненти з нейтралізованою валентною актантною деривацією необхідно розглядати в аспекті невалентної сполучуваності.

Збільшення валентних актантних семантико-синтаксичних позицій властиве передовсім іменниковим предикатам, що позначають опредметнені дії, процеси, стани, якості. Їхньою дериваційною базою слугують двовалентні – семивалентні дієслова та дво- і тривалентні прикметники. Важливо зауважити, що для похідних іменникових предикатних компонентів порівняно з вихідними дієслівними та прикметниковими предикатами притаманне закономірне згасання правобічних облігаторних семантико-синтаксичних позицій. Тому іменникові предикати станової семантики лише за певних контекстних умов можуть реалізувати свій правобічний валентний актантний потенціал. У мовленні передовсім набули поширення дво- і тривалентні похідні предикатні утворення, а полівалентні предикатні компоненти аналізованої семантики для сучасної української мови явище нетипове. З-поміж зазначених найбільш кількісно представлена група двовалентних іменникових предикатів, що, крім лівобічної семантико-синтаксичною позиції суб'єкта, потребують заповнення правобічної об'єктної позиції: *...ти вже володар її [булави. – І. М.]* (Ю. Мушкетик); *...звір не становить для нього <...> загрози...* (П. Загребельний); *...щоб ніколи [Русь. – І. М.] не була загрозою для Половецької землі!* (В. Малик); *Кожний куц – небезпека [для хлопців. – І. М.]* (У. Самчук). В аналізованих двовалентних структурах актант у семантико-синтаксичній функції суб'єкта найчастіше морфологічно експлікований грамемою називного, а об'єкт відповідно – грамами давального і родового безприйменникових або родового з прийменником *для*. Характерно, що суб'єктний актант, у ролі якого зафіксовані іменники – назви істот та неістот, розглядаємо як обов'язковий компонент семантико-синтаксичної побудови з великим ступенем необхідності (його не можна елімінувати). На противагу йому актант у функції об'єкта хоч і належить до семантично зумовлених предикатом елементів, проте йому властивий менший ступінь необхідності і за відповідних умов його можна елімінувати, не порушуючи граматичності та комунікативності реченнєвої структури. Уживаючись на позначення істот або конкретних предметів, актант у семантико-синтаксичній функції об'єкта має уточнювальну семантику й пов'язаний із предикатом периферійним валентним зв'язком. Його появу в семантико-синтаксичній структурі речення пояснюємо необхідністю конкретизації значення предиката.

У двовалентних структурах із відіменниковими дієслівними аналітичними синтаксичними дериватами інколи можна простежити транспозицію називного відмінка як основного морфологічного варіанта суб'єкта в зону об'єктної семантики. За таких умов називний заступає вторинну позицію об'єкта, проте зберігає відтінки свого первинного значення і типову формально-синтаксичну функцію підмета. Крім обов'язкового актанта в семантико-синтаксичній функції об'єкта в називному відмінкові, двовалентні відіменникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити предикатної семантики вимагають облігаторного суб'єктного актанта в непрямому відмінкові. Непрямий відмінок суб'єкта та називний об'єктний відмінок, зумовлені облігаторною валентною актантною деривацією іменникових предикатів, вступають у корелятивні відношення з називним суб'єктним і непрямим об'єктним як типовими для цих функцій відмінками, прогнозованими обов'язковим валентним актантним потенціалом дієслівних предикатів (вихідних дієслів), пор.: *Це було несподіванкою для них обох* (Ю. Мушкетик) ← *Вони обоє не сподівалися на це*. Такі двовалентні реченнєві побудови необхідно відрізнити від конструкцій на зразок *Це було як наслання* (Ю. Мушкетик); *Це було хвилинне розслаблення...* (Ю. Мушкетик); *Це було облудне враження* (Ю. Мушкетик). Останні структуровані одновалентними іменниковими предикатами, які не потребують конкретизації через правобічний залежний компонент, а позначають опредметнені абсолютні стани тощо. Тому їм властива лише лівобічна облігаторна валентна актантна деривація, причому семантико-синтаксичну функцію суб'єкта заповнюють вказівні займенникові слова.

Відіменникові предикати, дериваційною базою яких є дієслова, можуть набувати тривалентності. У такому разі поряд із суб'єктним актантом у родовому відмінку, що перебуває в нетиповій для цього іменникового елемента правобічній семантико-синтаксичній позиції³³, у зону правобічної облігаторної валентної актантної деривації тривалентних іменникових предикатів потрапляє також компонент у семантико-синтаксичній функції адресата, морфологічно експлікований давальним відмінком. Характерно, що родовий відмінок, транспонований у сферу називного як суб'єктної домінанти, є не лише носієм суб'єктного значення, а й містить нашарування семантики атрибутивності. Крім того, у сфері лівобічної валентної актантної деривації аналізованих відіменникових дієслівних

аналітичних синтаксичних транспозитів зафіксований об'єктний називний, що перемістився з правобічної семантико-синтаксичної позиції й ґрунтується на знахідному безприйменниковому – центральному відмінковій об'єкта, наприклад: *Дзигар* <...> *дарунок султана* [гетьманові. – І. М.] (Ю. Мушкетик) ← *Султан дарував дзигар гетьманові; Полоцьк* був подарунком Володимира Ізяславу ← [Володимир. – І. М.] <...> подарував [Ізяславу. – І. М.] *Полоцьк*... (П. Загребельний); *Чорний арабський кінь* був подарунком великого візира азі ← *Великий візир подарував азі чорного арабського коня*... (Ю. Мушкетик).

Отже, відіменникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити із семантикою кваліфікації та характеристичної в типових виявах належать до одновалентних іменникових предикатів. І лише частина предикатів характеристичної має дво- і тривалентний актантний потенціал, що зумовлено їхньою похідністю від лексико-граматичного класу дієслів або прикметників.

До другої групи іменникових предикатів належать компоненти зі значенням входження / невходження, тотожності, найменування та порівняння (подібності), що формують однотипні з погляду формально-граматичної репрезентації предикатної семантики й валентного актантного ресурсу структури з характерним середнім виявом валентної актантної деривації. Відразу зауважуємо, що семантико-синтаксична та формально-синтаксична реченнєві побудови з аналізованими предикатами мають свої особливості, найважливішою з-поміж яких є несиметричні співвідношення їхніх компонентів (див.: [Городенська 2010: 94–98]). Це означає, що два компоненти семантичної елементарної побудови – предикат і зумовлений його валентною потужністю залежний правобічний актант у семантико-синтаксичній функції об'єкта заступають один формально-синтаксичний член речення – іменний складений присудок, дієслівний зв'язковий компонент якого репрезентує предикат, а основна іменникова частина – правобічний об'єктний компонент.

Докладніше спинимось на валентному актантному ресурсі зазначених іменникових предикатів. Семантику предикатів входження / невходження здебільшого реалізують дієслівні зв'язки, з-поміж яких найуживанішою є аналітична синтаксична морфема-зв'язка *бути*, зокрема її нульова форма теперішнього часу. Валентна актантна деривація цих предикатів відкриває дві облігаторні

семантико-синтаксичні позиції, які заступають актанти непередикатної природи з високим ступенем необхідності. Перший облігаторний актант, суб'єктний, має лівобічне щодо предиката розташування і називає істоту або конкретний предмет, що входить до сукупності інших істот або предметів. Другий облігаторний актант, об'єктний, заповнює правобічну щодо предиката позицію і виражає певну сукупність, спільність, зокрема рід, клас, розряд тощо, наприклад: **Вовк – хижак** («Біологія»); **Корова рослиноїдна тварина** («Біологія»); **Синій кит – найбільша сучасна тварина** («Біологія»); **Ящірка прудка – найпоширеніший вид плазунів** («Біологія»); **Інфузорія і актинія – еукаріоти** («Ботаніка»); **Свиріпа – бур'ян** («Географія рослин з основами ботаніки»).

Двовалентний актантний потенціал властивий і предикатам тотожності, типовим формально-граматичним представником яких виступає імпліцитно виражена форма теперішнього часу аналітичної синтаксичної морфеми-зв'язки *бути*. Специфіка зазначених предикатів полягає в тому, що вони семантично прогнозують дві облігаторні семантико-синтаксичні позиції – суб'єктну та об'єктну. Суб'єктну функцію виконує актант на позначення істоти або конкретного предмета, що зазнає денотативного ототожнення з іншою істотою або конкретним предметом у функції об'єкта. Характерно, що суб'єктний та об'єктний компоненти репрезентовані в одній відмінковій формі – називному відмінкові: **Кобзар – це Тарас Григорович Шевченко; Дніпро – це річка; Світязь – це озеро; Лямбург – це Львів; Вокатив – це кличний відмінок; Гвинтокріл – це вертоліт.**

Двовалентним актантним ресурсом наділені також предикати найменування. Їхнім формально-граматичним репрезентантом у семантико-синтаксичній структурі речення є звичайно нульова форма теперішнього часу або форма *є* аналітичної синтаксичної морфеми-зв'язки *бути* та форми морфем-напівзв'язок на зразок *величатися, зватися, називатися, іменуватися* та ін. Специфіку семантико-синтаксичних побудов із предикатами найменування вбачаємо в семантичному наповненні лівобічного суб'єктного та правобічного об'єктного компонентів, що обов'язкові для реалізації валентної актантної деривації зазначених предикатів: **Він – Інокентій Петрович** (І. Багрянний); **Бо він – Іван** (Л. Костенко); **Я Ірина; Вона Оксана; Стридіями, каже, називаються ці черепашки** заморські (Ю. Мушкетик); **...собака <...> Піратом звався...** (О. Довженко);

...село називалося Вовчий Камінь (Ю. Мушкетик). Семантико-синтаксичну функцію суб'єкта при предикатах такого зразка зазвичай виконує непередикатний апелятив у називному відмінку, а в об'єктній семантико-синтаксичній позиції перебувають іменники – власні (частіше) або загальні (рідше) назви, морфологічно експліковані називним або орудним відмінком.

Валентний актантний потенціал предикатів порівняння, граматично репрезентованих нульовою формою теперішнього часу аналітичної синтаксичної морфеми-зв'язки *бути*, трохи рідше – її формою минулого часу, спорадично – формою майбутнього часу тощо, також не виходить за межі двох залежних компонентів. Лівобічну позицію цих предикатів заступає облігаторний актант із семантичною функцією суб'єкта порівняння в називному відмінку, таку саму морфологічну експлікацію має необхідний правобічний актант у семантичній функції об'єкта порівняння, наприклад: *Трегубов <...> наче поскубаний горобець* (І. Пільгук); *І павутиння <...> мов ятері* (Л. Костенко); *...захід – наче багрянця* (Л. Костенко); *Всі ці урочища, плавні, угіддя – мовби повновладні його володіння...* (О. Гончар); *Зимове сонце – як вдовине серце* (Усна народна творчість); *Лиш любов – як у серці багнет* (В. Сосюра); *Дієслово в реченні – наче талановитий диригент оркестру* (І. Вихованець). Характерно, що обов'язковими складниками синтаксичних конструкцій із предикатами порівняння є порівняльні сполучники подібності, ірреальності *мов, немов, наче, неначе* тощо або вказівні частки *то, це* та ін. Іноді зазначені предикати, крім двох обов'язкових актантів – суб'єктного та об'єктного, керують синтаксемою з уточнювальною семантикою, наприклад: *Отрок був для князя мовби річ...* (П. Загребельний); *Я без тебе ніби птиця без крил* (В. Симоненко); *Марія <...> мені стала як сестра* (О. Іваненко); *Ти була мені наче мати...* (В. Симоненко); *Для Сироватки це було як нагла куля з-за рогу* (Ю. Мушкетик). Наявність уточнювальних компонентів у реченневих структурах такого зразка засвідчує контекстну тривалентність предикатів порівняння.

Отже, відіменникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити на позначення входження / невходження, тотожності, найменування та порівняння (подібності) утворюють однотипну з погляду формально-граматичної експлікації та реалізації активної валентної актантної деривації групу предикатів станової семантики. Типовими формально-граматичними репрезентантами цих предикатів є

аналітичні синтаксичні морфеми-зв'язки або морфеми-напівзв'язки, валентною актантною деривацією яких передбачено дві облігаторні семантико-синтаксичні позиції, які заповнюють актанти неускладненої семантики з високим ступенем необхідності. Лівобічну семантико-синтаксичну позицію суб'єкта заступають іменники – назви істот або неістот у називному відмінку. Називний суб'єкта на формально-синтаксичному рівні корелює з підметом простого двоскладного речення. У правобічній семантико-синтаксичній позиції об'єкта перебувають іменники на позначення істот або конкретних предметів у називному (частіше) або орудному (зрідка) відмінках. Такий об'єктний формально співвідносний з іменниковою частиною складеного іменного присудка.

3.1.5 Відіменникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити в семантико-синтаксичній структурі простого речення

Речення, структуроване одним предикатним знаком і певною кількістю непередикатних елементів, зумовлених семантико-синтаксичною валентністю предиката, належить до простих семантично елементарних побудов [Вихованець 1983: 30]. Предикат як центральний компонент організовує внутрішню структуру речення, вказує на семантико-синтаксичні ознаки предметних імен, а також визначає семантичний тип (семантику структурної схеми) речення-повідомлення [Плющ 2011а: 18–19]. Компоненти з предметним значенням, перебуваючи в семантико-синтаксичному зв'язку з предикатом, відображають відношення між предметами позамовної дійсності.

Відіменникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити в семантико-синтаксичній структурі речення спеціалізовані на вживанні в ролі предикатів стану³⁴, які, зважаючи на специфіку їхньої семантики, можна об'єднати в кілька значеннєвих груп: 1) предикати входження / невходження; 2) предикати тотожності; 3) предикати найменування; 4) предикати подібності (порівняння); 5) предикати кваліфікації; 6) предикати характеристизації. Значеннєва неоднорідність відіменникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів зумовила неоднозначність їхньої семантико-синтаксичної інтерпретації. У семантично елементарній реченнєвій побудові досить часто вони становлять поєднання двох компонентів –

предикатного та субстанційного. Роль предиката за таких умов закріплена за аналітичною синтаксичною морфемою-зв'язкою *бути*, зрідка за іншими морфемами-зв'язками або морфемами-напівзв'язками. Морфему-зв'язку *бути* розглядаємо як універсальну, поліфункційну з-поміж спеціалізованих аналітичних засобів дієслівної синтаксичної транспозиції [Мельник 2014: 188]. Іменниковий елемент заповнює правобічну семантико-синтаксичну позицію об'єкта, що разом із лівобічною суб'єктною семантико-синтаксичною позицією є межею валентної актантної деривації предикатів входження / невходження, предикатів тотожності, предикатів найменування та предикатів подібності (порівняння). Ці предикати станові семантики і зумовлені їхньою валентною актантною деривацією два облігаторні субстанційні компоненти утворюють трикомпонентні семантично елементарні структури, наприклад: *Собака хижак* («Біологія»); *Константинополь – це Стамбул*; *...вершник зветься <...> Іваном* (Л. Костенко); *Раби – як риби...* (Л. Костенко). Своєрідність цих предикатів убачаємо в тому, що вони безпосередньо корелюють не з цілою іменниковою присудковою формою, а лише з аналітичною синтаксичною морфемою-зв'язкою іменникового різновиду іменного складеного присудка. Тому аналізованим відіменниковим дієслівним аналітичним синтаксичним транспозитам як компонентам семантико-синтаксичної та формально-синтаксичної структури властивий асиметричний тип співвідношень. Семантичній трикомпонентності зазначених структур відповідає формальна двокомпонентність.

Спинимося на докладній характеристиці семантичних угруповань предикатів станові семантики. Їхній опис розпочнемо з предикатів входження / невходження, вирізнення яких в українській мовознавчій традиції «ґрунтується на ідеї входження окремого, конкретного до загального, певної сукупності, об'єднаної спільними ознаками, властивостями» [Косенко 2009: 98]. Предикати цієї групи характеризують суб'єкт через його зв'язок з об'єктом, що дає можливість усвідомити абсолютний зв'язок між предметами довкілля. Типовим формально-граматичним репрезентантом предикатів входження / невходження є аналітична синтаксична морфема-зв'язка *бути*, зокрема її імпліцитна форма вираження в теперішньому часі, що поєднується звичайно з називним іменниковим, а також експліцитно представлена форма *є*, яка

сполучається з називним і орудним відмінками іменників. Специфічна семантика аналізованих предикатних компонентів зумовлює наявність двох облігаторних валентних актантних позицій: компонента, яку заповнює неживий предмет або істота, що належать або не належать до сукупності (класу) предметів, і композитива, яку заступає неживий предмет або істота, що виступають класом щодо певних елементів або підкласів [Вихованець 1983: 41–42], наприклад: **Кліщі** – дрібні **навукоподібні** («Біологія»); **Ящірка** – сухопутна **тварина** («Біологія»); **Кит** – **сsaveць** («Біологія»); **Рослини** – **автотрофи** («Ботаніка»); **Жайворонки** – **птахи** родини жайворонкових ряду горобцеподібних («Україна в словах»); **Вовк** – **хижий звір** роду собак («Україна в словах»);

До обмежених засобів реалізації предикатів входження / невходження належать форми аналітичних синтаксичних морфем-зв'язок *становити, являти собою*. Вони структурують переважно семантично неелементарні реченнєві конструкції з обов'язковими семантико-синтаксичними позиціями компонента та композитива, причому семантико-синтаксичну позицію композитива заповнює не однослівна, а двослівна або багатослівна іменникова назва, складниками якої є компоненти на зразок *клас, тип, вид, група, сукупність, конструкція* тощо, напр.: **Власне-кількісні числівники становлять підтип** означено-кількісних числівників; **Ящірка прудка являє собою найпоширеніший тип плазунів**.

Семантику досліджуваних предикатів також реалізують дієслова та стійкі дієслівні сполуки на зразок *належати, зараховувати, входити до складу* тощо, зокрема їхні форми третьої особи однини або множини теперішнього часу, яким у деяких лінгвістичних студіях відведено проміжне місце між зв'язковим компонентом іменного складеного присудка та простим дієслівним присудком [Косенко 2009: 104–105; Городенська 2010: 95–96], наприклад: **Подорожник належить до класу дводольних, а вороняче око – до однодольних** («Ботаніка»); **Викладачі входять до складу екзаменаційної комісії; До одного синонімічного ряду звичайно входять слова однієї частини мови** (П. Дудик). На наш погляд, у таких реченнєвих побудовах аналізовані дієслова трансформаційно пов'язані з аналітичними синтаксичними морфемами-зв'язками, пор.: **Мухомор належить до отруйних грибів і Мухомор – отруйний гриб**.

Таку саму кваліфікацію отримали дієслівні форми *складатися, об'єднувати, містити* та ін., напр.: *Органи мовлення складаються з органів дихання й органів, які безпосередньо беруть участь у творенні звуків* (М. Кочерган); *Членистоногі об'єднують 10 класів*. Особливість цих компонентів на відміну від попередніх учені вбачають у тому, що в двоскладній формально-синтаксичній побудові вони виявляють здатність до поєднання із залежними іменниковими (числівниково-іменниковими) елементами, які співвідносні з непередикатними іменниками в семантико-синтаксичній функції компонента (див.: [Вихованець 1983: 41–42; Косенко 2009: 105; Городенська 2010: 96]).

Морфеми-зв'язки як аналітичні складники відіменникової дієслівної синтаксичної транспозиції в семантико-синтаксичній реченнєвій побудові зафіксовані в ролі предикатів тотожності, валентний потенціал яких зумовлює поєднання з двома денотативно спільними іменниковими компонентами – суб'єктом та об'єктом [Вихованець 1983: 41], наприклад: *Марко Вовчок – це Марія Олександрівна Вілінська; Панас Мирний – це Панас Якович Рудченко; Даждьбог – це Ярило; Карпати – це гори; Детермінанти – це обставини*. Характерно, що в реченнєвих структурах такого зразка маємо ототожнення двох мовних назв того самого денотата.

Відоме також ширше пояснення поняття тотожності, яке базоване на пізнавальній діяльності людини, що є суб'єктивною за своєю природою. Дотримуючись широкого розуміння цього поняття дослідники констатують, що в мовній площині воно «виражає відношення між різними «явищами» одного об'єкта (предметами, явищами, ознаками, поняттями)» [Горголюк 2005: 5]. Відповідно до широкого розуміння проблеми тотожності О. Г. Межов розширює обсяг предикатів тотожності за рахунок власне-предикатів тотожності (рівності), предикатів називання, предикатів входження (класифікації), предикатів подібності, предикатів відмінності (нерівності) [Межов 2012: 91]. У новітній лінгвоукраїністиці створено також широку типологію речень тотожності, до якої належать речення номінативної тотожності, речення денотативної тотожності, речення сигніфікативної тотожності, а також речення функційної тотожності [Горголюк 2005]. Характерно, що така типологія, ґрунтуючись на онтологічній характеристиці об'єктів ідентифікації,

враховує семантичні та структурні особливості. Виокремлюючи цей тип предикатів, услід за І. Р. Вихованцем [Вихованець 1983: 41], ми дотримуємося вузького розуміння поняття тотожності, за якого предикати тотожності поєднують іменникові компоненти на позначення істоти або неживого предмета, що «денотативно ототожнюється з іншою істотою або неживим предметом» [Вихованець 1983: 41]. Семантична специфіка цього підкласу предикатів станової семантики зумовила обмеженість їхньої морфологічної експлікації. Спеціалізованим формально-граматичним виразником предикатів тотожності, як і предикатів входження / невходження, вважаємо аналітичну синтаксичну морфему-зв'язку *бути*, передовсім її нульову форму вираження в теперішньому часі. Валентна актантна деривація зазначених предикатів зумовлює наявність двох облігаторних актантів, перший із яких позначає істоту чи конкретний предмет, що зазнає відповідно денотативного ототожнення з другим актантом – істотою або конкретним предметом. Імпліцитно виражена форма морфему-зв'язки в ролі предиката поєднує два залежні компоненти за допомогою частки *це*. У семантико-синтаксичній структурі речення за першим (лівобічним) актантом закріплена семантико-синтаксична функція суб'єкта тотожності, або ідентифікатива (за термінологією І. Р. Вихованця) [Вихованець 1983: 41], за другим (правобічним) актантом відповідно – семантико-синтаксична функція об'єкта тотожності, наприклад: ***Ганна Барвінок – це Олександра Михайлівна Куліш; Микола Хвильовий – це Микола Григорович Фітільов; Дніпро – це Борисфен; Атрибут – це означення.*** Залежні лівобічний та правобічний актанти в семантико-синтаксичній структурі речення взаємозамінні, пор.: ***Летовище – це аеродром і Аеродром – це летовище.*** Семантико-синтаксичну позицію суб'єкта тотожності на формально-граматичному рівні заповнює підмет, а позицію об'єкта тотожності – іменникова частина іменного складеного присудка, що засвідчує несиметричність компонентів семантичної та формальної реченневих структур.

Аналітичні складники відіменникових дієслівних синтаксичних транспозитів за певних семантичних умов зафіксовані в ролі предикатів найменування. До спеціалізованих формально-граматичних засобів вираження предикатів найменування належить аналітична синтаксична морфема-зв'язка *бути*, що має імпліцитний

чи експліцитний вияв у теперішньому часі й реалізує свій валентний актантний потенціал через два іменникові компоненти в семантико-синтаксичних функціях суб'єкта найменування та об'єкта найменування. Семантико-синтаксичну позицію такого суб'єкта заступає непередикатний апелятив, що на формально-синтаксичному рівні виконує роль підмета. Друга семантико-синтаксична позиція – об'єктна – закріплена звичайно за власною назвою, формально співвідсною з іменниковим елементом складеного іменного присудка: **Я – Януш Корчак, вічний вчитель...** (І. Драч); **Він – Грицько ж таки, а тепера Григорій** (І. Багрянний); **Батько є Петро; Річка – Стир; Озеро є Світязем.**

Типовими виразниками предикатної семантики найменування виступають також морфеми-напівзв'язки *зватися, називатися, величатися, іменуватися*, які в новітній мовознавчій літературі кваліфіковано як неспеціалізовані засоби вираження аналітичної синтаксичної дієслівності з вузьким функційним діапазоном [Мельник 2014: 191], напр.: *...Гордієм він і звався* (Л. Костенко); *Один кінь у нас звався Мурай, другий Тягнибіда* (О. Довженко); *Називний відмінок зветься прямим* (Т. Бурлака); *Інші відмінки називаються непрямими* (Т. Бурлака); *Називалась вона [річка. – І. М.] Суха Тьма* (Ю. Мушкетик); *...той закуток імперії <...> іменувався королівством Галиції...* (Р. Горак); *[Роман. – І. М.] іменувався царем усіх болгар...* (П. Загребельний). Специфіку вживання таких предикатів насамперед убачають у їхньому поєднанні «з іменниковою частиною складеного присудка, яка може бути експлікована також іменником – загальною назвою, цілісною словосполучкою» у формі називного чи орудного відмінків [Косенко 2009: 109]. Цю групу предикатів уперше в українському мовознавстві виділяє й термінологічно окреслює як предикати називання І. Р. Вихованець, аналізуючи непередикатні компоненти у функції ідентифікативів із-поміж інших непередикатних елементів [Вихованець 1993: 41]. Іноді аналізовану групу предикатів розглядають у канві предикатів тотожності [Загнітко 2001: 121–122; Горголюк 2005: 5].

Предикати подібності (порівняння), як і інші аналізовані семантичні угруповання предикатів стану, у формально-синтаксичній структурі речення корелюють із формами аналітичної синтаксичної морфеми-зв'язки *бути* іменникового різновиду іменного складеного

присудка. За такого тлумачення предикатів подібності передовсім необхідно говорити про граматичну їхню репрезентацію імпліцитно вираженою аналітичною синтаксичною морфемою-зв'язкою *бути*, дещо рідше – експліцитно представленою її формою минулого часу і спорадично – формами майбутнього часу та умовного способу іменного складеного присудка, необхідним складником якого є порівняльний сполучник подібності. Валентною актантною деривацією цих предикатів прогнозовано дві обов'язкові семантико-синтаксичні позиції, першу з яких заступає суб'єкт порівняння, друга закріплена за об'єктом порівняння: [*Батько.* – І. М.] <...> *був як дуб...* (В. Малик); – *Те вино – як ніжність* (В. Симоненко); *Я* <...> *мов останній егоїст...* (О. Гончар); *Наука для людини – як сонце для життя* (Усна народна творчість); *Земля мов казка* (В. Симоненко); *...хлопець* <...> *мов космонавт* (О. Гончар); *Смуток нащадків – як танець бджоли* (Л. Костенко); *Вона була як слід змії* (Л. Костенко). Іноді, щоб посилити експресію, порівняльні сполучники випускають: *А в нього брови – крила зозулі, А в нього губи – келих вина* (В. Симоненко).

Зрідка семантико-синтаксичну позицію предикатів подібності заступають аналітичні синтаксичні морфеми-напівзв'язки *стати*, *зробитися* і под., що репрезентовані звичайно у формі минулого часу: [*Батько.* – І. М.] <...> *став як висохла билина...* (В. Малик); *...Київ щоб став як Царгород* (П. Загребельний); *...Марія Олександрівна мені стала як сестра* (О. Іваненко); *Хлопець зробився наче ніч*.

На особливу увагу заслуговують двоскладні реченнєві побудови з відіменниковими дієслівними аналітичними синтаксичними транспозитами в ролі предикатів кваліфікаційного стану. Предикативно вжиті іменники на позначення професійної належності особи, її занять, умінь, здібностей, соціального статусу тощо в сполученні з аналітичною синтаксичною морфемою-зв'язкою *бути* цілком заступають позицію предиката кваліфікації³⁵ і реалізують свій валентний актантний потенціал лише через один лівобічний суб'єктний компонент: *Мій дід був склярем, помічником сонця* (І. Драч); *...я буду командиром нової художньої школи* (М. Хвильовий); *Він пастир був...* (Л. Костенко); *Його автор – депутат Верховної Ради...* (І. Бокий); *Ти таки в нас поет...* (О. Гончар); *Він* [*Самійло.* – І. М.] *навіть не був добрим хліборобом* (О. Довженко). Це передовсім пов'язують зі складною семантичною

структурою іменників – назв професій, посад, видів діяльності, соціального походження на зразок *будівельник, вчитель, директор, кухар, службовець, столяр, робітник, селянин, інтелігент* та ін., у яких поєднано ознаки предикатних і непередикатних слів³⁶ [Вихованець 1988: 47–49; Межов 2012: 89–91], що відображено навіть при з'ясуванні значень цих слів у тлумачних словниках. Пор. семантику слова *учитель*: «Учитель (вчитель) – 1. Особа, яка навчає, викладає який-небудь навчальний предмет у школі» [СУМ 1979, Т. 10: 536]. Характерно, що реченнєва побудова предикатно-суб'єктного зразка зазнає згортання в реальне слово, у якому дієслівна основа виражає ознаку предмета, а суфікси узагальнено позначають предмет. Такі іменники в предикативній позиції втрачають своє предметне значення і функціонують як предикати кваліфікаційного стану, що узагальнено виражають вид діяльності, кваліфікаційну ознаку суб'єкта³⁷. На подібні міркування натрапляємо в праці У. Чейфа. Учений, вивчаючи предикативні іменники на тлі дериваційних явищ, зараховує їх до особливого типу деривації, за якого іменники заступають позиції предикатів стану [Чейф 1975: 165–166]. Предикат із семантикою кваліфікації, як і складений іменний присудок, виражений цілісною сполукою – поєднанням іменника – номінації професії, роду занять, соціального становища і т. д. – з аналітичною синтаксичною морфемою-зв'язкою *бути*, що сигналізує про симетричний тип співвідношень між компонентами формально-синтаксичної і семантико-синтаксичної структур.

Предикати характеристичні, як і предикати кваліфікації, в семантико-синтаксичній структурі речення зазвичай представлені цілісною сполукою, сформованою аналітичною синтаксичною морфемою-зв'язкою або морфемою-напівзв'язкою та іменниковою словоформою, що співвідносна з іменниковим різновидом іменного складеного присудка. Вони виражають різні види характеристичні, яка може здійснюватися через активну та пасивну ознаки [Сулима 2010: 10]. Активну ознаку передають предикати на позначення різноманітних станів людини: емоційно-психічного, фізичного, фізіологічного, зовнішнього, зовнішньо-внутрішнього (одночасної зміни внутрішнього й зовнішнього стану або зміни внутрішнього стану, що зумовлює зовнішні перетворення), її морально-етичних якостей тощо, напр.: *...я був у відчай* (Л. Денисенко); *Франко в захопленні від тих пісень...* (Р. Горак); *...протягом зміни люди будуть <...> в напрузі...* (О. Гончар); *А ще він був зайкою*

(Л. Денисенко); *Ви під мухою не буваєте?* («Волинські новини», 2015); *Хлоп'ята – в плач* (Остап Вишня); *Отак мимоволі ще й злодійкою станеш...* (О. Гончар). Такі предикати характеристики досить часто перебувають у трансформаційних зв'язках із власне-дієслівними предикатами, пор.: *Коб'як усе ще був у гніві* (В. Малик) і [Філон. – І. М.] *гнівався на парубків і дівчат, гнівався на Лукину...* (Ю. Мушкетик); *А ще він був заїкою* (Л. Денисенко) і [Козак. – І. М.] <...> *заїкався й цокотів зубами, й не дивився кошовому в очі* (Ю. Мушкетик). Пасивну ознаку реалізують передовсім предикати характеристики конкретного предмета, оцінки, володіння і под., наприклад: – *Я – козацького роду, – і знову почервонів* (Ю. Мушкетик); *Отаман <...> середнього зросту...* (Ю. Мушкетик); *Светка була нещасною жінкою* (М. Гримич); *Очі в нього були такого темного й густого кольору* (С. Поваляєва); *...він, по суті, був ще зовсім молодим чоловіком* (В. Малик). Валентні спроможності досліджуваних предикатів обмежено переважно однією залежною семантико-синтаксичною позицією – суб'єктною: *Він був <...> нахаба* (М. Хвильовий); *...серце <...> в (сторожкій) напрузі* (Ю. Мушкетик); *...жінка у відчай...* (Ю. Мушкетик); *Татарин був велетенської статури...* (Ю. Мушкетик). Предикати такого зразка формують двокомпонентні з семантичного та формального погляду структури.

Зрідка предикати характеристики мають двовалентний потенціал. Це означає, що для реалізації свого змісту вони потребують двох субстанційних компонентів: одного облігаторного – суб'єктного та одного факультативного – об'єктного: *Онисько Казан <...> став володарем сільця Драбинівки...* (Ю. Мушкетик); [Кончак. – І. М.] *стане <...> самодержавним володарем усього степену від Волги до Дунаю і від Кубань-ріки та Лукомор'я до витоків Дону та до прип'ятських боліт!* (В. Малик).

Специфічне значення схарактеризованих угруповань предикатів станової семантики зумовило вирізнення таких різновидів семантично елементарних реченневих конструкцій, відмінних за якісним та кількісним складом залежних компонентів:

1. Структура С + П (її репрезентують предикати кваліфікаційного стану, предикати характеристики, що реалізують свій валентний актантний потенціал через один облігаторний правобічний компонент – суб'єктний), напр.: *А я – мисливець...* (Л. Костенко); *Вона друкарка* (В. Симоненко); *Я – трактористка* (І. Драч); *...він – боягуз...* (В. Підмогильний); *Я був у відчай* (Л. Денисенко).

2. Структура $C + П + O_1^*$ (її формують предикати входження / невходження, предикати тотожності, предикати найменування, предикати подібності, валентні спроможності яких обмежено двома залежними облігаторними актантними позиціями – суб'єктною (лівобічною) та власне-об'єктною (правобічною)), наприклад: *Свиріпа – бур'ян* (Географія рослин з основами ботаніки); *Олена Пчілка – це Ольга Петрівна Косач-Драгоманова; ...собака <...> Піратом звався* (О. Довженко); [*Яворницький. – І. М.*] <...> *став як характерник* (О. Гончар).

3. Структура $C + П + O_2^*$ (її утворюють предикати характеристичні, валентний актантний потенціал яких передбачає один облігаторний суб'єктний і один факультативний об'єктний компоненти, напр.: *...ти вже володар її [булави. – І. М.]* (Ю. Мушкетик); *...звір не становить для нього <...> загрози...* (П. Загребельний); *Кожний куц – небезпека [для хлопців. – І. М.]* (У. Самчук).

Отже, в семантично елементарних реченневих побудовах типовими формально-граматичними репрезентантами предикатів входження / невходження, предикатів тотожності, предикатів найменування, предикатів подібності (порівняння) є морфема зв'язка *бути*, морфологічно експлікована нульовою формою в теперішньому часі, рідше інші морфеми-зв'язки та морфеми-напівзв'язки, що безпосередньо співвідносні зі зв'язковим компонентом іменникового різновиду іменного складеного присудка. Ці предикати реалізують свій валентний актантний потенціал через дві облігаторні синтаксеми – суб'єктну (лівобічну) та об'єктну (правобічну) і формують трикомпонентні семантично елементарні побудови. Предикати кваліфікації та характеристичні на відміну від предикатів із семантикою входження / невходження, тотожності, найменування та подібності являють собою цілісні сполуки, сформовані аналітичною синтаксичною морфемою-зв'язкою або морфемою-напівзв'язкою та предикативно вжитою іменниковою формою, що корелюють з іменниковим різновидом іменного складеного присудка. У типових виявах ці предикати виявляють здатність до сполучення з одним залежним лівобічним суб'єктним актантом та утворюють двокомпонентні семантично елементарні реченневі структури.

---

* С – суб'єкт; П – предикат; O_1 – власне-об'єкт; O_2 – факультативний об'єкт.

3.1.6 Лівобічні та правобічні актанти відіменникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів

Валентна актантна деривація відіменникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів структурує елементарне із семантико-синтаксичного погляду просте речення, визначаючи кількісно-якісний склад необхідних залежних субстанційних синтаксем, яким властива певна сукупність значень: а) індивідуальне лексичне значення; б) значення підгрупи іменників (назва істоти / неістоти); в) узагальнене значення предметності, на основі якого визначають частиномовний статус іменника; г) функційне значення. Останнє значення іменникових компонентів реалізується лише в межах реченнєвої побудови. Йому підпорядковані всі інші різновиди лексичного значення слова, які в мовознавчій літературі кваліфікують як сутності несинтаксичного характеру [Плющ 1986: 78–79]. Валентний актантний потенціал зазначених дієслівних транспозитів, що виступають у ролі предикатів станової семантики, здебільшого не виходить за межі двох залежних субстанційних компонентів – суб'єктного та об'єктного. Здатність до поєднання з такою кількістю залежних іменникових синтаксем виявляють не всі значеннєві групи аналізованих іменникових предикатів, а передусім предикати із семантикою входження / невходження, тотожності, найменування та порівняння. Відіменникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити, що належать до інших семантичних угруповань, у типових виявах реалізують свій валентний ресурс через один залежний актант – суб'єктний.

Характеризуючи суб'єкт на тлі інших субстанційних компонентів, О. Г. Межов вирізняє такі його специфічні ознаки: а) суб'єктна семантико-синтаксична позиція; б) лівобічне валентне розташування стосовно предиката в елементарному реченні; в) активність (при предикатах дії) / пасивність (при інших предикатах); г) поєднання з усіма валентними класами та семантичними типами предикатів; г) найширша семантична диференціація; д) найбільша кількість засобів морфологічної експлікації; е) у типових виявах центральна формально-синтаксична позиція підмета; є) типова комунікативна позиція теми (даного) за актуального членування речення [Межов 2012: 125]. Зважаючи на перелічені вище ознаки, актант у семантико-синтаксичній позиції суб'єкта розглядаємо як центральну іменникову синтаксему

семантично елементарної реченнєвої конструкції. Проте вона, як і інші компоненти непередикатної семантики, залежить від предиката, який і зумовлює її семантичний розподіл. Семантична специфіка й валентний актантний ресурс іменникових предикатів станової семантики дають змогу виокремити такі семантичні групи залежних лівобічних компонентів: 1) актант у семантико-синтаксичній функції суб'єкта входження / невходження; 2) актант у семантико-синтаксичній функції суб'єкта тотожності; 3) актант у семантико-синтаксичній функції суб'єкта найменування; 4) актант у семантико-синтаксичній функції суб'єкта порівняння; 5) актант у семантико-синтаксичній функції суб'єкта кваліфікації; 6) актант у семантико-синтаксичній функції суб'єкта характеристизації. З-поміж шести різновидів стативних суб'єктів найвищим ступенем індивідуалізації позначені суб'єкти кваліфікації, що виявляють найменше значеннєве розмаїття, поширюючись лише на назви осіб, наприклад: ...**він** [**Оверко**. – І. М.] *історик*... (В. Симоненко); *В іншого – прапрадід князь* (В. Симоненко); **Я** – *трактористка* (І. Драч); *Був він* [**Сірко**. – І. М.] *тоді молодим козаком*... (Ю. Мушкетик); ...**батько** *був стрільцем*... (М. Хвильовий); **Я** *був гімназист, він був газда на ґрунті* (В. Стефаник); – **Ти** *ткачиха гарна* (Ю. Мушкетик); ...**щоразу асистентами при ньому всі оті баглайчата, ткачення, шпаченята** (О. Гончар); ...**я графиня, а Олекса граф** (Л. Костенко). Це зумовлено, безперечно, специфікою семантики предикатів кваліфікації, які, втрачаючи своє конкретне предметне значення, узагальнено виражають вид діяльності, соціальне становище, кваліфікаційну ознаку суб'єкта. Інші семантичні різновиди досліджуваних суб'єктів індивідуалізовані меншою мірою. Орієнтуючись на специфіку семантики предикатів, вони зазвичай охоплюють широкі шари лексики на позначення осіб, тварин, рослин, предметів та ін., що є пасивними носіями відповідного стану: **Олена Пчілка** – *це Ольга Петрівна Косач*; ...**собака** <...> *Піратом звався*... (О. Довженко); **Кури, гуси, качки** *належать до свійських птахів*; **Буркун** – *бур'ян*; **Черепахи** *належать до плазунів*; ...**церквіця** <...> *стала такою пустою*... (У. Самчук); **Хабаровськ** – *столиця цілого Далекосхідного краю* (І. Багрянний) і т. ін.

Крім відповідного лексико-семантичного наповнення, для актантів у функції суб'єкта характерні спеціалізовані морфологічні засоби вираження. Роль основного морфологічного варіанта суб'єктного компонента виконує називний відмінок. Він поєднується

з усіма семантичними групами одновалентних іменникових предикатів, а також більшістю іменникових предикатів із ширшими валентними спроможностями: *Я не отоларинголог* (О. Гончар); *Я тоді, хлопче, був солдат* (В. Симоненко); *Він був справжнім вояком* (У. Самчук); *Я не брат тобі, Ярино...* (Т. Шевченко); *Дуб належить до листяних дерев*; *Лисиця – ссавець*; *... село <...> зветься Лемеші* (Л. Костенко); *Ти була мені наче мати* (В. Симоненко) і т. д.

Інколи в суміжних реченнєвих побудовах суб'єктний називний може набувати імпліцитного вияву, проте його семантичну наявність легко визначаємо з контексту, наприклад: *А ти – мій син, якому не давав я булок, а той самий кусень чорного житнього хліба, який і сам їв, ти йди далі... Може, станеш доктором. Може, будеш редактором яким <...> Може, учителем...* (У. Самчук).

Інші засоби морфологічної експлікації аналізованих субстанційних компонентів займають підпорядковане місце в суб'єктній синтаксичній парадигмі форм. Тому їх необхідно розглядати як вторинні, тобто такі, що супроводжуються ускладненням семантики і трансформаційно пов'язані з називним як центральним відмінком суб'єкта. З-поміж вторинних морфологічних варіантів суб'єктних актантів у зону валентної актантної деривації іменникових предикатів зрідка потрапляє давальний відмінок, у якого на основне значення адресата нашароване допоміжне значення суб'єкта. Такий давальний суб'єктний транспозиційно пов'язаний із називним, він зазвичай поєднується з дво- і тривалентними іменниковими предикатами, базовими для яких необхідно вважати синтаксичні побудови, структуровані власне-дієслівними предикатами, пор.: *Йому була несподіванкою відповідь ← ... він не сподівався на відповідь* (П. Загребельний). Характерно, що давальний у семантико-синтаксичній позиції суб'єкта перебуває в синонімічних відношеннях із родовим відмінком із прийменником *для*, пор.: *А їй це зовсім не диво і А для неї це зовсім не диво...* (В. Симоненко). Крім того, в орбіту суб'єктності втягнутий також родовий безприйменниковий відмінок. Останній корелює з називним, зумовленим валентним ресурсом дієслівних предикатів. Родовий безприйменниковий, виражаючи суб'єктну семантику, «вказує на належність певних дій як певних субстанцій їхнім суб'єктам-власникам» [Костусяк 2012: 266] і зазнає переміщення з лівобічної позиції в нетипову для цієї синтаксеми правобічну позицію, пор.: *Золото, срібло, слонова кістка <...> подарунок боярина, князя*

Ромодановського [гетьманові. – І. М.] (Ю. Мушкетик) ← **Боярин**, князь Ромодановський, подарував гетьманові золото, срібло, слонову кістку. Реченнєвим побудовам такого зразка властива наявність трьох співвідносних пар, а саме: а) власне-дієслівного предиката й відіменникового предиката; б) суб'єкта в називному відмінку й суб'єкта, морфологічно експлікованого родовим відмінком; в) об'єкта в знахідному відмінку й об'єкта, репрезентованого називним відмінком. Характерно, що родовий відмінок як вторинний засіб морфологічної експлікації суб'єкта, зберігаючи вихідну семантику атрибутивності, що є визначальною для цієї відмінкової форми, набуває значення суб'єктності. Отже, транспозиційні перетворення власне-дієслівних компонентів у відіменникові дієслівні транспозити засвідчують похідність, вторинність родового суб'єктного, який ґрунтується на називному як суб'єктному відмінкові першого рангу.

Важливо зауважити, що «родовий, займаючи панівне становище у вираженні семантико-синтаксичної функції суб'єкта кількісної ознаки» [Вихованець 1992: 118], не є продуктивним засобом морфологічної експлікації суб'єктів, зумовлених валентною потужністю іменникових предикатів. Він передовсім зафіксований у структурах із предикатами характеристизації, валентні спроможності яких виходять за межі одного субстанційного компонента. Такі предикати, крім правобічного суб'єкта, вираженого грамемою родового, вимагають у ролі лівобічного залежного компонента об'єкта в називному відмінку. Останній зазнав переміщення з типової для нього правобічної позиції і пов'язаний із знахідним – центральним відмінком об'єкта.

Семантико-синтаксичну позицію суб'єкта можуть заступати вторинні предикатні синтаксеми, що є репрезентантами згорнутого елементарного простого речення: *Душевний успіх – це мана* (Л. Костенко); *Краса – це любов!* (І. Драч); *...ревності – це сказ* (Л. Костенко); *...щастя – це найвищий тонус душі...* (О. Гончар); *Веселий сміх – здоров'я* (Усна народна творчість); *...гріх – це кара, а кара – гріх* (В. Слапчук); *Смерть – це велика всесвітня космічна самота...* (Є. Маланюк); *...життя – це рух* (Л. Костенко). Заповнюючи суб'єктну позицію, вони «набувають функцій субстанціальних синтаксем, з одного боку, і зберігають властивості предикатних слів – з другого боку» [Вихованець 1992: 163]. Тому вторинні предикатні компоненти такого зразка поєднують у собі семантико-синтаксичні функції суб'єктних актантів, зумовлених

відповідною субстанційною позицією, і семантику відношень між елементарними простими реченнями.

З-поміж правобічних залежних субстанційних компонентів здатність до поєднання з іменниковими предикатами станової семантики виявляють передусім актанти в позиції об'єкта. Аналізуючи об'єктні синтаксеми, дослідники зосереджують увагу на їхніх диференційних семантико-синтаксичних ознаках, низка з яких, а саме: об'єктна семантико-синтаксична функція, валентний зв'язок зі статичними предикатами, правобічна семантико-синтаксична позиція стосовно предиката (у системі мови), облігаторність / факультативність, пасивність – є визначальними для об'єктних актантів, зумовлених валентним потенціалом іменникових предикатів станової семантики [Межов 2012: 145]. Семантичну диференціацію актантів у функції об'єкта проводимо відповідно до значеннєвої природи іменникових предикатів, з урахуванням їхньої активної валентної актантної деривації. Узявши за основу семантичну специфіку та валентні спроможності відіменникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів, ми виокремили п'ять основних семантичних різновидів об'єктних синтаксем: 1) актант у семантико-синтаксичній функції об'єкта входження / невходження; 2) актант у семантико-синтаксичній функції об'єкта тотожності; 3) актант у семантико-синтаксичній функції об'єкта найменування; 4) актант у семантико-синтаксичній функції об'єкта порівняння; 5) актант у семантико-синтаксичній функції об'єкта характеристизації, які необхідно конкретизувати. Схарактеризуємо спочатку семантичні варіанти облігаторних об'єктних актантів у їхньому взаємозв'язку з відповідними семантичними групами іменникових предикатів. Здатність реалізувати свій валентний актантний потенціал через правобічний облігаторний актант у семантико-синтаксичній функції об'єкта виявлять зазвичай чотири семантичних угруповання предикатів станової семантики: предикати входження / невходження, предикати тотожності, предикати найменування та предикати порівняння. Типовими формально-граматичними представниками цих предикатів є аналітична синтаксична морфема-зв'язка *бути*, зрідка інші морфемно-зв'язки та напівзв'язки, правобічний валентний вияв яких має безпосередній стосунок до чотирьох різновидів облігаторних об'єктів: а) об'єкта входження, б) об'єкта тотожності, в) об'єкта найменування, г) об'єкта порівняння. Цим об'єктним

компонентам притаманний свій набір засобів лексико-семантичної та морфологічної експлікації.

Об'єкт входження є одним із двох залежних облігаторних компонентів, зумовлених валентним потенціалом предикатів входження. Семантико-синтаксичну позицію такого об'єкта заступають назви істот або предметів, що виступають класом щодо певних елементів чи підкласів, наприклад: *Вовк сірий – хижак родини вовчі* («Біологія»); *Кит – ссавець* («Біологія»); *Лось – найбільша тварина родини оленів* («Біологія»); *Грицики – бур'ян родини капустяні* («Ботаніка»); *Азалія – вічнозелений кущ* («Географія рослин з основами ботаніки»); *Ковила належить до багаторічних посухостійких злаків*. Актант у семантико-синтаксичній позиції об'єкта входження звичайно виражений графемою називного, зрідка – знахідного відмінків.

Об'єкт тотожності разом із суб'єктом тотожності визначають валентний актантний ресурс однойменних предикатів у семантико-синтаксичній реченнєвій побудові. Такий об'єкт охоплює назви істот та неістот і зазнає денотативного ототожнення із суб'єктом – другим залежним від предиката актантом, що й зумовлює однакове морфологічне оформлення обох залежних іменникових компонентів – називний відмінок: *Остан Вишня – це Павло Михайлович Губенко; Каменяр – це Іван Якович Франко; Луцьк – це Лучеськ; Стир – це річка; Байкал – це озеро; Генітив – це родовий відмінок*.

Об'єкт найменування є одним із двох облігаторних елементів, необхідних для реалізації валентних актантних потужностей предикатів найменування. Зону правобічної об'єктної валентності таких предикатів звичайно заповнюють іменники – найчастіше власні, зрідка загальні назви, засобами морфологічної експлікації яких виступають називний або орудний відмінки: *Мужчина був Адам, а жінка – Єва* (І. Драч); *Я Хмелем був* (Л. Костенко); *По-грецьки місто називається Адріанополь* (Ю. Мушкетик); *Хрещена мати <...> звалась Поліна* (Є. Маланюк); *...де хліб називається житом...* (П. Загребельний); *– Потяг отой називається – Чологрій, – сказав аж тепер* (Ю. Мушкетик).

Семантико-синтаксична позиція об'єкта порівняння, як і відповідна суб'єктна позиція, відбивають семантичну специфіку і валентний актантний потенціал предикатів порівняння. Лексичний спектр об'єктних актантів, прогнозованих валентними потужностями предикатів із семантикою порівняння, надто широкий, він охоплює

назви істот, зокрема осіб, тварин, птахів, і неістот – предметів, речовин, рослин тощо у називному відмінку: *Дочка мов ластівка...* (Усна народна творчість); *Трегубов <...> наче поскубаний горобець* (І. Пільгук); *Я <...> ніби птиця без крил* (В. Симоненко); [*Батько. – І. М.*] *<...> був як дуб...* (В. Малик); *...жінка як калина!* (Усна народна творчість); *...вогники <...> мов осінні листя в довколишніх пущах* (П. Загребельний); *...і торба – наче рѐмеза гніздо* (Л. Костенко); *...це було як нагла куля з-за рогу* (Ю. Мушкетик).

Інші семантичні угруповання іменникових предикатів двовалентним облігаторним актантним потенціалом наділені зрідка. Це передусім стосується тих іменникових предикатів характеристики, що трансформаційно пов'язані з власне-дієслівними предикатами з обов'язковим двовалентним ресурсом, пор.: *Матвієві це [було. – І. М.] несподіванкою* (У. Самчук) ← *Матвій не сподівався на це; ...для загону було несподіванкою те, що сталося в селі Солов'ївці* (О. Іваненко) ← *Загін не сподівався на те, що сталося в селі Солов'ївці*. У структурах такого зразка називний відмінок як центральний відмінок суб'єкта спрямований у зону об'єктної семантики. Тому для називного функція об'єкта – вторинна семантико-синтаксична функція, яка позначена синкретизмом, нашаруванням на вторинну об'єктну семантику основного значення суб'єкта. У семантико-синтаксичну позицію об'єкта також можуть потрапляти підрядні частини, що виявляють співвідносність із субстантивом у називному відмінку, пор.: [*Мені було несподіванкою. – І. М.*], *що Габель чи козак так вміють...* (У. Самчук) і *Мені було несподіванкою це*. Такі й подібні реченнєві побудови мають безпосередній стосунок до транспозиції другого ступеня [Теньєр 1988: 400–401, 533–534; Вихованець 1996а: 27–28], відповідно до якої реченнєві структури, а не окремі словоформи заповнюють відкриті предикатом валентні гнізда. Поряд з об'єктним актантом аналізовані двовалентні іменникові предикати вимагають також актанта в семантико-синтаксичній функції суб'єкта, в ролі морфологічного варіанта якого зафіксований давальний або родовий із прийменником *для*. Така трансформація відмінкових форм із первинної семантико-синтаксичної позиції у вторинну безпосередньо пов'язана з перетворенням власне-дієслівного предиката на іменниковий, пор.: *Для Миколи Баглая було несподіванкою, що доля собору так зачепить його Зачіплянку...* ← *Микола Баглай <...> не сподівався <...>, що доля собору так зачепить його Зачіплянку...* (О. Гончар).

Важливо зауважити, що іменникові предикати характеристики обов'язкових актантів у семантико-синтаксичній функції об'єкта вимагають лише зрідка, частіше вони поєднуються з факультативними об'єктними елементами, що лексично зорієнтовані на назви істот, звичайно людей, а також неістот. У ролі їхніх морфологічних варіантів передовсім зафіксовані родовий і давальний безприйменникові відмінки або родовий із прийменником *для*, наприклад: *Онисько Казан <...> став володарем сільця Драбинівки* (Ю. Мушкетик); *Я ж тобі кривна рідня, Єлько...* (О. Гончар); *Сонце <...> небезпека [для них. – І. М.]* (У. Самчук).

У зоні правобічної облігаторної валентності іменникових предикатів характеристики, дериваційною базою яких є власне-дієслівні предикати з тривалентним потенціалом, може перебувати актант у семантико-синтаксичній функції адресата, морфологічне функціонування якого пов'язуємо з давальним відмінком, пор.: *..куля з ланцюгом дарунок польського короля [гетьманові. – І. М.]* (Ю. Мушкетик) ← *Польський король дарував гетьманові кулю з ланцюгом; Дві стрічки подарунок Лавріна дівчинці* ← *...він [Лаврін. – І. М.] <...> подарував дівчинці [дві стрічки. – І. М.]* (Ю. Мушкетик). Крім адресатного давального, валентну рамку аналізованих предикатів поширює суб'єктний родовий відмінок, що перемістився з лівобічної позиції в нетипову для нього правобічну семантико-синтаксичну позицію, і об'єктний називний відмінок, що заступає також невластиву йому лівобічну семантико-синтаксичну позицію. Така трансформація відмінкових форм звичайно пов'язана зі зміною дієслівного предиката на іменниковий.

Отже, семантичні особливості й валентна актантна деривація відіменникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів зумовлюють виокремлення лівобічних та правобічних залежних семантико-синтаксичних позицій, які в типових виявах заступають компоненти непредикатної природи. У лівобічній валентній рамці відіменникових предикатів станової семантики перебувають шість різновидів суб'єктів, зокрема: суб'єкт входження, суб'єкт тотожності, суб'єкт найменування, суб'єкт порівняння, суб'єкт кваліфікації та суб'єкт характеристики, яким властивий свій набір засобів лексичної та морфологічної експлікації. Зону правобічної облігаторної валентності аналізованих предикатів заступають чотири семантичні різновиди об'єктів: об'єкт входження, об'єкт тотожності, об'єкт найменування та об'єкт порівняння. Інші семантичні угруповання

іменникових предикатів реалізують свій валентний актантний ресурс через правобічний облігаторний або факультативний об'єктний компоненти лише за певних контекстних умов. Валентну рамку деяких іменникових предикатів, дериваційною базою яких слугували власне-дієслівні предикатні компоненти, розширено за рахунок актанта в семантико-синтаксичній функції адресата. Правобічні, як і лівобічні залежні компоненти, наділені певними лексико-семантичними та морфологічними варіантами.

3.1.7 Диференціація відіменникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів за семантикою

У сучасних лінгвістичних дослідженнях ідеться про системний характер лексики. За слушним зауваженням Р. О. Будагова, «лексика, безумовно, утворює своєрідну систему, так звану відкриту систему, в якій окремі слова і живуть самотійно й підпорядковуються системі одночасно» [Будагов 1965: 350]³⁸. Характерно, що не всі групи лексики однаковою мірою системно організовані. На переконання В. А. Звєгінцева, одним способом об'єднані групи слів, що «становлять немовби часткові підрозділи» понять, виражених словами з узагальнювальними значеннями. Наприклад, для слів *синій, червоний, зелений, чорний* узагальнювальною є лексема *колір*; для *дуб, береза, сосна, клен* – *дерево*. Групи слів також можуть являти собою об'єднання синонімів. В одних випадках їхніми складниками є лексеми «з таким додатковим змістовим навантаженням стилістичного або ідеографічного порядку, яке тягне їх у різні боки й перешкоджає виділенню узагальнювального слова». За інших умов вони становлять ряди, у яких слова «розміщуються навколо слова-домінанти, варіюючи його основне значення внесенням ідеографічних або стилістичних відтінків». І зовсім інші принципи покладені в основу з'ясування спільного значення тих груп слів, що виражають родинні стосунки, назви частин тіла тощо [Звєгінцев 1957: 269].

Відіменникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити є складниками трьох підсистем, компоненти яких об'єднані в певні СГ з однорідними, зіставляваними значеннями. Перша підсистема охоплює широкі шари лексики, які мають безпосередній стосунок до людини і всього, що з нею пов'язане (клас «Людина»). Другу

підсистему утворюють лексеми на позначення тварин і рослин (клас «Природа»), третю – предметів та явищ довкілля (клас «Предмет»). До ядра семантичного класу «Людина» належать звичайно лексеми, що позначають: 1) імена, прізвища, псевдоніми тощо: *Андрій, Борис, Іван, Олександр, Петро, Алла, Валентина, Галина, Дарія, Софія, Іваненко, Ковальчук, Стус, Шевченко, Леся Українка, Марко Вовчок, Панас Мирний* та ін.; 2) родинні та інші зв'язки: *батько, мати, баба, дід, брат, сестра, син, дочка, жінка, чоловік, приятель, подруга, кум, кума* і под.; 3) фахове заняття, професійну і виробничу діяльність: *адвокат, актор, вчитель, викладач, коваль, кухар, лікар, писар, продавець, столяр, ювелір* та ін.; 4) соціальний стан, адміністративно-управлінські посади тощо: *робітник, селянин, службовець, козак (іст), отаман (іст.), сотник (іст.), директор, ректор, міністр* та ін.; 5) державно-територіальну належність: *американець, білорус, болгарин, італієць, росіянин, українець* та ін.; 6) осіб за внутрішніми чи зовнішніми ознаками – позитивними або негативними: *добродійник, паломник, господиня, грубіян, deboшир (розм.), жебрак, хуліган, штукар (розм.), лайдак (діал.)* та ін., наприклад: *Лариса Петрівна Косач – це Леся Українка; Я ж не Мойсей* (Л. Костенко); *Микола – брат...* (І. Багрянний); *...найулюбленішою дитиною обох Перепутьків була Надія* (У. Самчук); *Володька <...> сином його вважався на його сиву батьківську ганьбу!* (О. Гончар); *Ізот Лобода – батько* (І. Бокий); *Ні, ти – не мати!* (Є. Маланюк); *Це було тихе дівча...* (В. Підмогильний); *Тепер він буде зять* (Л. Костенко); *Василь Гурович Ковтун <...> директором <...> став* *недавно* (Петро Панч); *[Ілля Петрович. – І. М.] <...> учитель математики* (О. Іваненко); *Скільки Самойлович гетьманом?* (Ю. Мушкетик); *Мій дід був хліборобом* (У. Самчук); *Батько був славний коваль на всі околишні села* (І. Франко); *...я був пастухом...* (У. Самчук); *Той блідий із зарослою бородою – колишній царський старшина* (У. Самчук); *Це – козак-самітники, або ж відлюдьки* (М. Вінграновський); *Я – українка; [Гелена. – І. М.] <...> ляшкою була* (Л. Костенко); *Але ж і з Гриця добрий був лайдак* (Л. Костенко); *Марія Олександрівна – господиня* (О. Іваненко); *Леонід Семенович <...> був навіть трохи штукар...* (І. Нечуй-Левицький).

Ядро семантичного класу «Природа» утворюють СГ відіменникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів, що переважно є назвами: 1) тварин: а) диких та свійських тварин: *вовк, ведмідь, заєць, лисиця, баран, вівця, кінь, корова, кіт, собака* та ін.;

б) диких та свійських птахів: *ворон, голуб, горлиця, жайворонк, зозуля, гуска, курка, качка, півень* і под.; в) плазунів: *вуж, гадюка, ящірка* тощо; г) комах: *бджола, комар, муха* і под.; 2) рослин, їхньої будови: а) дерев і кущів: *береза, дуб, ясен, клен, сосна, агрус, виноград, ліщина, смородина* та ін.; б) квітів і трав: *любисток, мак, мальва, чорнобривець, полин, рута, ряс* тощо, напр.: *Великий хижий птах із блискучим чорно-сірим пір'ям, що живе подалі від осель, є воронком; Медоносна комаха, що збирає квітковий нектар і переробляє його на мед, іменується бджолою; Хижий звір роду собак називається вовком; Жаба – безхвоста земноводна тварина родини жаб'ячих («Україна в словах»); У західних областях України різновид ялини із плоскою хвоєю називається смерекою; Садове й лісове фруктове дерево з їстівними плодами переважно кулястої форми називається яблунею; Типовими ягодами є плоди винограду, смородини, помідора та інші («Україна в словах»); Українське євшан-зілля – чебрець; Овочева городня рослина з різким смаком і запахом, що належить до цибулинних культур, називається часником; Ламінарія – найвідоміша бура водорість («Ботаніка»).*

До ядра семантичного класу «Предмет» належать назви різноманітних предметів та явищ довкілля, які позначають: 1) органи й частини тіла людини: *борода, брови, губи, легені, очі, обличчя, пальці, руки, серце* і под.; 2) органи й частини тіла тварини: *голова, грива, горб, панцир, ріг, хвіст* та ін.; 3) знаряддя, продукти праці, предмети побуту: *борона, весло, відро, голка, коток, коса, мило, ніж, рушник, сапа, свердло, серп, сніп* та ін.; 4) продукти харчування: *вареники, каша, куліш, кисіль, мед, квас, паляниця, пампушка, сіль, хліб, юшка* тощо; 5) небесні світила: *зірка, місяць, планета, сонце* та ін.; 6) явища і процеси, що відбуваються в земній атмосфері: *весна, вечір, грім, день, дощ, зима, лід, ранок, річка, світанок* і под., наприклад: *Весільним посудом були куманці (О. Пошивайло); Глиняний посуд, у якому варять їжу, називається горщиком; Металева, дерев'яна або пластмасова посудина з дужкою для носіння, зберігання води та іншої рідини називається відром; Коровай – це обрядовий хліб, що був поширений у багатьох слов'янських народів («Україна в словах»); Обрядовий білий хліб особливої форми, випечений із крученого і переплетеного тіста, називається калачем; У давнину пиво <...> було другим після меду обрядовим напоєм («Україна в словах»); Храм – споруда на честь*

якогось святого або релігійної події («Україна в словах»); *Чужа душа – то тихе море сліз* (Л. Костенко); *Це були дивні ночі* (І. Багряний).

На периферії відіменникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів перебувають лексеми на позначення різноманітних обставин, ситуацій, почуттів, що мають вплив на життя людини: *витвір, віра, воля, гнів, гріх, думка, дух, зло, кара, правда, праця, причина, сила, слава, смерть, страх, ціна, щастя* та ін., напр.: *Єлька ця <...> рідкісний витвір природи* (О. Гончар); – *Це куца думка* (Ю. Мушкетик); *Я тільки й відаю, що гріх – це кара, а кара – гріх* (В. Слапчук); *Смерть – не кінець боротьби* (В. Симоненко); *Україно! Ти – моя молитва, Ти моя розпука вікова...* (В. Симоненко); *Чи, може, ти одна тому причина?* (Л.Костенко); *Буває, що любити – це лише радість...* (О. Гончар); *То ж була розпука, то ж був тільки шал* (Л. Костенко).

Отже, відіменникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити належать до семантичних класів «Людина», «Природа», «Предмет». Їхнє ядро утворюють СГ на позначення імен, прізвищ, псевдонімів, родинних зв'язків, фахових занять, професійної та виробничої діяльності, соціального стану, адміністративно-управлінських посад, тварин, рослин, знарядь і продуктів праці, предметів побуту, продуктів харчування, явищ і процесів, що відбуваються в земній атмосфері тощо. Номінації різноманітних обставин, ситуацій, почуттів, що мають вплив на життя людини, зараховуємо до периферії аналізованого різновиду дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів.

3.2 Відіменникова дієслівна морфологічна транспозиція

Поряд з аналітичними засобами вираження відіменникової дієслівної транспозиції в граматичній структурі української мови наявні синтетичні засоби, репрезентантами яких є синтетичні морфеми, передовсім суфікси морфологізованих дієслів. Характерно, що аналітичні засоби дієслівної транспозиції як маркери дієслівних граматичних категорій часу, способу та ін. «нейтралізують визначальну для іменника категорію відмінка», модифікують іменникові категорії числа та роду і переводять іменникове слово в нетипову для нього формально-синтаксичну позицію присудка [Вихованець 1988: 115]. Предикативно зафіксовані іменникові форми

в поєднанні з аналітичними синтаксичними морфемами-зв'язками або морфемами-напівзв'язками на першому етапі дієслівної транспозиції граматикуєються, проте не втрачають формальних морфологічних ознак вихідного лексико-граматичного класу слів. Аналітичні засоби відіменникової дієслівної транспозиції поряд з основною граматикуєю функцією виконують також семантичну функцію, суть якої полягає у вказівці на належність ознаки суб'єктові або предмету, на зосередженні ознаки в суб'єкті чи предметі, на становленні суб'єкта як фахівця чи носія відповідного стану, набутті ним професійних та інших якостей тощо [Городенська 1995: 54–55].

На відміну від аналітичних синтаксичних морфем-зв'язок – виразників значень синтаксичного часу, способу, особи і под., синтетичні спеціалізовані морфemi, насамперед закінчення та суфікси морфологізованих дієслів, реалізують дієслівні граматикуєні значення синтетично та слугують для завершення морфологічного ступеня відіменникової дієслівної транспозиції. Тенденція до морфологізованого вираження формально-синтаксичних функцій зумовила появу в українській мові низки відіменникових морфологізованих транспозитів на позначення дії або стану. Похідні дієслова, утворені внаслідок відіменникової морфологічної вербалізації, вирізняє від вихідних відіменникових дієслівних синтаксичних аналітичних транспозитів синтетичний спосіб репрезентації дієслівних граматикуєних значень, який уможлиблює модифікацію лексичної семантики в бік набуття процесуальності та усуває суперечність між морфологічною формою категорії і зайнятою нею невластиве-синтаксичною позицією. За спостереженнями К. Г. Городенської, «суперечність на рівні форми категорії й функції усувається одним, загальним для всіх транспозиційних переходів шляхом – вторинно вжита категорія замінюється іншою, саме тією, для якої ця функція є первинною. <...> Нова категорія дістає відповідне формальне вираження, що досягається насамперед системою афіксальних засобів – суфіксів, рідше – суфіксів і префіксів, а також граматикуєне оформлення, яке виявляється в нейтралізації одних граматикуєних ознак і набутті інших» [Городенська 1983: 159]. Отже, вирішальне значення на другому етапі частиномовних переходів – етапі їхнього морфологічного завершення – мають афіксальні морфemi морфологізованих лексико-граматикуєних класів слів.

Синтетичним засобам відіменникової вербалізації порівняно з аналітичними властиве незначне різноманіття. Цим, очевидно, й можна пояснити нижчу продуктивність відіменникової дієслівної морфологічної транспозиції і вибірковість утворення морфологізованих дієслів. Синтаксичний ступінь відіменникової дієслівної транспозиції завершують морфологічні перетворення за умови, якщо в предикативну позицію потрапляють іменники агентивної семантики, що поєднуються з аналітичними синтаксичними морфемами, які вказують на наявність у суб'єкта, предмета певних професійних та інших ознак.

Процес перетворення аналітичних синтаксичних морфем-зв'язок або морфем-напівзв'язок у всіх їхніх особово-числових та часових формах на суфікси можливий за переходу предикативно вжитого іменника відповідної семантики в позицію кореневої морфемі дієслова. Здатність до поєднання з кореневими морфемами іменникового зразка виявляють передовсім суфікси *-ува-* та *-и-*, пор.: *Брат учитель* → *Брат учителює*; *Брат був учителем* → *Брат учителював*; *Брат буде учителем* → *Брат учителюватиме*; *Брат був би учителем* → *Брат учителював би*; *Дідусь вівчар* → *Дідусь вівчарить* і т. д.

Іменникові компоненти звичайно слугують дериваційною базою двох семантичних класів дієслів: 1) дієслів, що утворені від іменників на позначення істот, звичайно осіб; 2) дієслів, які сформовані від іменників – назв предметів³⁹. Відіменникові дієслівні утворення, що належать до першого семантичного класу, наділені загальним значенням «бути кимсь за професією, видом занять, соціальним або родинним станом, виконувати те, що властиве особі, названій твірною іменниковою основою, уподібнюватися до особи, окресленої такою основою» [Словотвір 1979: 51, 173]. До ядра цього семантичного класу передусім належать дієслівні транспозити, утворені від іменників на позначення видів занять, професій тощо за допомогою двох суфіксів *-ува-*, *-и-*, з-поміж яких перший є продуктивнішим: *бортник* – *бортникувати* (заст.), *бондар* – *бондарювати*, *вівчар* – *вівчарювати* (*вівчарити*), *гончар* – *гончарювати* (*гончарити*), *кравець* – *кравцювати*, *кухар* – *кухарювати* (розм.), *куховар* – *куховарити*, *лікар* – *лікарювати* (розм.), *мірошник* – *мірошникувати*, *писар* – *писарювати* (розм.), *скотар* – *скотарювати* (*скотарити*); *стельмах* – *стельмахувати* (*стельмашити*, рідко), *учитель* – *учителювати*, *тесля* – *теслювати*,

тесляр – теслярувати, чабан – чабанувати (чабанити), чоботар – чоботарювати, швець – шевцювати і под., наприклад: Батько з діда-прадіда кушнірує, обшиває гусятинців кожухами (М. Вінграновський); – Ми ще в Немирові разом учителювали, – вів далі Опанас Васильович (О. Іваненко); В он ту весну в сусідів у них на хуторах тесливали з Обухівки, і Тихін з ними – хату будували (А. Головка); Гергелик <...> розвів таку канцелярію, ніби писарював не в партизанському загоні, а в якійсь мирній установі (Ю. Збанацький); Ні, не буде й хлібороба з тебе. <...> Ну, спробуємо ще стельмахувати! (С. Васильченко); – Вже стільки літ суддюю у Полтаві, – сказав суддя (Л. Костенко); Гриць і майструє, і бондарює, і фурманує, в промисловця в лісі робить (С. Чорнобривець). Такі дієслова в дослідників викликають зацікавлення передовсім тому, що дають змогу довідатись про життя українців, їхні професії, вид занять, організацію господарської діяльності тощо [Городенська 2010а: 355–356].

Здатність до завершення дієслівної морфологічної транспозиції також виявляють іменники, що позначають соціальний стан, адміністративно-управлінські посади, рід служби та ін.: *козак – козакувати (заст.), отаман – отаманувати (отаманити, зрідка), гетьман – гетьманувати (іст.), полковник – полковникувати (розм.), сотник – сотникувати, гайдамака – гайдамакувати (іст.), голова – головувати, начальник – начальникувати (розм.), сторож – сторожувати (сторожити), старшина – старшинувати, ватажок – ватажкувати (розм.), війт – війтувати і под. З-поміж аналізованих значне зацікавлення становить низка відіменникових дієслів, а саме: *козакувати, отаманувати, гетьманувати, полковникувати, сотникувати* та ін., що відбивають різні соціальні стани українців і пов'язані з певною добою в історії України – козаччиною.*

Відіменниковий дієслівний морфологічний транспозит *козакувати*, що в своєму основному значенні маркований у сучасних українських словниках як застаріле слово, означає «бути козаком» – вільною озброєною людиною, яка жила на півдні України та брала участь у військових діях проти татарсько-турецьких та польських загарбників*: *Рік після того Дорош козакував чесно (Ю. Мушкетик); [Кайдан. – І. М.] <...> уже звик, отак і козакуватиме до старості, аж поки не одвезуть до козацького шпиталю або не складе на*

* Тут і далі тлумачення значень слів почерпнуто зі СУМ [СУМ 1970–1980].

Дикому Полі голови (Ю. Мушкетик). Характерно, що відіменникове дієслово *козакувати* у вторинному, похідному, значенні в сучасній українській мові є синонімом дієслова *парубкувати*, оскільки одне з кількох значень іменникової лексеми *козак* – «парубок, юнак» набуло в українській ментальності позитивного конотативного забарвлення: *Чи ви напители собі яку службу, чи й досі козакуєте та бурлакуєте?* – *спитав в Кованька Дунін-Левченко* (І. Нечуй-Левицький). Поява вторинного значення свідчить про глибші семантичні перетворення, які кваліфікуємо як зміни семантичного порядку, що можливі в межах морфологічного ступеня відіменникової дієслівної транспозиції.

Відіменникове дієслово *гетьманувати* в сучасних тлумачних словниках зафіксоване з ремаркою історизм і означає «бути гетьманом» – виборним ватажком козацького війська Запорізької Січі, а в XVII–XVIII ст. – начальником козацького війська та верховним правителем України: *Волею повсталих події висунули наперед Косінського з його реєстровцями і він гетьманував* (І. Ле); *Небагато Барабаш, гетьман молодий, гетьманував...* (Усна народна творчість).

Відіменниковий дієслівний транспозит *отаманувати* (*отаманити*, зрідка) має семантику «виконувати обов'язки отамана», «бути отаманом», що спочатку означало «бути виборним або призначеним ватажком козацького війська», а пізніше, в XVII–XVIII ст. – «бути представником козацької адміністрації в населених пунктах України», наприклад: *Нехай отаманує хтось молодший, в кого серце гарячіше, мисль гостріша і рука несхибніша* (Ю. Мушкетик); *Самійле, ти там отамануй* (Ю. Мушкетик). Цікаво, що аналізована дієслівна лексема в сучасній українській мові набула семантики «верховодити у чому-небудь», наприклад: *Хто на Гудзевій улиці отаманує, улицю водить?* (П. Мирний); *Отаманує наша Галочка над дівчатами, виганяє на панцину* (Г. Квітка-Основ'яненко).

Відіменникове дієслово *полковникувати*, марковане в сучасних тлумачних словниках як розмовне, має семантику «бути полковником». Одне із значень лексеми *полковник* – «особа, що в XVII–XVIII ст. в Україні очолювала полк – адміністративно-територіальну та військову одиницю», напр.: – *Отож і судилось мені <...> полковникувати в Мирославі* (О. Ільченко).

У відіменникового дієслівного морфологічного транспозита *сотникувати* значення «виконувати обов'язки сотника», «бути сотником», означало «бути особою, яка очолювала сотню і яку спочатку обирали козаки, а згодом призначав гетьман або цар», «бути особою, що очолювала сотню в давньоруському війську» або «бути особою офіцерського чину в козачих військах дореволюційної Росії та кінноті періоду громадянської війни», наприклад: [Іван Сірко. – І. М.] <...> **сотник**... (→ **сотникує**) (Ю. Мушкетик).

До цієї семантичної групи також варто зарахувати відіменникові дієслівні морфологічні деривати: *наймит* – *наймитувати*, *наймичка* – *наймичкувати*, *батрак* – *батракувати*, *старець* – *старцювати*, *жебрак* – *жебракувати* (розм.), *злидар* – *злидарювати* та ін., які характеризують осіб відповідно до умов прийняття їх на роботу, а також визначають їхнє матеріальне становище, дають змогу пізнати невилітницьке життя українських селян за часів кріпацтва тощо, напр.: *Опанас Трубенко* <...> *замолоду років зо два батракував у Фальцфейна в Каховці*... (О. Довженко); *Свир* <...> *наймитував по панських економіях* (П. Панч); *Хто змолоду балує, той під старість старцює* (Усна народна творчість).

Ядро аналізованого семантичного класу поповнюють дієслівні транспозити, утворені від іменників на позначення: 1) родинного та вікового станів осіб: *баба* – *бабувати* (заст.), *вдова* (*удова*) – *вдовувати* (*удовувати*), *дівка* – *дівувати* (*дівочити*, діал.), *парубкувати* (*парубочити*, діал.), *сирота* – *сиротувати* (розм.), напр.: *Ти вже виросла нівроку, уже й дівувала* (Т. Шевченко); *Я ще, мамо, не виросла, ще не дівувала* (Т. Шевченко); *Сього чоловіка всі поважали змолоду. Як парубкував, поведе чорними бровами – дівчата сохнуть і дуріють* (Марко Вовчок); *...він цій Шпачисі хоч чарку піднесе. За те, що бабувала. Що пуп зав'язала серед такого страхіття!*.. (О. Гончар); 2) людей за зовнішніми чи внутрішніми ознаками – позитивними або негативними: *блазень* – *блазнювати* (2 знач. перен., зневажл.), *господар* – *господарювати* (*господарити*, діал.), *гультяй* – *гультяювати*, *звідник* – *звідникувати*, *зłodій* – *зłodіювати*, *ледар* – *ледарювати*, *пан* – *панувати*, *розбишака* – *розбишакувати* (розм., рідко), *скнара* – *скнарувати* (*скнарити*), *хазяїн* – *хазяйнувати*, *шахрай* – *шахраювати* та ін., наприклад: *Люди не ледарюють, та голова й спуску не дає ледарям* (О. Копиленко); – *Вас тільки чотири на все село й є, що день у день п'єте, гуляєте, розбишакуєте* (П. Мирний); *От такий він спідсподу. Крутиться,*

метушиться, обманює всіх, шахраює (А. Хижняк). За спостереженнями учених, деякі з аналізованих відіменникових дієслівних дериватів, а саме: *господарювати, хазяїнувати, панувати* – ще в українській мові XIV – XVIII століть утратили свою первісну семантику «бути господарем», «бути хазяїном», «бути паном». У сучасній українській мові вони зафіксовані зі значеннями «вести добре господарство», «мати владу над ким- або чим-небудь» та ін. [Штанденко 2008: 126], напр.: *Будеш, батьку, панувати, поки живуть люди, поки сонце в небі сяє тебе не забудуть* (Т. Шевченко); *Тут уже лев господарює* (Усна народна творчість); *Годиною пізніше він уже господарював у роті* (О. Гончар); [Мартин. – І. М.] <...> *на хуторі господарив сам, у селі стара мати Домаха заправляла* (У. Самчук). Лексичні значення твірних іменників зазнали своєрідних видозмін у семантиці відіменникових дієслівних морфологізованих дериватів, що засвідчує послаблення семантичних зв'язків між похідними та твірними лексемами.

До ядра аналізованого семантичного класу також зараховуємо дієслівні транспозити, що вказують на стосунки з людьми, оточенням, які названі твірними основами іменників зі значенням певних осіб тощо: *гість – гостювати, кум – кумувати, подруга – подругувати* (розм.), *товариш – товаришувати, ворог – ворогувати, приятель – приятелювати, староста – старостувати, батько – батькувати* (розм.), *боярин – бояринувати* (етн.), *дружка – дружкувати* (заст.), *свашка – свашкувати* (заст.) та ін., напр.: *Колись у Парижі у 1848 році він з нею навіть приятелював* (О. Іваненко); *Він приятелював із видатними людьми Європи, такими, як Стендаль, бував не раз у Веймарі в Гете* (О. Іваненко); *...Володимир остаточно повірив: гостював тут, у нього, справді Вітер, чарівний навійло-характерник* (В. Шевчук); *Вони значно старші за Володька і товаришують з ним тільки тому, що він часто помагає їм у школі* (У. Самчук).

З-поміж таких лексем особливе зацікавлення викликають відіменникові дієслівні морфологічні транспозити *бояринувати, дружкувати, старостувати, свашкувати*, які в своїх основних або похідних значеннях мають безпосередній стосунок до українського весільного обряду. Зокрема, відіменниковий дієслівний транспозит *бояринувати* має ремарку етнографізм і означає «бути боярином» – товаришем молодого (жениха), який є головним розпорядником на весіллі. Відіменникова дієслівна лексема *дружкувати*, що маркована

в сучасних словниках як застаріла, має значення «бути дружкою» – дівчиною, яка на запрошення молоді бере участь у весільному обряді, або «бути дружком» – одруженим чоловіком, що на запрошення родичів жениха є головним розпорядником весілля: *[Менша дружка (виступає й співає до дружка):]* Тобі, дружку, **не дружкувати**, Тобі, дружку, панувати (І. Нечуй-Левицький). Друге значення відіменникового дієслівного транспозита *старостувати* – «бути старостою», тобто тим, хто сватає жениха нареченій або, навпаки, наречену женихові, напр.: *[Гаврило:]* Скільки літ **старостую**, а ні разу без рушника не вертався (М. Кропивницький). І насамкінець, відіменниковий дієслівний транспозит *свашкувати* має значення «бути свашкою», тобто жінкою, яка, добре знаючи весільні обряди, порядкує на весіллі. Крім того, він також уживається із семантикою «бути жінкою, яка організовує сватання», наприклад: *Венера все свашкує, Енеєчка свого муштрує, Щоб він з ума Дидону звів* (І. Котляревський). Морфологізація відіменникових синтаксичних транспозитів дала поштовх до розвитку на основі первинних вторинних, похідних, значень, що свідчить про зміни, глибші від тих, які властиві для морфологічного ступеня транспозиції. Семантичні зрушення такого зразка сигналізують про чітко не виражену перехідність від морфологізованої до семантичної стадії перетворень, їх можна диференціювати лише в контексті.

Низка дієслівних транспозитів, утворених від іменників – назв професій, роду занять тощо, має спільнокореневі пари на *-ува-/-и-* з однаковою семантикою: *вівчарювати – вівчарити, скотарювати – скотарити, скнарювати – скнарити, сторожувати – сторожити*, і под. В українській мові також подибуємо спільнокореневі відповідники на *-ува-/-і-*: *удовувати – удовіти, сиротувати – сиротіти*, що є подібними, але не тотожними за значеннями.

Цікавими з погляду творення є відіменникові дієслівні морфологічні транспозити, що виникли на ґрунті дієслівно-іменникових сполук унаслідок редукації дієслівного компонента й заміни його суфіксом *-и-* та постфіксом *-ся*: *народжувати жереб'я → жеребитися; народжувати теля → телитися; народжувати поросят → пороситися; народжувати щеня → щенитися* та ін. Аналізовані компоненти зберегли найменування процесів народження дітей у тварин, які були в селянських господарствах.

До периферії семантичного класу відіменникових дієслівних морфологічних транспозитів, утворених від іменників – назв істот за

допомогою суфікса *-i-*, належать лексеми, що мають значення «поводитися, робити так, як тварини, птахи або надприродні істоти, названі твірною основою» і найчастіше є okazionalizмами. Так, відіменниковий дієслівний транспозит *звірити* має значення «уподібнюватися до звіра за лютістю, жорстокістю»; *сатаніти* (розм.) – «бути подібним до сатани за злістю, лютістю, скаженістю тощо», напр.: *Напившись, [грек. – І. М.] звірів, очі його робилися червоними, як у роздратованого гарячим залізом барана...* (Г. Тютюнник); *Олександра сатаніла. Її дратувало мовчання Настине* (М. Коцюбинський). Сюди також зараховуємо дієслова із семантикою «ставати подібним до предмета, названого іменниковою твірною основою».

Відіменникові дієслова *дубіти, каменіти* тощо позначають набуття відповідних властивостей предметів. Зокрема, ознака твердості, міцності дуба, каменю стосовно людини сприймається як втрата нею здатності рухатися, застигати в якому-небудь положенні від страху, захоплення, розгубленості тощо, напр.: *Юра повертається, щоб мерщій бігти назад. І ноги дубіють від жаху* (Ю. Смолич).

Відіменникові дієслівні транспозити *полотніти, попеліти* набули поширення в українській мові передовсім зі значенням «ставати блідим, білим як полотно, набувати попелястого кольору, ставати сірим», напр.: *Лице його то полотніло, то наливалося кров'ю* (П. Мирний); *Бордові хмари попеліли, тьмарились* (Г. Тютюнник). Ознака блідого, сірого кольору послугувала також для вираження стану хвилювання, гніву, обурення тощо, наприклад: *Оля попеліє: – Ти <...> хочеш маму обманювати? Вже до цього в тебе дійшло?* (І. Вільде); *Часто-густо він закушував губи, щоб не розпалитися гнівом. То полотнів, то червонів* (Ю. Шовкопляс).

На периферії аналізованого семантичного класу також перебувають відіменникові дієслова, що позначають уподібнювання за відповідними ознаками до істот або предметів: *в'юнитися, гадючитися, комашитися* та ін. «Одні з них, – за міркуваннями К. Г. Городенської, – мають знижене стилістичне забарвлення (*костричитися, деркачитися*) і слугують для негативної характеристики людини, інші вживають для образної характеристики кого-, чого-небудь (*гадючитися, в'юнитися, лопушитися*)» [Городенська 2010а: 362]. Характеризований словотвірний тип

відіменникових дієслівних транспозитів, утворений за допомогою суфікса *-и-* та постфікса *-ся*.

До периферії цього семантичного класу також варто зарахувати відсубстантивні дієслівні префіксально-суфіксальні утворення на зразок *збюрократити, зміщаніти, знімчіти, обараніти* (розм., рідко), *побараніти* (розм.) та ін., що вказують на набуття ознак людей або тварин, названих іменниковою твірною основою. Ці дієслівні транспозити належать до одного із трьох малопродуктивних словотвірних типів, утворених за допомогою префіксів *з-, о-, по-* та суфікса *-і-*.

Відіменникові дієслівні транспозити на позначення найменувань взаємовідношень та зв'язків, що притаманні родинному життю людей, або почуттів, які вони виявляють до інших, перебувають також на периферії аналізованих дієслівних лексем і характерні переважно для розмовного мовлення. Вони утворюються за одночасного приєднання суфікса *-а-* (зрідка *-и*) та постфікса *-ся*: *брататися, родичатися* (розм.), *родатися* (діал.), *куматися* (розм.), *сестритися* та ін., наприклад: *Братався друг, як з братом брат, Від Приазов'я до Карпат* (А. Малишко); *Дуже не хотілося Матвієві втручатися в сердечні справи сина, а родичатися з Гузирами – ще дужче* (С. Чорнобривець). Частина аналізованих відіменникових дієслівних транспозитів зазнала глибших семантичних перетворень. Наприклад, у дієслівної лексеми *родичатися* на основі первинного значення «вступати в родинні стосунки, зв'язки з ким-небудь» виникли вторинні значення «підтримувати родинні стосунки, зв'язки, визнавати спорідненість із ким-небудь» та «перен. Ставати кому-небудь близьким, рідним звичками, поглядами і т. ін.; зближуватися з кимсь», напр.: *Пан Безобразов <...> ні з ким із рідних тьоті Домахи не родичався* (П. Панч); *Може, й тому призначають сторонню людину, щоб не родичався з нашим братом?* (І. Ле). Для аналізованих дієслівних лексем характерна чітко не виражена перехідність від морфологізованої до семантичної стадії перетворень.

З російської мови на український ґрунт були перенесені деякі невластиві українській мові словотвірні типи суфіксальних дієслів, що звичайно суперечило сформованим традиціям і способам творення таких дієслів в українській мові [Городенська 2010а: 362]. Це передовсім стосується словотвірного типу відіменникових дієслівних морфологічних транспозитів із суфіксом *-нича-*, що виражає словотвірне значення «бути тим, кого визначає твірна

іменникова основа» [Сопоставительная 2003: 153], наприклад: *ловеласничати* (розм.), *дипломатничати* (розм.) тощо, наприклад: – *Треба було дипломатничати з кримцями* (Ю. Яновський). Якщо відсубстантивні дієслова постали від твірних іменникових основ, у складі яких був суфікс *-ник-*, то згадане словотвірне значення передає дієслівний суфікс *-а-*: *паломничати* та ін.

Другий семантичний клас відіменникових дієслівних морфологічних транспозитів пов'язаний з іменниками – назвами предметів. Це передовсім відсубстантивні дієслова, утворені від іменникових основ на позначення знарядь і засобів праці за допомогою трьох словотворчих суфіксів *-ува-*, *-и-* та *-а-*: *боронувати*, *коткувати*, *сапувати*, *свердлувати*; *косити*, *ралити* (діал.), *мотичити* (рідко), *свердлити*; *сапати*, *пиляти*, *путати* та ін. Частина з аналізованих дієслівних утворень належить до сільськогосподарської термінологічної лексики і має безпосередній стосунок до тих знарядь та засобів, якими користувалися наші предки для обробітку землі в різні історичні періоди. Одні вчені визнавали відіменниковий різновид словотвірної похідності частини з цих дієслів [Возний 1981: 35; Словотвір 1979: 181; Вихованець 1988: 116–117; 2004: 292], інші – тільки зіставляли дієслова зі співвідносними іменами [Авилова 1951] або кваліфікували їхні відношення як взаємно однозначні [Мейє 1951].

В українській мові наявні регулярні словотвірні співвідношення з однаковою семантикою на зразок *свердлувати* – *свердлити*, *сапувати* – *сапати* тощо. Синонімічні дієслівні утворення із суфіксом *-и-*, за спостереженнями дослідників, мають вужчу сферу функціонування, ніж дієслівні деривати з суфіксом *-ува-* [Возний 1981: 28]. Словотвірний тип відіменникових дієслів, утворений за допомогою суфікса *-а-*, у сучасній українській мові малопродуктивний [Возний 1981: 102].

До ядра аналізованого семантичного класу також належать дієслівні морфологічні транспозити, утворені за допомогою словотворчих суфіксів *-ува-* та *-и-* від твірних іменникових основ на позначення речовини, матеріалу, призначеного для покривання чогось, обробляння поверхні чого-небудь тощо: *бальзамувати*, *бронзувати*, *ваксувати*, *вапнувати* (2 знач.), *воскувати*, *цементувати* (2 знач.); *вапнити*, *вощити*, *вохрити*, *золотити* (1 знач.), *сріблити* (1 знач.), *крохмалити*, *смолити* та ін. Дієслівні словотвірні типи із суфіксами *-ува-* та *-и-*, що виражають указані словотвірні значення, у

сучасній українській мові належать до найбільш продуктивних. Дієслова такого зразка утворюють спільнокореневі пари лише зрідка. Важливо зауважити, що первинні значення деяких відіменникових дієслівних транспозитів, зокрема *золотити*, *сріблити* «покривати золотом, сріблом», послугували для виникнення вторинних, іноді навіть переносних значень «освітлюючи, надавати чому-небудь золотистого кольору, відтінку» і «перен. Робити привабливим, прикрашати»; «надавати чому-небудь кольору і блиску срібла (про іній, світло місяця і т. ін.)» і «перен. Робити сивим», наприклад: *...сонечко гай золотило...* (Т. Шевченко); *...його власні мислі та думи золотили перед ним увесь світ* (І. Франко); *Проміння краплі сріблить дивно І сяє на листках* (М. Рильський); *Сивина все більше й більше сріблила волосся на його голові* (С. Скляренко). Аналізовані вторинні, похідні, значення свідчать про послаблення семантичних зв'язків між вихідними іменниками та похідними дієсловами, що дає змогу говорити про розвиток власне-дієслівного семантичного потенціалу.

На цікаві міркування про дериваційні особливості дієслів, що постали від іменників – назв предметів, натрапляємо в сучасних граматичних описах [Вихованець 1988: 116-117; 2004: 292]. За спостереженнями українських граматистів, на дієслівні морфологічні транспозити найчастіше перетворюються іменники, передбачені семантико-синтаксичною валентністю вихідних дієслів. Це зазвичай іменники на позначення знарядь та засобів дії: *обробляти бороною* → *боронувати*; *обробляти дисками* → *дискувати*, *покривати асфальтом* → *асфальтувати*, *покривати золотом* → *золотити* та ін. Такі похідні дієслова, на переконання І. Р. Вихованця, перебувають «на межі між морфологізованим і семантичним виявом відіменникової вербалізації» [Вихованець 1988: 116]. Вони виникли на основі дієслівно-іменникових сполук унаслідок редукції дієслівного компонента, заміщення його дієслівним суфіксом, що приєднався до іменникового кореня. За таких умов орудний відмінок формує кореневу морфему похідного дієслова, а суфікс сигналізує про предикатний характер дієслівної лексеми, що дає змогу членувати відіменникові дієслівні морфологічні транспозити «на дві чітко відмежовані частини: лексичну, репрезентовану вихідним іменником, і граматичну, представлену дієслівним суфіксом, який вказує на дієслівний характер слова, а отже, на семантику дії і

пов'язані з нею типові формально-синтаксичні та семантико-синтаксичні функції» [Вихованець 1988: 116–117].

За нашими спостереженнями, схожим можна вважати спосіб творення відіменникових дієслівних транспозитів *снідати, обідати, вечеряти* та ін., які позначають дії, пов'язані зі споживанням їжі в різні пори доби: *споживати сніданок* → *снідати, споживати обід* → *обідати, споживати вечерю* → *вечеряти* та ін. Утворення цих дієслівних дериватів на основі дієслівно-іменникових сполук стало можливим завдяки редуції дієслова й заміни його суфіксом *-а-*, що приєднався до іменника зі значенням об'єкта як кореневої морфеми.

Здатність до подібних перетворень виявляють також займенники, зокрема ті, що супроводжують дієслова дії як валентно залежні актанти в семантико-синтаксичній функції об'єкта дії: говорити, повторювати «я» → *якати*; звертаючись до кого-небудь, казати «ви» або «ти» → *викати, тикати*; говорити, питати «хто» → *хтокати*; ставити питання «що» → *щокати* та ін. Зазначені дієслова утворені за допомогою суфікса *-ка-*. Вони належать до розряду емоційної лексики, призначеної для вираження поваги або зневаги, непошани до когось тощо. Сфера їхнього функціонування – розмовне мовлення: [Лукія:] *За тобою інша плакатиме.* [Василь:] *Що-о?* [Лукія:] *Не щокай* (М. Кропивницький); – *А ти хто такий? – прикидаючись незнайком, запитав Дорош.* – *Прошу не тикать.* Я – голова сільради (Г. Тютюнник); [Гапка:] *Я... Я...* [Захарко:] *Годі якати!* Путнішого нічого не виггадаєш (М. Кропивницький); [Оксана:] *З якої ж це речі мені **викаєш**? Чи я тобі тітка, чи дядина?* (М. Кропивницький).

Кільком дієслівним лексемам дослідники надають статусу полімотивованих, оскільки вони одночасно співвідносні з твірною іменниковою основою із суфіксом *-ник-* або без цього суфікса, а також із прикметниковою основою, що дало змогу виокремити в них залежно від зазначених твірних основ дієслівні суфікси *-а-*, *-нича-* та *-ича-*, пор.: *моднич-а-ти* («бути модником»), *мод-нича-ти* («іти услід за модою, дотримуватися моди»), *модн-ича-ти* («бути модним»); *розбійнич-а-ти* («бути розбійником»), *розбій-нича-ти* («вдаватися до розбою»); *лібераль-нича-ти* («бути лібералом, поводитися як ліберал»), *ліберальн-ича-ти* («бути ліберальним») [Городенська 1981: 42–43; 2010а: 362].

У граматичній системі української мови наявні співвідносні пари відіменникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів із відіменниковими дієслівними морфологізованими утвореннями, пор.:

Будеш у поході при мені – товмачем, а також <...> кухарем, доглядатимеш коней (В. Малик) і *Будеш у поході при мені – товмачем, кухарюватимеш, доглядатимеш коней; І я був козаком...* (Ю. Мушкетик) та *І я козакував*. Проте більшість вербалізованих іменників зазнають лише синтаксичного уподібнення до дієслів, оскільки «порівняно із синтаксизацією морфологізація дієслівної позиції менш продуктивна» [Вихованець 1988: 119]. Синтаксично вербалізовані іменники та дієслова, утворені внаслідок морфологічної транспозиції, мають споріднену семантику, проте відрізняються способом вираження частиномовних граматичних категорій, а також семантико-синтаксичними і формально-синтаксичними функціями. Характерно, що дієслівні категорії часу, способу тощо предикативно зафіксовані іменники передають не самостійно, а за допомогою аналітичних синтаксичних морфем-зв'язок або морфем-напівзв'язок, відповідні ж дієслівні морфологічні деривати ці дієслівні категорії реалізують власним графемним складом, за допомогою закінчень, тобто синтетично.

Відіменникові дієслівні морфологічні транспозити в семантико-синтаксичній структурі речення заступають позиції предикатів стану або предикатів дії. Похідні дієслівні компоненти із семантикою стану на зразок *учителювати, мірошникувати, парубкувати, козакувати* і под. становлять окремий різновид предикатів стану, дериваційною базою яких стали іменники на позначення людей за професією, видом занять, соціальним становищем тощо. Їм властивий переважно такий самий валентний актантний потенціал, що й вихідним синтаксично вербалізованим іменникам. У типових виявах відіменникові дієслівні морфологічні транспозити із семантикою стану, як і їхні вихідні компоненти, належать до одновалентних сполук, оскільки відкривають лише одну залежну актантну позицію – лівобічну семантико-синтаксичну позицію суб'єкта стану, морфологічно експліковану називним відмінком, пор.: *Свир <...> наймитував...* (П. Панч) і *Свир був наймитом; ...він [Косінський. – І. М.] гетьманував* (І. Ле) і *Він був гетьманом*. Специфіка предикатів стану в їхній сполучуваності з актантом у семантико-синтаксичній позиції суб'єкта, маркованій звичайно назвами істот, переважно осіб: *Богданко козакує* (Василь Шевчук); [*Шпачиха. – І. М.*] *<...> бабувала* (О. Гончар); *...лев господарює* (Усна народна творчість). Важливо зауважити, що в граматичній системі української мови також співіснують як синонімічні реченнєві побудови на зразок *Він*

працював учителем і Він учителював, порівняльний аналіз яких засвідчує кореляцію ознак динамічності / статичності, що мають безпосередній вплив на рівень активності актанта в семантико-синтаксичній функції суб'єкта. Низька «концентрація» цієї ознаки пов'язана зі зниженням валентних актантних потужностей аналізованих відіменникових дієслівних морфологічних транспозитів, що утворюють мінімальні, проте достатні з семантичного та формального погляду структури, у яких йдеться не про конкретну дію, а про кваліфікацію, характеристику суб'єкта. Таке семантично елементарне речення, сформоване одновалентним предикатом стану, виявляє співвідносність із власне-формально-синтаксичним різновидом елементарного простого речення, складниками якого є лише необхідні з формального погляду головні члени речення, тобто предикативний мінімум.

Відіменниковим дієслівним морфологічним транспозитам із семантикою дії на зразок *боронувати, коткувати, ралити* і под., що виникли на основі дієслівно-іменникових сполук, на відміну від вихідних предикатів дії притаманний нижчий рівень активності, оскільки в типових виявах вони не передбачають правобічного актанта в семантико-синтаксичній позиції об'єкта, а орієнтовані лише на активного виконавця дії – суб'єкта. Так, у реченнєвій конструкції *Батько боронує* відіменниковий дієслівний морфологічний транспозит виражає дію узагальнено, за семантичним наповненням він подібний до дієслів абсолютивної семантики, що поєднуються лише із суб'єктом і належать до ситуативно одновалентних одиниць⁴⁰. Необов'язковість наявності актанта в семантико-синтаксичній функції об'єкта пов'язана з нейтралізацією семантичних компонентів дії, «абсолютизацією» дієслівної ознаки. За таких і подібних умов речення стає абстракцією, яка співвідносна з конкретними діями, проте не збігається з ними. Своєрідність семантики таких конструкцій дає змогу науковцям «говорити про перехідні зони між предикатами дії та предикатами стану» [Вихованець 1992: 95].

Для деяких відіменникових предикатів дії на зразок *золотити, сріблити* та ін. характерна двовалентна актантна потужність. Двомісність валентної рамки зумовлена особливостями їхньої семантики. Крім лівобічної семантико-синтаксичної позиції суб'єкта, що позначає активного виконавця дії, такі предикати прогнозують правобічну позицію об'єкта – компонента, на який спрямована дія,

наприклад: *Ювелір золотив прикраси; Сивина <...> сріблила волосся...* (С. Скляренко). Отже, такі предикати дії орієнтовані на два актанти – лівобічний суб'єктний і правобічний об'єктний, кожному з яких притаманне специфічне семантичне наповнення та морфологічне оформлення. Вони вступають у змістовий зв'язок із певними семантичними класами іменникових лексем. У семантико-синтаксичній позиції суб'єкта перебувають компоненти на позначення істот, що є активними виконавцями дії. За переносного вживання аналізованих предикатів дії суб'єктна функція закріплена за субстанційними синтаксемами – назвами неістот. Семантико-синтаксична позиція об'єкта маркована зазвичай іменниковими компонентами – назвами предметів.

У структурі семантично елементарного речення лівобічний та правобічний актанти позначають реальну предметність і мають облігаторний вияв. Актант у семантико-синтаксичній функції суб'єкта, який перебуває у валентній рамці двовалентних відіменникових дієслівних транспозитів із семантикою дії, має таке ж саме формальне вираження, що й суб'єктний актант, зумовлений валентним потенціалом одновалентних відіменникових дієслівних транспозитів, оскільки центральну зону його морфологічної експлікації становить називний відмінок. Морфологічний діапазон об'єктного актанта, за рахунок якого розширено валентну рамку двовалентних відіменникових дієслівних морфологічних транспозитів на позначення дії, незначний. У зону правобічної валентності цих предикатів потрапляє найчастіше знахідний безприйменниковий відмінок, який у граматичній структурі української мови кваліфікують як спеціалізований відмінок об'єкта [Вихованець 1992: 119]. З формально-синтаксичного погляду двовалентні відіменникові дієслівні транспозити структурують розширений різновид елементарних простих речень, у яких поряд із головними членами речення функціонують другорядні члени речення, які прийнято тлумачити не з семантико-синтаксичного, а формально-синтаксичного погляду, відповідно до предикативного та підрядного зв'язків. Валентним потенціалом аналізованих предикатів передбачено розширену трикомпонентну підметово-присудкову конструкцію з одним правобічним керованим другорядним членом речення. Інші компоненти простого речення не зумовлені валентною актантною деривацією предикатів і слугують для його семантичного ускладнення, наприклад: *Вечірнє сонечко гай золотило...*

(Т. Шевченко). У структурі такої ускладненої конструкції вирізняємо основне (немодифіковане) елементарне просте речення і компонент синтаксемної природи, витворений з іншого вихідного елементарного простого речення.

Отже, процес морфологічного завершення відіменникової дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції складний і вибірковий. Він зумовлений особливостями семантики синтаксично вербалізованих іменників та обмеженим потенціалом дериваційних афіксальних засобів. Здатність до другого етапу частиномовної транспозиції виявляють передовсім предикативно зафіксовані іменники – назви професій, видів занять, уподобань, родинного й соціального становища, знарядь та засобів праці тощо. З-поміж афіксальних засобів найбільшу продуктивність виявляє дієслівний суфікс *-ува-*. Меншу продуктивність у творенні відіменникових дієслівних морфологічних транспозитів має суфікс *-и-* і незначною продуктивністю наділені інші афіксальні засоби: суфікс *-а-*, суфікс *-а-* та постфікс *-ся*, суфікс *-и-* та постфікс *-ся*.

РОЗДІЛ 4

СТУПЕНІ ВІДЧИСЛІВНИКОВОЇ ДІЄСЛІВНОЇ ТРАНСПОЗИЦІЇ

4.1 Відчислівникова дієслівна аналітична синтаксична транспозиція

4.1.1 Зв'язкові компоненти – складники відчислівникової дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції

У мовознавчих дослідженнях попередніх десятиріч майже не акцентовано на особливостях поєднання числівників зі зв'язковими компонентами, які формують складений іменний присудок. Це, очевидно, було зумовлено тим, що числівниковий різновид основної частини іменного складеного присудка пов'язували передовсім із підметом у формі номінатива [Пискун 1972: 13; Вінтонів 1997: 20; 1997а: 24–30]. І лише в новітніх студіях, що порушують проблеми предикатів кількості та їхньої реченнєвотвірної здатності, вслід за І. Р. Вихованцем [Вихованець 1992: 110–111], почали оперувати поняттям числівниковий складений присудок двоскладного речення з підметом у нетиповій для нього формі родового відмінка та типовій формі називного відмінка (див.: [Городенська 2004: 371; 2010: 100; Попович 2002а: 50–51; Косенко 2009: 81–84]), що дало змогу виявити специфіку в уживанні аналітичних синтаксичних морфем-зв'язок та морфем-напівзв'язок, пов'язану з їхніми спільними та відмінними тенденціями функціонування, з'ясувати проблему співвідношення зв'язкових компонентів із різними типами семантичних предикатів, вирізнити серед інших частиномовних переходів відчислівниковий різновид дієслівної синтаксичної транспозиції.

З аналітичних синтаксичних морфем-зв'язок лише дві: *бути і становити* виявляють здатність транспонувати числівник у формально-синтаксичну позицію дієслова. Різні форми морфеми-зв'язки *бути* поєднують предикативний числівник або предикативно вжиту числівниково-іменникову сполуку з підметом як у формі родового, так і називного відмінків, визначаючи кількість кого- або чого-небудь, а також указуючи на кількісний вияв чого-небудь тощо, напр.: [Коней. – І. М.] *шестеро*... (В. Малик); ...*їх* [невідомих. – І. М.] *було п'ять*... (У. Самчук); *Їх* [козаків. – І. М.] *було* <...> *тридцять*–

сорок (Ю. Мушкетик); *Курчат – 50 штук*; *Будинків буде два*; *Доза – 7–8 крапель*; ...*прийнятний термін життя споруд 100 років* («Коментарі», 2012). Імплицитна форма вираження теперішнього часу вирізняє морфему-зв'язку *бути* з-поміж інших зв'язкових компонентів.

Характерно, що аналітична синтаксична морфема-зв'язка *бути* сполучає предикативний числівник із підметом у нетиповій для нього формі – родовому відмінку: *Гунів було шестеро* (В. Малик); ...*тепер нас четверо*... (Л. Костенко); *Запорожців – троє, а сердюків – десятеро* (Ю. Мушкетик); *Міщан <...> двадцять тисяч*... (Ю. Мушкетик); ...*їх [експортерів. – І. М.] небагато* («Тиждень», 2012); ...*інститутів багато* («Тиждень», 2012). Ці реченнєві конструкції належать до двоскладних елементарних. Аналізована зв'язка також може поєднувати предикативно вжиту числівниково-іменникову сполуку, до складу якої входить числівник та іменник вимірювальної семантики, з підметом у типовій і нетиповій для нього морфологічній формі: *Вічнозелене хвойне дерево 10–20 метрів заввишки* (Т. Станкевич); ...*вартість українських інвентарних вагонів <...> близько 20 доларів США на добу*... («Коментарі», 2012); *Висота куща [вересу звичайного. – І. М.] – 30–60 см* (Т. Станкевич); ...*загальна довжина магістралі <...> понад 15 км*... («Коментарі», 2012); [*Полотна. – І. М.*] *три сувої* (Ю. Мушкетик); *Дітей – 50 осіб*; *Зерна – 3 кілограми*; *Тканини – 10 метрів*. Такі реченнєві побудови зараховано до двоскладних неелементарних. Позицію предикативних числівників також можуть заступати предикативні прислівники із семантикою достатньої або недостатньої кількості: ...*страждань було досить для нього* (П. Загребельний); [*Універсалів. – І. М.*] *з мене досить*... (В. Шкляр); *Всього в нас обмаль, тільки боргів багацько!* (Ю. Винничук); *Чоловіків обмаль*... (Л. Денисенко); іменники, що набувають значення «надзвичайно багато» або «надзвичайно мало»: ...*братчиків жменька*... (Р. Іванчук); *Сліз – море*; *Проблем – океан*; *Людей – сила* та ін.

Аналітична синтаксична морфема-зв'язка *становити* та предикативно вжита числівниково-іменникова сполука утворюють неподільну цілісність: *Приріст прямих закордонних інвестицій в Україну 2011-го становив 4,56 мільярдів доларів*... («Тиждень», 2012); ...*російський ВВП становить близько 1 % світового* («Тиждень», 2012); *Загальна площа підземних вод становить 10 % площі*

суходолу («Атлас вчителя»); *Валовий збір цукрових буряків (фабричних) становив майже 1,5 млн. тонн...* («Віче», 2012). Специфіка цієї морфеми-зв'язки в тому, що вона поєднує числівниково-іменникову сполуку з підметом у типовій для нього формі – називному відмінку, виражаючи граматичні значення третьої особи однини та множини теперішнього й майбутнього часу, а також значення трьох родів і множини минулого часу й умовного способу, пор.: *Вік окремих екземплярів [ягідного тису. – І. М.] становить 3 тисячі років* (Т. Станкевич); *...дохід ДП Шахтоуправління «Донбас» у 2010 році становив приблизно 800 млн. грн.* («Коментарі», 2012); *...експорт зернових становитиме 4,4 млрд. дол. у 2008 р.* («Дзеркало тижня», 2008); *Збитки становили 100 мільйонів гривень; Транспортний збір становив би три тисячі доларів США.* Подібно до морфеми-зв'язки *бути*, що в теперішньому часі зазвичай представлена імпліцитно, морфема-зв'язка *становити*, яка типово зафіксована у відчислівниковій дієслівній синтаксичній транспозиції, також може набувати нульового вираження, пор.: *За оцінками незалежних експертів, обсяг продажів продукції легкої промисловості в Україні становить близько 10 млрд. грн.* («Дзеркало тижня», 2009) і *За оцінками незалежних експертів, обсяг продажів продукції легкої промисловості в Україні – близько 10 млрд. грн.; Узимку добовий максимум опадів становить у середньому 7 мм* («Ґрунти Волинської області») і *Узимку добовий максимум опадів – у середньому 7 мм.* Зазначена морфема-зв'язка як складник відчислівникового різновиду дієслівної синтаксичної транспозиції засвідчена лише у двоскладному неелементарному реченні.

Аналітичні синтаксичні морфеми-напівзв'язки, що транспонують числівники (числівниково-іменникові сполуки) у формально-синтаксичну позицію дієслова, відповідно до можливості / неможливості їхнього поєднання з іншими частиномовними класами слів, розподіляємо на два типи. До першого типу належать морфеми-напівзв'язки, які поряд із числівниками переводять у позицію присудка одиниці інших лексико-граматичних класів слів – переважно іменники та прикметники. На відміну від інших частиномовних класів слів вони пов'язують предикативні числівники або предикативно вжиті числівниково-іменникові сполуки з підметом двоскладного речення у формі родового відмінка. Це насамперед

дієслівні морфеми-напівзв'язки *ставати / стати, лишатися / лишитися, залишатися / залишитися, зоставатися / зостатися, оставатися / остатися* та ін. Зокрема, морфема-напівзв'язка *ставати / стати* констатує про перехід до нового кількісного стану, набуття суб'єктом нової кількісної ознаки: *І стало вже ніби їх двоє...* (І. Багрянний); *Бійці заметались, і їх стало одразу дуже багато* (О. Гончар); *Пацієнтів на джиновому курорті стало ще більше...* (Т. Прохасько); *...з роками в його душі світлої барви ставало все менше й менше, а темної більше й більше ...* (Ю. Мушкетик); *...дівчат ставало <...> менше...* (В. Шевчук); *...та ставало їх [людей. – І. М.] більше...* (Р. Іваничук). Морфеми-напівзв'язки *лишатися / лишитися, залишатися / залишитися, зоставатися / зостатися, оставатися / остатися* вказують на збереження суб'єктом своєї кількісної ознаки або кількісного стану: *З восьмерих дітей нас двійко лишилося – я та Василь* (О. Іваненко); *...вона [мать. – І. М.] вже ніколи не повториться, й дуже мало їх [хвилин. – І. М.] у тебе лишилось* (В. Дрозд); *Сироватка не мав способу добратися до лазу, до якого ще лишалось аршинів зо два...* (Ю. Мушкетик); *[Листів. – І. М.] залишилось лише вісім...* (Р. Горак); *[Убитих. – І. М.] зосталося багато...* (П. Загребельний); *[Людей. – І. М.] від того «зводу» осталося тільки двоє...* (У. Самчук).

Другий тип формують морфеми-напівзв'язки, семантика яких сумісна тільки з кількісно-предметним значенням, що виражає предикативний числівник у сполученні з іменником вимірювальної семантики, тому з іншими лексико-граматичними класами слів вони не зафіксовані. Це передовсім широко вживані аналітичні синтаксичні морфеми-напівзв'язки *дорівнювати, налічувати, нараховувати*, а також обмеженіші в ужитку через свою маркованість дієслівні невластиві зв'язкові елементи *сягати / сягнути* та ін., що визначають кількісний склад кого-небудь або чого-небудь, тобто фіксують певну кількісну ознаку, наприклад: *...в РФ реєстраційний збір дорівнює 1 тисячі доларів...* («Віче», 2010); *Наша фракція налічує 11 осіб* («Хрещатик», 2010); *Експозиція виставки «Венеція – місто романтики» <...> налічує понад 80 світлин...* («Високий замок», 2011); *Наш регіон <...> нараховує понад 130 національностей...* («День», 2010); *Сьогодні Євросоюз нараховує 27 країн-членів, проте система його функціонування*

донині залишається тією, що була розроблена для 15 країн («Віче», 2010); ...остаточна цифра [китайського ВВП за 2011 рік. – І. М.] **сягатиме 7 трильйонів доларів США** – набагато більше, ніж у Японії («Тиждень», 2012); ...кількість бійців **сягала близько 5 тисяч...** («Український історичний журнал», 2009). Аналізовані морфеми-напівзв'язки поєднують лише предикативну числівниково-іменникову сполуку з підметом у формі називного відмінка в неелементарному двоскладному реченні. Характерно, що морфема-напівзв'язка *дорівнювати* подібно до форми власне-зв'язки *бути* сполучає предикативну числівниково-іменникову сполуку з підметом, вираженим предикатним іменником у формі номінатива, пор.: *У 2009-му її загальний прибуток дорівнював 10,7 млрд. євро* («Віче», 2011) і *У 2009-му її загальний прибуток – 10,7 млрд. євро; Прибуток регіону ЕМЕА для компанії ІВМ у 2009 році дорівнював 32,6 млрд. доларів* («Дзеркало тижня», 2010) і *Прибуток регіону ЕМЕА для компанії ІВМ у 2009 році – 32,6 млрд. доларів*. Такі реченнєві конструкції – семантично складні, їх утворено на основі двох і більше семантично елементарних.

До дієслівних зв'язкових компонентів аналізованого зразка також належать морфеми-напівзв'язки *зібратися, назбиратися, налічуватися, нагромадитися, нараховуватися, накопичитися* та ін., що виявляють, констатують або фіксують кількісні ознаки істот або предметів: *Людей зібралось близько 10 тисяч...* («Тиждень», 2012); *...на дні Київського моря його [радіоактивного мулу. – І. М.] зібралось близько 90 млн. кубометрів* («Дзеркало тижня», 2010); *...по Україні послань типу «на село дідусеві» назбиралось понад 160 тисяч штук* («Дзеркало тижня», 2010); *Ярмарків налічувалось в губернії 34* («Краєзнавство», 2010); *Наприкінці 2011-го загальноукраїнських організацій налічувалось 3,5 тисяч...* («Тиждень», 2012); *[Проблем. – І. М.] нагромадилось дуже багато...* («Дзеркало тижня», 2010); *...місцевих фотоательє <...> у 1865 році нараховувалось всього 4, а в 1915-му – вже 19* («Експедиція ХХІ», 2008); *До 11-ї години їх [людей. – І. М.] уже нараховувалось до 30 тисяч...* («Україна молода», 2010); *[Судових справ. – І. М.] накопичилось понад 40 тисяч...* («Дзеркало тижня», 2009). Реченнєві конструкції, складниками яких є такі зв'язкові компоненти, зазвичай належать до двоскладних семантично неелементарних із нетиповою формою вираження підмета.

Аналізований тип дієслівних зв'язкових компонентів також поповнюють ті, що визначають вік людини, якоїсь іншої істоти або предмета точно, недиференційовано або приблизно. Це насамперед морфеми-напівзв'язки *виповнюватися / виповнитися, сповнюватися / сповнитися, минати / минути, стукнути, перевалити, зрівнятися, кінчатися / кінчитися, добігати, перевалити* та ін., для яких характерні свої значеннєві відтінки та стилістичні характеристики: *б листопада Київському метрополітену виповнюється 50 років* («Хрещатик», 2010); *...Івану виповнилося 16 років...* («Україна молода», 2010); *18 березня видатному конструкторові авіадвигунів, Герою України Федорові Муравченку виповнилося б 81* («Дзеркало тижня», 2010); *...коли дівчинці сповнилося десять років, а Алінію II дванадцять, воєвода Степан з дружиною і дочкою приїхали до Києва й заручили малят* (Б. Бойчук); *Чи забув, що недавно минуло тобі сорок п'ять, і розпилив ти сили по манівцях життєвих?* (О. Бердник); *...йому перевалило за шістдесят і він жде не діждеться пенсії* (А. Дімаров). З подібною семантикою також зафіксована морфема-напівзв'язка *бути*. У формі теперішнього часу вона звичайно представлена імпліцитно: *...п'ятдесят йому [бояринові. – І. М.] чи шістдесят?* (В. Малик); *Панові років під сорок...* (Ю. Мушкетик); *– Яка ж то «літня», коли їй [Марії.– І.М.] лише тридцять чотири роки...!* (О. Іваненко); *...їй [Олександрі Михайлівні. – І. М.] років двадцять – двадцять один* (О. Іваненко). Її еспліцитний вияв пов'язуємо лише з формою середнього роду минулого часу, а також формою третьої особи однини майбутнього часу та умовним способом, напр.: *...старшій, Зої, було вже п'ятдесят літ...* (П. Загребельний); *Поетові було шістдесят; Братикові буде п'ять місяців; Церкві буде триста років; У цьому році дідусеві було б дев'яносто років*. Такі зв'язкові компоненти разом із числівниково-іменниковою сполукою утворюють предикативне ядро односкладного безособового речення, у якому давальний відмінок – виразник семантико-синтаксичної функції суб'єкта кількісно-вікової ознаки – заступає формально-синтаксичну позицію керованого другорядного члена речення.

Дієслівні зв'язкові елементи *мати, досягти* також констатують наявність кількісно-вікової ознаки. Зокрема, морфема-напівзв'язка *мати* надає кількісно-віковій ознаці, яку виражає відчислівниковий дієслівний синтаксичний транспозит, відтінок володіння: *Святослав*

Всеволодович <...> мав сорок літ і був тепер старшим серед Ольговичів (В. Малик); [*Ярослав. – І. М.*] *мав сорок чотири роки* (В. Малик); *...мала Добравка вже з тридцять літ...* (П. Загребельний); *Князь Володимир мав років двадцять сім – двадцять вісім* (В. Малик). Морфема-напівзв'язка *досягти* за семантикою подібна до зв'язкових компонентів *минути, сповнитись*, пор.: *Він досяг двадцять п'ять років і Йому минуло двадцять п'ять років; Йому сповнилось двадцять п'ять років*. Дієслівні зв'язкові елементи на противагу десемантизованій морфемі-зв'язці *бути*, а також іншим морфемам-напівзв'язкам, що вказують на досягнення визначеного числівниково-іменниковою сполукою певного віку, поєднують предикативну числівниково-іменникову сполуку з підметом у формі номінатива у двоскладній реченнєвій конструкції.

Отже, аналітичні синтаксичні морфемі-зв'язки та морфемі-напівзв'язки переводять числівники або числівниково-іменникові сполуки в дієслівну позицію – позицію присудка двоскладного речення або співвідносного з присудком головного члена односкладного речення, надаючи їм визначальних дієслівних граматичних категорій, насамперед часу та способу, а також особи, роду й виду. У відчислівниковій дієслівній синтаксичній транспозиції зафіксовані лише дві морфемі-зв'язки *бути і становити*, що виконують суто граматичну роль і позбавлені будь-яких семантичних нашарувань. Дієслівні морфемі-напівзв'язки як складники відчислівникових синтаксичних транспозитів з огляду на можливість / неможливість їхнього поєднання з іншими частиномовними класами слів розподіляємо на два типи. До першого типу належать морфемі-напівзв'язки, що виявляють здатність переводити у формально-синтаксичну позицію дієслова поряд із числівниками одиниці інших лексико-граматичних класів слів. Другий тип утворюють морфемі-напівзв'язки, семантика яких сумісна лише з кількісно-предметним значенням, що виражає предикативний числівник у сполученні з іменником вимірювальної семантики. Тому ці зв'язкові компоненти набули поширення у відчислівниковій дієслівній синтаксичній транспозиції і не зафіксовані в інших її різновидах.

4.1.2 Функціонування числівників у формально-синтаксичній позиції дієслів

У сучасній лінгвістиці співіснують різні погляди на природу числівників. Одні дослідники вирізняють числівники як окрему частину мови⁴¹, інші – навпаки, заперечують їхню частиномовну природу або, і загалом, належність до класу слів⁴². У нових теоретичних студіях, які базуються на п'ятикомпонентній системі частин мови (іменник, дієслово, прикметник, числівник, прислівник) з огляду на загальнограматичні значення предметності, процесуальності, атрибутивності, кількості й адвербіальності, числівник вирізняють поряд із чотирма іншими частинами мови [Вихованець 2004]⁴³. У гетерогенній класифікації, яка враховує семантичний, морфологічний, синтаксичний, а для похідних слів – і словотвірний критерій, числівник, насамперед, виділяють за семантичним критерієм – значенням кількості. У числівникові на відміну від інших іменних частин мови – іменника і прикметника – морфологічні категорії роду та числа майже втрачені, а категорія відмінка не представляє їхньої своєрідності, тому що вона властива також іменникам і прикметникам. Що ж до синтаксичних особливостей числівників, то їх певною мірою трансформовано чи знебарвлено.

Сьогодні проблему статусу речень, у складі яких числівник виступає в постпозиції щодо іменника у формі родового відмінка, витлумачують досить суперечливо. Виокремлення предикатив кількості⁴⁴ або визнання предикативної функції числівників сприяло наданню таким реченням статусу двоскладних із числівниковим різновидом іменного складеного присудка та родовим підметовим відмінком⁴⁵. У зв'язку з вирішенням числівника в окремий лексико-граматичний клас і його можливістю вживатися в синтаксичній позиції дієслова постала необхідність розглядати ще один різновид дієслівної транспозиції – відчислівникову.

Характерно, що числівникові не властива виразна синтаксична позиція, відмінна від синтаксичних позицій інших частин мови. Тому деякі дослідники зазначають, що «числівник не має власної первинної функції, залежної від його лексичного значення» [Леонова 1983: 131]. У структурі речення він виступає в синтаксичних позиціях інших частин мови, виконуючи їхні функції. За спостереженнями І. Р. Вихованця, для числівника характерне функціонування у складі

числівниково-іменникових сполук і як самодостатнього компонента речення, тобто відокремлене від іменника використання, уживання без супроводу іменника. Саме перше (числівниково-іменникове вживання для числівників визначальне [Вихованець 2004: 182]. Синтаксична роль числівника зумовлена його функційно-семантичною диференціацією. Присубстантивна позиція для числівника, котрий виконує квантитативну функцію, основна, визначальна. За такої умови призначення числівника – надавати іменникові точної кількісної окресленості, модифікуючи іменникову семантику множини, пор.: *студенти і сім студентів, парти і три парти*. Числівники в поєднанні з іменниками формують функційно-семантичну цілісність, яка у формально-синтаксичній структурі неелементарного речення заступає позицію складеного підмета або сильнокерованого другорядного члена речення: ***Шість років*** Левкові минуло (М. Стельмах); ***У баби Онисі було три сини*** (В. Симоненко); ***Двісті дідів, баб, жінок та дітей*** стояли під божевільно гарячим сонцем... (В. Симоненко); ***...і побило його три недолі*** (Л. Костенко); – ***Мені давав чернець дві гуски з'їсти...*** (Усна народна творчість). Числівникові компоненти як елементи складених підметів можуть означати точну, неозначену або приблизну кількість істот чи конкретних предметів, причому точну кількість можуть передавати як цілі числа, так і збірні поняття, і дробові величини: ***Двоє котиків*** здобули собі хитромудро клинчик сиру (Усна народна творчість); ***Кілька парубків*** скочило до танцю... (О. Копиленко); ***Тонн із десять вугілля*** лежало біля будинку.

Числівник як складник іменникового підмета корелює з числівниковим різновидом іменного складеного присудка, котрий вимагає в підметовій позиції іменника в родовому відмінку: ***Дітей*** <...> ***було четверо*** (Ірина Вільде); ***Поетів*** <...> ***не був мільйон*** (Л. Костенко); ***Народу багато***... (Усна народна творчість); ***...людей мало*** (Усна народна творчість); ***...зброї мало***... (О. Іваненко). Такі реченнєві побудови належать до семантично елементарних. Вони малопродуктивні в сучасній українській літературній мові, більшого поширення набули структури зі складеним підметом [Слинько 1994: 262].

Формально-синтаксичну позицію числівника визначає порядок слів у реченні. Числівники, що розміщені в препозиції щодо іменників, зафіксовані як складники іменникового підмета, а числівники, що перебувають у постпозиції, – у ролі числівникового

різновиду іменного складеного присудка, пор.: *Багато людей і Людей – багато*. Речення, предикативне ядро яких утворює числівниково-іменникове сполучення, належать до односкладних номінативних *Кілька шкіл; Двадцять студентів*. Їх необхідно відрізнити від двоскладних реченнєвих структур, у яких родовий відмінок іменника передує числівникові, тобто від тих, які належать до синтаксично членованих, граматично двокомпонентних, де в позиції присудка актуалізовано кількісну ознаку, а в позиції підмета окреслено носія цієї ознаки. Характерно, що реченнєвим конструкціям із числівниковими предикатами за реалізації граматичної структури в мовленні властивий також непрямий порядок слів. Про інверсійний порядок слів йдеться за умови: 1) коли цілий числівниковий різновид іменного складеного присудка або тільки одна з його частин розміщена перед підметом; 2) коли для числівникового різновиду іменного складеного присудка характерна постпозиція щодо підмета, але числівник передує аналітичній синтаксичній морфемі-зв'язці *Хіба <...> мало було <...> чоловіків...?* (О. Іваненко); *...в останніх листах і Марії, і Івана Сергійовича щось уже занадто багато стало запевнень про це* (О. Іваненко); *Нас буде четверо, вже троє є* (У. Самчук); *...його [листя. – І. М.] багато було...* (О. Іваненко); *А на острові все менше ставало людей...* (Р. Іваничук).

Функціонування числівників у присудковій позиції як первинній формально-синтаксичній позиції дієслова є передумовою відчислівникової дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції. Відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити утворюють складну аналітичну сполуку, у якій граматичну функцію реалізовано зв'язковим елементом, а семантичну – числівниковим. Морфема-зв'язка *бути* або інші морфемі-напівзв'язки на зразок *стати, лишитися, зостатися, виявитися, здаватися* та ін., слугуючи зв'язковими елементами між числівниковим компонентом та підметом двоскладного речення, засвідчують аналітичний вияв переходу числівника у формально-синтаксичну позицію дієслова. Вони закріплюють притаманні дієслову парадигматичні характеристики, зокрема категорії часу, способу та особи, зрідка – виду: *Їх було всього троє...* (Б. Харчук); *Дітей у сім'ї було четверо* (Ірина Вільде); *Чи то літо, чи зима, а в мене робота одна* (Усна народна творчість); *Дітей у нього багато <...> А воликів тільки два* (Усна народна творчість); *На сьогодні документально*

підтверджений розмір заборгованості бюджету перед «Київенерго» становить 1 млрд. («Дзеркало тижня, 2009).

Числівникову частину іменного складеного присудка поєднують із підметом форми двох морфем-зв'язок (*бути* і *становити*) та форми тих самих, що й в іменникової та прикметникової частин, морфем-напівзв'язок (*ставати / стати, лишатися / лишитися, залишатися / залишитися, зоставатися / зостатися, виявлятися / виявитися*) і низки нових, а саме: *мати, досягти, дорівнювати, налічувати, нараховувати, сягати / сягнути, налічуватися, нараховуватися, вповнюватися / вповнитися, сповнюватися / сповнитися, минати / минути, кінчатися, зрівнятися* та ін. [Городенська 2004а: 37], наприклад: *У мене їх [квітів. – І. М.] дуже багато* (В. Симоненко); *...народу було багато...* (О. Іваненко); *[Убитих. – І. М.] зосталося багато позаду* (П. Загребельний); *Свинцю лишилося двоє корит, пороху теж обмаль* (Ю. Мушкетик); *Пацієнтів на джиновому курорті стало ще більше...* (Т. Прохасько); *Історичних джерел про мандарини виявилось мало* (А. Топачевський); *...станом на сьогодні заробітна плата судді певного суду становить 10 тис.* («Дзеркало тижня», 2009); *Валовий збір урожаю, як прогнозують керівники сільгоспідприємств, сягатиме 111,5 тисячі тонн, що на три більше, ніж торік* («Віче», 2010); *Якщо в РФ реєстраційний збір дорівнює 1 тисячі доларів, то в нас – 600* («Віче», 2010); *[Дендрологічний парк. – І. М.] налічує понад 150 видів порід дерев і чагарників* («Віче», 2010); *...Сашку Ірванцеві (хто знає письменника, той не сприйме це за фамільярність) 24 січня вповнюється 50 років...* («Україна молода», 2011). Ці зв'язкові компоненти неоднаковою мірою закріплені за типовою і нетиповою формами вираження підмета.

У структурі мови відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити здебільшого позначають точну кількість предметів або передають точно не визначені, узагальнено-кількісні поняття [Вихованець 1992: 110]. Ті дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити, що передають точно визначену кількість істот або конкретних предметів, сформувалися на основі означено-кількісних числівників, з-поміж яких найуживанішими є власне-кількісні та збірні числівники, меншого поширення набули дробові. За такої умови зв'язковим компонентом, що поєднує числівниковий присудок у двоскладному реченні з родовим відмінком підмета, переважно виступає аналітична синтаксична морфема-зв'язка *бути*, рідше –

аналітичні синтаксичні морфеми-напівзв'язки *стати, лишитися, залишитися, виявитися* та ін.: ...*а було їх* [козенят. – І. М.] у неї *семеро* (Усна народна творчість); ...*їх* [новгородців. – І. М.] *стало мовби ще більше* (П. Загребельний); ...*турків лишилося двоє* (Ю. Мушкетик); *Води залишилося півтора літра*.

Іноді відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити виявляють здатність до поєднання з підметом у формі називного відмінка. Підметовий називний при аналізованих транспозитах поширений лише в неелементарному двоскладному реченні. За цих умов нормативною є числівниково-іменникова сполука, поєднана переважно зі зв'язковими компонентами *становити, дорівнювати, налічувати, нараховувати, сягати* і под., наприклад: *За оцінками незалежних експертів, обсяг продажів продукції легкої промисловості в Україні становить близько 10 млрд.* («Дзеркало тижня», 2009); *Швидкість вільного падіння людини в атмосфері Венери в сім разів менша, ніж на Землі і становить близько 10 метрів за секунду* (О. Ємченко); *Він багато років збирає книжки, домашня бібліотека налічує декілька тисяч видань* («Віче», 2010); *Понад 110 років нараховує історія професійної музичної освіти Дніпропетровська (до 1926 року – Катеринослава)* («Експедиція ХХІ», 2010). Сполучення цих зв'язкових компонентів із числівниково-іменниковою частиною складеного іменного присудка має вибірковий характер, оскільки можливе лише в 3-ій особі однини та множини теперішнього й майбутнього часу або в родових формах минулого часу, пор.: *Вартість сировини дорівнює (дорівнювала, дорівнюватиме) 10 тисяч гривень; Борг сягає (сягав, сягатиме) 5 мільйонів гривень.*

Окрему групу відчислівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів становлять ті, що в поєднанні з іменниками виміральної семантики на зразок *рік, місяць, тиждень, день* і под. визначають вік людини, зрідка – іншої істоти, предмета, установи, населеного пункту і под. Їхнє функціонування переважно обмежено односкладними одноособовими (безособовими) реченневими конструкціями, а валентна сполучуваність – підметовим давальним відмінком. Морфема-зв'язка *бути* в теперішньому часі має імпліцитний вияв, а в середньому роді минулого часу та формі третьої особи однини майбутнього часу – експліцитний вияв: *Батькові – шістдесят років; Сім десятків дідові старому, сам незчувсь, коли і відгуло...* (В. Симоненко); *Було йому без року*

дев'яносто (Л. Костенко); *Котикові буде п'ять місяців*. До складу дієслівних синтаксичних транспозитів із подібною семантикою можуть також входити морфеми-напівзв'язки на зразок *виповнюватися / виповнитися, сповнюватися / сповнитися, минати / минути, стукнути, перевалити, зрівнятися, добігати* тощо, які вносять додаткові семантичні та стилістичні відтінки: *Докторанту на той час виповнилося 29 років!* («Дзеркало тижня», 2010); *Коли йому сповнилося двадцять два роки, батьки, за давнім звичаєм, вирядили його до Нареченої, щоб він удруже побачився з нею й домовився про одруження* (Б. Бойчук); *Вже два десятки стукнуло хлопчині...* (В. Симоненко); *Зрівнялось їй дванадцять годочків...* (Марко Вовчок); *Хто повірить, що йому, чекістові Птіцину, перевалило за двадцять, а він ще й досі займається рукоблуддям?* (В. Шкляр). Специфіка цих зв'язкових компонентів виявляється в тому, що вони не здатні модифікувати ні іменникову, ні прикметникову частину складеного присудка, а функціонують лише при числівникових частинах складеного головного члена односкладного одноособового речення.

Відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити із семантикою конкретизованої, недиференційованої кількості заступають позицію іменного складеного присудка в елементарному двоскладному реченні, який поєднано з підметом у формі родового відмінка, та неелементарному двоскладному реченні з підметовим називним відмінком. Числівниковий різновид іменного складеного присудка у формально-синтаксичній структурі речення корелює відповідно з означено-кількісними предикатами в семантико-синтаксичній структурі речення⁴⁶. Предикати кількості є типовими одновалентними предикатними одиницями. Їм властива лише лівобічна валентність, яка зреалізована у функції суб'єкта кількісної ознаки. У суб'єктній позиції перебуває різноманітна іменникова лексика – назви осіб, тварин, конкретних предметів тощо, напр.: *Їх (дітей) було <...> троє...* (Б. Харчук); *Козенят було семеро; Тичинок звичайно три* («Географія рослин з основами ботаніки»); *Стільців лишилося сім*.

Дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити на позначення недиференційованої, точно не визначеної, неконкретизованої кількості не утворюють цілісної системи кількісних понять, їм властива обмежена власне-числівникова реалізація, оскільки поняття неозначеної кількості в сучасній українській мові передає невелика

група числівників: *кілька, декілька, кількадесять, кількадесятеро, кільканадцять, кільканадцятро, стонадцять*, наприклад: *У бібліотеці читачів – декілька; В аудиторії студентів – кількадесять; Качок на озері – кільканадцять*. За слушним зауваженням К. Г. Городенської, на вираженні точно не визначеної кількості ширше спеціалізуються слова інших частин мови, серед яких: 1) прислівники *мало, немало, чимало, багато, небагато* та ін.: *Квітів у лісі – мало; Друзів у неї було багато*; 2) іменники *безліч, тьма*, що означають безмежно велику неозначену кількість: *Зірок – безліч; Комарів – тьма*; 3) іменники *сила, море, океан, хмара, купа* й под., що вживаються як експресивні виразники незліченно великої неозначеної кількості: *Людей – сила. Сліз – море*; 4) лічильні іменники *десяток, сотня* й відіменникового походження означено-кількісні числівники *тисяча, мільйон, мільярд* та ін., ужиті в множині: *Людей на вулицях міста – тисячі* [Городенська 1978: 19–21].

Відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити із семантикою точно не визначеної, неконкретизованої кількості зафіксовані в позиції числівникового різновиду іменного складеного присудка в елементарному двоскладному реченні, що виявляє здатність до поєднання з родовим відмінком підмета. Числівниковий різновид іменного складеного присудка у формально-синтаксичній структурі речення вступає в корелятивні відношення з неозначено-кількісними предикатами в семантико-синтаксичній структурі речення. Семантико-синтаксична валентність цих предикатів передбачає лише один залежний лівобічний компонент – суб'єктний: *Нас мало* (О. Гончар); *На світі грошей багато, щастя мало* (Усна народна творчість); *Дівчат багато* (В. Дрозд); *Театрів у республіці мало* (О. Гончар). Характерно, що в суб'єктній позиції перебувають назви осіб, тварин, конкретних предметів тощо.

Отже, використання числівників або числівниково-іменникових сполук у позиції присудка двоскладного речення чи співвідносного з присудком головного члена односкладного речення є передумовою відчислівникової дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції. Відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити формують складну аналітичну сполуку, у якій граматичну функцію реалізовано зв'язковим елементом, а семантичну – числівниковим.

4.1.3 Розподіл відчислівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів за семантикою

Останні десятиріччя позначені активною увагою вчених до проблем семантичного аналізу квантитативних компонентів. Значеннєвий потенціал цих одиниць неодноразово ставав предметом вивчення в межах числівника як окремого лексико-граматичного класу (див.: [СУЛМ 1969: 237–264; Арполенко 1980; Леонова 1983: 128–143; Безпояско 1993: 142–157; Лукінова 2000; Вихованець 2004: 251183; Плющ 2010а: 207–220]). Специфічна семантика та своєрідні сполучувальні можливості дали змогу науковцям виділити слова з кількісним значенням в окремий семантичний клас – предикати кількості (див.: [Вихованець 1992: 109–111; Межов 1998: 9; Загнітко 2001: 121; Городенська 2002: 23–26; Попович 2002: 4–5; Мірченко 2004: 127–128; Кавера 2007: 16–19]), якому відведено найпериферійніше місце в семантичній класифікації предикатів.

Уперше в українському мовознавстві розподіл квантитативних предикатних компонентів на два підкласи: предикати означено-кількісні і предикати неозначено-кількісні – здійснив І. Р. Вихованець. З першим підкласом учений пов'язує позначення точної кількості відповідних предметів. Другий підклас на відміну від першого не утворює такої викінченої сукупності елементів, а становить обмежену групу слів на позначення точно не визначених, недиференційованих, узагальнено-кількісних понять. «Такі поняття, – за спостереженнями науковця, – стосуються кількісних визначень у межах від приблизної кількості неозначеної репрезентації предметів до приблизних кількісних визначень їх надмірності» [Вихованець 1992: 110].

Запропоновану І. Р. Вихованцем семантичну класифікацію предикатів кількості конкретизував О. Г. Межов. Дослідник розширив морфологічний діапазон цього семантичного класу за рахунок слів інших лексико-граматичних розрядів: дієслів, прислівників та іменників з кількісним значенням і виокремив чотири підтипи предикатів кількості: 1) предикати статично-кількісної ознаки (власне-кількісної); 2) предикати кількості-відношення; 3) предикати динамічно-кількісної ознаки; 4) предикати кількісно-вікової ознаки [Межов 2007: 66–69]. Певною мірою подібною до попередньої за семантичним вираженням кількісної ознаки і морфологічним наповненням предикатних компонентів є

класифікація предикатів кількості, яку аргументує в мовознавчій літературі Н. М. Попович. Зосередження уваги на числівникових і нечислівникових репрезентантах квантитативної семантики дало змогу дослідниці вирізнити шість основних семантичних різновидів предикатів кількості зі значеннями: 1) власне-кількості; 2) неозначеної кількості; 3) приблизної кількості; 4) розподільної кількості; 5) кількості-відношення; 6) динамічно-кількісної ознаки [Попович 2002: 4–5]. Семантичну диференціацію предикатів кількості на тлі їхньої морфологічної і неморфологічної реалізації в канві семантичної типології предикатів стану пропонує Н. В. Кавера. Значеннєве розмежування предикатів кількості дослідниця проводить з урахуванням характеру та способу вираження кількості, виокремивши чотири семантичні групи предикатів кількісної ознаки: 1) предикати означеної кількості; 2) предикати неозначеної кількості; 3) предикати приблизної кількості; 4) предикати розподільної кількості. У межах першої і другої семантичних груп Н. В. Кавера робить детальний опис їхніх значеннєвих підгруп [Кавера 2008: 16–19].

Вирізнення числівника в окремий лексико-граматичний клас і його можливість дублювати формально-синтаксичну позицію дієслова зумовили появу відчислівникової дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції та необхідність семантичного аналізу відчислівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів як її складників. Зосереджуючи увагу на значеннєвій специфіці цих дієслівних транспозитів, ми спробували створити цілісну класифікацію, яка б враховувала все розмаїття їхньої семантики. Запропонована семантична класифікація, безперечно, не претендує на вичерпність, хоча загалом розкриває семантичну специфіку аналізованих компонентів і сприяє з'ясуванню їхніх синтагматичних особливостей. Відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити, що входять до складу семантичних груп, вступають у семантико-синтаксичні зв'язки із залежними іменниковими компонентами. Якісно-кількісний склад останніх прогнозує семантико-синтаксична валентність відчислівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів і пов'язані з нею явища актантної деривації. У нашому дослідженні акцентуємо головну увагу на семантичних особливостях відчислівникових дієслівних синтаксичних транспозитів. До аналізу також залучаємо відприслівникові числівники з неозначено-кількісною семантикою, частину іменникових компонентів із квантитативним значенням та

прислівники на позначення достатньої чи недостатньої кількості, що в поєднанні з дієслівними зв'язками слугують аналітичними засобами вираження дієслівної похідності.

У граматичній структурі української мови відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити передають семантику: 1) означеної кількості; 2) неозначеної кількості; 3) приблизної кількості; 4) розподільної кількості; 5) кількості-відношення. У межах відчислівникових дієслівних транспозитів на позначення означеної, неозначеної, приблизної і розподільної кількості виокремлюємо похідні одиниці із семантикою кількісно-вікової ознаки.

Ядро відчислівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів формують лексеми із семантикою означеної кількості, оскільки вони на відміну від одиниць інших семантичних груп об'єднують більшість числових назв і є найбільш диференційованими за значеннєвими параметрами. Типовими морфологічними репрезентантами транспонованих компонентів із семантикою означеної кількості виступають власне-кількісні, збірні та дробові числівники, що позначають точно окреслену кількість істот, конкретних предметів або частин, виділених у складі цілого: *один, п'ять, десять, сімдесят, вісімсот, триста двадцять п'ять, семеро, двадцятєро, одна друга, п'ять сьомих* і под.

Центральну ланку відчислівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів аналізованої семантики становлять власне-кількісні лексичні одиниці, що виражають точно окреслену кількість істот, переважно людей, конкретних предметів у цілих одиницях: *Виклали перед Білим домом портрет Буша з фотографій загиблих американських солдатів. Їх уже сімсот шість* (Л. Костенко); *[Воїнів. – І. М.] тридцять тисяч* (Р. Іваничук); *А качок було дев'ять* (М. Вінграновський); *Стільців було п'ятнадцять*. Їхня семантико-синтаксична валентність прогнозує лише один залежний іменниковий компонент – суб'єктний, що має специфічну морфологічну експлікацію – родовий відмінок: *Поетів ніколи не був мільйон* (Л. Костенко); *Нас – чорна ніч, а вас – якийсь мільярд* (І. Драч).

Такі відчислівникові транспозити також можуть передавати кількісно-вікові особливості людей, зрідка – тварин, предметів: *Той [батько. – І. М.] загинув, коли Іванові не виповнилося й десяти років* (Ю. Мушкетик); *У 1900 році їй [Ользі. – І. М.] виповнилось 36 років* (Р. Горак); *Йому вже тридцять чотири літа – зрілий муж, князь*

(В. Малик); ...*Канівській гідроелектростанції в листопаді виповниться 35 років* («Урядовий кур'єр»). Функція суб'єкта за таких умов закріплена звичайно за давальним відмінком: *Він [Богдан. – І. М.] помер, коли йому виповнилось дванадцять років* (Р. Горак); *[Зої. – І. М.] було вже п'ятдесят літ, Федорі – сорок сім.* (П. Загребельний); ...*їй [Марії. – І. М.] минуло тридцять* (О. Іваненко).

До цієї групи належать окремі, цілісні одиниці з квантитативною семантикою, для яких характерна лексико-семантична впорядкованість та ієрархізована сукупність. Вони позначають незамкнений висхідний ряд натуральних чисел, у якому сусідні елементи протиставляються за семантичною диференційною ознакою «більше на одну одиницю»: *один, два, три, чотири, п'ять, шість, сім, вісім, дев'ять, десять, одинадцять, дванадцять, тринадцять, чотирнадцять, п'ятнадцять, шістнадцять, сімнадцять, вісімнадцять, дев'ятнадцять, двадцять, тридцять, сорок, п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят, дев'яносто, сто, двісті, триста, чотириста, п'ятсот, шістсот, сімсот, вісімсот, дев'ятсот, тисяча, мільйон, мільярд, трильйон, квадрильйон, нуль.* Їхнє коло обмежено сорока двома лексемами [Вихованець 2004: 158], що, поєднуючись в аналітичні квантитативні сполуки, передають величезну кількість понять, якими сьогодні оперує людство.

Відчислівникові дієслівні синтаксичні транспозити з означено-кількісною семантикою можуть позначати й абстрактно-математичне число в цілих одиницях. У граматичній структурі мови їхнє призначення – відтворювати натуральний ряд чисел або проводити обчислювальні операції. Такі відчислівникові дієслівні транспозити набули поширення в математиці, а також у галузях знань, пов'язаних із математичними підрахунками: *Два додати два – чотири; Три помножити на три – дев'ять; Двадцять п'ять поділити на п'ять буде п'ять.*

До похідних одиниць із зазначеною семантикою також необхідно зарахувати числові назви на позначення певної кількості предметів, істот у сукупності, неподільній, нечленованій їхній єдності, які морфологічно експліковані збірними числівниками. У граматичній структурі української мови вони формують своєрідні паралелі до відчислівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів із семантикою власне-кількості, пор.: *Було нас тринадцятеро* (О. Довженко) і *Було нас тринадцять*; *[Хлопців. – І. М.] було*

четверо (М. Вінграновський) і **Хлопців було чотири**. Характерно, що функційний ряд числівникової збірності виявляє регулярність лише в межах від двох до двадцяти включно і тридцять: *двоє, троє, четверо, п'ятеро, шестеро, семеро, восьмеро, дев'ятеро, десятеро, одинадцятро, дванадцятро, тринадцятро, чотирнадцятро, п'ятнадцятро, шістнадцятро, сімнадцятро, вісімнадцятро, дев'ятнадцятро, двадцятро і тридцятро*, наприклад: ...**було їх** [грабіжників. – І. М.] **троє чи четверо**... (П. Загребельний); ...**тепер нас четверо**... (Л. Костенко); **Їх** [прибульців. – І. М.] **було троє** (Ю. Мушкетик); ...**і наприкінці десятого року стане їх** [супутників. – І. М.] **семеро** (В. Шевчук). Таких відчислівникових дієслівних транспозитів у сучасній українській літературній мові налічують 20 [Вихованець 2004: 160]. Від частини з них можна утворити здрібніло-пестливі форми: *двійко, трійко, четвірко, п'ятірко, шестірко, семірко, восьмірко*, наприклад: ...**дітей шестірко**... (Усна народна творчість); *Овечок десяток та стара кобила. Та діток двійко* (Ю. Мушкетик); *То ж був один, тепер нас буде двійко* (Л. Костенко). Варто відзначити, що числівникова збірність у поєднанні з квантитативними одиницями із семантикою власне-кількості може стосуватися також більших вимірів, наприклад: *сімдесят троє, вісімдесят семеро, чотириста п'ятдесят двоє* тощо.

Специфічні значеннєві та формальні параметри цих похідних одиниць зумовлюють їхню своєрідну вибіркочну сполучуваність з іменниковими компонентами. Вони зазвичай поєднуються із суб'єктними синтаксемами, вираженими іменниками *pluralia tantum* та іменниками середнього роду на позначення малих істот (четвертої відміни): **Ворит троє; Саней двоє; Курчат п'ятеро; Ведмежат четверо**. Відчислівникові дієслівні синтаксичні транспозити із семантикою сукупності слугують єдиною можливим засобом вираження означеної кількості для цих іменникових форм у суб'єктній функції. Крім цього, аналізовані відчислівникові дієслівні синтаксичні транспозити також сполучаються із суб'єктними компонентами, вираженими іменниками: 1) середнього роду (другої відміни): **Вікон двоє; Дерев троє; Дитяток п'ятеро**; 2) чоловічого роду – назвами істот: **Пасажирів двадцятро; Братів троє; Козаків п'ятнадцятро**; 3) жіночого й чоловічого роду, що різняться основами в однині та множині: **Друзів п'ятеро; Дівчат восьмеро; Селян тридцятро**. Спорадично в мовленні трапляються поєднання таких похідних одиниць із суб'єктними синтаксемами, вираженими

іменниками жіночого роду – назвами істот та неістот: *Дочок було двоє; Зернин стало троє*. Специфіка семантичного наповнення відчислівникових синтаксичних транспозитів зі значенням сукупної кількості полягає в тому, що вони визначають кількість когочого-небудь і не вживаються на позначення цифрових та числових назв. Сферу їхнього функціонування обмежено переважно розмовним мовленням, усною народною творчістю і художньою літературою.

Відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити на позначення точної кількості частин, виділюваних у складі цілого, розглядаємо як своєрідні аналітичні побудови, які морфологічно експліковані власне-кількісними числівниками в чисельнику й субстантивованими порядковими прикметниками в знаменнику. У граматичній структурі української мови їх прийнято диференціювати на власне-дробові й мішані кількісні сполуки [Вихованець 2004: 162]. Перші вказують тільки на певну кількість частин цілого: їхній знаменник містить інформацію про поділ одиниці на певну кількість рівних частин, а чисельник – скільки взято таких частин. Поряд із субстантивованим порядковим прикметником у знаменнику мовці мисленнево використовують слово «частина», яке в мовленні елімінується: *дві шостих (частин), три восьмих (частин), сім дев'ятих (частин)*. Другі утворюють поєднання власне-кількісних числівників із дробовими. Власне-кількісні числівники вживають для позначення кількості цілих одиниць, а дробові – для позначення кількості частин цілого. Роль зв'язкового елемента між власне-кількісними і дробовими числівниками виконує сполучник *і*: *три цілих і п'ять шостих, сім цілих і чотири восьмих, дев'ять цілих і три десятих*.

Призначення відчислівникових дієслівних синтаксичних транспозитів аналізованої семантики – виражати абстрактну кількість, тобто число, яким послуговуються в математиці та інших суміжних із нею точних науках. Крім абстрактно-числового значення, ці транспозити також можуть набувати кількісної семантики, роль суб'єктної синтаксеми за таких умов виконують переважно іменники – назви точної кількості предметів, рідше іменники – назви істот: *Стільців стало чотири восьмих; Дітей лишилося одна десята*. Для них також типовим є вживання із суб'єктним компонентом на позначення нерахованих понять, зокрема з абстрактними та речовинними іменниками: *Бігу лишилося одна восьма; Води*

зосталося одна третя; Розчину стало три п'ятих; Піску було п'ять сьомих.

Іноді дієслівні синтаксичні транспозити являють собою числівниково-іменникову сполуку – поєднання дробового числівника з іменниковим родовим відмінком на позначення предмета виміру або одиниці виміру: *кілограм, грам, година, хвилина, секунда, тиждень, день, літр* і т. д., напр.: ***Огірків зосталося шість цілих і п'ять десятих кілограмів; Розчину лишилося одна п'ята літра. Відпустки лишилося одна друга тижня.*** Характерно, що суб'єктну синтаксему при таких транспозитах заступає іменник у формі родового відмінка на позначення предметів, рідше абстрактних назв. Суб'єктний родовий однини маємо за умови, якщо вимір стосується одного предмета або сукупності предметів: ***Хліба лишилася одна п'ята; Птаства зосталося дві восьмих.*** Суб'єктний родовий набуває форми множини, коли вимірові підлягають кілька однорідних предметів або відчислівниковий транспозит сполучається з множинними іменниками: ***Поросят три десятих; Дверей шість сьомих.***

До відчислівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів на позначення дробових понять також варто зарахувати слова *пів, півтора, півтори, півтораста*, які поєднуються з іменниковим родовим відмінком, утворюючи кількісно-іменникову сполуку. Характерно, що й суб'єктну позицію при відчислівникових транспозитах *пів, півтора, півтори* заступають іменники в родовому відмінку однини, а при відчислівниковому транспозиті *півтораста* – іменники в родовому відмінку множини: ***Води лишилося піввідра. Тканини було півтора метра; Шляху лишилося півтори милі; Дітей зосталося півтораста осіб.***

Із семантикою означеної кількості функціонують у системі мови відчислівникові іменники: *десяток, сотня тощо*, а також відчислівникові прислівники: *удвох, утрьох, учотирьох* та ін., що, потрапляючи в присудкову позицію, набувають дієслівних категорій часу, способу, іноді – виду, які реалізовано в них аналітично – за допомогою аналітичної морфем-зв'язки *бути* або аналітичних морфем-напівзв'язок на зразок *ставати / стати, лишатися / лишитися, зоставатися / зостатися* і т. д. Це дає підстави кваліфікувати їх як синтаксичні еквіваленти дієслова, напр.: *Овечок десяток...* (Ю. Мушкетик); *У нас же гвинтівок тільки сотня...*

(Ю. Смолич); *Були вони тільки вдвох...* (Ю. Мушкетик); *...там уже вдвох вони, посадник і простий княжий холоп...* (П. Загребельний).

На тлі ядра відчислівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів виразно окреслена їхня периферія. До семантичної периферії варто віднести відчислівникові синтаксичні транспозити, що передають: 1) неозначену кількість; 2) приблизну кількість; 3) розподільну кількість; 4) кількість-відношення.

Відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити із семантикою неозначеної кількості називають точно не визначену, неконкретизовану множинну кількість. Сюди належить невелика за обсягом група слів, що не утворює цілісної системи кількісних понять. У сучасній українській мові поняття неозначеної кількості, за спостереженнями науковців, репрезентовано п'ятьма числівниками: *кілька, декілька, кільканадцять, кількадесят, стонадцять* [Арполенко 1980: 31], наприклад: [Парубків. – І. М.] *кільканадцять* (У. Самчук); *...їх [хвиль. – І. М.] <...> за життя кілька* (В. Шевчук); [Яблунь і груш. – І. М.] *декілька* (Ю. Мушкетик); [Корів. – І. М.] *на горбі зліворуч <...> кілька...* (В. Шевчук). До цього переліку ще можна додати числівникові одиниці *кількасот, кількадесятеро, кільканадцятро* тощо, наприклад: [Коней. – І. М.] *кільканадцятро <...> в одній вервечці* (П. Загребельний); [Верхівців. – І. М.] *кількасот* (П. Загребельний). Іноді ці відчислівникові дієслівні транспозити в поєднанні з іменником у родовому відмінку утворюють цілісну кількісно-іменникову сполуку, наприклад: [Поля та луків. – І. М.] *кільканадцять десятих <...> і трохи худібки* (Ю. Мушкетик); [Тарані. – І. М.] *кілька в'язок* (Ю. Мушкетик); *...держави їхня налічує вже кількасот літ* (П. Загребельний).

Їхнє коло розширено за рахунок прислівникових компонентів: *мало, немало, чимало, багато, небагато* та ін., що функціонують із семантикою великої або малої неозначеної кількості; іменників *безліч, сила, тьма, море, океан, крапля, жменька* тощо, які набувають значення «надзвичайно багато» або «надзвичайно мало»; дієслів *(не) бракує, (не) вистачає* та прислівників *(не) достатньо, (не) досить, (не) вдосталь* із семантикою достатньої чи недостатньої кількості; лічильних іменників *десяток, сотня* й означено-кількісних числівників відіменникового походження *тисяча, мільйон, мільярд* та ін., ужитих у множині, а також одиниць нечастиномовного характеру – фразеологізмів, порівняльних зворотів, які можуть передавати семантику від малої (дуже малої) до великої (дуже великої)

неозначеної кількості (див.: [СУЛМ 1969: 244; Городенська 1978: 19–21; Попович 2002; Кавера 2008]), наприклад: *...з нір палацу вибігала прислуга, і здивувався султан, що її так багато* (Р. Іваничук); *Дивися, ще слідом за собою біду приведе в двір, наче у них своєї біди мало* (Є. Гуцало); *Та цієї короткої миті було досить, щоб Ждан запримітив незвичайну вроду дівчини* (В. Малик); *...їй [душі. – І. М.] не вистачає спокою та волі* (Ю. Мушкетик); *[Полонянок. – І. М.] вдосталь...* (Ю. Мушкетик); *[Арештів. – І. М.] після кожної панахиди по розстріляних поляках <...> сотні* (О. Іваненко); *Тих Марій на світі – як за гріш маку* (М. Коцюбинський); *...йшлося до жнив, роботи чимало, реманенту в селян – кіт наплакав, та й то – латаний перелатаний, роботи, отже, Прохорові вистачає* (Р. Чумак). Це засвідчує широкий спектр морфологічних засобів вираження семантики неозначеної кількості.

Семантичного відтінку великої неозначеної кількості зрідка можуть набувати похідні одиниці, ужиті на позначення віку істоти, звичайно людини: *Йому [годинникареві. – І. М.] було, мабуть, уже віки* (Л. Костенко).

Відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити іноді передають значення приблизної кількості. За такої умови вони містять міркування, припущення мовця про кількість кого- або чого-небудь, тобто виражають близьке до точного кількісне значення конкретних предметів чи істот. Ці транспозити являють собою поєднання з двох, здебільшого близьких у числовому ряду одиниць, між якими можуть уживатися одиничні або повторювані розділові сполучники *чи, або*, а також повторювані сполучники *не то .., не то, чи то.., чи то...* і под., напр.: *А [конюшина. – І. М.] повна така, головчаста – пудів п'ятнадцять-двадцять було б...* (У. Самчук); *[Стягів. – І. М.] чотири або п'ять – не більше* (В. Малик); *Стільців вісімнадцять-двадцять; Студентів зосталося чи то вісім, чи то десять*. З подібною семантикою вжиті в структурі мови відчислівникові іменники: *[Машин. – І. М.] десяток або й сотня...* (П. Загребельний). Характерно, що вживання повторюваних сполучників у складі аналізованих одиниць обмежено переважно розмовним мовленням.

Поширеним засобом вираження відчислівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів із семантикою приблизної кількості є сполуки числівника з прийменниками-частками, у яких числівникова форма «визначає крайню верхню або нижню межу

точної кількості, а частки прийменникового походження вказують на наближення до верхньої межі, передування їй (*до, під, близько, менш (як, ніж), не більше (як, ніж), не вище (як, ніж)* і под.) або на перевищення нижньої межі (*понад, за, більш (як, ніж), не менше (як, ніж)* та ін.)» [Городенська 2002: 25], напр.: *В тім великім місті <...> [цѣрков. – І. М.] налічується понад чотириста...* (П. Загребельний); *...димів <...> над околицею з двадцять* (В. Шевчук); *...і сліз <...> більше як доволі* (Л. Костенко); [Половців. – І. М.] *лишилося не менше як дві тисячі...* (В. Малик); *Відпочиваючих не більше як п'ятдесят*. Зазначені похідні утворення також можуть передавати кількісно-вікові характеристики особи або предмета, напр.: [Майорові. – І. М.] *понад тридцять літ* (І. Багрянний); *Їй понад п'ятдесят років, а виглядає ще молодо і бадьоро* (І. Багрянний); *Данькові під п'ятдесят* (Р. Федорів); *...ця річ має понад тисячу років* (П. Загребельний).

Відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити на позначення приблизної кількості іноді експліковано інверсійними сполуками, що являють собою поєднання іменника – назви одиниці рахунку істот або виміру чого-небудь у родовому відмінку множини (*осіб, душ, голів, штук, грамів, кілограмів, пудів, тонн, відер, літрів, склянок* та ін.) із числівниковим компонентом, останній також ужито з прийменниками *на, з/ із/ зо*, напр.: *Іноземців – осіб тридцять; Послів тих стільки, а юрби зо двісті* (Л. Костенко); [Поїзд. – І. М.] *вагонів на п'ятдесят* (І. Багрянний); [Ватага. – І. М.] *чоловік на двадцять* (Ю. Мушкетик); *Худоби лишилося голів шістдесят; Слон – пудів на двадцять п'ять; Картоплі лишилося не менше ніж п'ять тонн; Цукерок – кілограмів зо три*. Подібну будову мають також сполуки, що виражають кількісно-вікові характеристики істот або предметів: *Кошовий мав літ під шістдесят. Сироватка – на десять менше* (Ю. Мушкетик); *...їй [тітці. – І. М.] років тридцять п'ять, а на вигляд то й двадцять п'ять...* (Ю. Мушкетик); *Було мені років двадцять* (В. Підмогильний); *Замкові – років п'ятсот; Дереву – літ двісті*.

До периферії відчислівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів відносимо похідні одиниці, яким властива семантика розподільної кількості. Ці транспозити визначають однаковий, рівний розподіл чого-небудь між кимось, чимось та являють собою поєднання прийменника *по* з числівником або кількісно-іменною формою: *Кімнат у кожного буде по дві;*

[Грушок. – І. М.] *по десять штук* (Д. Білоус); ...з сорока кущів *по сорок прутів*, є прут зелений, а є й сірий, а той чорний... (П. Загребельний); [Землі. – І. М.] <...> *по дві, по дві з половиною десятини...* (У. Самчук); *Щоб у Полтаві, полковому місті, стояло шляхти на кутку по двісті?!* (Л. Костенко); *Яблук у дітей було по п'ять; грошей у сестричок по двадцять гривень.* З подібною семантикою вжито похідні побудови, складниками яких виступають прийменники *по* у сполученні з іменниками числівникового походження: *Грошей на картках – по сотні; Груш на деревах було по десятку.* У такий спосіб також передають кількісно-вікові параметри істот або предметів: *Бездонне небо і безмежний світ, а нам всього по вісімнадцять літ* (Л. Костенко); *А нам було вже й не по двадцять літ* (Л. Костенко); *І хоч серед них багатьом по двадцять-двадцять п'ять років лише, але всі вони гейби діди* (І. Багрянний); *Будинкам – по дев'яносто років; Дубам – по триста років.*

Крайню периферію відчислівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів становлять квантитативні одиниці, що визначають кількість істот або предметів через порівняння її з кількістю інших істот або предметів. Співвідносний спосіб формування квантитативної характеристики предметів дає змогу «констатувати кількісну перевагу одних із них над іншими або меншу кількість одних порівняно з іншими» [Городенська 2002: 25] і зумовлює вирізнення окремого, нетипового різновиду предикатів кількості, який, мабуть, за аналогією до предикатів якості-відношення кваліфіковано як предикати кількості-відношення [Межов 1998: 9]. Аналізований різновид дієслівних синтаксичних транспозитів із порівняльно-кількісним значенням утворено від прислівникових одиниць *мало, багато*, що передають семантику неозначеної кількості. Для цієї семантичної групи відчислівникових транспозитів характерна специфічна граматична реалізація: дві форми вищого ступеня порівняння згаданих прислівників (*менше, більше*) та відповідно дві їхні форми найвищого ступеня порівняння (*найбільше, найменше*). Характерно, що ці форми морфологічно експліковані поєднанням певних прийменників та сполучників зі співвідносними квантитативними формами: компаративні – з прийменниками *від, за, порівняно з* та сполучником *ніж*, суперлативні – з прийменниками *серед, з-поміж, між* та ін., напр.: *Дівчаток більше від хлопчиків; Чорниця менше, ніж малини; Айстр найбільше серед квітів; Жінок найменше з-поміж боксерів.* Значеннєві особливості дієслівних

транспозитів на позначення кількості-відношення зумовили збільшення їхнього валентного потенціалу – поряд із суб'єктною позицією вони відкривають правобічну об'єктну позицію. Суб'єкт кількості-відношення як облігаторний компонент семантико-синтаксичної структури речення морфологічно експліковано родовим відмінком. Об'єктний компонент на відміну від суб'єктного іноді зазнає редукції. Імплицитний вияв об'єктного елемента маємо найчастіше за умови, коли предикат кількості-відношення пов'язаний з експліцитно вираженою дієслівною зв'язкою: *...все менше і менше залишалось в Ждановому серці надії* (В. Малик); *Тоді озвалася ціла гора, метеликів на ній стало ще більше...* (В. Шевчук); *...з роками в його душі світлої барви ставало все менше й менше, а темної більше й більше* (Ю. Мушкетик); *Чого-чого, а веселоців тут було найменше...* (П. Загребельний); *...яких слів в українській мові найбільше?* (І. Вихованець).

Отже, відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити як виразники статичної постійної або тимчасової характеристики предмета в граматичній структурі української мови передають означену, неозначену, приблизну, розподільну і співвідносну кількість. Залежно від характеру та способу вираження квантитативної ознаки їх розподілено на ядро і периферію. До ядра відчислівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів зараховуємо лексеми із семантикою означеної кількості, оскільки вони об'єднують більшість числових назв і є найбільш диференційованими за значенневими параметрами. Їхню периферію пов'язуємо з лексемами на позначення неозначеної, приблизної, розподільної і співвідносної кількості. У межах відчислівникових дієслівних транспозитів, що передають означену, неозначену, приблизну й розподільну кількість виокремлюємо похідні одиниці із семантикою кількісно-вікової ознаки.

4.1.4 Транспозиція і валентний потенціал відчислівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів

Валентність належить до найскладніших граматичних категорій, вона є однією з головних проблем теоретичної морфології і синтаксису, оскільки орієнтована на загальну теоретичну проблематику і має безпосередній стосунок до актуальних питань

сучасної науки про мову. Зацікавлення категорією валентності зумовлене бажанням учених тлумачити мову як ієрархічно організоване єдине ціле, складниками якого є підпорядковані йому підсистеми. На сучасному етапі розвитку мовознавчої науки теорія валентності зайняла одне з основних місць у методиці лінгвістичних досліджень. До головних носіїв валентності в структурі речення належать дієслова, тому закономірно, що увагу науковців привертають саме питання валентності дієслів як частини мови, якій властиві найскладніші та найрізноманітніші сполучувальні можливості. Аналізуючи валентність дієслова, дослідники акцентують увагу на її непохідному характері, зумовленому вербоцентричною теорією речення, відповідно до якої «дієслово у функції предиката конституює речення» [Степанова 1978: 172], передбачаючи навколо себе відкриті позиції, кількість і характер яких чітко детерміновані й можуть (або повинні) бути заповнені залежними субстанційними компонентами. Отже, суть валентності дієслова полягає в його здатності вступати на основі свого лексичного значення в певні зв'язки з іншими словами. Цю здатність дієслово реалізує в позиції присудка або головного члена односкладних речень, співвідносного з присудком. Тому поряд із дієслівною валентністю увагу вчених привертає також валентна своєрідність похідних синтаксичних одиниць: прикметників, прислівників, предикатних іменників і числівників (див.: [Вихованець 1987, 1988, 1992, 2004; Городенська 2002, 2008, 2010; Кавера 2008; Кендюшенко 1990; Костусяк 2012; Пасічник 2006; Плющ 2011; Попович 2002; Степанова 1978; Тимкова 2005]), що набувають валентних спроможностей унаслідок переміщення в первинну для дієслова присудкову позицію, яка, як відомо, для інших лексико-граматичних розрядів слів є вторинною. Дослідники вторинних функцій цих частин мови зосереджують увагу на особливостях їхнього вживання в присудковій позиції та наголошують на похідному характері валентності. Похідність валентності відчислівникових дієслівних синтаксичних транспозитів є очевидною, що стимулює нас до систематизації теоретичного і комплексного напрацювання фактичного матеріалу з аналізованої проблематики. Актуальність нашої праці вмотивована необхідністю цілісного вивчення похідного, вторинного, характеру валентності відчислівникових дієслівних синтаксичних транспозитів на тлі непохідності, первинності, валентності дієслова.

Орієнтація на три основні частиномовні критерії: семантичний, морфологічний, синтаксичний і додатковий словотвірний, з-поміж яких визначальним є семантичний, дає змогу вирізнити в системі частин мови числівник. Характерно, що до числівника як носія загальнокатегорійної семантики кількості меншою мірою застосовані морфологічні та синтаксичні критерії, оскільки цей лексико-граматичний клас слів майже втратив успадковані від іменників і прикметників граматичні категорії роду та числа і лишився виразником лише однієї граматичної категорії – категорії відмінка. Проте категорія відмінка не може представляти його частиномовну особливість, тому що характерна також для іменників і прикметників [Арполенко 1980: 18–19; Безпояско 1993: 149]. Логічним продовженням цих міркувань є думка А. П. Загнітка про те, що категорія відмінка в числівника є «парадигматично і синтагматично слабкою, підтвердженням чого постає постійно внутрішньовідмінкова та міжвідмінкова конвергенція. Остання призводить до суттєвого скорочення кількості флексій як відмінкових показників. Слабкість числівника виявляється й у синтаксично позиційному аспекті...» [Загнітко 2010а: 32]. Це засвідчує трансформація синтаксичних особливостей цього лексико-граматичного розряду слів, яка стала підґрунтям для твердження, що числівникові не властива виразна первинна синтаксична функція, зумовлена його лексичним значенням [Леонова 1983: 131; Безпояско 1993: 142; Вихованець 2004: 152].

Функційно-семантична диференціація числівників зумовлює їхню здатність уживатися в синтаксичних позиціях інших частин мови. Основною, визначальною, для числівників – виразників квантитативної функції – є присубстантивна позиція, що «модифікує іменникове значення множини, надаючи йому точної кількісної окресленості, пор.: *дівчатка і п'ять дівчаток, дуби і три дуби, учні і двадцять учнів*» [Вихованець 2004: 154]. Числівники в поєднанні з іменниками формують функційно-семантичну цілісність, що у формально-синтаксичній структурі неелементарного речення заступає позицію складеного підмета або сильнокерованого другорядного члена речення: *У тому містечку живуть два приятелі...* (У. Самчук); *Тринадцять руж над вікнами цвіло* (М. Вінграновський); *Три дні дали на розмисли мені* (Л. Костенко); *Працівники музею Франка показали їй два листи, написані нею до Франка...* (Р. Горак). Вихідною структурою для неподільного

компонента (числівниково-іменникової сполуки) є речення, в якому числівник у поєднанні з аналітичною синтаксичною дієслівною морфемою-зв'язкою вжито в ролі присудка, пор.: *Чоловіків було два + Чоловіки сплять = ...сплять два чоловіки...* (У. Самчук). Числівниково-іменникова сполука в семантико-синтаксичній структурі речення зазвичай перебуває у валентній рамці основного предиката. За такої умови основний предикат речення наділений активною валентністю, що полягає у здатності визначального слова відкривати певні позиції для залежних компонентів. Числівниково-іменниковому складеному члену речення властива пасивна валентність, що регулює заповнення відкритих позицій залежними компонентами. У семантико-синтаксичній структурі речення числівники в поєднанні з іменниками заступають найтиповіші іменникові позиції – суб'єкту та об'єкту: *...два деркачі <...> раптом притихли...* (О. Довженко); *Знизу бігли проти нього три чи чотири чорні постаті* (У. Самчук); *...отаман наливає три чарки* (Ю. Мушкетик); *Любив козак три дівчиноньки...* (Усна народна творчість). Числівниково-іменникова сполука в називному відмінку, що заступає суб'єкту позицію в семантико-синтаксичній структурі речення, вступає в корелятивні відношення з підметовою позицією формально-синтаксичної структури, про що засвідчує форма координації як форма предикативного зв'язку. Числівниково-іменникова сполука в знахідному відмінку в семантико-синтаксичній структурі речення спеціалізована на вживанні в об'єктній функції, що корелює з функцією припредикатного другорядного члена формально-синтаксичної структури речення, про що сигналізує форма керування – одна із форм підрядного зв'язку.

Для аналізованого лексико-граматичного класу слів також характерна означальна позиція, яку зреалізовано у формі узгодження числівника з опорним іменником: *Гордій Павлович познайомив його з двома <...> громадянами* (І. Пільгук); *Очі старого сиділи глибоко в черепі і світили двома <...> іскрами* (В. Шевчук); *Якби не було тут цих двох людей, я загинув би від нудьги в Парижі* (О. Іваненко). Характерно, що узгодження числівників з опорними іменниками маємо в усіх непрямих відмінках, крім знахідного, числівниково-іменникових побудов. За такої умови числівники дублюють первинну, атрибутивну, прикметникову функцію, пор.: *Він не схилить свою голову перед цими двома державними страхопудами* (І. Пільгук); *...я рівночасно був змушений прийняти до свого дому*

одну вдову з двома дорослими дітьми... (І. Франко). Уживання числівників в атрибутивній позиції стає можливим за згортання двох або кількох речень в одне ускладнене. Ускладнення простого речення найчастіше маємо тоді, коли предикат одного з вихідних елементарних простих речень потрапляє з типової для нього центральної присудкової позиції в периферійну прислівну (звичайно присубстантивну) позицію, пор.: *Загін розмістився на возах + Возів було два = Загін розмістився на двох возах* (О. Іваненко). Як бачимо, у неелементарному простому реченні один предикат, займаючи сильну, тобто предикативну, позицію, має активну валентність, а другий, пересуваючись у залежну атрибутивну позицію, втрачає валентний потенціал.

Числівниково-іменникові побудови у формально-синтаксичній структурі речення іноді можуть заступати позицію приіменникового другорядного члена речення у функції означення: *Його зразу ж підтримав <...> дебелий круглоголовий торк років сорока* (В. Малик); *Прийшла дівчинка. Маленька, щупла, років дванадцять...* (У. Самчук); *...чорноока молодиця років тридцяти...* (Ю. Мушкетик); а також позицію детермінантного члена речення в ролі обставин часу, місця і т. ін., що залежать не від окремого слова, а від речення загалом: *Понад сім літ мучиться в турецькому полоні бояринів син Андрій* (Ю. Мушкетик); *Не десять і не сто років сторожують вони козацьку звитягу...* (Ю. Мушкетик); [*З гори. – І. А.*] *розгортався краєвид на всі чотири боки* (В. Шевчук). Варто зазначити, що семантико-синтаксичні та формально-синтаксичні позиції аналізованих числівниково-іменникових компонентів перебувають поза валентною рамкою предиката, тому в новітніх студіях їх кваліфіковано як невалентно структуровані позиції [Вихованець 2004: 182].

Числівниково-іменниковий складений компонент, що в типових виявах перебуває у валентній рамці основного предиката речення, за зміни порядку слів перетворюється на основний предикат, виражений числівником, і суб'єктний компонент у формі родового відмінка. Постпозиція числівника щодо іменника засвідчує його переміщення з присубстантивного функціонування в предикативне. Зміна функційного діапазону зумовлює заміну числівникових граматичних категорій на дієслівні та сигналізує про синтаксичний ступінь відчислівникової вербалізації. Формально-синтаксичне функціонування числівників у ролі дієслів переважно супроводжує

дієслівна аналітична морфема-зв'язка *бути*, зрідка – інші дієслівні аналітичні морфеми-напівзв'язки на зразок *стати*, *лишитися*, *зостатися*, *виявитися*, *здаватися* та ін. Морфему-зв'язку *бути* вирізняє на тлі інших морфем-напівзв'язок можливість мати імпліцитний вияв у теперішньому часі. Вона слугує своєрідним дієслівним транспозитором, що закріплює притаманні дієслову парадигматичні характеристики, зокрема категорії часу, способу та особи: [Волів. – І. М.] *шістдесят одна пара...* (Ю. Мушкетик); *Їх [прибульців. – І. М.] було троє* (Ю. Мушкетик); *Два рази два буде чотири* (У. Самчук); *Хай нас буде не п'ятеро, а двоє...* (У. Самчук).

На відміну від аналітичної морфему-зв'язки *бути* інші дієслівні зв'язки на зразок *ставати / стати*, *лишатися / лишитися*, *зоставатися / зостатися*, *виявлятися / виявитися* і под., крім указаних граматичних категорій, також зберігають видові ознаки, пор.: *...паперу стало мало* (У. Самчук); *...машин ставало дедалі більше...* (П. Загребельний); [Арабів. – І. М.] *лишилось тільки кілька коло коней* (У. Самчук); *...їх залишилося тільки троє – Ігор, Ярославна та Славуа* (В. Малик); *...зосталося багато вбитих* (П. Загребельний). Характерно, що ці дієслівні зв'язки можуть поєднувати з підметом не лише числівникову частину іменного складеного присудка, а й іменникову та прикметникову. Проте в граматичній структурі мови також виокремлено низку зв'язок, серед яких найпоширеніші: *виповнюватися / виповнитися*, *минати / минути*, *сповнюватися / сповнитися* та ін., які поєднуються лише з числівниками. Такий числівниковий різновид іменного складеного присудка визначає кількісно-вікові характеристики істоти або предмета: *...їй [Марії. – І. М.] минуло тридцять* (О. Іваненко); *...йому [Богданові. – І. М.] виповнилось дванадцять років* (Р. Горак); *Киліяні тоді сповнилось дванадцять років* (Ю. Мушкетик).

Валентність відчислівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів має виразно похідний характер. Вона зумовлена синтаксичним переходом числівникових компонентів із лексико-граматичного класу іменних слів у клас дієслівних похідних одиниць. Відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити в семантико-синтаксичній структурі простого елементарного речення виступають у ролі предикатів кількості, статус яких полягає в позначенні статичної постійної чи тимчасової кількісної характеристики предмета, що є частиною семантики стану в широкому розумінні [Кавера 2008: 17]. Їхній валентний потенціал

умотивовано семантичним наповненням. Відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити, що передають семантику означеної, неозначеної, приблизної та розподільної кількості, належать до одновалентних сполук; відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити із семантикою кількості-відношення утворюють двовалентні реченнєві структури. Лексеми із семантикою означеної кількості виражають точно окреслену кількість істот, конкретних предметів або частин, виділених у складі цілого. Як найбільш диференційовані за значеннєвими параметрами одиниці, вони формують ядро одновалентних відчислівникових похідних синтаксичних утворень. Їхніми морфологічними репрезентантами можуть виступати власне-кількісні, збірні та дробові числівники, семантико-синтаксичною валентністю яких прогнозовано одну облігаторну лівобічну актантну позицію – суб'єктну, що має специфічну морфологічну експлікацію – родовий відмінок: ...**діток двійко** (Ю. Мушкетик); **Їх** [*турків.* – І. М.] **тросє** <...> **Тросє** <...> **Слідів – шість?** (Ю. Мушкетик); [*Дружинників.* – І. М.] **півсотні...** (В. Малик); ...*в Острозі ворит двоє* (М. Вінграновський); *Вона там сьома, де було їх шість...* (І. Драч).

Семантичну периферію одновалентних відчислівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів формують похідні одиниці на позначення неозначеної, приблизної та розподільної кількості. До відчислівникових синтаксичних дієслівних транспозитів із семантикою неозначеної кількості належить невелика за обсягом група слів, що називають точно не визначену, неконкретизовану множинну кількість. Морфологічними репрезентантами цих похідних дієслівних синтаксичних одиниць виступають зазвичай неозначено-кількісні числівники або відприслівникові числівники із семантикою великої або малої неозначеної кількості, валентні спроможності яких обмежено одним лівобічним облігаторним актантом – суб'єктним у формі родового відмінка: [*Доходу.* – І. М.] **кількасот рублів** (Р. Горак); **Ще** [*кроків.* – І. М.] **кілька сотень** <...> **і хутір...** (У. Самчук); **Диких звірів теж було мало – їжак, заєць, тхір** (О. Довженко); **Лисиць на острові було багато** (М. Трублаїні). Іноді відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити набувають семантики приблизної кількості і передають близьке до точного кількісне значення конкретних предметів чи істот. За такої умови вони становлять поєднання двох переважно близьких у числовому ряду одиниць або утворюють сполуку числівника з

прийменниками-частками. Ці відчислівникові транспозити подібно до похідних дієслівних синтаксичних одиниць із семантикою означеної та неозначеної кількості реалізують свій валентний потенціал через один облігаторний лівобічний актант – суб'єктний, морфологічно експлікований родовим відмінком: [Загиблих. – І. М.] <...> **більш як шість тисяч** (П. Загребельний); [Верст. – І. М.] **до хутора близько п'ятдесяти...** (Ю. Мушкетик); **...дерев понад сто** (У. Самчук); **У стаді [тварин. – І. М.] три-шість, у період гону – до двадцяти** (Т. Станкевич).

Одновалентні відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити іноді можуть набувати значення розподільної кількості. Похідні синтаксичні одиниці аналізованої семантики визначають однаковий розподіл чого-небудь між кимось або чимось і становлять поєднання прийменника *по* з числівником або кількісно-іменною формою. Вони також виявляють здатність до сполучення з одним лівобічним суб'єктним облігаторним актантом у формі родового відмінка: **Апельсинів у дітей було по п'ять**; [Воїв. – І. М.] <...> **було по два, по три...** (В. Малик); [Вояків. – І. М.] – **по півтисячі** (В. Малик); [Грошей. – І. М.] <...> **по десять гривень...** (П. Загребельний).

Одновалентні відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити, що належать до аналізованих семантичних груп, утворюють двокомпонентні реченнєві структури, де в позиції присудка актуалізовано кількісну ознаку, а в позиції підмета окреслено носія цієї кількісної ознаки: [Прислужниць. – І. М.] **чотиреста...** (П. Загребельний); **Пастухів було п'ятеро...** (Ю. Мушкетик); [Церков. – І. М.] **налічується понад чотиреста...** (П. Загребельний); **...їх лише двоє** (У. Самчук); **Хлопців <...> мало...** (В. Дрозд). Статусу двокомпонентних надають таким реченнєвим конструкціям Н. Ю. Шведова [РГ 1980, Т. 2: 330], Г. О. Золотова [Золотова 1982: 133], І. Р. Вихованець [Вихованець 1992: 111; 2004: 182], К. Г. Городенська [Городенська 2002], О. Г. Межов [Межов 2007: 66; 2012: 100], Н. М. Костусяк [Костусяк 2012: 258] та ін. Реченнєві побудови, у яких родовий відмінок іменника передує числівникові, у новітній літературі кваліфіковано як двоскладні семантично елементарні [Вихованець 1992: 111; Попович 2002: 7; Костусяк 2012: 258]. Поєднання відчислівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів з одним лівобічним актантним компонентом у функції суб'єкта засвідчує мінімальний

вияв валентної актантної деривації аналізованих предикатних елементів.

Двоскладні семантично елементарні речення необхідно відрізнити від двоскладних неелементарних реченневих побудов, у яких підмет ужито в називному відмінку, а числівниковий складений присудок є поєднанням зв'язкових елементів, серед яких аналітичні синтаксичні морфеми-напівзв'язки на зразок *дорівнювати*, *налічувати*, *нараховувати* та ін., та числівниково-іменникової сполуки в ролі основної частини складеного присудка: *Найдрібніша галактика нараховує близько 100 000 зірок, найбільша – до 3000 млрд.* («Атлас вчителя»); *Голки <...> сягають до 8 см завдовжки* (Т. Станкевич).

У межах аналізованих семантичних груп одновалентних відчислівникових дієслівних синтаксичних транспозитів вирізняємо похідні одиниці із семантикою кількісно-вікової ознаки, що визначають вік людини, якоїсь іншої істоти або предмета точно, недиференційовано або приблизно: *І хоч йому [синові. – І. М.] вже двадцять сім років, він так само для неї той, кого треба нагодувати* (В. Шевчук); *Піді мною необ'їжджений кінь, мені тридцять шість літ. Я – Іслам-Гірей...* (Р. Іваничук); *...п'ятдесят йому [бояринові. – І. М.] чи шістдесят?* (В. Малик); *Той загинув, коли Іванові не виповнилося й десяти років* (Ю. Мушкетик). Характерно, що реченнєві структури, складниками яких є відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити на позначення кількісно-вікової ознаки та суб'єкти кількісно-вікової ознаки, найчастіше належать до односкладних одноособових (безособових) зі складеним головним членом, основна частина якого виражена числівником (числівниково-іменниковою сполукою), зрідка – до двоскладних реченневих побудов із числівниковим складеним присудком. В односкладному одноособовому реченні відчислівникові дієслівні транспозити із семантикою кількісно-вікової ознаки реалізують свій валентний потенціал через один облігаторний лівобічний актант – суб'єктний, що морфологічно експлікований давальним відмінком: *Йому [Алімові. – І. М.] тільки двадцять п'ять років...* (Р. Іваничук); *Мені сорок два роки* (В. Підмогильний); *Цього року в М'ясниці, перед великим постом, йому [Володькові. – І. М.] сповнилось сім років* (У. Самчук). Двоскладні реченнєві структури з відчислівниковими дієслівними аналітичними синтаксичними транспозитами на позначення кількісно-вікової ознаки вирізняються на тлі

однокладних здатністю поєднуватися з актантом у формі називного відмінка: [*Князь*. – І. М.] *мав сорок чотири роки* (В. Малик); *Терешнівський Прокіп* <...> *має вже сорок років* (У. Самчук); *...річ має понад тисячу років* (П. Загребельний). Іменниковий компонент *рік* у мовленні може набувати імпліцитного вияву, що пов'язано із семантичною достатністю відчислівникового дієслівного аналітичного синтаксичного транспозита: *...Федорі – сорок сім* (П. Загребельний); *...їй [Марії. – І. М.] минуло тридцять* (О. Іваненко); – *Мені вже двадцять сім, і прошу ставитись до мене з повагою, – засміявся Митя* (О. Іваненко).

Іноді відчислівникові дієслівні синтаксичні транспозити можуть позначати кількісну характеристику предметів у зв'язку з іншими предметами і в такий спосіб засвідчувати кількісну перевагу одних із них над іншими або меншу кількість одних порівняно з іншими. Значеннева специфіка цих похідних дієслівних синтаксичних одиниць зумовлює збільшення їхніх валентних спроможностей та уможлиблює вирізнення в складі відчислівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів їхній значеннєвий різновид – предикатні одиниці із семантикою кількості-відношення. У граматичній структурі української мови цей семантичний різновид виражений словами *менше, більше, найменше, найбільше*.

Для валентності відчислівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів із семантикою кількості-відношення характерне збільшення залежних актантних позицій. Аналізовані предикатні одиниці формують трикомпонентні семантично елементарні синтаксичні конструкції. Відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити зі значенням вищого ступеня порівняння в структурі семантично елементарного простого речення відкривають дві облігаторні актантні позиції. Першу позицію заступає лівобічний актант у функції суб'єкта кількості-відношення. Друга позиція закріплена за правобічним актантом у функції об'єкта кількості-відношення. Роль морфологічного варіанта суб'єктного компонента при таких похідних синтаксичних одиницях закріплена за родовим відмінком, інші відмінкові форми в цій позиції не зафіксовані. Морфологічними репрезентантами об'єкта найчастіше виступають применникові відмінки: знахідний відмінок із применником *за* або родовий із применником *від*, рідше – підрядна частина зі сполучником *ніж*, напр.: *Хлопчиків більше від дівчаток; Апельсинів менше за лимонів; Дерев більше, ніж куців*.

Досить часто трапляються реченнєві конструкції, у яких значення об'єкта кількості-відношення (того самого суб'єкта в інший часовий проміжок) закладено в семантиці дієслівної зв'язки, що разом із числівниковим компонентом є складником відчислівникового дієслівного аналітичного синтаксичного транспозита. За цих умов нормативною є двокомпонентна конструкція, у якій експліцитно виражений тільки актант у функції суб'єкта кількості-відношення, наприклад: *...машин ставало дедалі більше...* (П. Загребельний); *І хоч з роками в його душі світлої барви ставало все менше й менше, а темної більше й більше...* (Ю. Мушкетик); *...сил стає все менше й менше* (Ю. Мушкетик); *...дівчат ставало на лавках менше...* (В. Шевчук).

Відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити зі значенням найвищого ступеня порівняння реалізують свій валентний потенціал через один лівобічний облігаторний (суб'єктний) та один правобічний факультативний (об'єктний) актанти: *Жінок найбільше серед вчителів. Дівчат найменше з-поміж спортсменів.* Актанти у функції суб'єктів кількості-відношення, зумовлені валентністю відчислівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів із суперлативною семантикою, мають таке саме морфологічне вираження, що й суб'єктні актанти кількості-відношення, залежні від дієслівних синтаксичних транспозитів із компаративною семантикою. Об'єкти кількості-відношення виражені формою родового відмінка з прийменниками *серед, з-поміж* і под. Їх кваліфікуємо як факультативні актанти, вилучення яких не порушує граматичної й комунікативної цілісності реченнєвої конструкції. Імпліцитний вияв об'єктного актанта зумовлений значною семантичною самодостатністю відчислівникового дієслівного аналітичного синтаксичного транспозита із суперлативною семантикою. За таких умов нормативним є формальне заповнення лише однієї суб'єктної актантної позиції: *...там, де осокорів найбільше, – запорозька пристань* (Ю. Мушкетик); *Найбільше затьоків і плям – з північної сторони...* (Ю. Мушкетик); *...тут найменше ворожих дозорів* (Ю. Мушкетик); *...найбільше богів, набагато дужчих, могутніших, хитріших...* (П. Загребельний).

Суб'єктні актанти, зумовлені валентністю відчислівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів із семантикою означеної, неозначеної, приблизної, розподільної кількості та кількості-відношення, позначають осіб, тварин, конкретні предмети

та ін., що є пасивними носіями постійної чи тимчасової кількісної ознаки, напр.: [*Морських піхотинців.* – І. М.] *було вісімнадцять* (Л. Костенко); *...було їх [зграбіжників.* – І. М.] *троє чи четверо...* (П. Загребельний); [*Худоби.* – І. М.] *мало залишилося у половців після важкої зими* (В. Малик); *Там теж чимало буслячих гнізд* (Ю. Мушкетик); [*Землі.* – І. М.] *по дві, дві з половиною десятини...* (У. Самчук); *Восени злив стає менше* (Р. Трускавецький) Об'єктні актанти на відміну від суб'єктних мають обмежену сферу функціонування. Вони зафіксовані лише при відчислівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитах із семантикою кількості-відношення. Актант у функції об'єкта кількості-відношення позначає особу або предмет, для якого характерна однотипна із суб'єктом ознака порівняння, що представлена в ньому більшою або меншою мірою: *Нас <...> більше за добру європейську державу* (О. Довженко); *...їх [років.* – І. М.] *було більше, ніж <...> чисел...* (В. Шевчук).

Отже, валентність відчислівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів має виразно похідний характер. Числівникові компоненти набувають валентних спроможностей за умови функційного переміщення в первинну для дієслова присудкову позицію. Їхній валентний потенціал умотивовано семантичним наповненням. До одновалентних належать відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити із семантикою означеної, неозначеної, приблизної та розподільної кількості. Двовалентними вважаємо лише відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити на позначення кількості-відношення, які, крім лівобічної суб'єктної позиції, відкривають правобічну позицію для актанта у функції об'єкта.

4.1.5 Лівобічні та правобічні актанти відчислівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів

До важливих проблем сучасної граматичної науки належить питання про співвідношення формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних компонентів реченневої структури. «Член речення, – на думку Н. Л. Іваницької, – <...> складна семантико-граматична категорія, яка характеризується, з одного боку, узагальненим семантичним значенням, а з другого, – структурно-граматичними

ознаками. Суб'єкт дії, сама дія (стан), об'єкт, властивість та обставина, за якої відбувається чи реалізується стан, – усе це узагальнені семантичні значення членів речення, їх змістові характеристики, які визначають саму суть понять як наукових абстракцій, відмежовуючи їх від інших, співвідносять їх з об'єктивною дійсністю» [Іваницька 2000: 72]. На наш погляд, більшу пояснювальну силу має твердження І. Р. Вихованця про мінімальні синтаксичні одиниці, що «функціонують як два ряди одиниць – члени речення, які визначають на основі синтаксичних зв'язків (предикативного і підрядного), і синтаксеми, які вирізняють на ґрунті семантико-синтаксичних відношень (субстанціальних, тобто зі значенням предметності, і вторинних предикатних)» [Вихованець 2000: 3]. Виокремлення двох рядів членів речення зумовлено взаємодією складників формально-синтаксичної і семантико-синтаксичної реченнєвої природи.

Семантико-синтаксичні відношення як найбільш абстраговані величини розподіляють на такі підтипи: суб'єктні, об'єктні, адресатні, інструментальні та локативні, відповідно до яких вирізняють п'ять основних різновидів субстанційних синтаксем: суб'єктні, об'єктні, адресатні, інструментальні та локативні [Вихованець 1993: 246]. Субстанційні семантико-синтаксичні відношення, наявні в структурі елементарного речення, опосередковано характеризують предикат як найцентральніший його компонент, наділений семантико-синтаксичною валентністю. Залежні субстанційні компоненти поєднані з предикатом не довільно, а на основі сумісності та сполучуваності сем (мінімальних семантичних елементів, елементарних диференційних семантичних ознак). Поряд із семантико-синтаксичною валентністю, вирізняють формально-синтаксичну валентність [Степанова 1978: 155–157]. Остання регламентує оформлення конкретною мовою відкритих семантичних позицій облігаторними та факультативними актантами, які представлено певними морфолого-синтаксичними засобами. Облігаторні актанти, зумовлені валентним потенціалом предиката, мають високий ступінь необхідності, їхнє вилучення порушує змістову або граматичну цілісність реченнєвої структури. Факультативні актанти також пов'язані з предикатом валентністю, проте для них характерний менший ступінь необхідності, їх можна вилучити з речення без істотних змін у його змісті.

У сучасному мовознавстві панівною є думка про вербоцентричний характер реченнєвої структури, згідно з якою саме дієслово є головним носієм валентності (див.: [Степанова 1978: 170; Вихованець 1988: 108; Загнітко 1994: 50]). Інші частини мови набувають статусу носіїв валентності у зв'язку з дієсловом, тобто внаслідок переміщення в предикативну позицію. Це спричинилося до того, що в дієслова переходять транспоновані прикметники, іменники, прислівники та числівники. Характерно, що лексико-граматичний клас дієслів найбільш поповнено за рахунок прикметників, менш – за рахунок іменників та числівників і найменш – за рахунок прислівників.

Семантична специфіка числівників зумовила їхню здатність перебувати в синтаксичній позиції дієслів і спричинила появу відчислівникової дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції. Відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити в граматичній структурі української мови функціонують із семантикою: 1) означеної кількості; 2) неозначеної кількості; 3) приблизної кількості; 4) розподільної кількості; 5) кількості-відношення. У межах відчислівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів із семантикою означеної, неозначеної, приблизної та розподільної кількості вирізняємо квантитативні одиниці на позначення кількісно-вікової ознаки. Семантика дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів має безпосередній стосунок до вияву їхнього валентного потенціалу.

Похідні дієслівні синтаксичні одиниці з квантитативною семантикою здебільшого виявляють здатність до поєднання з одним лівобічним актантом у функції суб'єкта. І лише відчислівникові дієслівні синтаксичні транспозити із семантикою кількості-відношення реалізують свій валентний потенціал через два актанти: лівобічний суб'єктний та правобічний об'єктний. Значеннєва специфіка, валентний потенціал і пов'язані з ним явища актантної деривації відчислівникових дієслівних синтаксичних транспозитів зумовили розподіл залежних іменникових компонентів на такі семантичні різновиди: 1) актант у функції суб'єкта означеної кількості; 2) актант у функції суб'єкта неозначеної кількості; 3) актант у функції суб'єкта приблизної кількості; 4) актант у функції суб'єкта розподільної кількості; 5) актант у функції суб'єкта кількості-відношення; 6) актант у функції об'єкта кількості-відношення. Мотивованим є виділення суб'єктів кількісно-вікової

ознаки в межах семантичних різновидів суб'єктів означеної, неозначеної, приблизної та розподільної кількості.

Усі семантичні різновиди суб'єктів кількості займають лівобічну облігаторну валентну позицію, яку відкривають відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити. Останні в семантико-синтаксичній структурі речення спеціалізовані на вживанні в ролі предикатів кількості. Предикати кількості позначають статичну постійну чи тимчасову кількісну ознаку предмета, що є частиною семантики стану в широкому розумінні. Тому їх зараховують до предикатів стану [Вихованець 1983: 33–35]. У сучасній лінгвістиці також набула поширення думка про те, що предикати із семантикою кількості з огляду на їхні специфічні значеннєві особливості та своєрідні сполучувальні можливості необхідно віднести до окремого семантичного типу. Цікаві міркування про предикати кількості знаходимо у Л. В. Щерби: «Особливою категорією необхідно визнати слова кількісні, значенням яких є абстрактна ідея числа, а формальними ознаками своєрідний тип сполучення з іменником, до якого належить слово, що виражає кількість» [Щерба 1974: 88]. У лінгвоукраїністиці предикати кількості першим вирізняв і системно характеризував І. Р. Вихованець [Вихованець 1992: 109–111]. На думку вченого, «предикати кількості посідають <...> найпериферійніше місце» у канві інших семантичних типів предикатів, проте «в жодному разі у зв'язку з даною кваліфікацією не потрібно говорити про меншу начебто семантико-функціональну роль предикатів кількості в граматичній структурі сучасної української мови» [Вихованець 1992: 109–110].

Предикати кількості пов'язані з «пасивним» суб'єктом, вони зафіксовані найчастіше при іменниках – назвах істот, переважно людей, предметів, а також займенникових іменниках, субстантивованих прикметниках, дієприкметниках тощо, напр.: [Дітей. – І. М.] *залишилося двоє...* (Є. Гуцало); *...їх троє: Володько, Юдків Мошко й Антін Трохимів* (У. Самчук); [Полотна. – І. М.] *три сувої...* (Ю. Мушкетик); *Убитих <...> було в селі сім; поранених – одинадцять* (Ю. Смолич); [Нещасних. – І. М.] *все більше...* (О. Гончар). Аналізовані предикати, що формують структуру семантично елементарного речення, вимагають у ролі субстанційних компонентів власне-іменників, тобто іменників із конкретним значенням: [Дітей. – І. М.] *було троє...* (В. Шевчук); *...турків лишилося двоє...* (Ю. Мушкетик); *Киляні <...> сповнилось*

дванадцять років (Ю. Мушкетик); [*Глини.* – І. М.] *надто багато...* (П. Загребельний). Із власне-іменниками зближуються ті абстрактні іменники, що заступають конкретні іменники в суб'єктній семантико-синтаксичній позиції, пор.: *Народу було багато* (У. Самчук) і *Новин було багато* (Ю. Мушкетик). Речення, у семантико-синтаксичних позиціях яких на місці предметних компонентів зафіксовані іменники предикатного значення, належать до складних семантичних конструкцій. Предикатні іменники являють собою відпредикатні деривати, які утворено внаслідок згортань елементарних речень: *Було багато розмов...* (П. Загребельний); *...істин виявилось занадто багато* (В. Дрозд); *...віку лишилося небагато...* (Ю. Мушкетик); *...життя лишилося так мало...* (Ю. Мушкетик).

Антант у семантико-синтаксичній позиції суб'єкта кількісної ознаки має чітко фіксоване місце. Він стоїть перед предикатом, тобто займає типову для суб'єкта лівобічну позицію: *Половці! Як їх багато!* (В. Малик); [*Сильце.* – І. М.] *залишилося одне...* (Ю. Мушкетик); *...чинів імператорського двору <...> вісімнадцять...* (П. Загребельний). Проте за вимогами актуального членування суб'єкт може змінювати свою позицію, наприклад: *...стало нас у цьому місті одинадцять тисяч двісті двадцять два* (В. Шевчук); *Було лиха багато...* (О. Довженко).

Актант у функції суб'єкта кількісної ознаки поєднується з усіма семантичними різновидами відчислівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів, а саме: 1) означеної кількості, типовими морфологічними репрезентантами яких є власне-кількісні, збірні та дробові числівники, наприклад: *Загиблих уже сімсот шість* (Л. Костенко); *...На все рук, рук і рук треба, а <...> їх лише двоє* (У. Самчук); *...смуг руху – 6, їхня ширина – 3,75 м* («Коментарі», 2012); 2) неозначеної кількості, виявленими неозначено-кількісними числівниками та прислівниковими компонентами зі значенням малої, достатньої (недостатньої), великої неозначеної кількості: [*Кущів.* – І. М.] *було кілька...* (У. Самчук); [*Верхівців.* – І. М.] *кількасот* (П. Загребельний); *Хіба тут, у нас, мало порядних дівчат, що аж мусив їхати до Києва?* (Р. Горак); 3) приблизної кількості, вираженими переважно поєднанням двох, здебільшого близьких у числовому ряду одиниць, між якими можуть уживатися одиничні чи повторювані розділові сполучники або сполуки числівників із прийменниками: *...було їх [грабіжників. – І. М.] троє*

чи четверо... (П. Загребельний); *У стаді [тварин. – І. М.] тришість* (Т. Станкевич); *Вік Всесвіту <...> від 13 до 18 млрд. років* («Атлас вчителя»); 4) розподільної кількості, що становлять поєднання прийменника *по* з числівником або кількісно-іменною формою: [*Нагайок. – І. М.*] <...> *по двадцять п'ять кожному* (У. Самчук); [*Чаю. – І. М.*] <...> *по двадцять шклянок...* (У. Самчук); [*Землі. – І. М.*] <...> *по десять десятин на душу* (У. Самчук); 5) кількісно-вікової ознаки, репрезентованими переважно власне-кількісними, неозначено-кількісними числівниками, а також числівниками зі значенням приблизної та розподільної кількості, наприклад: *Йому [князеві. – І. М.] вже тридцять чотири літа...* (В. Малик); *Цій старенькій бабусі багато років; ...п'ятдесят йому [бояринові. – І. М.] чи шістдесят?* (В. Малик); – *По десять років мають оті... – похвалився Матвій* (У. Самчук); 6) кількості-відношення, морфологічними репрезентантами яких є дві форми вищого (*більше, менше*) і найвищого (*найбільше, найменше*) ступенів порівняння прислівників із семантикою неозначеної кількості (*мало, багато*), напр.: *...загиблих чи поранених половців ставало зразу вдвоє більше...* (В. Малик); *Рюрикової раті тут більше, ніж Святославової!* (В. Малик); *...через отаких свиней [біді. – І. М.] найбільше...* (Р. Андріяшик); *Чого-чого, а веселоців тут було найменше...* (П. Загребельний). Суб'єкти означеної, неозначеної, приблизної та розподільної кількості становлять межу валентної сполучуваності відчислівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів відповідної семантики із залежними іменниковими компонентами.

Основний морфологічний вияв актанта у функції суб'єкта кількісної ознаки пов'язаний із формою родового відмінка іменників – назв істот, зокрема осіб і тварин, конкретних предметів тощо, напр.: [*Дітей. – І. М.*] *було п'ятеро* (Є. Гуцало); [*Щук. – І. М.*] *два кошелі...* (Ю. Мушкетик); *...бачків було дванадцять* (І. Багрянний); *Книжок у нашому домі було завжди багато* («Літературна Україна» 2015). Характерно, що такий родовий суб'єктний супроводжують відтінки партитивного значення. Лівобічний актант у позиції суб'єкта кількісної ознаки корелює з формально-синтаксичною позицією підмета, що має нетипову форму вираження – родовий відмінок [Вихованець 1992: 111; Попович 2002:

7; Городенська 2010: 100; Кавера 2008: 19]. Останній поєднаний із присудком предикативним зв'язком, його формою координації.

Периферію морфологічних варіантів актанта у функції суб'єкта кількісної ознаки посідають давальний і називний відмінки, що переважно позначають вік істоти або предмета точно, недиференційовано чи приблизно: *...їй [Марії. – І. М.] лише тридцять чотири роки...* (О. Іваненко); *Цій школі багато років; Панові років під сорок* (Ю. Мушкетик); *Єдиному українському криголаму на Азові п'ятдесят сім років* («Коментарі», 2012); *[Мотоцикліст. – І. М.] мав дев'ятнадцять літ...* (П. Загребельний). Аналізовані суб'єкти пов'язані звичайно з відчислівниковими дієслівними аналітичними синтаксичними транспозитами на позначення кількісно-вікової ознаки. Давальний у функції суб'єкта кількісно-вікової ознаки заступає позицію лівобічного керованого другорядного члена речення, пов'язаного з лівобічною семантико-синтаксичною валентністю відповідного предиката. Реченнєві конструкції такого зразка в лінгвістичній літературі кваліфікують як односкладні одноособові (безособові) зі складеним головним членом, основна частина якого виражена числівником (числівниково-іменниковою сполукою) [Городенська 2010: 100]. На відміну від давального називний у функції суб'єкта «стосується явищ координації, регульованої предикативним зв'язком підмета і присудка як головних членів двоскладного речення» [Вихованець 1993: 232]. Із підметовим називним числівниковий різновид іменного складеного присудка зафіксований лише в неелементарних двоскладних реченнєвих побудовах, про що засвідчують зв'язкові елементи та числівникова іменна сполука в ролі основної частини складеного присудка: *...держава їхня* Характерно, що *налічує вже кількасот літ* (П. Загребельний); *Гаврило-Радомир <...> мав лише дванадцять років* (П. Загребельний); *Вік окремих екземплярів [ягідного тису. – І. М.] становить 3 тисячі років* (Т. Станкевич); *...остаточна цифра [китайського ВВП за 2011 рік. – І. М.] сягатиме 7 трлн. доларів* («Тиждень», 2012).

Крім лівобічної позиції, що заповнює актант у функції суб'єкта, відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити із семантикою кількості-відношення відкривають залежну правобічну семантико-синтаксичну позицію для актанта у функції об'єкта кількості-відношення. Остання в структурі речення може мати

облігаторний або факультативний вияв. Облігаторний актант у функції об'єкта зумовлений валентністю відчислівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів із компаративною семантикою. Він переважно вказує на особу або предмет, зі ступенем вияву ознаки якого порівнюють вищий ступінь ознаки в актанті, що виконує функцію суб'єкта: *Овочів більше за фруктів; Дітей зосталося менше від дорослих; Їх [половців. – І. М.] значно більше, ніж русичів...* (В. Малик). У ролі морфологічних варіантів об'єкта кількості-відношення при відчислівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитах відповідної семантики виступають звичайно знахідний відмінок із прийменником *за*, родовий із прийменником *від*, а також підрядна частина зі сполучником *ніж*. Досить часто значення об'єкта кількості-відношення закладено в семантиці дієслівної зв'язки, що разом із числівником становить синтаксичне дієслово. За цих умов експліцитно виражений тільки суб'єкт кількості-відношення: *...таких людей лишається <...> менше й менше* (Ю. Мушкетик); *[Сумнівів. – І. М.] лишилося не менше...* (Р. Андріяшик). Цього ж значення надають відчислівниковим дієслівним аналітичним синтаксичним транспозитам із компаративною семантикою підсилювальні частки: *...надто багато в тебе городів. – Буде ще більше, – гордо пообіцяв Ярослав* (П. Загребельний); *Все менше таких, у кому вона [іскринка. – І. М.] є* (О. Гончар).

Актант у функції об'єкта, прогнозований валентністю відчислівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів із суперлативною семантикою, містить указівку на сукупність предметів, серед яких виділяють певний однотипний із ними предмет за найбільшою або найменшою мірою кількості. Він належить до необхідних правобічних компонентів семантико-синтаксичної реченнєвої структури, проте на відміну від актанта у функції суб'єкта має факультативний вияв. Експліцитна реалізація такого об'єкта звичайно пов'язана з родовим відмінком, що функціонує з прийменниками *серед*, *з-поміж* і *под*, напр.: *Дітей найменше з-поміж екскурсантів; ...вона подала йому квіти, серед яких найбільше було васильків та волошок...* (О. Гончар). Факультативний вияв актанта у функції об'єкта пояснюємо великою семантичною самодостатністю відчислівникового дієслівного аналітичного синтаксичного транспозита зі значенням найвищого ступеня

порівняння. Тому реченнєві побудови з імпліцитно вміщеним об'єктом кількості-відношення і облігаторно заповненою лише однією суб'єктною позицією належать до нормативних: ...**найбільше ж було таких, як Сивоок** (П. Загребельний); ...**найбільше було автоматичної ручної зброї** (І. Багрянний); **Найбільше було порожнечі...** (Ю. Андрухович). За актуального членування експліцитно виражені суб'єктний та об'єктний компоненти можуть змінювати своє розташування: **Серед натовпу, що рушив до начальства – генерала, – найбільше було жінок** (О. Іваненко).

Отже, значеннєва специфіка, валентний потенціал відчислівникових дієслівних синтаксичних транспозитів і пов'язані з ним явища актантної деривації зумовили розподіл залежних іменникових компонентів на такі семантичні різновиди: актант у функції суб'єкта означеної кількості; актант у функції суб'єкта неозначеної кількості; актант у функції суб'єкта приблизної кількості; актант у функції суб'єкта розподільної кількості; актант у функції суб'єкта кількісно-вікової ознаки; актант у функції суб'єкта кількості-відношення; актант у функції об'єкта кількості-відношення. Усі семантичні різновиди актантів у функції суб'єктів кількісної ознаки належать до облігаторних лівобічних компонентів із специфічною морфологічною експлікацією – родовим відмінком (суб'єкти означеної, неозначеної, приблизної та розподільної кількості, а також суб'єкти кількості-відношення) або давальним і називним відмінками (переважно суб'єкти кількісно-вікової ознаки). Об'єкт кількості-відношення кваліфікуємо як правобічний залежний компонент, зумовлений валентним потенціалом відчислівникових дієслівних синтаксичних транспозитів компаративної та суперлативної семантики. Прикомпаративний актант в об'єктній позиції, виражений звичайно прийменниковими відмінками: знахідним відмінком із прийменником *за*, родовим із прийменником *від*, рідше – підрядною частиною зі сполучником *ніж*, належить до облігаторних компонентів. У ролі присуперлативного актанта у функції об'єкта виступає переважно родовий із прийменниками *серед*, *з-поміж* і под., що на відміну від прикомпаративного актанта в об'єктній позиції розглядаємо як факультативний вияв синтаксеми.

4.1.6 Відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити в семантико-синтаксичній структурі простого речення

Відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити в семантико-синтаксичній структурі речення спеціалізовані на вживанні в позиції предикатів кількості. Вони позначають «статичну постійну чи тимчасову кількісну характеристику предмета, що є частиною семантики стану в широкому витлумаченні» [Кавера 2008: 17]. За такого розуміння предикати кількості поряд із предикатами якості зараховують до предикатів стану як семантичного класу, представленого насамперед морфологічними одиницями із семантикою власне-стану, зокрема прислівниковими і дієслівними предикатами⁴⁷.

Предикати кількості зафіксовані в структурі семантично елементарних і семантично неелементарних (ускладнених) реченневих конструкцій. Як організувальні компоненти семантично елементарного речення, вони виконують центральну роль у його структуруванні, визначенні кількісно-якісного складу залежних актантних позицій, а також відображенні модально-часових параметрів. Модально-часовий план таких семантично елементарних простих речень, зокрема категорії часу, способу, особи тощо відображає аналітична синтаксична морфема-зв'язка *бути* або інші морфеми-напівзв'язки, що разом із числівниковим компонентом формують похідну дієслівну одиницю і слугують своєрідними транспозиторами, що переводять числівники з класу імен у клас дієслів: *Нас вже багато...* (У. Самчук); *Нас, невісток, було сім, а дочок було вісім, то й зятів вісім...* (І. Багрянний); *Сто років будеш жити, і діток буде п'ять* (Л. Костенко); *Хай нас буде не п'ятеро, а двоє...* (У. Самчук); *...це було б надто багато* (О. Іваненко).

Характер і специфіка предикатів кількості, що є визначальними в побудові елементарного із семантичного погляду речення, зумовили їхній розподіл на п'ять семантичних груп: предикати означеної кількості; предикати неозначеної кількості; предикати приблизної кількості; предикати розподільної кількості; предикати кількості-відношення [Мельник 2013а: 40–46]. Крім характеру й специфіки предикатної ознаки, семантично релевантними в реченневій структурі є також кількість залежних актантів та їхні семантико-синтаксичні функції. Урахування перелічених ознак дало змогу змоделювати

структури семантично елементарних речень, визначальна роль у яких належить предикатам означеної, неозначеної, приблизної, розподільної кількості та предикатам кількості-відношення.

Семантико-синтаксична валентність предикатів означеної, неозначеної, приблизної та розподільної кількості прогнозує лише одну залежну актантну позицію – суб'єктну. Відчислівниковий дієслівний аналітичний синтаксичний транспозит і зумовлений його семантико-синтаксичною валентністю облігаторний актант у семантико-синтаксичній функції суб'єкта утворюють двокомпонентну структуру простого семантично елементарного речення з одновалентними предикатами кількості. В аналізованих реченнєвих побудовах із зазначеними різновидами предикатів кількості актант у семантико-синтаксичній позиції суб'єкта має чітку морфологічну експлікацію – родовий відмінок, що допускає його варіювання в межах певного семантичного класу слів. У зв'язку з цим у семантико-синтаксичній функції суб'єкта кількісної ознаки може перебувати різноманітна іменникова лексика, переважно конкретної семантики, а також займенникові іменники, субстантивовані прикметники та дієприкметники: [*Художників*. – І. М.] *завжди було багато в Римі* (О. Іваненко); *Якось воно йде, тільки дітей багато* (У. Самчук); *...їх [вагончиків. – І. М.] тут багато, вишикувались довгою низкою від стегу й до моря* (О. Гончар); [*Глини*. – І. М.] *надто багато* (П. Загребельний); *І от нас троє...* (В. Винниченко); *...зосталося багато вбитих і вмерлих позаду...* (П. Загребельний); *Та хіба мало було таких?* (О. Іваненко); *...багато було тяжкопоранених...* (П. Загребельний); *Але спільного у нього з самою Полінкою дуже мало* (О. Іваненко). Аналізованому семантико-синтаксичному різновидові елементарних речень із предикатами кількості відповідає двоскладне формально-синтаксичне речення, у якому числівниковий різновид іменного складеного присудка поєднаний із підметом у нетиповій формі вираження – родовому відмінку.

На периферії семантично елементарних реченнєвих конструкцій перебувають ті, що структуровані предикатами неозначеної кількості і за певних контекстних умов виявляють здатність до поєднання з вказівними займенниковими іменниками в називному відмінку: *Це було б мало* (У. Самчук); *А хіба це багато ?* (П. Загребельний); *Це <...> багато* (О. Іваненко); *...це не <...> мало* (В. Симоненко).

У межах семантичних груп предикатів означеної, неозначеної, приблизної та розподільної кількості виокремлюємо їхній значеннєвий різновид – предикати кількісно-вікової ознаки [Мельник 2013а: 41], що визначають вік істоти або предмета точно, недиференційовано або приблизно. В елементарних із семантичного погляду реченнєвих конструкціях, прогнозованих цими предикатами, для суб'єкта як потенційного учасника вираження кількісно-вікової ознаки характерна чітка регламентація морфологічної форми – давальний відмінок із можливістю поширення на певні семантичні класи слів. Семантико-синтаксична функція суб'єкта кількісно-вікової ознаки може бути виражена назвами істот, найчастіше людей, і неістот, зокрема предметів, установ, населених пунктів та ін., напр.: ...*Антону* виповнилося півтора року... («Дзеркало тижня», 2010); ...*нам* уже перевалило за п'ятий десяток! (О. Гончар); Єдиному українському *криголаму* на Азові п'ятдесят сім років («Коментарі», 2012); *Луцьку* виповнилось дев'ятсот двадцять сім років; ...*Львівському університету* минає 350 років («Високий замок», 2011). Такі семантично елементарні реченнєві структури, сформовані предикатами та суб'єктами кількісно-вікової ознаки, корелюють з односкладними, одноособовими (безособовими) реченнями зі складеним головним членом, основна частина якого репрезентована числівником або числівниково-іменниковою сполукою.

В елементарних синтаксичних конструкціях із предикатами кількості семантико-синтаксичні відношення спрямовані від актанта в позиції суб'єкта до опорного предикатного елемента. Актант у семантико-синтаксичній функції суб'єкта в структурі речення займає відповідне місце. Він розміщений перед предикатом кількості, тобто в типовій лівобічній семантико-синтаксичній позиції: *Геніїв* між нами небагато (В. Симоненко); ...*тут* <...> *жінок*, правда, буває дуже мало... (О. Іваненко); ...*турків* лишилося двоє... (Ю. Мушкетик); *Бог* один, а *нас*, старців, – багато (І. Жиленко). Проте за вимогами актуального членування він може змінювати своє розташування: *Було* у неї п'ятеро вже *вас* (Л. Костенко); ...*ставало їх* [людей. – І. М.] *більше*... (П. Загребельний); *Занадто* багато було *скрізь людей*... (У. Самчук). Порядок слів не має значення, якщо суб'єктну позицію заступають займенникові іменники, що сполучаються з предикатами кількості, проте не вимагають атрибутів, пор.: ...*їх* [людей. – І. М.] *надто* багато (О. Іваненко) і *Багато* *їх* [німців. – І. М.]... (У. Самчук). Іноді в суміжних реченнєвих

структурах суб'єкт виражений імпліцитно, тому його семантичну наявність визначаємо з контексту: *Друзів нових багато, питаєш? Еге ж, багато, сам знаєш, яка вона* (О. Іваненко). Здатність предикатів кількості поєднуватися з одним лівобічним компонентом у семантико-синтаксичній функції суб'єкта засвідчує мінімальний вияв їхньої валентної актантної деривації. Проте наявність одного залежного компонента ще не є передумовою семантичної елементарності реченнєвої структури. Залежні актантні елементи як складники семантично елементарної реченнєвої конструкції мають бути також неускладненими. Це пов'язано з тим, що прогнозовану валентністю предиката семантико-синтаксичну позицію повинні заступати актанти непередикатного значення, оскільки лише одиниці непередикатного характеру формують елементарну із семантичного погляду структуру: *...хлопців троє* (Ю. Мушкетик); *Нас було шістдесят* (Ю. Смолич); *їх [людей. – І. М.] було з десять...* (У. Самчук). Функціонування іменників предикатного характеру в залежних семантико-синтаксичних позиціях є симптомом ускладненості (неелементарності) семантичної конструкції, утвореної внаслідок згортання іншого елементарного речення, що зумовлює перетворення останнього на відпредикатний дериват: *...проблем накопичилося багато...* («Дзеркало тижня», 2013); *Метушні <...> багато* (У. Самчук); *...опадів було мало* («Волинь», 2013); *Доказів мало ???* (В. Симоненко); *Навіщо їх [порад. – І. М] так багато?* (О. Іваненко); *[Запевнень. – І. М] занадто багато стало* (О. Іваненко).

Валентний потенціал предикатів кількості-відношення зреалізовано у двох залежних семантико-синтаксичних позиціях – суб'єктній та об'єктній. Цей семантичний різновид предикатів кількості та прогнозовані його семантико-синтаксичною валентністю актанти в семантико-синтаксичних функціях суб'єкта та об'єкта утворюють трикомпонентну структуру простого семантично елементарного речення і фіксують максимальний вияв валентної актантної деривації цих предикатів: *Дівчаток більше від хлопчиків; Жінок найбільше з-поміж освітян*. У такій елементарній із семантичного погляду реченнєвій конструкції семантико-синтаксичні відношення спрямовані від залежних суб'єктного та об'єктного компонентів до опорного предикатного із семантикою кількості-відношення.

Характерно, що в структурі семантично елементарного простого речення відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити зі значенням вищого ступеня порівняння передбачають дві облігаторні актантні позиції – лівобічну суб'єктну та правобічну об'єктну. Їх можуть заповнювати різні семантичні класи іменникових компонентів: *Полуниць більше від суниць; Зайців більше за лисиць; Коренів більше, ніж афіксів; Хлопчиків більше, ніж дівчаток*. Семантико-синтаксична позиція суб'єкта за таких умов закріплена за родовим відмінком, об'єктна – за прийменниковими відмінками, а саме: за знахідним із прийменником *за* або родовим із прийменником *від*, зрідка в цій позиції зафіксована підрядна частина зі сполучником *ніж*, наприклад: *Дітей було більше від дорослих (за дорослих, ніж дорослих)*.

Відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити зі значенням найвищого ступеня порівняння потенційно виявляють здатність до поєднання з одним лівобічним облігаторним суб'єктним актантом та одним правобічним факультативним об'єктним актантом: [*Піонерча. – І. М.*] *найменше з усіх...* (О. Гончар); *...найбільше ж було таких, як Сивоок, – поганів...* (П. Загребельний). При аналізованих предикатах суб'єктний актант морфологічно експлікований безприйменниковим родовим відмінком, об'єктний – родовим із прийменниками *серед, з-поміж* тощо. Імпліцитне вираження факультативного об'єктного актанта не порушує граматичної та семантичної цілісності речення, а лише робить його семантику ємнішою: *Були там і льотчики, і танкісти, і артилеристи, а найбільше, звичайно, піхотинців* (О. Гончар); *Чого-чого, а веселоців тут було найменше, але обидва спробували всміхнутися* (П. Загребельний).

Отже, семантична специфіка предикатів кількості, вияв їхньої валентної актантної деривації дали змогу вирізнити такі основні структури семантично елементарних речень із предикатами кількості:

1. Структура С + П (її репрезентують предикати означеної, неозначеної, приблизної та розподільної кількості, які реалізують свій валентний потенціал через один залежний облігаторний актант – суб'єктний), напр.: *Нас буде четверо...* (У. Самчук); *...народу було багато...* (О. Іваненко); *У нас їх [овець. – І. М.] щось з шестеро є* (У. Самчук); [*Нагайок. – І. М.*] *по двадцять п'ять...* (У. Самчук).

2. Структура С + П + О₁* (її утворюють предикати кількості зі значенням вищого ступеня порівняння, валентні спроможності яких не виходять за межі двох залежних облігаторних актантних позицій – суб'єктної та об'єктної), напр.: *Дерево більше за кущів; Фруктів менше від овочів.*

3. Структура С + П + О₂* (її характеризують предикати кількості на позначення найвищого ступеня порівняння, що потенційно виявляють здатність до поєднання з двома залежними актантами – суб'єктним (облігаторним) та об'єктним (факультативним), напр.: *Дівчат найменше серед фізиків; ...найбільше було жінок* (О. Іваненко).

На протиположності елементарним простим із семантичного погляду конструкціям, що позначають одну ситуацію дійсності, неелементарними необхідно визнати такі структури, у яких до основного (немодифікованого) елементарного речення додано перетворене на компонент синтаксичної природи інше вихідне елементарне просте речення [Вихованець 1993: 129]. Показником семантичної неелементарності реченнєвих структур із предикатами кількості слугують дієслівні невластиво-зв'язкові компоненти на зразок *дорівнювати, налічувати, нараховувати, сягати* і числівниково-іменникові сполуки, що в поєднанні витворюють числівниковий різновид іменного складеного присудка. Типовим для аналізованих предикатних компонентів є поєднання з називним відмінком суб'єкта: *...остаточна цифра [китайського ВВП за 2011 рік. – І. М.] сягатиме 7 трильйонів доларів США...* («Тиждень», 2012); *Наземний потенціал тільки вітрової енергетики дорівнює майже двом атомним блокам* («Дзеркало тижня», 2009); *Товщина кільця сягає кілометра, його зовнішній радіус дорівнює 126 000 кілометрів, внутрішній – 113 000* (О. Ємченко).

Отже, відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити в семантико-синтаксичній структурі простого елементарного речення заступають первинну для дієслова предикативну позицію і виконують центральну роль у його організації. Предикати означеної, неозначеної, приблизної та розподільної кількості структурують одновалентні семантично елементарні реченнєві конструкції, а предикати кількості-відношення – двовалентні реченнєві побудови. Семантично неелементарні

---

* С – суб'єкт; П – предикат; О₁ – облігаторний об'єкт; О₂ – факультативний об'єкт.

(ускладнені) структури із зазначеними різновидами предикатів кількості побудовані за схемою формально-синтаксичного перетворення вихідного елементарного простого речення на вторинний синтаксичний компонент основного (немодифікованого) елементарного простого речення.

4.1.7 Відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити і формально-синтаксична структура простого речення

У граматичних описах української мови останніх десятиріч панівним став функційний підхід, згідно з яким у структурі речення вирізняють три аспекти: формально-синтаксичний, семантико-синтаксичний та комунікативний [Вихованець 1993: 54; Мірченко 2004: 24; Межов 2012: 20]. Формально-синтаксичний на їхньому тлі – один з основних, він спрямований у сферу мови й тісно пов'язаний із семантико-синтаксичним аспектом. Визначальним у формальній організації речення є вчення про формально-синтаксичну структуру, основу якої становлять синтаксичні зв'язки і вирізняювальні на їхньому ґрунті головні та другорядні члени речення. Формально-синтаксична структура конкретних речень побудована з опертям на певний формальний реченнєвий зразок, реченнєву модель, структурну схему.

До найважливіших теоретичних принципів внутрішнього розмежування простого речення належить поняття синтаксичної елементарності та неелементарності [Вихованець 1993: 10–14, 107–111; Мірченко 2004: 99–108]. Неодновимірність підходів до статусу синтаксичних одиниць спонукають дослідників розглядати різні ступені синтаксичної елементарності. За концептуального диференціювання власне-формально-синтаксичну структуру формують лише конститутивні з формально-синтаксичного боку члени речення, так званий предикативний мінімум, що граматично оформляє речення як синтаксичну одиницю, а другорядні члени речення, передбачувані семантико-синтаксичною валентністю присудка, перебувають поза її межами. Відсутність останніх у більшості випадків унеможлиблює функціонування речення як мінімального повідомлення, незалежного від контексту. Цей різновид елементарного простого речення співвіднесено з його двоскладністю

або односкладністю. Другий різновид формально-синтаксичної структури простого речення опосередкований семантико-синтаксичною структурою елементарного речення. Тому такі конструкції кваліфікують як розширені елементарні прості речення, оскільки, крім предикативного мінімуму, вони зараховують усі іменникові компоненти, прогнозовані семантико-синтаксичною валентністю предиката. Це дає змогу кваліфікувати речення як мінімальне повідомлення, незалежне від контексту. У цьому разі зумовлені семантико-синтаксичною валентністю елементи тлумачать не в семантичному, а у формальному плані, відповідно до формально-синтаксичних засобів мови, з опертям на предикативний та підрядний зв'язки [Вихованець 1992: 34–35; 1993: 10–13].

Відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити із семантикою означеної, неозначеної, приблизної та розподільної кількості зафіксовані передовсім у формально-синтаксичній позиції присудка. Характерно, що аналізовані дієслівні транспозити заступають позицію іменного складеного присудка, зокрема його числівникового різновиду, який утворено внаслідок транспозиції числівника у формально-синтаксичну позицію дієслова. Цей перехід має аналітичний характер, він можливий лише за участі аналітичних синтаксичних морфем-зв'язок (*бути, становити*) або морфем-напівзв'язок (*ставати / стати, лишатися / лишитися, залишатися / залишитися* і под.) – носіїв дієслівних граматичних значень часу, способу, особи, виду тощо, які переводять числівники з лексико-граматичного класу імен у клас дієслів і поєднують із підметом у його типовій або нетиповій морфологічній формі. Традиційно числівниковий різновид іменного складеного присудка пов'язують із підметом у називному відмінку [Попович 2002: 13; Вінтонів 1997: 20]. У дослідженнях останніх десятиліть, услід за І. Р. Вихованцем [Вихованець 1992: 111], цей морфологічний різновид іменного складеного присудка тлумачать як такий, що здатний поєднуватися з підметом у нетиповій для нього формі – родовому відмінку [Городенська 2004: 371; Кавера 2008: 18; Косенко 2009: 132]. Хоча традиційно такий родовий вважають керованим членом речення, або додатком. Відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити із семантикою означеної, неозначеної, приблизної та розподільної кількості передовсім виявляють здатність до поєднання з підметовим родовим відмінком, що займає лівобічну щодо присудка позицію та співвідносний з актантом у семантико-синтаксичній

функції суб'єкта семантично елементарного простого речення: *Дозорців було троє...* (В. Чемерис); *Нас було шістдесят* (Ю. Смолич); *Горнів було десять...* (П. Загребельний); *Лавок тут кілька...* (О. Гончар); *...його [листя. – І. М.] багато було...* (О. Іваненко); *...персів було десь близько мільйона* (В. Чемерис); *Городовиків було не менше як двадцять* (Ю. Смолич); *...[яєць. – І. М.] стало по три* (Ю. Винничук). Лівобічних керованих компонентів при аналізованих присудках не зафіксовано. Тому реченнєві конструкції такого зразка належать до двокомпонентних як за власне-формально-синтаксичними, так і опосередкованими семантико-синтаксичною валентністю предиката параметрами.

Двоскладними з формально-синтаксичного погляду є також реченнєві побудови, у яких присудок становить поєднання зв'язкового компонента та числівниково-іменникової сполуки, проте від попередніх конструкцій їх відрізняє характер дієслівної зв'язки, наповнення основної частини іменного складеного присудка та форма вираження підмета: *[Військо. – І. М.] налічувало <...> шість тисяч воїв* (В. Малик); *...діаметр становить 1600 кілометрів* (О. Ємченко); *...радіус дорівнює 24 300 кілометрам...* (О. Ємченко); *Експозиція <...> налічує понад 80 світлин* («Високий замок», 2011); *...фракція налічує 11 осіб* («Хрещатик», 2011); *...бібліотека налічує декілька тисяч видань* («Віче», 2010); *Колектив <...> нараховує 10 тисяч* («Дзеркало тижня», 2012). Характерно, що такі зв'язкові компоненти в поєднанні з числівниково-іменниковою сполукою утворюють числівниковий присудок, в інших морфологічних різновидах іменного складеного присудка вони незафіксовані. Підмет у цьому разі має типову форму вираження – називний відмінок. Досліджувані формально-синтаксичні двоскладні речення належать до семантично ускладнених, таких, що утворені з двох семантично елементарних конструкцій.

Своєрідну периферію двоскладних конструкцій становлять реченнєві побудови з відчислівниковими дієслівними аналітичними синтаксичними транспозитами переважно неозначено-кількісної семантики, підметову позицію яких заповнюють вказівні займенникові іменники або неозначена форма дієслова: *Хіба це багато?* (О. Іваненко); *...це ще мало. Це мало. Це дуже мало* (У. Самчук); *Жити <...> небагато лишилось* (О. Іваненко); *Працювати лишилось мало*. Інфінітив-субстантив у позиції підмета «набуває ознак відмінка як найважливішої граматичної категорії

іменника» [Вихованець 1988: 82]. Співвідносячись із називним відмінком іменників, він досягає лише граматичної, а не реальної предметності іменника. Тому для актанта в семантико-синтаксичній функції суб'єкта, з якою корелює позиція підмета, характерні семантичні ускладнення, зумовлені предикатною природою інфінітива-субстантива.

Відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити із семантикою означеної, неозначеної, приблизної та розподільної кількості можуть передавати кількісно-вікову ознаку. За такої умови вони найчастіше заступають позицію складеного головного члена односкладного одноособового (безособового) речення, зрідка аналізований семантичний тип дієслівних похідних утворень зафіксований у ролі числівникового складеного присудка двоскладних реченневих конструкцій, пор.: [Борисові Олійнику. – І. М.] **виповнилося 75 років** («Віче», 2010); **Хлопцеві сповнилося сімнадцять років** (І. Ле) і **...я мала шість років** (Л. Денисенко); **Євпраксія ж має лише дванадцять років** (П. Загребельний). Числівникові складені присудки на позначення кількісно-вікової ознаки в поєднанні з підметовим називним відмінком формують двокомпонентні синтаксичні конструкції. Числівниковий різновид іменного складеного присудка та складений головний член односкладного безособового речення вступають у корелятивні відношення з предикатами кількісно-вікової ознаки в семантико-синтаксичній структурі речення.

На відміну від формально елементарних двоскладних конструкцій, підмет яких має типову морфологічну експлікацію – називний відмінок, речення зі складеним головним членом, основна частина якого виражена числівником або числівниково-іменниковою сполукою, належать до односкладних одноособових реченневих побудов, що мають у своєму складі лише один головний член, не диференційований на підмет і присудок: **Докторанту <...> виповнилося 29 років!** («Дзеркало тижня», 2010); **...їй [Варі. – І. М.] стукнуло дев'ять років** (М. Хвильовий); **...мені сповнилось двадцять п'ять** (Д. Павличко); **Тобі тільки неповні сімнадцять...** (В. Шевчук). Головний компонент таких конструкцій становить сполуку, складниками якої є зв'язковий елемент, числівник та іменник *рік* у потрібній відмінковій формі. За певних контекстних умов іменник *рік* може зазнавати нульового вираження. Це зумовлено передовсім семантичною самодостатністю числівникової частини

складеного головного члена односкладної безособової конструкції. Числівникову (числівниково-іменникову) частину складеного головного члена односкладного безособового речення та складеного присудка двоскладного речення, що визначає вік істоти, переважно людини, предмета, населеного пункту тощо, відрізняє від іменникової та прикметникової частини складеного присудка наповнення дієслівної зв'язки, у поєднанні з якою вона формує однокомпонентне предикативне ядро односкладного безособового речення та двокомпонентне предикативне ядро двоскладного речення. Для числівникової (числівниково-іменникової) частини складеного головного члена безособового речення на позначення кількісно-вікової ознаки характерні специфічні дієслівні невластиві зв'язки (*виповнюватися / виповнитися, минати / минути, стукнути, перевалити, зрівнятися* та ін.), що є не лише виразниками дієслівних категорій часу, способу, особи, виду тощо, а й носіями певних значеннєвих і стилістичних відтінків, напр.: *...Георгієві Якутовичу виповнилося б 80 років* («Дзеркало тижня», 2010); [*Дівчині. – І. М.] навіть не сповнилося двадцять чотири роки...* (М. Дашкієв); *Луцьку минуло дев'ятсот двадцять сім років; ...йому перевалило за шістдесят...* (А. Дімаров) *...нам уже по сорок стукнуло...* (В. Шкляр). Такі аналітичні синтаксичні морфеми-напівзв'язки семантично не можуть модифікувати інші морфологічні різновиди складеного присудка.

Особливістю формально-синтаксичної структури цих односкладних конструкцій є наявність залежного другорядного керованого члена речення, вираженого формою давального відмінка, що співвідносний з актантом у семантико-синтаксичній функції суб'єкта кількісно-вікової ознаки. Односкладні безособові речення зі складеним головним членом, основна частина якого виражена числівником (числівниково-іменниковою сполукою), дослідники розглядають як основні формально-граматичні репрезентанти семантично елементарних речень, породжених предикатами кількісно-вікової ознаки (див.: [Городенська 2010: 100–101; Косенко 2009: 138]). Аналізовані односкладні конструкції утворюють розширену формально-синтаксичну структуру елементарного простого речення, до складу якої поряд зі складеним головним членом входять прислівні керовані другорядні члени речення.

Числівникові компаративні та суперлативні присудки на семантико-синтаксичному рівні корелюють із предикатами кількості-

відношення, співвідносний характер семантики яких зумовив наявність двох залежних іменникових компонентів – підмета у формі родового відмінка, з яким корелює актант у семантико-синтаксичній позиції суб'єкта, і прислівного керованого другорядного члена речення в потрібній прийменниково-відмінковій формі, що заступає позицію актанта в семантико-синтаксичній функції об'єкта. Характерно, що за підметом закріплене лівобічне, а за керованим другорядним членом – правобічне щодо числівникового присудка співвідносної семантики розташування: *Дівчаток більше від хлопчиків; Кленів менше за тополь; Жінок найбільше серед учителів; Журналістів виявилось найменше з-поміж запрошених*. Подібні реченнєві побудови вважають трикомпонентними підметово-присудковими реченнями з одним правобічним керованим другорядним членом речення [Вихованець 1993: 111]. Це дає підстави зарахувати конструкції такого зразка до розширених елементарних двоскладних простих реченнєвих побудов.

Правобічним керованим другорядним членам речення, зумовленим валентним потенціалом предикатів кількості-відношення, властивий облігаторний та факультативний вияв. Різний ступінь обов'язковості керованих членів речення залежить передовсім від семантичного наповнення предиката. Такі компаративні предикати звичайно реалізують свій валентний потенціал через два облігаторні залежні компоненти – суб'єктний та об'єктний, для суперлативних предикатів типовим є поєднання з одним облігаторним (суб'єктним) та одним факультативним (об'єктним) елементами, пор.: *Цукру більше від борошна; Гусей менше за курей і Цукру найбільше; Гусей найменше*. Редукція факультативних компонентів не порушує граматичної й комунікативної цілісності реченнєвої конструкції. За певних контекстних умов зазнає редукції також позиція керованого другорядного члена речення, залежного від компаративних числівникових предикатів. Це послідовно відображено насамперед тоді, коли числівникові компаративні присудки поєднують із підметом експліцитні форми аналітичної синтаксичної морфеми зв'язки *бути* та морфем-напівзв'язок: *ставати / стати, лишатися / лишитися, залишатися / залишитися, зоставатися зостатися, виявлятися / виявитися* і т. ін., напр.: *Половців було більше* (В. Малик); *...дівчат ставало <...> менше...* (В. Шевчук); *...автомобілів ставало все менше...* («Україна молода», 2009);

...підприємств стає менше... («Волинь», 2013). За цих умов нормативними є двокомпонентні конструкції, у яких експліцитно виражена тільки підметова позиція.

Поряд із простими елементарними реченнями вирізняють прості неелементарні (ускладнені) конструкції. До їхнього складу входять компоненти, валентно не пов'язані з предикатом. «У клас ускладнених простих речень, – на аргументований погляд І. Р. Вихованця, – варто об'єднати різноманітні реченнєві побудови, яким у формально-синтаксичному плані притаманна головна ознака простого речення – монопредикативність. Найпоказовіше в ускладнених простих реченнях виявляється їх семантико-синтаксична специфіка, яка виражається, звичайно, елементами формально-синтаксичної організації» [Вихованець 1993: 112]. Відповідно до такого розуміння синтаксичної неелементарності ми проаналізували типові прості ускладнені реченнєві структури з відчислівниковими дієслівними аналітичними синтаксичними транспозитами. Прості речення з відчислівниковими дієслівними аналітичними синтаксичними транспозитами можуть ускладнювати: 1) прислівні другорядні члени, що перебувають поза валентною рамкою числівникового предиката; 2) детермінантні члени, що залежать від підметово-присудкової основи двоскладного речення загалом або граматичного центру односкладних речень; 3) однорідні члени речення; 4) вставні слова або конструкції; 5) опосередковані другорядні члени речення і т. ін., наприклад: *...реальних кандидатів двоє* (Л. Костенко); *Екваторіальний радіус планети дорівнює 60 000 кілометрів* (О. Ємченко); *Було у неї п'ятеро вже вас* (Л. Костенко); *А на острові все менше ставало людей...* (Р. Іваничук); *Материків на земній кулі шість* (В. Пестушко); *У 1900 році їй [Ользі. – І. М.] виповнилось 36 років* (Р. Горак); *Зараз відвідувачів було мало* (О. Іваненко); *Тепер нас четверо* (Л. Костенко); *Сашку Ірванцеві (хто знає письменника, той не сприйме це за фамільярність) 24 січня виповнюється 50 років* («Україна молода», 2011); *Мені ще роки, може, три* (Л. Костенко); *Валовий збір урожаю, як прогнозують керівники сільгоспідприємств, сягатиме 111,5 тисячі тонн...* («Віче», 2010); *Народу, без ярмаркових, тисяч зо дві, зо три* (М. Вінграновський); *Ескадра миколаївських псевдоматросів нараховувала всього кілька шаланд та каюків...* (Ю. Яновський); – *Нас таких зараз багато,*

хоч греблю гати (О. Іваненко); *Було мені тоді, дев'ятого травня сорок п'ятого року, вісім з половиною років, ще й два дні* (М. Вінграновський).

Отже, відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити із семантикою означеної, неозначеної, приблизної та розподільної кількості звичайно функціонують у двокомпонентних мінімальних елементарних конструкціях у позиції складеного іменного присудка та виявляють здатність до поєднання з підметовим родовим відмінком. Синтаксично вербалізовані числівники на позначення кількісно-вікової ознаки зафіксовані в позиції складеного головного члена односкладних безособових речень і належать до двокомпонентних структур з одним лівобічним другорядним керованим членом речення в давальному відмінку. Компаративні та суперлативні відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити структурують двоскладні трикомпонентні підметово-присудкові реченнєві побудови з одним правобічним керованим компонентом. Формальними показниками синтаксичної неелементарності реченнєвих конструкцій із відчислівниковими дієслівними аналітичними синтаксичними транспозитами слугують компоненти, що не зумовлені їхньою валентністю, зокрема прислівні другорядні та детермінантні члени речення, однорідні члени речення, вставні слова та конструкції, опосередковані другорядні члени речення тощо.

4.2 Відчислівникова дієслівна морфологічна транспозиція

У дієслівній транспозиції прийнято розрізняти три ступені: синтаксичний, морфологічний і семантичний [Вихованець 1988: 115; 2004: 291]. Більшість числівників зазнає лише функційного уподібнення до дієслів, тобто виступає в первинній для цього лексико-граматичного класу формально-синтаксичній позиції присудка, не змінюючи при цьому формальних морфологічних ознак вихідної частини мови. Синтаксичний етап їхнього дієслівного функціонування закріплюють аналітичні синтаксичні морфеми-зв'язки або морфеми-напівзв'язки – маркери граматичних категорій часу, способу, особи тощо, наприклад: [Воїв. – І. М.] <...> *шість тисяч...* (В. Малик); [Офіцерів. – І. М.] <...> *двадцять шість* (У. Самчук); *...карбованців сто п'ятнадцять-двадцять...*

(У. Самчук); *...тепер нас буде двоє* (Л. Костенко); [*Старшин.* – І. М.] *троє...* (Л. Костенко); *Хай нас буде <...> двоє...* (У. Самчук); *...їх [розбійників. – І. М.] було п'ять...* (У. Самчук); *...паперу стало мало* (У. Самчук); *Народу було багато...* (У. Самчук); *...часу в нас мало* (В. Малик); [*Хат.* – І. М.] *<...> залишилося лиш кілька...* (У. Самчук). Характерно, що відчислівникова дієслівна синтаксична транспозиція можлива лише в аналітичному вияві, за аналітичної репрезентації дієслівних граматичних ознак. І тільки для деяких синтаксично вербалізованих числівників початковим ступенем не обмежено їхній перехід у сферу дієслова. Це передусім стосується квантитативних одиниць із порівняльно-кількісною семантикою, що визначають кількісний склад істот чи предметів через порівняння їх із певною кількістю інших істот чи предметів [Городенська 2002: 25; Мельник 2013а: 44]. Закріплюючись у первинній формально-синтаксичній присудковій функції, аналізовані компоненти компаративної семантики можуть зазнавати відповідного дієслівного граматичного оформлення, тобто повних морфологізованих змін, які кваліфіковано, як зміни другого, завершального, порядку [Вихованець 2004: 26], що усувають суперечність між морфологічною формою категорії і зайнятою нею невласною формально-синтаксичною позицією, пор.: *...з роками в його душі світлої барви ставало все менше <...>, а темної більше...* (Ю. Мушкетик) і *З роками в його душі світлої барви все меншало, а темної більшало*; [*Стає.* – І. М.] *<...> більше критих залізом хат, менше соломи* (У. Самчук) і *Більшає критих залізом хат, меншає соломи*; *...таких людей лишається все менше й менше...* (Ю. Мушкетик) і *Таких людей все меншає й меншає*. Унаслідок морфологізації числівників в українській мові постали дієслова, які від вихідних дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів «відрізняються своїм динамічним характером» [Городенська 2002: 26] та синтетичним вираженням граматичних категорій. У похідних дієслівних компонентах предикативну функцію виконує звичайно дієслівний суфікс *-а-*, що заступає аналітичну синтаксичну морфему-зв'язку або морфему-напівзв'язку – репрезентанта граматичних категорій часу, способу, особи, числа тощо. Наявність у морфологізованих дієсловах аналізованого афіксального засобу чітко відбиває особливості їхнього творення від числівникових основ і сигналізує про взаємозв'язок вихідних і похідних одиниць. Суфікс *-а-*

виявляє здатність до поєднання не лише з числівниковими компонентами компаративної семантики, він також слугує для морфологічного оформлення відприкметникових синтаксичних транспозитів на позначення вищого ступеня порівняння, пор.: *А голод і мор так само ходять по нашій землі, біда не виводиться, лиха стає ще більше* → *А голод і мор так само ходять по нашій землі, біда не виводиться, лиха ще більшає* (П. Загребельний); *З кожною таємницею, яку передаю тобі, мене стає менше, а тебе більше?* → *...з кожною таємницею, яку передаю тобі, мене меншає, а тебе більшає?* (В. Шевчук) і *То лиш тіло стає малим або більшим* → *То лиш тіло маліє або більшає* (П. Загребельний); *Люди щодалі стають меншими* → *...люди щодалі меншають* (О. Гончар); *Сонце дедалі стає більшим* → [Сонце. – І. М.] <...> *дедалі більшає* (О. Гончар); *Цятка стає меншою* → [Цятка. – І. М.] <...> *меншає...* (Є. Гуцало).

Крім аналізованих відчислівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів, здатність до морфологізації також виявляють деякі числові назви на позначення певної кількості істот або предметів у їхній сукупності, неподільній єдності, що морфологічно експліковані збірними числівниками: *двоє – двоїти, троє – троїти, десятеро – десятерити* тощо. Як бачимо, окремі числівники перейшли до дієслівної системи за допомогою суфікса *-и- (-ї-)* і мають значення «ділити або множити на стільки разів, на скільки вказує твірний числівник», а отже «могли б виступати зразками для утворення нових дієслів такого типу. Проте цього не відбувається, бо всі можливості таких утворень реалізувалися раніше» [Словотвір 1979: 191]. Аналізуючи відчислівникові дієслова, К. Г. Городенська зосереджує увагу на народно-розмовній основі, а також виразному експресивному потенціалі цих похідних утворень [Городенська 2010а: 361].

Відчислівникові дієслівні морфологічні транспозити на зразок *більшати, меншати* і под., що позначають кількісні зміни – висхідні або спадні, – у семантично елементарній побудові виконують роль динамічно-квантитативних предикатів, які визначають кількісно-якісний склад залежних іменникових компонентів. У лінгвоукраїністиці такі предикати кваліфікують як найпериферійніший різновид предикатів кількості, оскільки «вони, по-перше, вказують лише на збільшення або зменшення кількості кого-, чого-небудь, але в якийсь спосіб цю кількість не означають, а

по-друге, засобами їхнього вираження виступають не числівники, а переважно відкомпаративні дієслова...» [Межов 2012: 105]. Динамічно-квантитативні предикати в граматичній структурі української мови вступають у корелятивні пари з предикатами кількості-відношення, останні щодо перших вважаємо базовими, пор.: *Рюрикової раті тут більше, ніж Святославової!* (В. Малик) і *Рюрикової раті тут більшає; Здебільшого на старість у людей стає менше справ і більше слів і Здебільшого на старість у людей меншає справ і більшає слів...* (Ю. Мушкетик). Важливою є одна цікава деталь: вихідні предикати мають ширший функційний діапазон, їхньою семантикою передбачено два залежні облігаторні актанти – лівобічний суб'єктний і правобічний об'єктний або лише суб'єктний, репрезентований у різних часових фазах, а динамічно-квантитативні предикати мають стосунок тільки до одного облігаторного компонента – суб'єктного, пор.: *Їх [половців. – І. М.] <...> більше, ніж русичів...* (В. Малик), *Половців більше, Половців більшає*. Динамічно-квантитативні предикати, як і інші семантичні групи предикатів кількості, за винятком предикатів кількості-відношення, належать до одновалентних предикатних одиниць, що пов'язані лише з лівобічним актантом у семантико-синтаксичній функції суб'єкта. Морфолого-синтаксичну однотипність аналізованих структур із динамічно-квантитативними предикатами компенсовано широким ужитком у суб'єктній ролі різноманітних пластів іменникової лексики, які охоплюють назви осіб, тварин, конкретних предметів тощо, напр.: *...їх [ніхотинців. – І. М.] все меншає* (У. Самчук); *Диверсантів більшає...* («Українська правда», 2015); *...китів у морях [меншає. – І. М.]* (О. Гончар); *Димів більшає...* (О. Гончар); *Підвід усе більшає і більшає* (У. Самчук); *...страху не меншає* (Є. Гуцало). При динамічно-квантитативних предикатах семантико-синтаксичну позицію суб'єкта заступає родовий безприйменниковий відмінок, який, крім виразного суб'єктного значення, містить нашарування додаткової кількісної семантики, наприклад: *...втікачів і погонців меншає...* (Леся Українка); *Коней <...> все більшає* (О. Гончар); *Води в шлюпці меншало...* (В. Кучер); *...епідемій меншає...* (О. Гончар); *Меншає її [сили. – І. М.] та щорік убуває* (У. Самчук); *...меншає сутінків...* (Є. Гуцало). Такий кількісно модифікований родовий безприйменниковий, що передає ускладнене партитивністю суб'єктне значення, ґрунтується на називному

відмінкові – основному морфологічному варіантові суб'єктної синтаксеми, пор.: *А вона [паства. – І. М.] все меншає і меншає → А її [пастви. – І. М.] все меншає і меншає...* (Р. Іваничук); *Рюрикова рать більшає → Рюрикової раті <...> більше (→ більшає)...* (В. Малик). Аналізовані предикати заступають формально-синтаксичну позицію присудка у двоскладному простому реченні, який разом із підметом належить до необхідних із формального погляду членів речення, тобто до предикативного мінімуму. Характерно, що такі присудки, виражені морфологізованими дієсловами із семантикою кількісних змін, вимагають підмета в родовому відмінку – нетиповій для цієї позиції формі [Вихованець 1992: 111]. За таких умов компоненти семантико-синтаксичної та формально-синтаксичної структур виявляють співвідносність. Іноді реченнєві структури з відчислівниковими морфологічними транспозитами ускладнено прислівними другорядними членами речення, які не зумовлені валентною актантною деривацією предикатів, або детермінантними членами речення, що мають безпосередній стосунок до підметово-присудкової основи двоскладного речення загалом, наприклад: *Багатодітних родин все меншає* («Телеканал ІNTV», 2015); *Українців катастрофічно меншає* («Телеканал ІСТV», 2015); *Більшає жертв повені в Чилі* («Телеканал НТН», 2015); *Коней на майдані все більшає* (О. Гончар); *...меншає сутінків у хаті...* (Є. Гуцало); *Землі ж <...> все меншає і меншає у нашій околиці...* (У. Самчук); *Переселенців у столиці щодня більшає* (Телеканал новин «24», 2015).

Відчислівникові дієслівні морфологічні транспозити на зразок *двоїти, троїти* і под. поповнюють найбільш показовий і центральний семантичний клас дієслівних предикатів – предикати дії, які «позначають діяльність, що породжується суб'єктом-діячем і ним активно й безпосередньо стимулюється» [Вихованець 1992: 93]. Семантикою предикатів дії передовсім передбачений активний виконавець дії, звичайно особа, яка заповнює лівобічну щодо предиката семантико-синтаксичну позицію суб'єкта, що на формально-граматичному рівні співвідносна з функцією підмета: *Франко не двоїв себе на письменника і приватну людину* («Письменники зблизька»). Семантичну обов'язковість іменникової об'єктної синтаксеми в реченнєвій побудові, входження її в центральні семантико-синтаксичні припредикатні позиції доповнює,

безперечно, підрядний зв'язок і супровідна йому форма сильного керування. У правобічній семантико-синтаксичній позиції перебувають об'єктні компоненти на позначення осіб або предметів, на які спрямовано дію: *Франко не двоїв себе на письменника і приватну людину* («Письменники зблизька»); *Доки ми будемо двоїти поняття формування людської душі?* (І. Муратов). У валентній рамці аналізованих предикатів перебуває два облігаторних актанти – суб'єктний і об'єктний.

Отже, детальний аналіз всієї сукупності похідних дієслівних утворень дав змогу констатувати, що морфологізація числівника – нетипове для української мови явище.

РОЗДІЛ 5

СТУПЕНІ ВІДПРИСЛІВНИКОВОЇ ДІЄСЛІВНОЇ ТРАНСПОЗИЦІЇ

5.1 Відприслівникова дієслівна аналітична синтаксична транспозиція

5.1.1 Транспозиція прислівників у формально-синтаксичну функцію дієслова

У науковій і підручниковій літературі донедавна в основу вирізнення прислівника як окремої повнозначної частини мови було покладено лексичне значення ознаки, морфологічна невідмінюваність і синтаксична функція обставини (див.: [Жовтобрюх 1972: 307; Коломієць 1969: 430]). Відповідно до цих критеріїв Л. І. Коломієць та А. В. Майборода в академічній праці «Сучасна українська мова: морфологія» [Коломієць 1969: 430] розглядають прислівники як лексико-граматичний клас незмінних повнозначних слів, що за походженням співвідносний з іменами та дієсловами. Відсутність морфологічної парадигми (крім ступенів порівняння, безвідносної міри якості та суб'єктивної оцінки в частини слів цього класу) й неможливість бути підведеними під будь-який тип відмінювання чи дієвідмінювання, – за зауваженням дослідників, – відрізняє прислівники від інших повнозначних слів, а наявність поряд із граматичним самостійного лексичного значення виокремлює їх на тлі інших незмінних частин мови. Про синтаксичні функції цього лексико-граматичного класу слів зазначено: «Прислівники найчастіше вживаються для вираження статичної ознаки іншої ознаки – динамічної, тобто виступають у ролі придієслівного означення. Проте це не виключає можливості вживання прислівників також у значенні присудків та модальних слів, не пов'язаних синтаксичними зв'язками з жодним із членів речення» [Коломієць 1969: 430]⁴⁸. Урахування широкого спектру синтаксичних функцій дало змогу мовознавцям зарахувати до лексико-граматичного класу прислівників поряд із атрибутивними (обставинними та означальними), також предикативні прислівники [Коломієць 1969: 431–432, 440–443]⁴⁹.

Згодом традиційний підхід до тлумачення прислівника в українській граматичній науці був істотно переглянутий. Нового статусу надав прислівникові І. Р. Вихованець у праці «Частини мови

в семантико-граматичному аспекті» [Вихованець 1988: 119–122, 153–156, 185–197]. В основу виокремлення частин мови учений поклав триєдиний критерій (семантичний, морфологічний, синтаксичний, а для похідних слів і словотвірний) і тлумачив прислівник як найпериферійніший клас слів у чотирикомпонентній класифікації повнозначних частин мови на тлі іменника й дієслова як центральних частин мови та прикметника як їхньої периферії. На аргументований погляд науковця, клас прислівників відрізняють від інших частин мови синтагматичні, а не лексичні особливості, оскільки «прислівник не має свого специфічного лексичного значення» [Вихованець 1988: 17]⁵⁰. Лексичні значення прислівників є не самостійними, похідними: вони мають опертям лексичні значення прикметників, дієслів та іменників, тому в прислівниковій синтагматичній позиції набули поширення компоненти з лексичним значенням статичної ознаки, процесу і предмета, призначення яких у граматичній структурі української мови – виражати ознаки інших ознак – динамічних (дієслівних) або статичних (прикметникових).

Дериваційні особливості прислівника зумовлюють його морфологічну периферійність, що пов'язана з нівеляцією морфологічних категорій вихідних частин мови та нейтралізацією властивих їм флексій – виразників основних морфологічних категорій цих частин мови, – і перетворення на морфологічно безкатегорійну частину мови, позбавлену словозміни [Вихованець 1988: 17; 2004: 299].

Формально-синтаксичні функції прислівників пов'язані з їхньою семантико-синтаксичною диференціацією на два великі класи: означальні та обставинні [Вихованець 2004: 302]⁵¹. Перший клас прислівників утворено від якісних прикметників. Такі прислівники виражають відношення, що виникають унаслідок використання лексичних значень прикметників у придієслівній позиції: *бадьоро, весело, високо, гарно, красиво, легко, міцно, мудро, низько, скромно, суворо, цікаво, швидко* та ін. Поєднання опорного дієслова з таким прислівником подібне до поєднання опорного іменника з прикметником. Так, означальний прислівник *красиво* в реченні *Бабуся красиво співає* можна утворити на основі власне-прикметникового вживання і внаслідок злиття двох вихідних речень в одне ускладнене, пор.: *У бабусі красивий спів* і *Бабуся співає* + *Її спів красивий*. Означальні прислівники здебільшого виконують формально-синтаксичну функцію придієслівного некерованого

другорядного члена речення, що поєднаний з опорним словом формою прилягання.

Другий клас прислівників утворено від колишніх відмінкових або прийменниково-відмінкових іменникових форм або дієслівних форм, що втратили свою парадигму відмінювання або дієвідмінювання і закріпилися в прислівниковій позиції. До власне-обставинних прислівників належать: *вбік, вгорі, вдень, взимку, зимою, влітку, літом, увечері, гуртом, миттю, слідом, нехотя* та ін. Зазначені прислівники спеціалізовані на власне-обставинному вживанні, що побудоване за моделлю детермінантних підрядних частин складнопідрядного речення, які залежать не від окремого слова, а від підметово-присудкової основи загалом [Вихованець 1988: 186; 2004: 299]. Тому вони співвідносні з підрядними детермінантними частинами складнопідрядного речення і виражають ті самі семантико-синтаксичні відношення, що пов'язують відповідну підрядну частину з головною. Формально-синтаксична позиція детермінантного члена речення вирізняє власне-обставинні прислівники з-поміж інших лексико-граматичних класів слів, бо передає таку семантику відношень, яка не властива іншим частинам мови, і відбиває специфіку прислівника як частини мови похідного типу.

Категорійні значення лексико-граматичних класів слів корелюють з їхніми первинними формально-синтаксичними функціями, що зумовлено дією в мові тенденції до однозначного синтаксичного використання частин мови, їхньої синтаксичної спеціалізації. Порушення згаданої кореляції маємо за умови, коли первинну формально-синтаксичну функцію заступають слова інших повнозначних частин мови, для яких вона є не типовою, вторинною [Городенська 1983: 155–156]. Характерно, що прислівники спеціалізовані на вираженні предикатно-предикатних відношень, тобто відношень між ознаковими словами, тому вони не зафіксовані ні в ад'єктивній, ні в присудковій, ні в підметовій позиціях, ні в позиції сильнокерованого другорядного субстантивного члена речення [Вихованець 1988: 186], що є сферою функціонування інших частин мови. Подібно до інших лексико-граматичних розрядів слів, прислівники можуть уживатися в нетипових для цього частиномовного класу формально-синтаксичних позиціях. Їхні невластиві синтаксичні функції пов'язані з вторинним синтаксичним використанням, синтаксичною транспозицією у сферу інших частин

мови. Функціонування прислівників у вторинній, присудковій, позиції сигналізує про їхню вторинність, похідність у межах первинного лексико-граматичного класу і засвідчує синтаксичний етап відприслівникової дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції.

Прислівники подібно до іменників, прикметників і числівників реалізують функцію присудка не самостійно, а за допомогою аналітичних синтаксичних морфем-зв'язок або морфем-напівзв'язок. Останні надають предикативно вжитим прислівникам дієслівних граматичних значень часу та способу, а також особи, роду й виду. Щодо здатності прислівників перебувати у формально-синтаксичній позиції дієслова, дослідники не одностайні. В одних граматичних працях натрапляємо на міркування, що «прислівник виступає у функції присудкового слова в двоскладних реченнях порівняно рідко і то частіше в ступеньованій формі» [Курс СУЛМ 1951, Т. 2: 42]. В інших зазначено, що «присудкову позицію речення функціонально заступають іменники, прикметники і прислівники» [Городенська 1983: 199]. Це дає змогу зробити висновок: у мовознавчих дослідженнях представлено широке й вузьке розуміння здатності прислівника перебувати у формально-синтаксичній позиції присудка. Широкий підхід пов'язаний із диференціацією прислівників на дві групи: власне-предикативні та невласне-предикативні. Власне-предикативні прислівники у формально-синтаксичній структурі речення зафіксовані в позиції співвідносного з присудком головного члена односкладних безособових речень. Невласне-предикативні прислівники заступають функцію присудка у двоскладних реченнях, для них типовим є поєднання з підметом іншої категорійної семантики. Характерно, що перші виражають різні стани людини природи і под., другі значеннєво не обмежені [Городенська 1983: 203].

У граматичних студіях останнього десятиріччя переважає вузький підхід, згідно з яким обмежене вживання прислівників у присудковій позиції на відміну від інших лексико-граматичних класів слів, наприклад іменників та прикметників, пов'язують із їхньою граматичною та семантичною специфікою [Городенська 2008: 110]. Урахування граматичних і семантичних параметрів цього частиномовного класу слів дає змогу окреслити продуктивність та ступінь поширення відприслівникової дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції на матеріалі сучасної української літературної мови. Відприслівникова аналітична синтаксична

транспозиція порівняно з іншими різновидами дієслівної транспозиції належить до найменш продуктивних, що пов'язано з абсолютною частиномовною периферійністю прислівника, зокрема втратою ним морфологічних категорій вихідних частин мови – іменника, прикметника і дієслова. У граматичній структурі української мови така транспозиція виявлювана аналітично. «Функціонуючи як предикативне слово, а отже, перемістившись у дієслівну позицію, вихідний прислівник супроводжується аналітичною синтаксичною морфемою або напівморфемою, яка виражає граматичні категорії часу, способу, виду та ін.: тепло → було тепло, біло → буде біло, радісно → було б радісно» [Вихованець 1988: 118]. Прислівники належать до невідмінюваних слів, тому їхній перехід у синтаксичну сферу дієслова має свої особливості. Прислівник як незмінна частина мови не може зумовлювати форму аналітичних синтаксичних морфем-зв'язок або морфем-напівзв'язок як складників відприслівникової дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції. Цим, очевидно, можна пояснити обмежене їхнє функціонування у відприслівниковому різновиді дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції, а також наявність неповної особової та родової парадигм у відприслівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів. Роль транспозитора найчастіше виконує аналітична синтаксична морфема-зв'язка *бути*, яка стверджує реальне або ірреальне існування, наявність предикативної ознаки. У формі теперішнього часу вона представлена імпліцитно, у формі середнього роду минулого часу, а також у третій особі однини майбутнього часу – експліцитно, наприклад: *...ділити з кимось (навіть у кінотеатрі) печаль чи радість од того чи того кінодійства не вельми **гречно*** («Літературна Україна», 2014); *Легенями фільтрувати – **нормально?*** (О. Гончар); *Легко сказати, та зробити **важко*** (Усна народна творчість); *...купатися в морі <...> **небезпечно** для здоров'я, бо у воді виявили хвороботворні бактерії* («Україна молода», 2015); *Тяжко, ох як **тяжко** господарювати на цій землі* (Ю. Мушкетик); *...ходить вечорами загатськими вулицями **було небезпечно*** (Ю. Мушкетик); *...утілити їх [ідеї. – І. М.] **буде непросто*** («Коментарі», 2012). З-поміж зазначених форм аналітичної синтаксичної морфем-зв'язки *бути* переважає нульова форма теперішнього часу.

До аналітичних засобів вираження відприслівникової дієслівної синтаксичної транспозиції належать також аналітичні синтаксичні морфем-напівзв'язки *ставати / стати, робитися / зробитися,*

виявлятися / виявитися, здаватися / здатися та ін. Найуживанішою з-поміж них є морфема-напівзв'язка *ставати / стати*, що передає набування або набуття суб'єктом стану, перехід з одного стану до іншого: *Обходити ями і пнища [стає важко. – І. М.]* (Ю. Мушкетик); *...тугий клубок зсотався під горлом, аж стало важко дихати* (Ю. Мушкетик). Із такою самою семантикою зафіксована морфема-напівзв'язка *робитися / зробитися*, напр.: *Дихати зробилося важко*. До менш уживаних належать морфемі-напівзв'язки *виявлятися / виявитися*, які фіксують оцінний стан, *здаватися / здатися*, що передають позірність цього стану: *Працювати без вихідних виявилось непросто; Їздити автобусом здалося зручно*.

Для прислівника як частини мови дериваційного типу характерна семантична неоднорідність, що зумовлює можливість / неможливість його синтаксичного переходу у сферу дієслова. Обставинні прислівники, передаючи семантику власне-обставинних відношень, формують семантичну домінанту прислівника як окремої частини мови [Вихованець 1988: 187; 2004: 305]. Первинною для згаданого семантико-синтаксичного розряду прислівників є формально-синтаксична функція детермінантного члена речення. «Проблему транспонування цих прислівників у формально-синтаксичну позицію присудка двоскладного речення, – за слушним зауваженням К. Г. Городенської, – досі остаточно не розв'язано» [Городенська 2008: 111]. До такого висновку схиляє те, що у витлумаченні порушених питань серед лінгвістів немає однастайності.

На цікаві міркування учених, що мають стосунок до з'ясування проблеми формально-синтаксичних функцій обставинних прислівників у структурі двоскладного речення, натрапляємо в граматичних описах української й типологічно подібних до неї мов. Так, в одній з авторитетних студій В. В. Виноградов наголошує, що здатність до предикативного вживання в сучасній російській мові виявлена більшою мірою в обставинних прислівників, ніж у якісних на -о, -е (пор.: *до міста недалеко, було ще рано, вже пізно* і т. д. – за неможливості сказати *було вічно; буде повільно, було поспішно* і т. д) [Виноградов 1986: 342]. Автори академічної граматики (РГ – 80) вирізняють граматичний тип двоскладного речення, що відповідає схемі N – Adv, де в ролі підмета зафіксований іменник у називному відмінку, а у функції присудка – обставинний прислівник, прислівниковий компаратив або прийменниково-відмінкова форма з обставинним значенням [РГ 1980, Т. 2: 300–301]. На думку інших

дослідників, такі реченнєві конструкції належать до еліптичних із лексично не вираженим дієслівним присудком, що не потребує ні контекстуальної, ні ситуативної компенсації. За такого тлумачення прислівники, прийменниково-відмінкові форми тощо, безпосередньо співвідносячись із підметом, набувають значення предикативної ознаки, тобто присудка [Грищенко 2004: 410]. У лінгвістиці також відома спроба аналізувати обставинні прислівники зі значенням місця як обставини місця, які належать до обов'язкових компонентів двоскладних реченнєвих конструкцій із лексично не вираженим присудком (нульовим присудком), що співвідносний із формально представленим присудком в аналогічних за своїм складом реченнєвих побудовах [СУЛМ 1972: 156–157]. І насамкінець твердження, підґрунтям якого є семантико-синтаксична валентність предиката елементарних і неелементарних двоскладних речень. Відповідно до валентності предиката обставинні прислівники з огляду на специфіку їхньої семантики не можуть зазнавати синтаксичного переходу у сферу дієслова, тому що «їхнє функціонування побудоване за моделлю підрядних детермінантних частин складнопідрядних речень» [Городенська 2008а: 38]. На цій підставі обставинні прислівники причини, мети, часу, умови, допустовості тощо не входять до валентної рамки дієслівного предиката, їм надано статусу детермінантних другорядних членів речення. Виняток із загального правила становлять лише просторові прислівники зі значенням місця на зразок *далеко, близько, високо, низько, глибоко, мілко* та ін., а також співвідносні з ними компаративи та суперлативи, що зумовлені валентністю локативних дієслівних предикатів на зразок *бути, перебувати* та ін., і спеціалізовані на вживанні в ролі керованого другорядного члена речення⁵². У з'ясуванні формально-синтаксичної позиції обставинних прислівників, на наш погляд, найбільш прийнятним є твердження, що побудоване з урахуванням семантико-синтаксичної валентності предиката елементарних і неелементарних двоскладних речень.

Означальні прислівники на протигагу обставинним ширше проникають у формально-синтаксичну позицію присудка. Їхнє проникнення має також вибірковий характер. З одного боку, це зумовлено специфікою семантики означальних прислівників, а з іншого – особливостями морфологічного вираження підмета (див.: [Городенська 2007: 42; Косенко 2009: 145]). Тому дієслівної синтаксичної транспозиції зазнають не всі розряди означальних

прислівників, а переважно якісно-означальні прислівники з оцінним значенням, до яких належать *важко, легко, добре, прекрасно, погано, складно, просто, дорого, дешево, приємно, безпечно* та ін., наприклад: *Тяжко заробити, але легко розгубити* (Усна народна творчість); *Як хороше радіти без причини...* (В. Симоненко); *Добувати блага не просто* (О. Гончар); *Одначе воювати <...> почесно й вигідно для скарбниці...* (Ю. Мушкетик); *То небезпечно – генія цькувати* (Л. Костенко).

Дієслівна аналітична синтаксична транспозиція також характерна для компаративів і суперлативів, співвідносних зі згаданим розрядом означальних прислівників: *важче / найважче, легше / найлегше, краще / найкраще, гірше / найгірше, складніше / найскладніше, простіше / найпростіше, дорожче / найдорожче, дешевше / найдешевше, приємніше / найприємніше, безпечніше / найбезпечніше*, напр.: *Погано орати – то краще випрягати* (Усна народна творчість); *Чи не краще завернути в поля чи в ліс...* (У. Самчук); *...легше винайти, аніж впровадити* (О. Гончар); *...найкраще <...> виблукатись на відкриті дикі місця...* (О. Гончар); *Найкраще було б відхреститися од цього хлопця та його небезпечного заміру* (Ю. Мушкетик).

Характерно, що якісно-означальні прислівники оцінної семантики, а також співвідносні з ними ступеньовані форми зазнають дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції в неелементарних двоскладних реченнях за умови, якщо підметову позицію заступає інфінітив, та в елементарних двоскладних реченнях, підмет яких зазвичай виражений вказівним або узагальнювальним займенниковим іменником [Городенська 2008а: 38], зрідка – іменником конкретно-предметної семантики, наприклад: *Важко було примиритися, що цей клекіт, цей стогін – вічний...* (Ю. Мушкетик); *Запалити курінь зараз було не просто...* (Ю. Мушкетик); *...в таку далеч возити камінь – забарно й невигідно* (П. Загребельний); *– Найкраще було б нап'ясти над нашим островом вітрило й попливти <...> – зненацька мовив Сірко сам до себе* (Ю. Мушкетик); *Це <...> добре* (О. Гончар); *Це ж <...> просто...* (Ю. Мушкетик); *...то не вигідно* (Ю. Мушкетик); *... – Рило твоє значно краще, як у нашого кнура, – кричить Володько* (У. Самчук).

Синтаксичний перехід у сферу дієслова властивий також означальним просторовим прислівникам зі значенням місця, до яких належать *далеко, близько, високо, низько, глибоко, мілко* та ін., і

співвідносним із ними компаративам та суперлативам *далі / найдалше, ближче / найближче, вище / найвище, нижче / найнижче, глибше / найглибше, мілкіше / наймілкіше*, наприклад: *Ходити на пасіку близько (ближче, найближче); Ходити з дому до церкви далеко (далі, найдалше); Пірнати – глибоко (глибше, найглибше)!; Бігти – далеко (далі, найдалше)!* Аналізовані прислівники у формально-синтаксичній позиції дієслова зафіксовані зрідка. Це зумовлено передовсім їхнім валентним зв'язком із локативними предикатами, а також можливістю функціонування лише в семантично неелементарних реченнєвих конструкціях, де в позиції підмета вжитий інфінітив. Реченнєві структури, у яких присудкову позицію заступають означальні просторові прислівники, прийнято диференціювати на два типи. «Для першого характерний такий інфінітивний підмет, після якого вживаються валентно залежні другорядні члени речення зі значеннями вихідного та кінцевого пункту руху, напр.: *Їздити звідси на роботу близько (ближче); Ходити туди до школи далеко (далі)*. Другий тип речень вирізняється своєю структурою і комунікативною настановою. <...> За комунікативною настановою цей тип речень належить до спонукальних, зокрема до речень-закликів, пор.: *Стрибати – високо (вище), пірнати – глибоко (глибше)! Метати – далеко (найдалше)! Літати – високо (найвище)!*» [Городенська 2008: 113]⁵³. У ролі зв'язкового елемента за таких умов виступає імпліцитно виражена морфема-зв'язка *бути*, на місці якої ставлять тире.

Формально-синтаксична позиція присудка є типовою, сильною, лише для прислівників модальної семантики, а саме: *бажано, варто, потрібно, необхідно, треба* і под. та деяких співвідносних із ними ступеньованих одиниць *бажаніше / найбажаніше, потрібніше / найпотрібніше* і под., що синтаксично зближує їх із дієсловами і вирізняє на тлі інших семантико-синтаксичних розрядів прислівників: *...це необхідно насамперед для нього...* (О. Іваненко); *Що нам було потрібно на війні? Шаблі, знамена і її пісні* (Л. Костенко); *Що йому потрібно?* (В. Малик); *...це нічого не варто...* (Ю. Мушкетик); *Козаки – як діти, розчулити їх співом нічого не варто...* (Ю. Мушкетик).

Присудкову позицію також тлумачать як первинну для компаративних і суперлативних прислівників міри і ступеня (див.: [Костусяк 2002: 44, 49–50; Городенська 2006: 54; 2008а: 39]). Цей різновид дієслівних синтаксичних транспозитів відповідно до

семантичної специфіки подавати «кількісні характеристики істот або предметів через зв'язок з іншими істотами чи предметами», а точніше констатувати «кількісну перевагу одних із них над іншими або меншу кількість одних порівняно з іншими» [Городенська 2006: 54], а також з урахуванням нетипової морфологічної експлікації підметової позиції – родового відмінка – кваліфікуємо як відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити.

Формально-синтаксична функція співвідносного з присудком головного члена односкладних речень є типовою, сильною, для прислівників *весело, важко, радісно, легко, смішно, сумно, тепло, тяжко* тощо та співвідносних із ними ступеньованих форм *веселіше / найвеселіше, важче / найважче, радісніше / найрадісніше, легше / найлегше, смішніше / найсмішніше, сумніше / найсумніше, тепліше / найтепліше, тяжче / найтяжче*, напр.: *їй ставало моторошно від проповіді дервіша* (Р. Іваничук); *Чогось так сумно, так протягло й лунко* (Л. Костенко); – *Мені весело з тобою. – А мені й весело, й прикро* (І. Пільгук); *...йому знову зробилося нудно й жахливо* (У. Самчук); *Ще важче було Киляні...* (Ю. Мушкетик); *Найкраще їм бувало...* (Ю. Мушкетик). Для зазначених компонентів, які функціонують в елементарних і неелементарних односкладних реченневих структурах, ця позиція завжди єдина, а не вторинна, як у інших семантичних груп прислівників. Вона має опертям первинну формально-синтаксичну функцію прислівника – позицію прислівного придієслівного другорядного члена речення, поєданого з опорним дієсловом формою підрядного зв'язку – приляганням, пор.: *Дівчинка весело* (прислівник) *сміялася* → *Дівчинці було весело* (предикативний прислівник). Характерно, що формально-синтаксична позиція співвідносного з присудком головного члена односкладних речень у предикативних прислівників закріплена дієслівною семантикою стану, яка властива периферійному семантичному підкласові дієслів. Крім того, вони дублюють категорійно-морфологічні показники дієслова, відрізняючись від останніх лише аналітичним способом творення. Це спонукає окремих дослідників тлумачити предикативні прислівники як аналітичні дієслова із семантикою стану [Вихованець 1988: 119–122]. Відповідні синтаксичні, семантичні та морфологічні особливості зазначених слів дають змогу відрізнити їх від аналізованих семантичних груп відприслівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів, для яких формально-синтаксична функція присудка є вторинною, і засвідчують зрушення

глибші від тих, що супроводжують відприслівникову дієслівну аналітичну синтаксичну транспозицію. Це дає підстави для вирізнення в її межах окремого ступеня, який кваліфікуємо як відприслівниковий дієслівний аналітичний напівморфологізований ступінь синтаксичної транспозиції.

Отже, здатність прислівників заступати власне-синтаксичну позицію дієслова загалом обмежена і залежить від їхньої семантичної специфіки та особливостей морфологічного вираження підмета. Дієслівна аналітична синтаксична транспозиція властива модальним та якісно-означальним прислівникам з оцінним значенням, а також співвідносним із ними компаративам і суперлативам, підметову позицію яких заповнює інфінітив у неелементарному двоскладному реченні або узагальнювальний чи вказівний займенниковий іменник в елементарному двоскладному реченні. Від цих семантичних груп відприслівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів із вторинною власне-синтаксичною присудковою позицією необхідно відрізнити відприслівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити з типовою, сильною, формально-синтаксичною функцією співвідносного з присудком головного члена односкладних речень. Присудкова спеціалізація останніх закріплена дієслівною семантикою стану та категорійно-морфологічними показниками дієслова, що дає підстави для вирізнення в межах відприслівникової дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції окремого напівморфологізованого ступеня.

5.1.2 Зв'язкові компоненти – складники відприслівникової дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції

У граматичних описах української мови, присвячених дієслівній синтаксичній деривації, констатовано, що присудкову позицію речення функційно можуть заступати іменники, прикметники та прислівники. Останні названо невластиво-предикативними, їх значеннєво не обмежено, кваліфіковано як присудкові компоненти двоскладних реченнєвих побудов і протиставлено власне-предикативним прислівникам. Власне-предикативні прислівники на відміну від невластиво-предикативних семантично обмежено і кваліфіковано як головні члени односкладних речень [Городенська 1983: 199–203]. Сьогодні в лінгвоукраїністиці превалює погляд,

відповідно до якого використання прислівників у присудковій функції має свою специфіку, що зумовлено їхніми граматичними особливостями, зокрема невідмінюваним характером [Городенська 2008: 110]. При з'ясуванні формально-синтаксичних позицій цього лексико-граматичного класу слів визначальними вважають їхні семантичні ознаки.

Диференціацію семантичних груп прислівників, здатних заступати формально-синтаксичну позицію дієслова, з опертям на семантико-синтаксичну валентність предиката елементарних і неелементарних двоскладних реченневих конструкцій, нещодавно запропонувала К. Г. Городенська. Відповідно до концепції ученої, обставинні прислівники не можуть зазнавати дієслівної синтаксичної транспозиції, тому що «їхнє функціонування побудоване за моделлю підрядних детермінантних частин складнопідрядних речень» [Городенська 2008а: 38], які передають семантику власне-обставинних відношень. Це спричинилося до того, що обставинні прислівники зі значенням мети, часу, умови тощо не зумовлені валентним ресурсом дієслівного предиката. Виняток становлять лише обставинні прислівники зі значенням місця на зразок *далеко, близько, високо, низько, глибоко* і под. та співвідносні з ними прислівники компаративної та суперлативної семантики, які поширюють валентну рамку локативних предикатів дії. Означальні прислівники за певних контекстних умов можуть потрапляти у формально-синтаксичну позицію присудка. Їхній перехід у формально-синтаксичну сферу дієслова зумовлений морфологічною експлікацією підмета, оскільки можливий звичайно в неелементарних двоскладних побудовах, підметову позицію яких заступає інфінітив, а також в елементарних двоскладних конструкціях із узагальнювальним займенниковим іменником *все (усе)* або вказівними займенниковими словами *це, те* в ролі підмета [Городенська 2008а: 38]. Ще одним важливим чинником, який зумовлює синтаксичний ступінь відприслівникової дієслівної транспозиції, є семантичне наповнення прислівників.

Формально-синтаксичну позицію присудка насамперед заступають якісно-означальні прислівники з оцінним значенням, зокрема *важко, легко, погано, добре, просто, дорого, дешево, приємно, безпечно* і под. [Городенська 2008а: 38], а також співвідносні з ними прислівники компаративної та суперлативної семантики. За нашими спостереженнями, відприслівникової дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції за певних контекстних умов також можуть

заснавати прислівники з модальним відтінком необхідності на зразок *бажано, варто, важливо, потрібно* і под. та співвідносні з ними компаративи та суперлативи [Мельник 2013].

Семантика предикативно вжитих якісно-означальних прислівників оцінної семантики на позначення звичайного і співвідносного ступенів вияву ознаки, а також прислівників із модальним відтінком необхідності не впливає на вибір дієслівних зв'язкових компонентів – носіїв дієслівних граматичних категорій часу, способу та ін. Спеціалізованим аналітичним засобом вираження відприслівникової дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції є звичайно морфема-зв'язка *бути*, яка визначає наявність оцінного стану: *Це так природно...* (Л. Костенко); *Це майже так само просто, як померти* (В. Слапчук); – *Дуже це небезпечно...* (Ю. Мушкетик); *Це <...> неприємно* (У. Самчук); *Все буде добре...* (У. Самчук); *Заробити тяжко, та розгубити легко* (Усна народна творчість); *Але втриматися було тяжко...* (У. Самчук). Вона зреалізована переважно в імпліцитній формі теперішнього часу, а також експліцитних формах минулого та майбутнього часів, зрідка – умовного та наказового способів: *Усе напрочуд просто [простіше, найпростіше. – І. М.]* (В. Слапчук); *Усе було напрочуд просто (простіше, найпростіше)*; *Усе буде напрочуд просто (простіше, найпростіше)*; *Усе було б напрочуд просто (простіше, найпростіше)*; *Нехай усе буде напрочуд просто (простіше, найпростіше)*. Ця морфема-зв'язка є також виразником дієслівних категорій особи та числа, проте вона утворює неповну особово-числову парадигму, оскільки вказує на третю особу однини й цим виявляє спільність з одноособовими дієсловами. За таких умов категорія виду «як граматична дієслівна категорія транспозиційної природи» [Вихованець 1988: 120] у відприслівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів нівельована, тобто виступає в нерозчленованому вигляді. Серед аналізованих словоформ домінує імпліцитна форма теперішнього часу.

Сумісність зі значенням предикативних якісно-означальних і модальних прислівників, а також утворених від них компаративів та суперлативів, виявляє низка морфем-напівзв'язок, які кваліфікуємо як неспеціалізовані аналітичні засоби відприслівникової дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції. Це напівзв'язки *ставати / стати*, що визначають набуття оцінного стану, *здаватися / здатися*, *видаватися / видатися*, які вказують на

позірність вияву оцінного стану, *виявлятися/виявитися*, що передають фіксацію оцінного стану і є носіями видових ознак. Крім того, вони, як і морфема-зв'язка *бути*, репрезентовані переважно в трьох часових та двох способових формах: *Жити <...> стало краще* («Волинь», 2010); *Жити стає краще; Жити стане краще; Жити стало б краще; Жити нехай стане краще; Ходити вечорами <...> здавалося небезпечно* («Тиждень», 2013); *Ходити вечорами здається небезпечно; Ходити вечорами здавалося небезпечно; Ходити вечорами здається небезпечно; Ходити вечорами здавалося б небезпечно; Ходити вечорами нехай здається небезпечно; Це останнє <...> виявлялося все дужче* (О. Іваненко); *Це останнє виявляється все дужче; Це останнє виявлялося б усе дужче* і т. д.

Характерно, що морфема-зв'язка *бути* та згадані морфеми-напівзв'язки слугують зв'язковими елементами між прислівниковим присудком та підметом, що має різноманітну морфологічну експлікацію. Функцію підмета за таких умов передовсім заступає інфінітив у двоскладному неелементарному реченні або вказівний чи узагальнювальний займенниковий іменник у двоскладному елементарному реченні: *Покуняти в небі приємно завжди* (М. Вінграновський); *...зачіпати розмовами Міюського – небезпечно* (Ю. Мушкетик); *...вмирати страшно...* (У. Самчук); *Це <...> добре* (О. Гончар); *...все було непросто* (В. Слапчук); *...це було б прекрасно* (П. Загребельний); *...це було страшніше за докори, за гнів* (Ю. Мушкетик); *...а це найголовніше...* (В. Малик). Зрідка в підметовій позиції також зафіксовані прислівники або іменники конкретної семантики: *Свіжо – це чудово; Зелено – це прекрасно; Сякі-такі вареники все ж краще варяниць* (Усна народна творчість); *Огорожа – це, звичайно, добре...* (О. Гончар); *Коники – це не страшно...* (М. Вінграновський).

Відприслівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити на позначення звичайного ступеня вияву ознаки у формально-синтаксичній структурі двоскладного речення функціонують у ролі прислівникових складених присудків, що на семантико-синтаксичному рівні корелюють із прислівниковими предикатами якості. Відприслівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити із семантикою співвідносного ступеня вияву ознаки заступають формально-синтаксичні позиції прислівникових компаративних та суперлативних присудків і виявляють

співвідносність із семантико-синтаксичними позиціями прислівникових предикатів якості-відношення.

Роль аналітичних засобів відприслівникової дієслівної напівморфологізованої синтаксичної транспозиції виконують ті ж самі морфеми-зв'язки та напівзв'язки, що й у відприслівниковій дієслівній синтаксичній транспозиції. Відрізняє ці ступені дієслівної транспозиції лексико-семантичне наповнення предикативних прислівникових компонентів. Характерно, що складниками відприслівникової дієслівної напівморфологізованої синтаксичної транспозиції є прислівники зі значенням різних станів, які в мовознавчій літературі витлумачено або як окрему частину мови – слова категорії стану [Виноградов 1986: 330–348], або як предикативні прислівники [СУЛМ 1969: 431–432], або як відприслівникові деривати-предикати зі значенням стану [Вихованець 1992: 98; Кавера 2008: 6], або як відприслівникові дієслівні аналітичні напівморфологізовані синтаксичні транспозити [Мельник 2014а] тощо. Це лексеми на зразок *байдуже, боляче, важко, весело, лячно, морозно, смішно, сніжно, соромно, чутно* та ін., низка з яких виявляє здатність до ступенювання: *Вдома тепло [тепліше, найтепліше. – І. М.]... (Л. Костенко); ...надворі було <...> холодно [холодніше, найхолодніше. – І. М.] (П. Загребельний); Та на серці у Володимира було легко [легше, найлегше. – І. М.]... (В. Малик); Сумно [сумніше, найсумніше. – І. М.] тепер на селі... (Р. Горак).*

Відприслівникові дієслівні аналітичні напівморфологізовані синтаксичні транспозити на позначення звичайного ступеня вияву ознаки заступають формально-синтаксичну позицію складеного головного члена прислівникових односкладних речень, що співвідносна із семантико-синтаксичною позицією прислівникового предиката стану. Ступеньовані відприслівникові дієслівні аналітичні напівморфологізовані синтаксичні транспозити у формально-синтаксичній структурі односкладного речення зафіксовані у функції складеного прислівникового головного члена компаративної або суперлативної семантики, що корелюють відповідно з предикатами стану-відношення в семантико-синтаксичному плані.

Єдиним спеціалізованим аналітичним засобом вираження відприслівникової дієслівної напівморфологізованої синтаксичної транспозиції, що стверджує реальне або ірреальне існування стану, вважаємо морфему-зв'язку *бути*, наприклад: *Марії холодно*

(О. Іваненко); *Марії буде холодно; Марії було холодно; Марії було б холодно; Нехай Марії буде холодно.* Незалежно від семантики предикативних прислівників переважає нульова форма теперішнього часу та форма середнього роду минулого часу: *І панові добре і коту сито* (Усна народна творчість); *У місті тихо* (І. Пільгук); – *Мені страшно!* (В. Малик); *Весело їй...* (У. Самчук); *Їй тоскно і страшно самій* (Ю. Мушкетик); *Страшно було козакові...* (Ю. Мушкетик); *...було тепло і м'яко в зимі* (Усна народна творчість); *...їй було соромно за прощання* (О. Іваненко); *...йому було байдуже і до кар'єри, і до захисту, і не на тих, поміркованих, обмежених в усьому «правильних» людей треба було рівнятися...* (О. Іваненко); *В соборі було холодно, темно і тихо* (П. Загребельний); *Блазієві теж було важко* (Р. Іваничук).

До неспеціалізованих аналітичних синтаксичних засобів згаданого різновиду дієслівної транспозиції зараховуємо звичайно морфема-напівзв'язки *ставати / стати, робитися / зробитися, виявлятися / виявитися, здаватися / здатися* і под. Становлення певної ознаки, набуття відповідного стану істоти або докільля передають напівзв'язки *ставати / стати, робитися / зробитися*, напр.: *...стає Минаєву незатишно та холодно* (Ю. Мушкетик); *В курені стало темно, як у могилі* (Ю. Мушкетик); *...і тобі самому стає на душі легко, чисто* (О. Гончар); *...тобі відразу стане легше* (В. Малик); *...похмуріше і тривожніше ставало на серці у Ждана* (В. Малик); *І робиться Володькові страшно* (У. Самчук); *У душі зробилось ясніше* (У. Самчук).

За нашими спостереженнями, найуживанішою з-поміж указаних є морфема-напівзв'язка *стати*, зокрема її корелят у формі середнього роду минулого часу доконаного виду: *...їй, як ніколи, стало соромно за свою слабкість...* (В. Шевчук); *І моторошно стало Юркові...* (Р. Іваничук); *Другого дня Великодня стало децю веселіше...* (У. Самчук); *І стало спокійніше* (У. Самчук); *Надворі дихнув свіжий, холодний вітрець, і стало краще* (У. Самчук); *...козакам стало моторошно* (М. Вінграновський). На противагу їй морфема-напівзв'язка *ставати* у формі недоконаного виду теперішнього часу зафіксована зрідка, напр.: *Тихо ставало на хуторі Матвія* (У. Самчук); *В юрті ставало душно* (В. Малик). Зв'язковим компонентам *робитися / зробитися* властивий певний відтінок розмовності: *Марії робиться страшно...* (У. Самчук); *Робиться зовсім тихо...* (У. Самчук); *Невесело <...> зробилося на душі, – наче*

камінь хто звалив на хилі груди (І. Пільгук); *Повітрю між ними зробилося тісно...* (М. Вінграновський); *...йому знову зробилося нудно й жахливо* (У. Самчук).

Морфем-напівзв'язки *виявлятися / виявитися* модифікують виражені відприслівниковими дієслівними напівморфологізованими синтаксичними транспозитами стани в напрямку їхнього виявлення або фіксації: *У хаті виявилось холодно*. З напівзв'язками *здаватися / здатися* пов'язуємо позірність, несправжність певних станів: *На душі здалось моторошно*.

Отже, єдиним спеціалізованим аналітичним засобом схарактеризованих ступенів відприслівникової дієслівної синтаксичної транспозиції вважаємо морфему-напівзв'язку *бути*, що визначає реальне або іреальне існування стану і є виразником дієслівних граматичних категорій часу, способу та ін. Сумісність зі значенням предикативно вжитих прислівників також виявляє низка морфем-напівзв'язок – неспеціалізованих аналітичних засобів згаданих ступенів відприслівникової дієслівної транспозиції, – серед яких *ставати / стати*, що визначають набуття оцінного стану, *здаватися / здатися*, *видаватися / видатися*, які вказують на позірність вияву оцінного стану, *виявлятися / виявитися*, пов'язані з фіксацією оцінного стану і под.

5.1.3 Ступені відприслівникової дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції

У сучасній лінгвістиці проблема ступенів відприслівникової дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції остаточно не розв'язана. Це пов'язано з тим, що у висвітленні питання первинного / вторинного функціонування прислівників у формально-синтаксичній позиції присудка двоскладного речення та співвідносного з присудком головного члена односкладного речення маємо суттєві розбіжності. Традиційно вважають, що синтаксичну функцію присудка можуть заступати прислівники будь-якого семантико-синтаксичного розряду. Відповідно до цього погляду в реченневих структурах на зразок *Я – тут, ти – там; Я – туди, вона – сюди; – Це ми тобі зараз!* (В. Шевчук); *...це – давно!* (Л. Костенко); *...я навмисне* (І. Багряний); *То він спересердя; То вона наперекір* та інших обставинні прислівники зі значенням місця, напрямку, часу,

мети, причини і т. ін. ужиті в ролі прислівникового складеного присудка. Останній поєднано з підметом у формі називного відмінка. Так само тлумачать формально-синтаксичну присудкову функцію прислівників способу дії, зокрема їхніх різновидів із семантикою сукупності, єдності / роздільності, а також порівняльно-уподібнювальним значенням, наприклад: *Вони з Леськом бували в битвах разом* (Л. Костенко); *То все разом, а ти – окремо* (Л. Костенко); *А він же хотів, щоб обидва береги були вкупі* (Ю. Мушкетик); – *Так, Йоне! Коли б ми – ти і я – разом...* (У. Самчук); *...остовпілий Сироватка опинився віч-на-віч з кошовим Іваном Сірком* (Ю. Мушкетик); *...у тому Луцьку все не по-людськи...* (М. Олійник).

Сьогодні в лінгвоукраїністиці не викликають заперечень міркування про зумовленість формально-синтаксичної позиції прислівникових компонентів семантико-синтаксичною валентністю предиката (див.: [Городенська 2008а: 37–38; Косенко 2009: 144–145]). У зв'язку з таким тлумаченням обставинні прислівники та прислівники способу дії в аналізованих реченнєвих конструкціях представлені у сфері другорядних членів речення: прислівники зі значенням місця, напрямку – у функції керованого другорядного члена, зі значеннями часу, мети, причини, допустовості, а також частина прислівників способу дії, зокрема їхні різновиди із семантикою сукупності, єдності / роздільності, порівняльно-уподібнювальним значенням – детермінантного члена речення. На наш погляд, більшу пояснювальну силу мають дослідження, побудовані відповідно до принципів валентності предиката. Тому в розв'язанні питання функціонування прислівників у формально-синтаксичній позиції присудка двоскладного речення ми взяли за основу новий підхід, що має опертям семантико-синтаксичну валентність предиката.

За нового підходу у формально-синтаксичній присудковій позиції зафіксовані лише означальні прислівники [Городенська 2007: 42], для яких типовою, первинною, є функція прислівного, переважно придієслівного, некерованого другорядного члена речення [Вихованець 1988: 190; 2004: 299]. Означальні прислівники також заступають присудкову позицію обмежено, «лише в неелементарних двоскладних реченнях, підметову позицію яких заповнює інфінітив, та в елементарних двоскладних реченнях, підмет яких виражений формою вказівного чи узагальнювального займенникового іменника»

[Городенська 2008: 111]. До того ж перехід прислівників у сферу дієслова обмежений лексично, оскільки в присудковій функції набули поширення переважно якісно-означальні прислівники з оцінним значенням, а саме: *важко, легко, добре, погано, приємно* та ін., а також співвідносні з ними компаративи та суперлативи: *важче / найважче, легше / найлегше, краще / найкраще, гірше / найгірше, приємніше / найприємніше*, наприклад: *...впоїти його було достобіса **важко**...* (Ю. Мушкетик); *...все **буде добре*** (Р. Горак); [Попрацювати у провінції. – І. М.] *<...> **краще** буде для Сергія...* (Р. Горак); *...**найкраще** пересидіти в старій [хаті. – І. М.] до літа...* (Р. Горак); *...коли засіки заповняться зерном, а кадуби борошном, коли в бодні появиться децю скоромного, тоді воно і дихати **легше**...* (У. Самчук); *А це для мене **найгірше**...* (Р. Горак).

Формально-синтаксична позиція присудка властива й означальним просторовим прислівникам, серед яких: *близько, високо, глибоко, мілко, низько* та ін., співвідносним із ними компаративам та суперлативам із первинною семантикою місця: *ближче / найближче, вище / найвище, глибше / найглибше, мілкіше / наймілкіше, нижче / найнижче* та ін., які пов'язані звичайно з інфінітивним підметом у семантично неелементарних реченневих конструкціях, наприклад: *Літати – **високо (вище, найвище)!**; Пірнати – **глибоко (глибше, найглибше)!*** Характерно, що ці прислівники в семантично елементарному реченні належать до валентно зумовлених локативними предикатами другорядних членів речення [Городенська 2006а: 9], тому їхнє функціонування в предикативній ролі обмежене, пор.: *Сидіти – **близько (ближче, найближче)!** і ...вона [казарма. – І. М.] **тут близько [ближче, найближче. – І. М.]...*** (О. Іваненко).

І лише для прислівників модальної семантики та співвідносних із ними компаративів і суперлативів позиція присудка є первинною. Це відрізняє їх від інших семантико-синтаксичних розрядів прислівників і синтаксично зближує з дієсловами: – *Це й мені **потрібно**, я без цього не можу писати...* (О. Іваненко); *...це **непотрібно*** (О. Іваненко); *...**хіба потрібно** йому було тепер будь-що?* (П. Загребельний); – *Це **потрібно** вам для блискавичного закінчення війни? – поцікавився Отава* (П. Загребельний); *... це **необхідно** насамперед для нього* (О. Іваненко); *Це **потрібніше** за інше; Це **найнеобхідніше**.* Реченнєві конструкції з прислівниковими складеними присудками модальної семантики є трансформами вихідних речень із простими дієслівними присудками, пор.: *Кому це*

потрібно? (У. Самчук) ← *Хто потребує цього; Що йому потрібно?*
(В. Малик) ← *Чого потребує він; ...все <...> потрібно для сцени*
(У. Самчук) ← *Всього потребує сцена.*

Як типову, або сильну, визначають формально-синтаксичну позицію присудка у двоскладному реченні для компаративних і суперлативних прислівників міри й ступеня [Городенська 2006: 54]. Кількісно-співвідносна семантика компаративів та суперлативів як виразників предикатів кількості та нетипова морфологічна форма вираження підмета – родовий відмінок – дали змогу тлумачити зазначений різновид похідних утворень у канві відчислівникових, а не відприслівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів [Мельник 2013а: 44].

Відприслівникові дієслівні аналітичні синтаксичні напівморфологізовані транспозити, а саме: *безлюдно, боляче, весело, важко, видно, відомо, відрадно, вітряно, грішно, жарко, затишно, кривдно, легко, людно, лячно, морозно, мрячно, помітно, радісно, смішно, сніжно, соромно, спекотно, сумно, тепло, тяжко, хмарно, чутно* та ін., зафіксовані в первинній формально-синтаксичній функції співвідносного з присудком головного члена односкладних речень: *Відтак ставало й зовсім весело...* (В. Шевчук); *Гнало вітрами з півдня, проте ще холодно було...* (О. Гончар); *Йому стало зовсім легко в цьому товаристві* (В. Шевчук); *Від цього ставало сумно, соромно, тісно* (У. Самчук); *Людно було в приміщенні Земельного банку* (І. Пільгук). В українській мові їх налічують близько ста одиниць. Частина з них утворює вищий і найвищий ступені порівняння. Характерно, що ступеньовані відприслівникові дієслівні аналітичні напівморфологізовані синтаксичні транспозити, як і неступеньовані, спеціалізовані на вживанні в позиції співвідносного з присудком головного члена односкладного речення: *...їм обом було б краще й легше...* (О. Іваненко); *Йому ставало гірше й гірше* (О. Іваненко); *У веселій хаті, вирішив він, і тобі веселіше буде!* (В. Шевчук); *Стало легше й просторніше* (У. Самчук); *Найкраще їм бувало, коли вліті Лаврін одпрошувався у Сірка...* (Ю. Мушкетик). Аналізовані неступеньовані і ступеньовані слова формують ядро відприслівникових дієслівних аналітичних напівморфологізованих синтаксичних транспозитів.

До периферії відприслівникових дієслівних аналітичних напівморфологізованих синтаксичних утворень належать співвідносні з прислівниками та іменниковими відмінковими

формами одиниці, предикативна функція яких зумовила втрату зв'язку з парадигмою відмінювання. Сюди належать слова на зразок *біда, гріх, диво, досада, жаль, кривда, лихо, лінь, сором, шкода* та ін., напр.: *Чи ж тобі не сором?* (У. Самчук); *Йому стало її страшенно жаль* (О. Іваненко); *Шкода мені її, Меласі, – не зазнала щастя* (О. Іваненко). Частина з них, закріпившись у предикативній позиції, мають відповідники власне-прислівникового різновиду, а саме: *гріх – грішно, досада – досадно, жаль – жалко, кривда – кривдно, сором – соромно*, пор.: *...стало жаль дозорця, шкодував на свої різкі слова й обмізковував, як їх завернути назад?* (Ю. Мушкетик) і *– Я б і помер, але дітей жалко, попухли з голоду* (Є. Гуцало).

Дієслівну формально-синтаксичну присудкову позицію доповнено семантикою стану, що «споріднює їх із семантичним підкласом власне-дієслів, які виражають стан» [Вихованець 1988: 120]. Відприслівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити із семантикою стану «відтворюють статичну, неконтрольовану, позбавлену динаміки та розвитку ситуацію, у якій хто- або що-небудь перебуває, існує. Цю ситуацію зумовлюють якісь обставини, умови, вона є наслідком певних дій і спрямована на докільля, предмет або істоту, здебільшого людину» [Кавера 2008: 6]. Зазначені слова переважно позначають: 1) фізичний, фізіологічний стан істоти, звичайно людини: *боляче, гірко, легко, млосно, тепло* та ін.; 2) емоційно-психічний стан людини: *радісно, жаль, сором, страшно, сумно* і т. ін.; 3) інтелектуальний стан особи: *байдуже, інтересно, цікаво, неінтересно, нецікаво* та ін.; 4) стан докільля: *вітряно, сонячно, темно, тепло, холодно* тощо; 5) темпоральні характеристики: *весняно, зимно, рано, пізно* і под.; 6) зорові чи слухові особливості: *видно, гамірно, тихо, чутно* та ін.; 7) загальну оцінку (позитивну або негативну): *безладно, брудно, гарно, потворно, прекрасно* тощо; 8) стан із модальним відтінком необхідності: *варто, бажано, необхідно, потрібно, треба* та ін.; 9) деякі інші стани: *вільно, одиноко, порожньо, самотньо* і т. ін., наприклад: *І панові добре і коту сито* (Усна народна творчість); *...султанові солодко й трохи млосно* (Ю. Мушкетик); *Страшно було Дорошеві тої палі* (Ю. Мушкетик); *Володькові зробилось радісно* (У. Самчук); *...з ними завжди було цікаво й легко...* (О. Іваненко); *...було тепло і м'яко в зимі* (Усна народна творчість); *Було так людно, літньо, сутінково* (І. Жиленко); *...на городі було видно кожену галузку, кожену травинку*

(В. Малик); *У місті тихо* (І. Пільгук); *Порожньо в дворі, тільки груші-рукавиці самотньо...* (О. Гончар); *Чого ще треба людині?* (О. Гончар); *Як легко, як вільно було Єльці з ним!* (О. Гончар).

Формально-синтаксичну функцію співвідносного з присудком головного члена односкладних речень, специфічну семантику стану доповнює дієслівний набір морфологічних категорій, насамперед часу та способу, що знаходять вияв у теперішньому, минулому та майбутньому часі, а також у значеннях умовного та наказового способу: *І холодно, і голодно, і додому далеко* (Усна народна творчість); *...на роботі чомусь Вірунці було марудно* (О. Гончар); *...тобі, звичайно, не буде холодно...* (О. Іваненко); – *Комусь, може, було б і легко тут, а я ж у місті виросла* (О. Гончар); *Хай буде гірко. Спогадом про Вас. Хай буде світло, спогадом предивним* (Л. Костенко); *...стає Минаєву незатишно та холодно* (Ю. Мушкетик); *В курені стало темно, як у могилі* (Ю. Мушкетик); *...стане знову нестерпно сумно...* (О. Іваненко) і т. ін. Характерно, що ці дієслівні морфологічні категорії зреалізовано не синтетично, тобто за допомогою закінчень, як у власне-дієслів, а аналітично, за допомогою аналітичної синтаксичної морфеми-зв'язки *бути* або інших морфем-напівзв'язок. Дієслівні морфологічні показники часу та способу доповнено також категоріями особи й числа, проте особово-числових протиставлень відприслівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити не утворюють, а лише зафіксовані в третій особі однини, що засвідчує їхню спільність з одноособовими дієсловами. Щодо граматичної категорії виду, то вона в аналізованого класу відприслівникових дієслівних транспозитів звичайно нівельована, тобто виступає в нерозчленованому вигляді [Вихованець 1988: 120; 2004: 295].

Відприслівникові та відіменниково-відприслівникові деривати-предикати зі значенням стану в лінгвоукраїністиці диференційовано за тактами синтаксичної деривації (у нашому розумінні – синтаксичної транспозиції. – І. М.) на відприслівникові деривати, які утворено безпосередньо від прислівників, та відіменниково-відприслівникові деривати, що мають опертям прислівники, які, у свою чергу, утворено від омоформних іменників [Вихованець 1992: 100]. Для тих і тих дієслівних утворень характерна прислівниковість безпосередньої вихідної одиниці, що «зумовило сформування в них морфологічної безкатегорійності, тобто набуття відсутності

властивих дієслову та іменним частинам мови граматичних категорій» [Вихованець 1992: 100], що водночас полегшило поєднання вихідних незмінних слів з аналітичними синтаксичними морфемами-зв'язками, виразниками дієслівних категорій часу, способу та ін.

Аналізовані дієслівні транспозити у формально-синтаксичній функції співвідносного з присудком головного члена односкладного речення вступають у корелятивні відношення із семантико-синтаксичною функцією предиката стану. Їхній валентний потенціал не виходить за межі двох залежних актантних позицій – суб'єктної та об'єктної: *...і видно було їй на березі <...> вогнище...* (О. Гончар); *...зовні це нікому не було видно* (О. Іваненко); *... хлопцям чутно було тільки голос третього* (П. Загребельний); [*Мальві. – І. М.] стало жаль Ахмета...* (Р. Іваничук). Мінімальний вияв валентної актантної деривації обмежено одним залежним компонентом: *Володькові зробилось радісно* (У. Самчук); *Галі раптом стало сумно* (В. Шевчук); *Художниці, видно, стало жарко...* (П. Загребельний). Відприслівникові та відіменниково-відприслівникові дієслівні транспозити із семантикою стану подібно до дієслів із семантикою стану зазвичай належать до одновалентних сполук, зрідка – до двовалентних.

Отже, специфічна семантика, морфологічні, формально-синтаксичні та семантико-синтаксичні особливості цих похідних одиниць дають змогу вирізнити в межах відприслівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів окремих їхній різновид – відприслівникові дієслівні аналітичні синтаксичні напівморфологізовані транспозити із семантикою стану⁵⁴. Як і власне-дієслова, їх диференціюють на дві підгрупи [Вихованець 1988: 120; 2004: 294]. До першої підгрупи належать відприслівникові дієслівні аналітичні синтаксичні напівморфологізовані транспозити, що спеціалізовані на виконанні формально-синтаксичної функції співвідносного з присудком головного члена односкладних речень: *безлюдно, весело, вітряно, жарко, затишно, зелено, легко, лячно, млосно, погідно, смішно, соромно, сумно, темно, тяжко, холодно* та ін., наприклад: *Іванові стало весело на серці* (Усна народна творчість); *...йому стало погідно від тих очей...* (В. Шевчук); *...йому стає млосно...* (У. Самчук); *Марії холодно* (О. Іваненко); *В очах моїх темно, темно зробилося...* (У. Самчук); *Навкруги зелено,*

зелено й зелено. Свіжо так і тепло (У. Самчук); *Філонові стало трохи соромно* (Ю. Мушкетик).

Другу підгрупу формують слова модальної семантики, що самотійно не можуть заступати позицію члена речення, для них типовим є поєднання з інфінітивом. Складений інфінітивний головний член односкладного інфінітивного речення, крім семантики стану, виражає також значення потенційної дії: *потрібно, необхідно, варто, бажано, можна, треба* та ін., напр.: ***Потрібно було виконати*** батькове прохання... (В. Малик); ***...потрібно ліквідувати*** податкову поліцію («Голос України», 2015); ***Тільки там можна схватися*** від хижих людоловів! (В. Малик); ***...собор треба знести***... (О. Гончар); ***...шлях йому треба було подолати*** ще немалий (В. Шевчук); ***...необхідно змінити*** все в житті країни (О. Іваненко); ***Бажано зустрітися*** з самим Кончаком... (В. Малик); ***...не варто так перейматися!*** (В. Шевчук); ***...її погляд можна було читати***... (У. Самчук). Ця підгрупа, за спостереженнями І. Р. Вихованця, являє собою «сукупність одиниць, проміжних між словами і аналітичними синтаксичними морфемами» [Вихованець 1988: 120]. Іноді модальні слова можуть заступати позицію складеного головного члена односкладного речення самотійно. За таких умов вони виражають семантику стану з модальним відтінком необхідності, доцільності: ***Для такого собору потрібно*** багато вибухівки (П. Загребельний); ***Потрібно*** багато книжок про героїв національно-визвольної боротьби для читачів різних вікових категорій та інтелектуальних прошарків («Літературна Україна», 2015); ***...треба*** все-таки трохи глузду (У. Самчук).

Отже, формально-синтаксична присудкова позиція є первинною для відприслівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів модальної семантики та співвідносних із ними ступеньованих компонентів, вторинною для відприслівникових дієслівних аналітичних синтаксичних утворень з оцінним значенням, а також співвідносних із ними компаративів та суперлативів. Відприслівникові дієслівні аналітичні напівморфологізовані синтаксичні транспозити спеціалізовані на вживанні в первинній формально-синтаксичній функції співвідносного з присудком головного члена односкладних речень.

5.1.4 Транспозиція і валентний потенціал відприслівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів

Синтаксичний ступінь дієслівної транспозиції становить початковий етап переходу прикметників, іменників, числівників та прислівників у сферу дієслова і сигналізує про позиційне переміщення слів та їхнє семантико-синтаксичне варіювання. Найменш продуктивним серед чотирьох різновидів дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції є відприслівниковий її різновид. Це передусім зумовлено абсолютною частиномовною периферійністю прислівника, зокрема втратою ним морфологічних категорій вихідних частин мови – іменника, прикметника і дієслова [Вихованець 1988: 118]. Синтаксичний перехід прислівників у позицію дієслова зумовлений аналітичною синтаксичною морфемою-зв'язкою *бути* або іншими морфемами-напівзв'язками, що позбавлені повного семантичного навантаження і функціонують у структурі речення як прості транслятиви [Теньєр 1988: 413], надаючи предикативно вжитим дериватам необхідних дієслівних граматичних значень, насамперед часу, способу, валентності тощо.

Відприслівникову дієслівну аналітичну синтаксичну транспозицію репрезентують відприслівникові аналітичні синтаксичні транспозити та відприслівникові аналітичні напівморфологізовані синтаксичні транспозити, що в семантико-синтаксичній структурі речення заступають позицію предикатного компонента з характерною активною валентністю. За таких умов відприслівникові дієслівні похідні утворення функціонують як організувальні центри, що регулюють кількісний склад залежних актантних позицій та визначають їхню семантико-синтаксичну природу. Пасивна валентність властива звичайно іменниковим компонентам, що заповнюють відкриті предикатом залежні семантико-синтаксичні позиції [Степанова 1978: 170], проте цих ознак набувають не лише іменникові компоненти. З-поміж ознакових слів пасивною валентністю наділені прислівники місця за умови їхнього переміщення в залежну семантико-синтаксичну позицію, зумовлену валентним потенціалом локативних предикатів.

З урахуванням того, що сутність відприслівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів відбивають різні за семантико-граматичним наповненням класи слів – прислівники модальної семантики, якісно-означальні прислівники з оцінним

значенням та означальні просторові прислівники, а також їхні компаративи й суперлативи, – предикатні компоненти відповідно диференціюємо на дві групи: прислівникові предикати якості, прислівникові предикати якості-відношення.

За валентним потенціалом досліджувані предикатні одиниці виявляють відмінності. Прислівникові предикати якості здебільшого належать до одновалентних предикатних одиниць із характерною лівобічною валентністю. Це звичайно предикати якісно-оцінної семантики, що відкривають тільки одну облігаторну лівобічну семантико-синтаксичну позицію, яку заповнює актант у функції суб'єкта, морфологічно експлікований називним відмінком, наприклад: *...все так одвічно-просто* (Є. Маланюк); *...все було погано* (Л. Костенко); *Все <...> чудесно...* (Є. Маланюк); *Тяжко це й незвично* (Є. Маланюк); *Як тихо все!* (Л. Костенко); *Усе це прикро...* (Л. Костенко). Здатність до двовалентності виявляють прислівникові предикати модальної семантики, що прогнозують два облігаторні актанти в семантико-синтаксичних позиціях суб'єкта та об'єкта: *Свячений ніж – оце нам треба* (Є. Маланюк); *То треба [нам. – І. М.] знать* (Є. Маланюк); *...це потрібно [йй. – І. М.] для виховання сина...* (О. Іваненко); *...це треба буде [Марії. – І. М.]* (О. Іваненко); *...для чого це все потрібно...* (В. Малик); *...це всім відомо...* (В. Малик). Двовалентними за певних контекстних умов є також прислівникові предикати якісно-оцінної семантики, що мають потенції до поєднання з одним облігаторним суб'єктним та одним факультативним об'єктним компонентами, напр.: *Нам любо жити в Переяславі* («Муза любові й боротьби...»); – *Не любо жить мені у Києві...* (Є. Маланюк); *[Людям. – І. М.] <...> ночувати було небезпечно* (Є. Маланюк); *Та й мандрувати взимку самому небезпечно...* (В. Малик). У зоні лівобічної валентності аналізованих предикатних одиниць зафіксовані найчастіше назви істот, переважно осіб, морфологічно експліковані давальним або родовим прийменниковим, а правобічна валентність відповідно закріплена за інфінітивом або вказівними чи узагальнювальними займенниковими іменниками в називному відмінкові. Такі предикати є центральними компонентами елементарних і неелементарних двоскладних реченневих конструкцій, пор.: *...оце нам треба* (Є. Маланюк) і *Хвилюватись – не варто. Кричати – дарма* (Є. Маланюк).

До двовалентних також належать прислівникові предикати якості-відношення. Зазначені предикатні компоненти порівняно з

вихідними предикатами поряд з актантом у семантико-синтаксичній функції суб'єкта, виявляють здатність до поєднання з актантом у семантико-синтаксичній об'єктній позиції. Особливості таких структур визначають компоненти у формі інфінітива, що слугують ускладнювальними елементами семантико-синтаксичної структури неелементарного речення: *Мені відпочивати було краще за інших; Але чи не краще нам жити у мирі, у дружбі?* (В. Малик); [*Полоненим.* – І. М.] *найкраще було тікати влітку* (В. Малик).

Специфіку відприслівникових дієслівних аналітичних напівморфологізованих синтаксичних транспозитів відбивають слова категорії стану, а також співвідносні з ними компаративи та суперлативи. Ці похідні утворення в семантико-синтаксичній структурі речення заступають відповідно центральні позиції предикатів стану і предикатів стану-відношення. Предикати стану переважно відтворюють стан людини або довкілля й за своїми значеннєвими особливостями належать до відповідного семантичного підкласу дієслів. Указуючи на тимчасову характеристику предмета і являючи собою змінну величину, вони позначають статичну, позбавлену контролю, динаміки та розвитку ситуацію, у якій хто-небудь або що-небудь перебуває, існує [Кавера 2008: 6].

Більшість предикатів на позначення фізичного, фізіологічного, емоційно-психічного стану людини належить до одновалентних одиниць. Це означає, що їхній валентний потенціал обмежено лише зоною лівобічної валентності, яку заповнює актант у семантико-синтаксичній функції суб'єкта. Останній указує на істот, переважно осіб, що є пасивними носіями ознаки та експліковані давальним відмінком, наприклад: [*Нам.* – І. М.] *страшно було* (Є. Маланюк); ...*і – гірко мені, і гарно* (Є. Маланюк); ...*їм стало так само радісно...* (В. Шевчук); *Сумно йому стало* (У. Самчук); *Йому було дивно, неприємно, соромно* (У. Самчук); *І людям слизько, і коняці ковзко* (Л. Костенко); *Мені самому скрутно* (Л. Костенко); *Володькові було весело* (У. Самчук). Такі й подібні односкладні реченнєві конструкції найчастіше фіксують два різновиди транспозиції синтаксем. «З одного боку, прислівник як синтаксичний дериват виступає вторинним мовним репрезентантом предиката із семантикою стану, а отже, засвідчує похідність предикативної синтаксеми. З іншого боку, подвійна семантико-граматична єдність властива й суб'єктному компонентові в давальному відмінкові, який унаслідок синтаксичної (функційної) транспозиції набуває семантики суб'єкта стану й

водночас зберігає первинне для нього значення адресатності» [Костусяк 2012: 240]. Односкладні реченнєві структури такого зразка варто вважати трансформами двоскладних речень, пор.: *Обом їм невесело* (У. Самчук) ← *Обоє вони невеселі; ...[вам. – І. М.] потрібно інших слів* (Є. Маланюк) ← *Ви потребуєте інших слів*. Досить часто реченнєві конструкції з відприслівниковими дієслівними аналітичними напівморфологізованими синтаксичними транспозитами, що керують давальним суб'єкта стану, не мають базових речень. За такої умови вони утворені на основі загального стосунку до вихідної моделі двоскладних реченнєвих побудов: *Чому ж часами [нам. – І. М.] тут так страшно?* (Є. Маланюк) ← *Чому ж часами ми тут так боїмося?*; *Жданові стало холодно...* (Ю. Мушкетик) ← *Ждан змерз*. Важливо зауважити, що такі трансформації можливі за умови, якщо йдеться про стан істоти, а не довкілля, пор.: *...йому спершу стало холодно...* (Ю. Мушкетик) ← *Він спершу змерз і В хаті холодно...* (У. Самчук).

Характерно, що при відприслівникових дієслівних аналітичних напівморфологізованих синтаксичних транспозитах на позначення внутрішнього стану людини семантико-синтаксичну функцію суб'єкта можуть заступати назви неістот у місцевому відмінку, наприклад: *На серці було важко* (В. Малик); *...так легко й просторо стало на душі!* (В. Шевчук); *...на душі стало тривожно й смутно* (В. Шевчук); *...було спекотно, незатишно, шорстко на душі* (Ю. Мушкетик); *В очах барвисто, на душі тепло, в грудях боляче* (У. Самчук); *...на душі в тебе ставало сонячно* (О. Гончар). Іноді в суб'єктну позицію потрапляють описові конструкції, наприклад: *Сіркові враз стало тепло на душі...* (Ю. Мушкетик); *...йому важко на душі...* (В. Малик); *Кожному було нелегко на душі* (В. Малик); *...тобі самому стає на душі легко, чисто* (О. Гончар); *Й водночас було йому бентежно на душі...* (Ю. Мушкетик); *Володимирові було так легко на серці...* (В. Шевчук). За таких умов йдеться про наявність у семантико-синтаксичній структурі речення двох суб'єктів – первинного і вторинного, причому первинний суб'єкт репрезентований давальним відмінком, морфологічною експлікацією вторинного є місцевий відмінок.

Одновалентними також варто визнати предикати, які виражають стан довкілля або дають йому оцінку. Специфіка цих предикатів у тому, що зумовлений їхньою валентністю актант у семантико-синтаксичній функції суб'єкта стану позначає все або дуже широке

оточення, всю сукупність предметів у навколишньому середовищі [Вихованець 1983: 41], тому в структурі речення він має невербалізований вияв, а формально представлений лише предикат всеохопного стану. Це допомагає зосереджувати увагу на стані навколишнього середовища або стані людини. Тому реченнєві структури з аналізованими предикатами переважно належать до однокомпонентних, у них предикат виражає семантику стану самотійно, без допомоги інших повнозначних слів: *Порожньо...* (Є. Маланюк); *Тихо* (Ю. Мушкетик); *Холодно...* (У. Самчук); *Було темно...* (Є. Маланюк); *...хай буде тихо* (Є. Маланюк); *Сонячно. Радісно. Тепло* (Є. Маланюк); *О, як гарно...!* (У. Самчук); *Як страшно...!* (У. Самчук).

Аналізовані предикати також виявляють здатність до поєднання з лівобічним актантом, що становить складну семантико-синтаксичну єдність значень суб'єкта та локатива. Такий синкретичний компонент із суб'єктно-просторовим значенням найчастіше морфологічно експлікований місцевим відмінком, зрідка – знахідним, орудним або родовим прийменниковими відмінками: *У вестибюлі темно...* (Л. Костенко); *В сінях було душно* (О. Ольжич); *В історичнім провулку пустинно* (Є. Маланюк); *В раю завжди сонячно й затишно...* (Ю. Мушкетик); *У хаті тепло* (Л. Костенко); *...навколо тебе темно...* (У. Самчук); *Так порожньо і сіро вколо тебе* (Є. Маланюк); *За вікном було біло-пребіло* (Л. Костенко); *Крізь вікна – чорно* (Є. Маланюк). Іноді локативно-суб'єктної семантики також можуть набувати морфологізовані прислівники, наприклад: *Вдома тепло, затишно...* (Л. Костенко); *...скрізь так молодод...* (У. Самчук); *...як гарно було там!* (У. Самчук); *Так тихо тут* (Є. Маланюк). Прийменниково-відмінкові форми та морфологізовані прислівники, зберігаючи вихідну семантику локативності, набувають супровідного значення суб'єкта, що зумовлює семантичну неелементарність структур, у яких вони функціонують.

Іноді в синтаксичних конструкціях із відприслівниковими дієслівними аналітичними напівморфологізованими синтаксичними транспозитами зафіксовані детермінантні члени речення: *Вночі тихо-тихо в його, Нечуйвітрових, володіннях* (О. Гончар); *...тепер <...> не страшно* (Є. Маланюк); *У листопаді смутно і в заграді* (Усна народна творчість). Ці компоненти є складниками лише неелементарних структур, вони становлять опосередковані перетворення відповідного вихідного речення на елементи

синтаксемної природи, тому їх необхідно розглядати в зоні невалентної сполучуваності предиката.

Двовалентні предикати стану, крім лівобічної суб'єктної позиції, відкривають облігаторну правобічну валентну позицію для об'єкта стану. Двовалентними передовсім є предикати, що виражають: 1) стан із модальним відтінком необхідності; 2) інтелектуальний стан людини; 3) стан особи, пов'язаний із її зоровим сприйняттям; 4) стан людини, що передає слухові сприйняття тощо, наприклад: *...душі нічого більше не потрібно* (Л. Костенко); *Мені шкода батька* (Л. Костенко); *А нам треба її* [Європи. – І. М.] (У. Самчук); *І чутно кобзу, й співи одаліски, а поруч – тихий стогін ясиру* («Муза любові й боротьби...»); *...зараз нікого не видно на дворішці* (Є. Гуцало); *...на хату шугало червоне сяйво, і виразно було видно великий горбатий ніс господаря і валок довго відпущеної бороди* (Р. Андріяшик); *Це мені не зрозуміло* (В. Малик). Лівобічну залежну позицію заступає суб'єкт на позначення істот, зокрема осіб, формальне вираження якого пов'язане з давальним відмінком. Мовленнєвий вияв цих предикатів виразно засвідчує: давальний відмінок суб'єкта не завжди формально представлений, а знахідний, родовий або інші об'єктні відмінки мають, безумовно, експліцитну репрезентацію, наприклад: *З маківки могили видно розсохаті верби над лиманом* (Ю. Мушкетик); *Тюльпанів зовсім не було видно* (Ю. Мушкетик); *А Сули все не видно й не видно* (В. Малик); *Вже видно гостроверхі шапки кочовиків...* (В. Малик); *...у затоці аж води не стало видно* (О. Ольжич); *І довго буде чутно чвал, і видно заграву криваву...* (Є. Маланюк); *Білих квітів не треба* (Є. Маланюк); *...дядька Ягора теж стало шкода* (О. Гончар). Функцію об'єкта при зазначених предикатах можуть також заступати предикатні компоненти, виражені інфінітивами, або абстрактні іменники, що є складниками семантично неелементарних реченнєвих побудов: *...йому треба було налягати на весло...* (В. Шевчук); *Вам треба женитись* <...> *Землю орати, дітей плодити...* (У. Самчук); *Мабуть, мені потрібно було облітати півсвіту, щоб повернутися сюди* (В. Шевчук); *...шкода часу і на найменші жести...* (Є. Маланюк); *...царям не треба ні щастя нашого, ні зла* («Муза любові й боротьби...»); *Не треба слів! Хай буде тільки діло!* («Муза любові й боротьби...»).

Двовалентними є також частина предикатів на позначення емоційно-психічного стану людини, яким за певних контекстних умов властива лівобічна суб'єктна та правобічна об'єктна

валентність. Лівобічну валентну позицію заступає облігаторний актант у семантико-синтаксичній функції суб'єкта, правобічна об'єктна позиція відповідно закріплена за факультативним актантом у семантико-синтаксичній функції об'єкта: *...стало їм прикро за себе...* (Ю. Мушкетик); *...стало їм <...> страшно за содіяне* (Ю. Мушкетик); *А як [їм. – І. М.] страшно без неї!* (Ю. Мушкетик); *Улянці було <...> солодко з ним* (В. Яворівський); *Мені без тебе так було погано* (Л. Костенко); *Мені без тебе сумно...* (Л. Костенко). Вилучення факультативних об'єктних компонентів не спотворює зміст речення, істотно не впливає на його функційну автономність, а лише робить ємнішою семантику відприслівникового дієслівного аналітичного напівморфологізованого синтаксичного транспозита.

До двовалентних належать предикати стану-відношення, що виявляють здатність до поєднання з лівобічним та правобічним залежними елементами. У зоні лівобічної валентності цих предикатів зафіксовані облігаторні прикомпаративні або присуперлативні суб'єкти стану-відношення. Правобічну валентну позицію заступають відповідно прикомпаративні чи присуперлативні об'єкти стану-відношення з різним ступенем необхідності, який зумовлено семантичним наповненням аналізованих предикатних одиниць. Прикомпаративні предикати стану-відношення реалізують свій валентний потенціал через облігаторні об'єктні компоненти, а присуперлативні – відповідно поєднуються з факультативними об'єктними елементами, причому імпліцитне вираження останніх зумовлює семантична достатність аналізованих предикатів, що мають стосунок не до обмеженої сукупності предметів, а до всіх можливих її носіїв, пор.: *Тепер мені легше [порівняно з іншими. – І. М.]* (О. Ольжич) і *Найгірше було тим, що їх покинула вже мати* (О. Ольжич).

Отже, прислівники набувають валентних властивостей унаслідок переміщення в первинну для дієслова предикативну позицію, що й зумовлює транспозиційний характер їхньої валентності. Мінімально валентний потенціал відприслівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів обмежено одним лівобічним суб'єктним компонентом, максимальний валентний вияв не виходить за межі лівобічного суб'єктного та правобічного об'єктного залежних елементів.

5.1.5 Відприслівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити у формально-синтаксичній структурі простого речення

Визначальним у формальній організації речення є вчення про його формально-синтаксичну структуру, основу якої становлять синтаксичні зв'язки та вирізнявані на їхній основі компоненти – головні та другорядні члени речення. Відповідно до різних ступенів синтаксичної елементарності прийнято розрізняти мінімальні та розширені елементарні з формально-синтаксичного погляду конструкції. Двоскладні мінімальні елементарні реченнєві побудови зараховують до свого складу лише два головні члени речення – підмет і присудок, поєднані найголовнішим у структурі простого речення предикативним зв'язком. Односкладні мінімальні елементарні речення формує тільки один головний член речення, не диференційований на підмет і присудок. Розширені елементарні конструкції, крім головних членів, містять другорядні члени речення, зумовлені семантико-синтаксичною валентністю предиката, які необхідно кваліфікувати не в семантичній, а у формальній площині, з опертям на предикативний і підрядний зв'язки [Вихованець 1993: 54–55, 105–111].

Відприслівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити заступають позицію прислівникового складеного присудка у двоскладному реченні, а відприслівникові дієслівні аналітичні напівморфологізовані синтаксичні транспозити – позицію прислівникового складеного головного члена в односкладному (традиційно безособовому) реченні, наприклад: ...*дихати важко* (І. Нечуй-Левицький); ...*це дуже красиво* (Л. Костенко); ...*йому стає млосно...* (У. Самчук). Двоскладні та односкладні прислівникові реченнєві конструкції термінологічно та структурно виокремив і схарактеризував в українському мовознавстві І. Р. Вихованець [Вихованець 1993: 94, 100].

Прислівниковий складений присудок у традиційній граматиці української мови без належних на те підстав об'єднували з іменним складеним присудком. Для підтвердження цього наводимо такі міркування: «Роль предикативного імені, яке є лексично повнозначною частиною іменного складеного присудка, в українській мові виконують звичайно різні форми іменників, прикметників, займенників, числівників і дієприкметників, зрідка – вигуки,

прислівники, словосполучення атрибутивного походження і кількісно-іменні сполуки» [СУЛМ 1972: 161]. Одні лінгвісти, погоджуючись із фактом уживання прислівників у предикативній позиції, не використовують сам термін «прислівниковий складений присудок» і відповідно не виділяють зазначені присудки в окремий тип (див.: [Городенська 1983: 199–203; Гуйванюк 1999: 42]). Першим з українських мовознавців прислівниковий складений присудок виокремив Б. М. Кулик. На думку дослідника, такий присудок «виражений прислівником або прислівниковим сполученням, що виступає в предикативно-атрибутивній функції в сполученні з дієслівною зв'язкою або без неї» [Кулик 1965: 46].

Утворення прислівникового складеного присудка І. Р. Вихованець пов'язував із транспозицією прислівника у формально-синтаксичну сферу дієслова. «Ця транспозиція, – за зауваженням ученого, – здійснюється за допомогою аналітичних синтаксичних морфем, дієслівних зв'язок. Незмінний прислівниковий компонент «одієслівлюється» саме дієсловом зв'язкою, найтиповішою з яких є зв'язка *бути*» [Вихованець 1992: 71]. Науковець також зосереджував увагу на ще одному важливому моменті, без урахування якого було б неможливе вживання зазначеного різновиду складеного присудка: «Прислівниковий складений присудок функціонує за умови, якщо в позиції підмета виступає неозначена форма дієслова» [Вихованець 1992: 71]. Отже, формування прислівникового складеного присудка безпосередньо пов'язане з дієслівною транспозицією прислівника. Перехід цього лексико-граматичного класу у формально-синтаксичну позицію дієслова можливий лише за участі дієслівних зв'язок, які передають значення дієслівних граматичних категорій часу, способу та ін. аналітично.

У лінгвоукраїністиці лише нещодавно проведено диференціацію семантичних груп прислівників за їхньою здатністю перебувати в синтаксичній сфері дієслова з опертям на семантико-синтаксичну валентність предиката елементарних і неелементарних двоскладних речень (див.: [Городенська 2008: 110–114; 2008а: 37–38]). Новий підхід, що має опертям семантико-синтаксичну валентність предиката, став для нас визначальним у з'ясуванні проблеми вживання прислівників у формально-синтаксичній позиції прислівникового складеного присудка двоскладного речення.

Відповідно до нового підходу в ролі основної частини прислівникового складеного присудка за певних контекстних умов виявляють здатність функціонувати якісно-означальні прислівники оцінної та просторової семантики та їхні компаративи й суперлативи [Городенська 2008а: 38–39]. Для компаративних та суперлативних прислівників зі значенням міри та ступеня присудкову позицію визначають як типову [Городенська 2006: 54], що засвідчує вибірковість дієслівного транспонування цього лексико-граматичного класу слів. Прислівникові компаративи й суперлативи зі значенням міри та ступеня з огляду на специфічну семантику й нетипові сполучувальні можливості варто розглядати не як компоненти прислівникового складеного присудка, а як елементи числівникового різновиду іменного складеного присудка [Мельник 2013а: 44]. Типовою, на наш погляд, необхідно визнати формально-синтаксичну позицію присудка у двоскладному реченні лише для прислівників модальної семантики, а також їхніх компаративів та суперлативів.

У двоскладних мінімальних елементарних простих із формально-синтаксичного боку конструкціях відприслівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити якісно-оцінної семантики звичайно заступають позицію прислівникових складених присудків, поєднаних із підметами-інфінітивами, що синтаксично набувають ознак відмінка як найважливішої категорії іменника, або узагальнювальними чи вказівними займенниковими іменниками, наприклад: *...дихати легко...* (У. Самчук); *...пливти важко* (О. Гончар); *...все буде добре* (Р. Горак); *Це боляче* (Л. Костенко). В аналізованих реченнєвих побудовах присудок перебуває з підметом у предикативному зв'язку, специфіка якого зреалізована у формі координації, яка поєднує в собі елементи керування та узгодження. Властивості керуючого компонента зосереджено в присудкові, особливості узгодження – у підметові, що дає змогу констатувати про наявність двобічного зв'язку між головними членами речення [Вихованець 1993: 67]. Зазначені відприслівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити переважно утворюють двокомпонентні підметово-присудкові елементарні прості речення.

Крім предикативного зв'язку, формально-синтаксичну структуру простого речення з відадвербіальними дієслівними аналітичними синтаксичними транспозитами формує також підрядний зв'язок, особливістю якого є однібічна спрямованість, що зумовлює вирізнення залежного другорядного члена речення. В елементарних

реченнєвих конструкціях підрядний зв'язок сигналізує про підпорядкування другорядного члена присудкові за допомогою керування. За І. Р. Вихованцем, керування – це форма (спосіб) підрядного зв'язку, за якого опорне слово зі значенням дії, стану, процесу, якості та ін. вимагає залежного слова в певній відмінковій або прийменниково-відмінковій формі. Керовані члени речення необхідно визначати з опорою на семантико-синтаксичну валентність предиката, вони займають у структурі речення переважно правобічну позицію (див.: [Вихованець 1993: 36–39; 1996б: 9–13]).

Частина складених прислівникових присудків, крім лівобічної підметової позиції, відкривають правобічну позицію для керованого другорядного члена речення, яку зазвичай заступають іменники назви істот, зокрема людей, займенникові іменники у формі давального відмінка або у формі родового відмінка з прийменником *для*, що можуть зазнавати облігаторної або факультативної реалізації. Облігаторні керовані компоненти переважно зумовлені семантико-синтаксичною валентністю прислівникових предикатів модальної семантики, їхнє вилучення призводить до порушення змістової або граматичної цілісності реченнєвої структури, наприклад: *...це необхідно насамперед для нього* (О. Іваненко); *Кому це потрібно?* (У. Самчук). Факультативні керовані елементи прогнозовані семантико-синтаксичною валентністю прислівникових предикатів якісно-оцінної семантики, проте їм властивий менший ступінь обов'язковості, тому за певних контекстних умов їх можна вільно випускати або додавати, при цьому не порушуючи граматичність і комунікативність реченнєвої конструкції: *Це було б для вас надзвичайно* (О. Іваненко); *...дихати хлопцеві стало легко* (В. Малик).

Розширені елементарні прості двоскладні речення, що зараховують до свого складу облігаторні або факультативні керовані елементи, належать до трикомпонентних підметово-присудкових конструкцій з одним правобічним керованим другорядним членом речення. В аналізованих структурах відсутні кореляції компонентів формального й семантичного плану, зокрема підмет, виражений інфінітивом або узагальнювальним чи вказівним займенниковим іменником, не виявляє співвідносності із семантико-синтаксичною позицією суб'єкта, оскільки суб'єктну функцію за таких умов репрезентують іменники – назви істот, переважно людей,

займенникові іменники, морфологічно експліковані грамемами давального або родового прийменникового.

Цікавими з погляду структури є складні реченнєві конструкції з відадвербіальними дієслівними аналітичними синтаксичними транспозитами, одна з предикативних частин яких заступає позицію підмета й пов'язана з іншою предикативним зв'язком. З формально-синтаксичного погляду в таких реченнєвих побудовах підметову предикативну частину варто розглядати як аналог підмета у двоскладному реченні: *Потім стало відомо, що в роздягальні тренажерного залу був закладений вибуховий пристрій* (Л. Костенко); *...трохи дивно, що Киляні байдужа ця краса* (Ю. Мушкетик); *Чи справді необхідно, щоб жінка була мужня?* (Л. Костенко); *Одному лиш мені відомо: ікс плюс ігрек – це будеш ти* (В. Симоненко).

Характерно, що відприслівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити виявляють здатність до поєднання з підметами, що мають нетипову семантичну та морфологічну експлікацію. Типова форма вираження підмета – називний відмінок іменника – при відприслівникових транспозитах зафіксована зрідка, передовсім тоді, коли в ролі основної частини складеного присудка вжито прислівник, похідний від прикметника. І прислівники, і прикметники поширені в конструкціях, що є трансформами вихідних двоскладних речень із простими дієслівними присудками, пор.: *Сурми йому не цікаво* (Л. Костенко) ← *Він не цікавиться сурмами* і *Сурми йому не цікаві* ← *Він не цікавиться сурмами*. З називним підметовим також пов'язаний прислівниковий складений присудок компаративної семантики, співвідносний із прикметниковим компаративом, пор.: *Сякі-такі вареники все ж краще варяниць* (Усна народна творчість) і *Сякі-такі вареники все ж кращі варяниць*; *Краще жінка сварлива, ніж дурна* (Усна народна творчість) і *Краща жінка сварлива, ніж дурна*. Аналізовані структури зі ступеньованими прислівниками – наслідок синтаксичної похідності. Їх утворено від реченнєвих побудов зі ступеньованими прикметниками в позиції присудка, для яких називний не лише основний засіб морфологічної експлікації підмета, але й також його єдина морфологічна форма.

Компаративні та суперлативні прислівникові складені присудки, крім лівобічної підметової позиції, відкривають правобічну позицію для другорядного члена речення. Особливістю реченнєвих

конструкцій із прислівниковими компаративними складеними присудками є наявність обов'язкової правобічної позиції, яку заступає керований другорядний член речення, що може мати різну морфологічну експлікацію. Подібно до підмета, він виражений інфінітивом і порівняльним сполучником *ніж* (*аніж*), зрідка – *чим*, наприклад: *...сміятись краще все-таки, ніж плакати* (Л. Костенко); *Руйнувати легше, ніж будувати* (В. Скуратівський). Функцію підмета та керованого другорядного члена речення можуть також заступати предикатні іменники, наприклад: *Людська заздрість гірше, як слабкість* (М. Матіос). Граматичну подібність інфінітива та предикатних іменників убачають у тому, що ті й ті «є конденсатами вихідних речень, їх номіналізованими репрезентантами» [Вихованець 1988: 82].

У ролі керованого другорядного члена при зазначених прислівникових складених присудках також зафіксовані іменники конкретної або абстрактної семантики в знахідному відмінку або прийменниково-відмінкові форми чи морфологізовані прислівники синкретичного характеру (у типових випадках з об'єктно-просторовою чи об'єктно-часовою семантикою) за умови, якщо підметову позицію заступає інфінітив: *Любов відкрити важче, ніж Америку* (Л. Костенко); *...знищити слова важче, ніж оці ось коштовності* (П. Загребельний); *...тепер у садку краще обідати, ніж у хаті* (І. Нечуй-Левицький); *...йти йому сьогодні було легше, аніж учора* (А. Дімаров). Прислівниковим складеним присудкам із суперлативною семантикою властива звичайно факультативна правобічна функція керованого другорядного члена речення, наприклад: [Полоненим. – І. М.] <...> *найкраще було тікати...* (В. Малик); *Найкраще було б попливти...* (Ю. Мушкетик).

Формально-синтаксичну позицію присудка зрідка можуть заступати означальні просторові прислівники, а також їхні компаративи та суперлативи. Обмеженість уживання цієї семантичної групи прислівників у присудковій позиції зумовлена їхнім валентним зв'язком із локативними предикатами й можлива лише у двох типах семантично неелементарних речень, підметову позицію яких заступає інфінітив [Городенська 2008: 113]. Речення першого типу з формально-синтаксичного погляду кваліфікуємо як розширені елементарні прості речення чотирикомпонентної будови, у яких після підмета-інфінітива наявні валентно залежні другорядні члени речення із семантикою вихідного на кінцевого пункту руху: *Їздити звідси до*

школи далеко (дальше, найдальше); Ходити від зупинки до магазину близько (ближче, найближче). Речення другого типу належать переважно до мінімальних елементарних простих двокomпонентних підметово-присудкових речень, яким властива своєрідна структура та певна комунікативна настанова. За такої умови дієслівна зв'язка *бути* в прислівниковому складеному присудкові має імпліцитний вияв, замість неї вжито тире. За комунікативною настановою аналізовані конструкції є спонукальними, зокрема реченнями-закликами, наприклад: *Стрибати – високо (вище, найвище)! Пірнати – глибоко (глибше, найглибше)!* Прислівниковий компаративний складений присудок вирізняє на тлі інших прислівникових складених присудків здатність до поєднання з керованим другорядним членом речення з об'єктною семантикою, що свідчить про цілковите перевершення всіх потенційних об'єктів-суперників, пор.: *Стрибати – вище за всіх (від усіх); Метати – дальше за всіх (від усіх)!* [Городенська 2008: 113]. Це дає змогу зарахувати такі речення до розширених простих елементарних двоскладних трикомпонентних підметово-присудкових конструкцій з одним правобічним керованим другорядним членом речення.

Поряд із двоскладними синтаксичними конструкціями з відприслівниковими дієслівними аналітичними синтаксичними транспозитами наявні також односкладні реченнєві структури, формально-синтаксичною вершиною яких є складений головний член речення, виражений прислівниками зі значеннями різних станів, які кваліфікують у мовознавстві як слова категорії стану [Виноградов 1986: 330–333], як предикативні прислівники [СУЛМ 1969: 440–443] або як аналітичні дієслова із семантикою стану [Вихованець 1988: 119–122; 2004: 294–297]. Вони переважно виражають стан навколишнього середовища, фізичний, фізіологічний та емоційно-психічний стан людини і без допомоги інших компонентів формують структурну основу речення: *Було сухо і тепло* (І. Багрянний); *Йому стає тепло...* (В. Малик); *...султанові чомусь стало моторошно* (Ю. Мушкетик); *...йому знову зробилося нудно й жахливо* (У. Самчук). Такі й подібні односкладні реченнєві структури перебувають на периферії простого речення.

Складений прислівниковий головний член речення становить єдність основної прислівникової частини і зв'язкового компонента, який є носієм необхідного дієслівного оформлення, вираженого насамперед у граматичних значеннях часу, способу та ін., і

виразником аналітичної синтаксичної дієслівності. До аналітичних засобів вираження відприслівникової синтаксичної дієслівності передовсім зараховують аналітичну синтаксичну морфему-зв'язку *бути* й аналітичні синтаксичні морфемі-напівзв'язки *ставати*, *робитися* [Вихованець 1992: 98]. За спостереженнями К. О. Косенко, «у складеному головному членові з прислівниковою основною частиною незалежно від її лексичного значення домінує нульова форма власне-зв'язки *бути* та форма середнього роду минулого часу *було*, а прислівникові односкладні речення із цими елементами передають наявність стану» [Косенко 2009: 151], наприклад: *Пусто* <...> *в ущелині* (О. Гончар); *Темно, сіро, страшно* (В. Винниченко); *...в хаті було порожньо* (В. Барка).

Формально-синтаксична структура простих елементарних односкладних речень із відприслівниковими дієслівними аналітичними напівморфологізованими синтаксичними транспозитами на позначення всеохопного фізичного стану зазвичай однокомпонентна. Цим єдиним компонентом у таких реченневих конструкціях є складений головний член, що становить єдність основної прислівникової частини та зв'язкового компонента у відповідній формі і виражає стан навколишнього середовища або дає оцінку цьому станові: *...ще холодно...* (Ю. Мушкетик); *Холодно стає* (І. Жиленко); *Було сонячно...* (І. Багрянний); *Було сухо...* (І. Багрянний); *Як (тут) чудово!* (Ю. Збанацький); *Як холодно!* (Л. Костенко). За певних контекстних умов ці відприслівникові дієслівні аналітичні напівморфологізовані синтаксичні транспозити виявляють здатність до поєднання з прийменниково-відмінковими формами або морфологізованими прислівниками синкретичного характеру переважно з локативно-суб'єктною семантикою і набувають структурної двокомпонентності, наприклад: *У хатці було холодно* (Ю. Мушкетик); *...безлюдно в ущелині* (О. Гончар); *...надворі було місячно* (В. Шевчук).

Керовані члени речення, як було наголошено раніше, визначають з опорою на семантико-синтаксичну валентність предиката. У структурі речення вони найчастіше займають правобічну щодо ознакового слова позицію. Щоправда, це не стосується однаковою мірою всіх семантичних типів предикатів. Так, предикати стану керують правобічними і лівобічними залежними компонентами. У типових виявах відприслівникові аналітичні напівморфологізовані синтаксичні транспозити можуть поєднуватися лише з одним

керованим лівобічним компонентом, що корелює на семантико-синтаксичному рівні з актантом у позиції суб'єкта стану, напр.: *...йому стало душно* (Ю. Мушкетик); *І холодно мені* (В. Барка); *...стає Минаєву незатишно...* (Ю. Мушкетик); *...їй стало млосно* (В. Шевчук). Такі відадвербіальні дієслівні деривати здебільшого передають фізичний, емоційно-психічний стан людини та разом із керованими лівобічними членами речення утворюють розширені прості елементарні односкладні конструкції двокомпонентної будови.

Лівобічна позиція керованого компонента зумовлена трансформаціями вихідних елементарних речень: *Дівчина тривожиться* → *...дівчині тривожно...* (М. Стельмах); *Богдась був веселий* → *йому [Богдасеві. – І. М.] було весело* (О. Іваненко). Іноді предикати стану, що передають емоційні та психічні переживання людини, виявляють здатність до керування лівобічними та правобічними залежними компонентами. З лівобічною валентністю аналізованих предикатів найбільшою мірою пов'язані ті елементи, що співвідносні із семантико-синтаксичною позицією суб'єкта стану, проте позбавлені властивого предикативному зв'язкові та називному відмінкові способу координації; до правобічної валентності предиката мають стосунок ті залежні компоненти, що корелюють із семантико-синтаксичною позицією об'єкта стану, пор.: *Але в цей момент Хлопцеві було байдуже до рябої Катьки...* (В. Шевчук); *Мені за неї лячно* (В. Слапчук). Лівобічні та правобічні керовані другорядні члени речення, зумовлені валентністю відприслівникових дієслівних аналітичних напівморфологізованих синтаксичних транспозитів, у поєднанні з прислівниковими складеними головними членами формують розширені елементарні прості односкладні трикомпонентні реченнєві структури, наприклад: *Володькові зробилось їй шкода* (У. Самчук); *...сім було видно <...> постать...* (В. Малик). Поза дві залежні керовані позиції зазначені відприслівникові транспозити переважно не виходять. Аналізуючи такі й подібні предикатні компоненти, наголошують на тому, що необхідно розрізняти їхню системно закріплену мовну сполучуваність та її мовленнєву реалізацію [Вихованець 1988: 121]. Поєднання з керованим компонентом у давальному відмінку – це потенційна мовленнєва сполучувальна можливість відприслівникових дієслівних аналітичних напівморфологізованих синтаксичних транспозитів, тоді як наявність керованого компонента в знахідному

відмінку (або його еквівалента) при зазначених транспозитах є обов'язковою, пор.: *Їм було видно широку галявину і ...було видно широку галявину...* (В. Малик); *Козакам Очакова ще не було видно і ...Очакова ще не було видно* (М. Вінграновський).

Відповідно до морфологічних особливостей залежного слова необхідно розрізняти керування власне-відмінкове (безпосереднє), коли залежне слово виражене безприйменниковими відмінками, і прийменниково-відмінкове (опосередковане), за якого підпорядкування опорним словом відмінкової форми можливе лише за обов'язкової наявності прийменника, пор.: *Мені без тебе сумно...* (Л. Костенко); *Іванові стало страшно за царівну* (Усна народна творчість). Типовою для безприйменникового члена речення є лівобічна позиція, яку визначає відприслівниковий дієслівний аналітичний напівморфологізований синтаксичний транспозит на позначення стану особи, наприклад: *Сіркові стало моторошно...* (Ю. Мушкетик); *Мені за неї лячно* (В. Слапчук). За ступенем вияву необхідності керованого слова для розкриття змісту опорного розрізняють керування сильне та слабке [Вихованець 1993: 37]. Типовим виявом сильного керування є зв'язок опорного слова, вираженого відприслівниковим дієслівним аналітичним напівморфологізованим синтаксичним транспозитом, із залежним правобічним елементом, який у семантико-синтаксичній структурі речення розглядаємо як облігаторний об'єктний компонент [Мельник 2011: 31], наприклад: *Мальві стало жаль Ахмета* (Р. Іваничук); *Сироватці здалеку видно Сліпу* (Ю. Мушкетик). На тлі сильного керування виразніше виявлено слабке керування, для якого характерна менша обов'язковість залежного слова від опорного й часте його імпліцитне вираження. Правобічні залежні компоненти, які поєднані з відприслівниковими дієслівними аналітичними напівморфологізованими синтаксичними транспозитами формою слабого керування, корелюють з актантами в семантико-синтаксичній функції об'єкта, що має факультативний вияв [Мельник 2011: 31], наприклад: *Улянці було ніжно і солодко з ним* (В. Яворівський); *Мені перед тобою сором* (Д. Павличко).

Від односкладних конструкцій із прислівниковими складеними головними членами речення необхідно відрізняти реченнєві побудови зі складеними інфінітивними членами, вираженими інфінітивами повнозначного дієслова й допоміжними модальними словами на зразок *варто, можна, потрібно, треба* у сполученні зі зв'язкою *бути*

у відповідній формі, наприклад: *Ніколи не треба забувати про своє призначення...* (О. Довженко); *За нього можна буде виміняти не одну сотню руських бранців* (В. Малик). Характерно, що такі складені інфінітивні головні члени односкладних інфінітивних речень, окрім значення стану, виражають ще й значення потенційної дії.

Отже, відприслівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити у формально-синтаксичній структурі простого двоскладного речення заступають позицію прислівникового складеного присудка, а відприслівникові дієслівні аналітичні напівморфологізовані синтаксичні транспозити – позицію прислівникового складеного головного члена односкладних реченнєвих побудов.

5.1.6 Відприслівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити в семантико-синтаксичній структурі простого речення

Із синтаксичними зв'язками, на основі яких вирізняють головні та другорядні члени речення, співвідносні семантико-синтаксичні відношення, що в найзагальнішому плані розподіляють на два – найбільш абстраговані – типи: предикатні та субстанційні. Предикатні відношення слугують для передачі різних видів ознак, субстанційні – для позначення різних власне-предметних функцій [Вихованець 1992: 31]. В елементарному із семантичного погляду реченні репрезентовані лише власне-предикатні та власне-субстанційні відношення, що лежать в основі вирізнення предикатних та субстанційних компонентів. Предикат як організувальний центр семантико-синтаксичної структури простого речення вказує на семантико-синтаксичні ознаки непередикатних елементів і визначає характер семантико-синтаксичних відношень між ними. Вторинні предикатні та вторинні субстанційні семантико-синтаксичні відношення й відповідно вторинні предикатні та вторинні субстанційні синтаксеми, ускладнені різними семантичними нашаруваннями, є результатом об'єднання двох або кількох елементарних речень. Вони притаманні лише неелементарним (ускладненим) реченнєвим побудовам.

Два різновиди дієслівних похідних утворень – відприслівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити та відприслівникові

дієслівні аналітичні напівморфологізовані синтаксичні транспозити – в семантично елементарних і ускладнених реченневих конструкціях реалізують значення предикатних компонентів, що належать до різних семантичних типів. З огляду на те, що позицію предиката можуть заступати неоднакові за семантико-граматичним наповненням класи слів, вирізняємо чотири групи предикатних компонентів: 1) прислівникові предикати якості; 2) прислівникові предикати якості-відношення; 3) прислівникові предикати стану; 4) предикати стану-відношення. Предикатні одиниці зазначених груп відмінні одна від одної за своїми семантико-синтаксичними та формально-синтаксичними параметрами й посідають неоднакове місце в граматичній структурі української мови. Сутність відприслівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів у семантико-синтаксичній структурі простого речення відбивають прислівникові предикати якості та прислівникові предикати якості-відношення, ядро яких становлять предикати модальної семантики, прислівникові предикати з оцінним значенням, а також співвідносні із цими предикатами компаративи та суперлативи, на периферії перебувають предикати з просторовим значенням і компаративні та суперлативні предикати відповідної семантики. Про їхню невластиву прислівникову природу сигналізує переважно аналітична синтаксична морфема-зв'язка *бути*, що виражає визначальні для дієслова граматичні категорії часу, способу тощо та є спеціалізованим аналітичним засобом репрезентації синтаксичної дієслівності, наприклад: *...це дуже **красиво*** (Л. Костенко); *Це **буде** дуже **красиво***; *Це **було** дуже **красиво***; *Це **було б** дуже **красиво***; *Це **хай** **буде** дуже **красиво***.

Прислівникові предикати якості вступають у корелятивні відношення з компонентами формально-синтаксичної структури речення, зокрема з прислівниковим складеним присудком двоскладного речення, поєднаним із підметом предикативним зв'язком, в основі якого лежить «взаємозалежна координація, взаємоуподібнення головних членів» [Вихованець 1992: 23–24]. Позицію складеного прислівникового присудка для якісно-означальних прислівників з оцінним значенням визначаємо як вторинну. Первинною для аналізованих компонентів є функція прислівного, переважно придієслівного, некерованого другорядного члена речення, а не функція обставини, як у традиційній граматиці. Отже, у типовому синтаксичному вживанні якісно-означальні прислівники заступають позицію прислівного, переважно

придієслівного некерованого другорядного члена речення в ускладненій (неелементарній) конструкції. У функційному плані вони аналогічні присубстантивним прикметникам: опорне дієслово стосовно прислівника виконує таку саму роль, що й опорний іменник щодо прикметника. Якісно-означальні прислівники в конструкціях на зразок *Дівчина добре співає* можна вивести і від власне-атрибутивного вживання, і від злиття двох елементарних речень в одне ускладнене, пор.: *У дівчини добрий спів; Дівчина співає + Її спів добрий*. Для відприслівникових предикатів просторової семантики присудкова функція також обмежена, що зумовлено їхнім валентним зв'язком із локативними предикатами. І лише для відприслівникових предикатів модальної семантики позиція присудка є первинною. Щоправда, у новітніх граматичних описах української мови предикативну функцію також кваліфікують як типову, сильну, для компаративних та суперлативних прислівників міри та ступеня (див.: [Городенська 2006: 54; Костусяк 2002: 49]). Про ступеньовані якісно-означальні прислівники зазначають, що вони найчастіше засвідчені в прислівній та присудковій позиціях [Костусяк 2002: 48].

Характерно, що прислівникові предикати модальної семантики та прислівникові предикати з оцінним значенням зафіксовані в елементарних і неелементарних двоскладних конструкціях, прислівникові предикати просторової семантики – лише в неелементарних двоскладних реченневих побудовах; пор.: *...це нічого не варто* (Ю. Мушкетик); *Це тяжко* (Л. Костенко) і *Хвилюватись – не варто* (Є. Маланюк); *...добре було б жити в світі* (Ю. Мушкетик); *Їздити з дому на роботу далеко*. Функціонування прислівникових предикатів в елементарних / неелементарних конструкціях зумовлює морфологічна експлікація підмета: іменники конкретної семантики та вказівні й узагальнювальні займенникові іменники заступають позицію підмета в елементарних реченнях, на противагу їм, інфінітивні підмети слугують ускладнювальними компонентами реченневих побудов і засвідчують їхню неелементарність, пор.: *Сурми йому не цікаво* (Л. Костенко); *...це кожному зрозуміло* (Д. Міщенко); *...все було непросто* (В. Слапчук); *...це було б прекрасно* (О. Іваненко) і *Краси – погано* (В. Симоненко); *Дихати було важко* (Ю. Смолич); *Ходити звідси до школи близько*. Прислівникові предикати якості-відношення зафіксовані переважно в неелементарних двоскладних реченневих конструкціях. До свого складу вони зараховують компоненти, виражені інфінітивами, наприклад: *...дихати стало легше*

(В. Малик); *...це страшніше, ніж запізнитися...* (О. Іваненко); *...найважче – <...> позичати у них [у друзів. – І. М.]* (О. Іваненко); *Їздити звідси на роботу ближче.*

У семантико-синтаксичній структурі речення відприслівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити представлені як одно- і двовалентні одиниці, які можна класифікувати за кількісно-якісним складом залежних актантних позицій. Прислівникові предикати якісно-оцінної семантики, що реалізують свій валентний потенціал через один лівобічний облігаторний актант у семантико-синтаксичній функції суб'єкта, належать до одновалентних, наприклад: *Діти – це чудово; ...це жорстоко* (Л. Костенко); *Усе так просто* (В. Слапчук); *...все було погано* (Л. Костенко). Прислівникові предикати модальної семантики, які виявляють здатність до поєднання з двома облігаторними актантами – суб'єктним та об'єктним, а також прислівникові предикати якісно-оцінної семантики, що за певних контекстних умов вимагають одного облігаторного (суб'єктного) та одного факультативного (об'єктного) актанта, є двовалентними, пор.: *...це необхідно насамперед для нього* (О. Іваненко) і *Йй <...> не страшно вмерти...* (В. Симоненко). Лівобічна позиція цих предикатів репрезентована суб'єктним давальним або родовим із прийменником *для*, що позначають істот, переважно осіб. Правобічну об'єктну позицію за таких умов заступає інфінітив або вказівні чи узагальнювальні займенникові іменники в називному відмінку, що у формально-синтаксичному плані спеціалізовані на функціонуванні в ролі підмета.

З огляду на семантичну специфіку прислівникових предикатів якості, вияв їхньої валентної актантної деривації виділяємо такі основні двоскладні семантико-синтаксичні структури:

1. Структура С + П (її представляють прислівникові предикати з одним лівобічним облігаторним актантом в семантико-синтаксичній функції суб'єкта), напр.: *Квіти – це чудово; ...все добре* (І. Багрянний); *Усе <...> просто* (В. Слапчук); *Це тяжко* (Л. Костенко).

2. Структура С + П + О₁* (її утворюють прислівникові предикати, валентні спроможності яких не виходять за межі двох залежних облігаторних актантних позицій – суб'єктної та об'єктної), напр.: *...це необхідно <...> для нього* (О. Іваненко); *...не потрібно це йй* (В. Шевчук); *...це нічого не варто* (Ю. Мушкетик).

3. Структура С + П + О₂* (її характеризують прислівникові предикати, що потенційно виявляють здатність до поєднання з двома

---

* С – суб'єкт; П – предикат; О₁ – облігаторний об'єкт; О₂ – факультативний об'єкт.

залежними актантами – суб'єктним (облігаторним) та об'єктним (факультативним), напр.: *Йй <...> не страшно вмерти...* (В. Симоненко); *...не страшно йому жити в оцій глушині* (Ю. Мушкетик); *...дихати хлопцеві стало легко* (В. Малик).

Порівняно з вихідними предикатами компаративним і суперлативним прислівниковим предикатним одиницям властиве збільшення залежних актантних позицій. Крім лівобічної суб'єктної, вони відкривають ще правобічну об'єктну позицію. Здатність до поєднання з правобічним залежним компонентом становить специфіку прислівникових предикатів якості-відношення, які, крім динамічної або статичної ознаки, наявної у вихідних прислівникових предикатів, також набувають семантики порівняння, зіставлення. Лівобічну суб'єктну позицію цих предикатів так само, як і двовалентних прислівникових предикатів якості, заступають іменники на позначення істот, зокрема осіб, або займенникові іменники в давальному або родовому відмінку з прийменником *для*, напр.: *Для нього важливіше зберегти владу...* (В. Малик); *...найкраще йому зараз не бабратися думками в минулому дневі...* (Ю. Мушкетик); *...для нього найкраще і найрозумніше продовжувати навчання в паризькому пансіоні* (О. Іваненко).

Характерно, що актант у семантико-синтаксичній функції суб'єкта порівняння не корелює з формально-синтаксичною функцією підмета, оскільки роль підмета в аналізованих конструкціях закріплена за інфінітивом. Позицію суб'єкта також можуть заступати іменники конкретної семантики – переважно назви осіб або вказівні чи узагальнювальні займенникові іменники в називному відмінку, за таких умов семантико-синтаксична позиція суб'єкта й формально-синтаксична позиція підмета виявляють співвідносність: *Чоловік її <...> гірше всякого злочинця своїм дрібним, дратівливим, самолюбним і незносно важким егоїзмом* (О. Іваненко); *Добрий собака краще за злу людину* (Усна народна творчість); *...це найкраще від усяких ліків* (О. Іваненко); *...це – найкраще* (Ю. Мушкетик); *...все складалось якнайліпше* (О. Іваненко).

У правобічній залежній позиції аналізованих предикатів зафіксовані актанти в семантико-синтаксичній функції об'єкта порівняння з різним ступенем необхідності. У синтаксичних структурах із вищим ступенем порівняння він представлений переважно експліцитно за умови, якщо підмет та керований

другорядний член речення з об'єктною семантикою виражені інфінітивами, причому інфінітивний об'єкт входить у валентну рамку іншого предиката й має свій зв'язковий елемент – сполучник *ніж / аніж*, зрідка – *чим*, наприклад: *Ненавидіти краще, ніж любити* (В. Гей); *...сміятись краще все-таки, ніж плакати* (Л. Костенко). У конструкціях із найвищим ступенем порівняння актант у позиції об'єкта порівняння має факультативний вияв: *...найкраще було тікати...* (В. Малик); *Найкраще було б <...> попливти* (Ю. Мушкетик); *Це найлегше* (П. Загребельний).

Відприслівникові дієслівні аналітичні напівморфологізовані синтаксичні транспозити в семантико-синтаксичній структурі простого речення виступають у ролі предикатів стану або предикатів стану-відношення. Їхнє ядро утворюють предикативні прислівники та співвідносні з ними одиниці на позначення вищого і найвищого ступенів порівняння, периферію – невідмінювано-іменні слова із семантикою стану. Предикативні прислівники та невідмінювано-іменні слова зі значенням стану за своїми семантичними особливостями належать до відповідного семантичного підкласу дієслів, оскільки позначають статичну, неконтрольовану, позбавлену динаміки та розвитку ситуацію, у якій хто- або що-небудь перебуває [Кавера 2008: 6.] Компаративи щодо вихідних одиниць зі значенням стану виступають як семантично модифіковані одиниці, що виражають предикатне значення стану-відношення, зокрема інтенсивний вияв станової семантики. Суперлативи спеціалізовані на вираженні модифікованої ознаки компаративів, що пов'язана з найбільшою мірою вияву стану й вирізняє його із сукупності однорідних, щонайменше двох [Вихованець 2004: 296].

Аналізовані предикатні компоненти з формально-синтаксичного погляду заступають позицію прислівникового складеного головного члена односкладного речення. Остання для відприслівникових дієслівних аналітичних напівморфологізованих синтаксичних транспозитів є первинною, вона засвідчує їхню дієслівну природу, яку доповнює притаманний їм набір морфологічних категорій. Такі компоненти подібно до власне-дієслів наділені способово-часовими категоріями, а саме: теперішнім, минулим та майбутнім часом, умовним та наказовим способом тощо. Ці категорії репрезентовані в них аналітично, за допомогою форм морфеми-зв'язки *бути* або морфем-напівзв'язок *ставати / стати, робитися / зробитися* тощо,

а не синтетично, за допомогою закінчень, як у дієслів. Такі похідні дієслівні одиниці належать до одноособових, вони пов'язані лише з третьою особою однини й інших особово-числових протиставлень не утворюють.

У простому із семантичного погляду елементарному реченні відприслівникові дієслівні аналітичні напівморфологізовані синтаксичні транспозити подібно до власне-дієслів наділені категорією семантико-синтаксичної валентності, максимальний вияв якої не виходить за межі двох залежних актантних позицій, тоді як мінімальний вияв обмежено однією актантною позицією. Актант у семантико-синтаксичній функції суб'єкта стану заповнює зону лівобічної валентності відповідного предиката і є єдиним залежним компонентом одновалентних предикатів на позначення фізичного, фізіологічного, емоційно-психічного стану людини. Він указує на істот, переважно осіб, як пасивних носіїв ознаки і представлений звичайно в давальному відмінку, наприклад: *І Володькові зробилось радісно* (У. Самчук); *...дівчині тривожно...* (М. Стельмах); *Христі <...> було смішно...* (Панас Мирний); *...їй соромно стало* (Панас Мирний); *Страшно стало Марії* (Р. Іваничук); *Страшно було козакові* (Ю. Мушкетик). Такі й подібні односкладні конструкції, очевидно, варто вважати трансформами двоскладних речень, пор.: *Галі стало раптом сумно* (В. Шевчук) ← *Галя стала раптом сумна*; *Весело мені* (Ю. Мушкетик) ← *Веселий я*; *... йому не соромно буде...* (В. Малик) ← *Він не буде соромитись*; *...йому стає млосно...* (У. Самчук) ← *Він мліє*. Іноді похідні односкладні синтаксичні структури перебувають у зв'язках похідності з двома типами двоскладних речень: реченнями з власне-дієсловами та реченнями з формально-синтаксичними аналітичними дієсловами, пор.: *...сумно повелителеві правовірних* (Ю. Мушкетик) ← *Сумний повелитель правовірних*; *Сумує повелитель правовірних*; *Йому радісно...* (У. Самчук) ← *Він радісний*; *Він радіє*. Проте не завжди односкладні конструкції з аналітичними дієсловами стану та суб'єктами стану в давальному відмінку мають базові двоскладні структури, напр.: *...мені страшно такого кохання* (Л. Костенко); *...йому нічого не страшно* (Л. Костенко); *Марії холодно* (О. Іваненко). Тому їх тлумачать як такі, що утворені на основі загального стосунку до вихідної моделі двоскладних простих речень [Вихованець 1992: 117], пор.: *Обом їм невесело* (У. Самчук) ← *Обоє*

вони *невеселі* і – *Через те й страшно мені...* (М. Вінграновський) ← *Через те й боюсь я*. Такі трансформації можливі лише за умови, якщо в зоні лівобічної валентності розташований актант у семантико-синтаксичній функції суб'єкта, що позначає істоту. Суб'єктний давальний на противагу суб'єктному називному співвідносний із формально-синтаксичною позицією керованого другорядного члена речення, який поєднано з предикатом стану підрядним зв'язком. Предикат на формально-синтаксичному рівні корелює зі складеним прислівниковим головним членом односкладного речення, що не залежить від жодного іншого члена речення й утворює без допомоги інших членів структурну основу речення.

Предикати, що виражають стан навколишнього середовища або дають йому оцінку, також підпорядковують лише один лівобічний актант, що «вказує на все (або дуже широке оточення), на всю сукупність предметів у навколишньому середовищі, а не на який-небудь окремий предмет у ньому» [Вихованець 1983: 41]. У структурі елементарних речень актант у функції носія всеохопного фізичного стану «може бути настільки неозначений або так однозначно пов'язуватися з відповідними (всеохоплюючими) станами» [Болюх 1992: 45], що його наявність набуває невербалізованого характеру, тобто має імпліцитний вияв, а експліцитно представлений лише предикат цього стану: *Тихо...* (Ю. Мушкетик); *Холодно* (У. Самчук); *Як холодно!* (Л. Костенко). Досить часто ці предикати виявляють здатність до поєднання з актантом у семантико-синтаксичній функції локативного суб'єкта в місцевому відмінку: *У магазині порожньо* (В. Слапчук); *В таборі було тихо* (М. Вінграновський); *В хаті стало тихо* (У. Самчук); *У класі мокро...* (У. Самчук); *...в його маленькій квартирі стало зовсім порожньо* (О. Іваненко); *У глядацьких залах <...> безлюдно* («Літературна Україна», 2014). Локативно-суб'єктної семантики також можуть набувати морфологізовані прислівники, напр.: *А надворі темно, мовби в проваллі...* (У. Самчук); *Надворі було холодно...* (О. Іваненко); *Навкруги так приємно, так гарно...* (У. Самчук); *...там дуже гарно...* (О. Іваненко); *Скрізь було важко...* (О. Іваненко). Аналізовані компоненти, виражені прийменниково-відмінковими формами чи морфологізованими прислівниками, зберігаючи вихідну семантику локативності, набувають супровідного значення суб'єкта, що засвідчує семантичну неелементарність структур, у яких вони

функціонують, або принаймні про перехідні реченнєві конструкції між елементарними та неелементарними простими реченнями.

Предикати із семантикою емоційно-психічного стану людини, її зорового чи слухового сприйняття і под, крім лівобічної суб'єктної позиції, відкривають правобічну залежну позицію для об'єкта стану. Вони реалізують свій валентний потенціал через два облігаторні актанти – суб'єктний та об'єктний, наприклад: *Мальві жаль було зір...* (Р. Іваничук); *Лаврінові стало їй жаль...* (Ю. Мушкетик); *Сироватці здалеку видно Сліну* (Ю. Мушкетик); *...йому було шкода їх [жебраків і калік. – І. М.]...* (П. Загребельний); *Ярославові стало шкода дівчини...* (П. Загребельний). Зону лівобічної валентності аналізованих предикатів заступає давальний суб'єктний на позначення істот, зокрема осіб, а правобічну об'єктну валентність заповнює різноманітна іменникова лексика, що морфологічно експлікована знахідним або родовим відмінками. У мовленнєвій реалізації зазначених предикатів можна простежити таку закономірність: давальний відмінок суб'єкта не завжди обов'язковий у мовленні, а наявність знахідного або родового об'єктного відмінка є, безперечно, обов'язковою: *...видно ї соняшник, і груші, й небо* (О. Довженко); *...не було видно ніде ніякої України* (Р. Іваничук); *...і вже не видно було видноколу...* (Ю. Мушкетик); *Було жаль себе...* (Ю. Мушкетик); *...зір ще видно не було* (В. Шевчук); *Все ж таки стало шкода гарного хлопця* (О. Іваненко). У граматичній структурі мови речення з предикатами стану, у яких суб'єкт репрезентований імпліцитно, належать до неповних (згорнутих), а речення з експліцитно вираженою суб'єктною формою – до повних. Крайнім виявом згортання є зумовлені контекстом або передбачені ситуацією мовлення структури з відсутніми лівобічним суб'єктним та правобічним об'єктним залежними компонентами та формально експлікованим лише предикатом стану, наприклад: – *Шкода, – знову сплюнув чоловік. – А може, я зайду, спитаюся?* (В. Шевчук).

Предикати на позначення емоційно-психічного стану також виявляють здатність до поєднання з одним облігаторним (суб'єктним) та одним факультативним (об'єктним) компонентами: *Мені без тебе сумно...* (Л. Костенко); *Мені весело з тобою. – А мені й весело, й прикро* (І. Пільгук); *Мені перед тобою сором* (Д. Павличко); *Тоді вперше за життя стало страшно Іванові за неї* (В. Шевчук); *Мені за неї лячно* (В. Слапчук). Факультативні об'єктні компоненти на

відміну від облігаторних об'єктних елементів можна вилучити, оскільки їхня елімінація істотно не впливає на зміст речення, його функційну автономність. Лексичне вираження факультативної синтаксеми зазвичай звужує семантику прислівникового предиката, нульовий вияв факультативного компонента робить його семантику ємнішою, пор.: *Улянці було ніжно й солодко з ним* (В. Яворівський) і *Улянці було ніжно й солодко*. У ролі факультативного об'єктного компонента найчастіше зафіксовані прийменниково-відмінкові іменникові форми на позначення істот, зокрема осіб.

Отже, валентна здатність предикатів стану відкривати певну кількість семантико-синтаксичних позицій для заповнення їх актантами у відповідних семантико-синтаксичних функціях зумовила вирізнення таких типів мінімальних реченневих структур:

1. Структура П (її представляють прислівникові предикати із семантикою всеохопного фізичного стану, які підпорядковують один лівобічний актант із нульовим виявом), напр.: *Тихо...* (Ю. Мушкетик); *Холодно* (У. Самчук); *...холодно було* (О. Іваненко); *Тепло; Сніжно*.

2. Структура С + П (її утворюють предикати стану, що вимагають одного лівобічного облігаторного актанта в семантико-синтаксичній функції суб'єкта), наприклад: – *Вам не холодно?* (О. Іваненко); *І робиться Володькові страшно* (У. Самчук); *...дівчині тривожно...* (М. Стельмах); *Галі стало раптом сумно* (В. Шевчук).

3. Структура С + П + О₁ (її репрезентують прислівникові предикати стану, що відкривають лівобічну суб'єктну та правобічну об'єктну облігаторні валентні позиції), напр.: *Йому стало жаль і дерева...* (В. Шевчук); *Лаврінові стало їй жаль...* (Ю. Мушкетик); *Мальві жаль було гір...* (Р. Іваничук); *Ярославові стало шкода дівчини...* (П. Загребельний); *...Марії навіть шкода його стало...* (О. Іваненко).

4. Структура С + П + О₂ (її формують прислівникові предикати стану, що потенційно виявляють здатність до поєднання з одним облігаторним (суб'єктним) та одним факультативним (об'єктним) компонентами: *Мені без тебе сумно...* (Л. Костенко); *Мені весело з тобою* (І. Пільгук); *Мені перед тобою сором* (Д. Павличко); *...стало страшно Іванові за неї* (В. Шевчук); *Мені за неї лячно* (В. Слапчук).

У семантико-синтаксичній структурі речення предикатам стану відношення властивий двовалентний потенціал. Ці предикатні

компоненти реалізують валентні спроможності через дві залежні позиції: лівобічну позицію заступає актант у семантико-синтаксичній функції суб'єкта порівняння, правобічна позиція закріплена за актантом у семантико-синтаксичній функції об'єкта порівняння. Суб'єкт порівняння належить до обов'язкових компонентів семантичної структури речення з аналізованими предикатами, він найчастіше експлікований давальним відмінком і позначає істот, переважно осіб, наприклад: *Володькові стає легше* (У. Самчук); *...йому було радісніше* (У. Самчук); *Йому ставало гірше й гірше* (О. Іваненко); *Із Слепцовим Марії було легше...* (О. Іваненко); *[Всім. – І. М.] веселіше й охочіше було...* (П. Загребельний).

Деякі зі ступеньованих предикатів стану виявляють здатність до поєднання із синтаксею синкретичного характеру (локативно-суб'єктної семантики). У таких компонентів на вихідну семантику локативності нашаровано суб'єктне значення, морфологічно репрезентоване місцевим відмінком: *...в хатині відразу стало світліше* (В. Малик); *А втім, хіба легше було на Русі великій і рік тому, і два, і три?* (О. Іваненко). Суб'єктний у формі місцевого відмінка трансформаційно пов'язаний із називним, пор.: *У залі півтьма, тільки на сцені трохи світліше...* (У. Самчук) і *У залі півтьма, тільки сцена трохи світліша*. Іноді в зону локативної суб'єктності потрапляють морфологізовані прислівники: *...й світліше тут* (О. Іваненко); *...навкруги ставало ще темніше* (І. Кирій); *...там було далеко гірше...* (О. Іваненко).

Зрідка морфологізовані прислівники з характерною семантичною неокресленістю виступають опорними словами, зміст яких уточнюють опосередковані другорядні члени речення, що перебувають із ними в опосередкованому підрядному зв'язку. Останній зумовлює згортання простого речення в залежний опосередкований елемент, наприклад: *Там найважче + На Тарасовій горі найважче* → *...там, на Тарасовій горі, найважче* (О. Іваненко). Такі й подібні конструкції ілюструють згортання лексичних компонентів, що є тотожними для вихідних простих речень, в ускладнене просте речення, у якому опосередковані члени речення безпосередньо залежать від семантично спорідненого з ними прислівника місця та через його посередництво пов'язані з предикатом стану-відношення.

Актантам у семантико-синтаксичній функції об'єкта порівняння властивий неоднаковий ступінь необхідності. У компаративних предикатів стану-відношення закладені потенції до поєднання з облігаторними об'єктними компонентами, що морфологічно експліковані знахідним відмінком із прийменником *за*, родовим відмінком із прийменником *від* або підрядною частиною зі сполучником *як*, напр.: *Карпові було краще [від інших. – І. М.]* (О. Іваненко); *...йому куди веселіше [за інших. – І. М.]* (У. Самчук); *...комусь на світі гірше, як тобі* (Л. Костенко); – *За життя їм [геніям. – І. М.] доводиться ще гірше, ніж простим смертним* (О. Іваненко). Суперлативні предикати стану-відношення виявляють здатність до поєднання з факультативними об'єктними елементами: *Найкраще їм бувало...* (Ю. Мушкетик); *...йому було найгірше...* (Г. Хоткевич); *...але найгірше все-таки Матвієві...* (У. Самчук). Імплицитне вираження об'єкта порівняння зумовлено семантичною самодостатністю зазначеного предиката, що вказує на ознаку, яка має стосунок не до якоїсь обмеженої сукупності, а до всіх можливих її носіїв.

Отже, у семантико-синтаксичній структурі простого речення сутність відприслівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів відбивають прислівникові предикати якості та прислівникові предикати якості-відношення. Перші структурують одновалентні (частіше) або двовалентні (зрідка) семантично елементарні та неелементарні двоскладні конструкції, другі – двовалентні переважно семантично неелементарні двоскладні реченнєві побудови. Відприслівникові дієслівні аналітичні напівморфологізовані синтаксичні транспозити в семантико-синтаксичній структурі простого речення зафіксовані в ролі прислівникових предикатів стану або предикатів стану-відношення. Предикати стану утворюють одновалентні, зрідка двовалентні семантично елементарні односкладні речення, предикати стану-відношення – двовалентні семантично ускладнені односкладні конструкції.

5.1.7 Лівобічні та правобічні актанти відприслівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів

Будь-яка повнозначна лексема здатна певною мірою передбачати своє оточення. «Інформація про те, яким повинно бути саме слово В або клас слів $V_1, V_2, V_3, \dots, V_n$, з яким (и) синтаксично пов'язане слово А, становить лексичну сполучуваність А, або лексичне обмеження на сполучуваність А. $\langle \dots \rangle$ інформація про те, якими семантичними ознаками повинно бути наділене слово В, синтаксично пов'язане з А, складає семантичну сполучуваність А, або семантичне обмеження на сполучуваність А» [Апресян 1974: 61].

Два різновиди відприслівникових дієслівних утворень – відприслівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити та відприслівникові дієслівні аналітичні напівморфологізовані синтаксичні транспозити – у семантико-синтаксичній структурі речення реалізують семантику предикатних компонентів, що належать до одного з чотирьох семантичних типів: прислівникових предикатів якості, прислівникових предикатів якості-відношення, прислівникових предикатів стану, предикатів стану-відношення. Валентна актантна деривація зазначених предикатів ґрунтується на семантико-синтаксичних відношеннях іменників до синтаксично транспонованих у сферу дієслова прислівників із семантикою звичайного та співвідносного ступенів вияву ознаки й прогнозує вирізнення певної кількості залежних актантних позицій, які в типових виявах заступають лівобічні суб'єктні та правобічні об'єктні компоненти.

Відповідно до чотирьох узагальнених семантичних типів прислівникових предикатів виокремлюємо чотири різновиди лівобічних актантів: 1) актант у семантико-синтаксичній функції прислівникового суб'єкта якісної ознаки; 2) актант у семантико-синтаксичній функції прислівникового суб'єкта якості-відношення; 3) актант у семантико-синтаксичній функції прислівникового суб'єкта стану; 3) актант у семантико-синтаксичній функції суб'єкта стану-відношення. На суб'єктні компоненти в семантико-синтаксичних реченневих структурах припадає найбільше семантичне навантаження. Вони вказують на особу або предмет як пасивних носіїв ознаки і перебувають у зоні лівобічної валентної актантної деривації при відповідних типах прислівникових предикатів, орієнтованих на «пасивний» суб'єкт: *Це Володькові*

неприємно (У. Самчук); *У дрімучому шипшиняку не жили й вовки, бо і вовкам було у нім страшно!* (М. Вінграновський); *...моїм вухам чутно було...* (Р. Іваничук); *І серцю в грудях тісно, тісно, тісно!* (Л. Костенко); *...і коню, і полковнику, і снігам стало тепліше* (М. Вінграновський); *Для нього важливіше зберегти владу над Половецьким степом...* (В. Малик); *І усвідомлювати це Києві було найболючіше...* (В. Малик); *Справді, найкраще самому розповісти все бояринові...* (В. Малик).

Актант у семантико-синтаксичній функції суб'єкта як абстрактний субстанційний семантико-синтаксичний мінімальний компонент має спеціалізовані морфологічні засоби вираження. У семантико-синтаксичній структурі речення він виявляє здатність до поєднання з усіма семантичними групами одно- і двовалентних прислівникових предикатів якості та прислівникових предикатів стану, а також двовалентних прислівникових предикатів якості-відношення та предикатів стану-відношення. Аналіз морфологічних варіантів лівобічних залежних компонентів, зумовлених валентною актантною деривацією прислівникових предикатів, доцільно розпочати з актанта в семантико-синтаксичній функції прислівникового суб'єкта якісної ознаки. Цей суб'єктний компонент, що зафіксований при одновалентних прислівникових предикатах якості, виражених якісно-означальними прислівниками з оцінним значенням, морфологічно експлікований називним відмінком узагальнювальних або вказівних займенникових іменників, зрідка власне-іменників, субстантивованих прикметників тощо, наприклад: *...все добре* (І. Багрянний); *Боже, як все просто!* (В. Слапчук); *Ну, все було б добре...* (У. Самчук); *Це дуже неприємно* (В. Винниченко); *Це – не до кінця страшно...* (Ю. Мушкетик); *Те чомусь було страшно* (Ю. Мушкетик); *Коники – це не страшно...* (М. Вінграновський); – *Ніхто, звісно, не каже, що металургійний – це легко* (О. Гончар); – *Піхота – це не так цікаво, – сказав Хлопець* (В. Шевчук); *Війна – це завжди погано* («День», 2013). У суб'єктній позиції також подибуємо складні компоненти, що становлять поєднання узагальнювальних та вказівних займенникових іменників: *Усе це прикро...* (Л. Костенко); – *Все це розумно...* (В. Малик); *Все це незрозуміло і дивно* (В. Малик).

Іншу мовленнєву реалізацію суб'єкта прислівникової якісної ознаки спостерігаємо при двовалентних прислівникових предикатах якості з модальною семантикою, що, крім суб'єктного актанта, вимагають обов'язкового актанта в семантико-синтаксичній функції

об'єкта, або двовалентних прислівникових предикатах якісно-оцінної семантики з облігаторним суб'єктним і факультативним об'єктним компонентами. Це звичайно давальний безприйменниковий відмінок або родовий із прийменником *для* іменників або займенникових іменників на позначення істот, зокрема осіб: *...оце нам треба* (Є. Маланюк); *...це необхідно <...> для нього* (О. Іваненко); *...не потрібно це їй* (В. Шевчук); *...не страшно йому жити в оцій глушині* (Ю. Мушкетик); – *Ну, то й купляти [чоботи. – І.М.] [мені. – І. М.] це не потрібно* (У. Самчук); *Страшно було Лаврінові слухати Киляніне ридання...* (Ю. Мушкетик); *Тяжко мені сиротою на сім світі жити* (Т. Шевченко). Двоскладні реченнєві побудови з прислівниковими предикатами якості, що вимагають суб'єктного актанта в давальному або родовому відмінкові та об'єктного актанта в називному або родовому відмінкові, а також об'єкта у формі інфінітива, на нашу думку, доцільно вважати трансформами двоскладних речень із власне-дієсловами і зумовленим їхньою валентною актантною деривацією називним суб'єкта: *...їй [Галі. – І. М.] це потрібно...* (В. Шевчук) ← *Вона цього потребує*; *...не страшно йому [Дорошеві. – І. М.] жити в оцій глушині* (Ю. Мушкетик) ← *Не боїться він жити в оцій глушині*. Характерно, що низка дієслівних аналітичних транспозитів, що керують давальним суб'єкта, не виявляють співвідносності з конкретним власне-дієслівним предикатом, а утворені на основі загального стосунку до вихідної моделі двоскладних простих речень із власне-дієсловами, пор.: *Кому це потрібно?* (У. Самчук) ← *Хто цього потребує* і *Кому це необхідно* ← *Хто цього потребує*.

Актантові у функції прислівникового суб'єкта якості-відношення властиві ті ж самі морфологічні варіанти, що й актантові в позиції прислівникового суб'єкта якості. Це передовсім давальний або родовий відмінок власне-іменників чи займенникових іменників, наприклад: *Буде легше в чужім полі сироті лежати* (Т. Шевченко); *Може, мені на чужині лежать легше буде...* (Т. Шевченко); *Те краще знати Мурашкові...* (Ю. Мушкетик); *Для нас краще було носа розтовкти, ніж осоромитись перед учителем математики* (В. Кава); *Це мені найлегше уявити* (М. Руденко); *Тобі це найкраще зробити!* (В. Малик); *[Для Хведота. – І. М.] <...> найкраще б заплакати...* (У. Самчук).

Схарактеризовані суб'єктні синтаксеми, зумовлені валентним потенціалом двовалентних прислівникових предикатів якості та

прислівникових предикатів якості-відношення, близькі до суб'єктів стану, проте на противагу їм утворюють дещо периферійніший тип, оскільки позначають не лише стан особи, а й мають безпосередній стосунок до певної дії, позначеної інфінітивом, пор.: [Гукові. – І. М.] *страшно жити з таким вантажем* (Ю. Мушкетик) і *Гукові страшно*; [Козакам. – І. М.] *краще з ним не зустрічатися...* (Ю. Мушкетик) і *Козакам було краще*.

Основним морфологічним засобом вираження актантів у функціях прислівникового суб'єкта стану та суб'єкта стану-відношення виступає давальний відмінок: – *Там тобі було добре чи погано?* (Ю. Мушкетик); *...аж холодно джмелю* (Л. Костенко); *Страшно було козакові* (Ю. Мушкетик); *Славуті стало легше* (В. Малик); *Платонові було <...> веселіше...* (М. Зарудний); *...їй ставало гірше й гірше...* (П. Загребельний); *...тобі відразу стане легше* (В. Малик); *...тут важче коням...* (Ю. Мушкетик); *...їй-то найважче* («Не відлюбив свою тривогу ранню...»). Як відомо, для давального відмінка семантико-синтаксична функція суб'єкта є вторинною, вона позначена синкретизмом, нашаруванням на вторинну суб'єктну семантику основного значення адресата У функції прислівникового суб'єкта стану давальний корелює із семантико-синтаксичними ознаками субстанційності, валентного зв'язку з прислівниковим предикатом стану, пасивності, спрямованості стану на істоту або предмет, а також формально-синтаксичної центральності [Вихованець 1987: 112–113]. Отже, давальний відмінок є спеціалізованим морфологічним засобом вираження актантів у функціях прислівникового суб'єкта стану та суб'єкта стану-відношення. У синонімічних відношеннях із таким давальним перебуває родовий із прийменником *для*, який кваліфіковано в лінгвістичній літературі як комодальний суб'єкт [Загнітко 2011: 611; Кавера 2008: 9], пор.: *...для Куріпочки було дивно і незрозуміло...* (М. Вінграновський) і *Куріпочці стало приємно...* (М. Вінграновський); *Після сходу сонця стало для них погано, зовсім погано* (І. Багрянний) і *...їм було гарно під тим місяцем* (Ю. Мушкетик).

Мовленнєва реалізація актантів у функціях прислівникового суб'єкта стану та суб'єкта стану-відношення також можлива за допомогою місцевого відмінка іменників, наприклад: *...на душі стало тривожно й сумно* (В. Шевчук); *...на серці було легко та хороше* (Ю. Мушкетик); *...сонно і на душі* (Ю. Мушкетик); *...тепліло*

в грудях і ставало затишно **на серці** (Ю. Мушкетик); ...і спокійніше стає **на душі** (Ю. Мушкетик). Осібно в сукупності суб'єктних компонентів стоять описові конструкції, що морфологічно експліковані поєднанням граєм давального безприйменникового та місцевого з прийменником *на* або *в* (*y*). За таких умов у семантико-синтаксичній побудові маємо два суб'єкти – первинний, репрезентований давальним відмінком, і вторинний, представлений у формі місцевого відмінка: **Сіркові** враз стало тепло **на душі**... (Ю. Мушкетик); ...стало **їй** погідно й тепло **на серці** (В. Шевчук); **Йому** стало тепло **на серці**... (В. Шевчук); **Через це і в душі йому** холодно... (В. Шевчук); **І Лаврінові**, хоч нічого не мав до Хотини, чомусь стало хороше **на серці** (Ю. Мушкетик); ...**тобі** легше буде **на серці** (В. Малик); **Мокієві** стало холодно **на душі**... (Ю. Мушкетик); **І так йому** тривожно, так мультко **на душі** (Ю. Мушкетик).

У зону лівобічної валентної актантної деривації згаданих предикатних компонентів зрідка потрапляють субстантивовані прикметники, займенники, числівники, наприклад: ...**старому** легше не стало (О. Гончар); ...**старшому** ставало легше... (В. Малик); **Самій** увечері в сій пуці сумно (Леся Українка); ...**тоскно і страшно самій**, бо надто стара... (Ю. Мушкетик); ...**обом** було гарно та затишно (Ю. Мушкетик).

Отже, актанти у функціях прислівникового суб'єкта стану та суб'єкта стану-відношення, здатні сполучатися з прислівниковими предикатами стану та предикатами стану-відношення на позначення фізичного, фізіологічного, емоційно-психічного, інтелектуального стану людини, морфологічно експліковані: 1) безприйменниковим давальним відмінком іменників або займенникових іменників; 2) родовим відмінком із прийменником *для*; 3) місцевим відмінком іменників; 4) поєднанням форм безприйменникового давального та місцевого з прийменником *на* або *в* (*y*); 5) субстантивованими прикметниками, займенниковими прикметниками тощо.

Сьогодні в лінгвістиці маємо розбіжності в питанні, чи властивий предикатам на позначення стану докілья актант у семантико-синтаксичній функції суб'єкта. Специфічною ознакою цих предикатів є те, що суб'єктний актант, прогнозований їхньою валентною актантною деривацією охоплює всю сукупність предметів у докільлі [Вихованець 1983: 41]. Це і зумовлює, безперечно, невербалізований вияв такого суб'єкта. Тому предикати, що допомагають зосереджувати увагу на стані докілья або стані людини, розглядаємо

як одномісні, такі, що мають безпосередній стосунок до суб'єкта відповідної станової семантики, проте на формально-синтаксичному рівні виступають граматичними центрами однокомпонентних реченнєвих структур. Іноді такі предикати передбачають поєднання з лівобічним компонентом синкретичного характеру, у якого на вихідну семантику локативності нашаровано суб'єктну семантику, що дає підстави деяким дослідникам кваліфікувати їх як суб'єктно-локативні компоненти [Баган 2000: 85–89]⁵⁵ Такі синкретичні елементи найчастіше виражені місцевим відмінком, що трансформаційно пов'язаний із називним, напр.: *...в клуні було тихо* (В. Симоненко); *У печері було тихо, як у церкві* (М. Вінграновський); *...в таборі було тихо* (М. Вінграновський); *У хліві було тепло та сухо* (У. Самчук); *...в землі і на небі стало порожньо і тихо* (М. Вінграновський); *Було ж у хаті темно* (У. Самчук); *У наметі було темно і тихо, як у запіччі* (М. Вінграновський); *У покоях було вже порожньо* (У. Самчук); *На залі було зовсім тихо* (У. Самчук); *Синьо, прозоро <...> вогко, сонно у плавнях...* (Ю. Мушкетик); *...на сцені трохи світліше...* (У. Самчук); *На леваді стало холодніше* (М. Вінграновська); *...в хатині відразу стало світліше* (В. Малик). Зрідка локативно-суб'єктної семантики набувають родовий, знахідний або орудний прийменникові відмінки іменників чи займенникових іменників: *...біля криниці було тихо* (М. Вінграновський); *Навколо тебе темно...* (У. Самчук); *Крізь вікна – чорно* (Є. Маланюк); *...між возами було порожньо* (М. Вінграновський); *За вікном було біло-пребіло* (Л. Костенко). Функцію локативної синтаксеми із супровідною суб'єктною семантикою можуть виконувати й морфологізовані прислівники, наприклад: *...тут було тихо: хоч маком сій!..* (М. Вінграновський); *Скрізь було тяжко...* (У. Самчук); *Надворі сіро* (У. Самчук); *Там тихо* (У. Самчук); *Тут гарно, тут добре, тут найкраще* (У. Самчук); *Там краще* (О. Гончар); *...там було ще гірше...* (П. Загребельний); *...де було найважче* (В. Малик).

До правобічних компонентів, зумовлених валентною актантною деривацією чотирьох семантичних типів прислівникових предикатів, належать: 1) актант у семантико-синтаксичній функції прислівникового об'єкта якісної ознаки; 2) актант у семантико-синтаксичній функції прислівникового об'єкта стану; 3) актант у семантико-синтаксичній функції прислівникового об'єкта якості-відношення; 4) актант у семантико-синтаксичній функції об'єкта

стану-відношення. Таким об'єктним компонентам властивий свій набір семантичних та морфологічних варіантів. Актанти, що заступають семантико-синтаксичні позиції прислівникового об'єкта якісної ознаки та прислівникового об'єкта стану, звичайно вказують на істот або неістот, на які спрямовано стан: *Лаврінові аж шкода стало Марка...* (Ю. Мушкетик); *Лаврінові стало їй жаль...* (Ю. Мушкетик); – *Не жаль вам нікого – ні нас, ні дітей, – не вгамовувалась Докія* (М. Вінграновський); *...вже видно стало людину-птаха в сірому костюмі, лакованих туфлях і солом'яному капелюсі* (В. Шевчук); *...те <...> їй потрібно...* (В. Малик); *Що йому потрібно?* (В. Малик); *Перед березовим заустом видно багаття* (У. Самчук); *...зір ще видно не було* (В. Шевчук); *Страшно було Дорошеві тої палі* (Ю. Мушкетик); – *Чого тобі треба?* (П. Загребельний). На противагу їм, актанти в семантико-синтаксичних функціях прислівникового об'єкта якості-відношення та об'єкта стану відношення позначають істот або предмети, що є об'єктом порівняння, наприклад: *...щось краще за це?* (О. Гончар); *...тут, мовляв, не гірше, ніж у <...> профілакторії* (О. Гончар); *Нерівня душі – це гірше, ніж майна!* (Л. Костенко); *Йому легше <...>, ніж будь-кому...* (В. Малик); *...комусь на світі гірше, як тобі* (Л. Костенко); *...це те найгірше [з усього. – І. М.] для Володька...* (У. Самчук); *Сон – це все, що зараз для них було наймиліше [з усього. – І. М.]* (В. Малик).

Роль морфологічних варіантів таких об'єктних актантів виконують знахідний, родовий, давальний, орудний, місцевий та називний відмінки, що перебувають між собою в певних ієрархічних відношеннях. Спеціалізованим відмінком об'єкта в українській мові виступає знахідний безприйменниковий відмінок. Своєрідність знахідного об'єктного насамперед убачають у тому, що йому властиве сполучення з власне-дієсловами, а також із перехідними аналітичними дієсловами на зразок *(було, буде) видно, (було, буде) помітно, (було, буде) жаль* (див.: [Вихованець 1992: 119; Межов 2012: 154]). Такий знахідний об'єкта зумовлений правобічною облігаторною валентною актантною деривацією відприслівникових дієслівних аналітичних синтаксичних напівморфологізованих транспозитів зі значенням сприйняття, почуття і под., напр.: *[Сіркові. – І. М.] <...> стало жаль дозорця...* (Ю. Мушкетик); *Руту їй жаль...* (В. Малик); *І тепер йому було шкода вороного огира?* (Ю. Мушкетик); *З вікон видно було пам'ятник Слави...* (І. Пільгук);

...видно **хліб** і жайворонкам, і сонцю, і всьому білому світу (Є. Гуцало). У цій функції знахідний об'єкта корелює з типовими відмінковими семантико-синтаксичними ознаками субстанційності, валентного зв'язку з предикатом, пасивності, фінальної спрямованості, а також формально-синтаксичною ознакою центральності [Вихованець 1992: 120]. Актант у семантико-синтаксичній функції суб'єкта в таких структурах досить часто має імпліцитне вираження, а експліцитно представлений лише об'єктний компонент: *З Монастирської скелі **поріг** було видно до найменшого камінчика* (Ю. Мушкетик); *...**їх** [стіни. – І. М.] видно було аж із берега Індолу* (Р. Іваничук); *Здалека видно його похмуре, жорстоке **обличчя*** (Р. Іваничук); *...було видно тільки **підборіддя та губи**...* (Ю. Мушкетик); *...**дядька** Саву ще видно біля трактора...* (Є. Гуцало); ***Ворога** вже було видно: татари мчали двома широкими ріками до могили* (Ю. Мушкетик). Зрідка в зону правобічної факультативної об'єктної валентності потрапляє знахідний прийменниковий: *Стало йому соромно й **за** драбинчатого старого воза з неошинованими колесами, й **за** безклубу **Калитку**, яка махала обтьопаним, неначе квац, хвостом і йшла, низько опустивши голову, і **за те**, що віз немилосердно скрипів* (Ю. Мушкетик); *Лаврінові <...> стало трохи незручно **за ту балачку-суперечку**...* (Ю. Мушкетик); *Йому було трохи соромно **за ці думки**...* (Ю. Мушкетик); ***За** будь-яку владу час від часу буває соромно* (Л. Костенко).

Знахідний об'єктний нерідко взаємодіє з родовим, який також належить до морфологічних варіантів семантичної категорії об'єктності. Підпорядковуючись знахідному, родовий, крім об'єктного значення, передає «невластиві категоріальній відмінковій природі супровідні предикатні кількісні значення, у яких поєднуються значення категорій кількості і неозначеності» [Вихованець 1992: 120], а отже виконує функцію партитивності. Такий родовий спеціалізований на вираженні квантитативної партитивності, що передбачає часткове охоплення об'єкта дією або неповний перехід стану на об'єкт. Його подибуємо в конструкціях із відприслівниковими дієслівними аналітичними синтаксичними напівморфологізованими транспозитами, наприклад: *І так на всяку всячину того **гроша** потрібно* (Ю. Мушкетик); *До всього **худобини** потрібно...* (У. Самчук). Частіше вживаний родовий об'єктний звичайно в структурах, що містять заперечення, наприклад: *...душі **нічого** більше не потрібно* (Л. Костенко); *Вже не чутно тут було*

величальних **погуків**... (П. Загребельний); ...кволого **плямкання** чоловічкового й не чути було... (П. Загребельний); **Тюльпанів** зовсім не було видно (Ю. Мушкетик); ...**обличчя** його й далі не було видно... (Ю. Мушкетик); **І нічого** йому не було потрібно, тільки степ, та кінь, та зорі над головою (Ю. Мушкетик); ...**павутини** не було видно... (В. Шевчук); ...**вже** не видно було **видноколу**, **вже** й **сонця** було не видно (Ю. Мушкетик); **А може, народів** й не треба **цього?** (П. Загребельний); ...йому самому тепер **нічого не страшно**... (Ю. Мушкетик); – **Не жаль вам нікого** – ні нас, ні дітей, – не вгамовувалась **Докія** (М. Вінграновський). У таких випадках звичайно йдеться про трансформацію стверджувальних реченневих конструкцій у заперечні, що передбачає перехід вихідного знахідного відмінка в родовий. Характерно, що в зону факультативної об'єктної валентної актантної деривації також потрапляє родовий прийменниковий у деяких стверджувальних реченневих побудовах: **Без вас** було б тут погано (У. Самчук); **Мені без тебе сумно**... (Л. Костенко); **Байдуже** йому [Сивоокові. – І. М.] було **до всіх**... (П. Загребельний). Такі й подібні односкладні речення із двовалентними відприслівниковими дієслівними аналітичними синтаксичними напівморфологізованими транспозитами, очевидно, варто вважати трансформами двоскладних реченневих побудов із відприкметниковими дієслівними аналітичними синтаксичними транспозитами: **Тільки Сивооку** <...> **було байдуже** до всього (П. Загребельний) ← **Тільки Сивоок був байдужий** до всього. Істотним є те, що давальний суб'єкта перебуває у відношеннях похідності із суб'єктом називним.

Родовий відмінок із прийменником *від* (зрідка *од*) та знахідний відмінок із прийменником *за* належать до спеціалізованих морфологічних засобів вираження прислівникових об'єктів якості-відношення та об'єктів стану-відношення, зумовлених облігаторною валентною актантною деривацією прислівникових предикатів якості та предикатів стану із компаративною семантикою: ...**невольник** для них **нижче від худобини** (О. Бердник); [Ти. – І. М.] **гірше за бабу** (О. Гончар); ...їм було **легше [від інших. – І. М.]** (М. Вінграновський); **Ще важче [за інших. – І. М.]** було **Киляні**... (Ю. Мушкетик). На периферії морфологічних варіантів об'єктних компонентів перебувають родовий відмінок із прийменниками *з* (*із*), *серед* та місцевий відмінок із прийменниками *у* (*в*), *на*, що зумовлені факультативною валентною актантною деривацією суперлативних

прислівникових предикатів якості та предикатів стану, наприклад: *Це найлегше [з усього. – І. М.]* (П. Загребельний); *Бо ж найгірше з усього, що може бути в людині, душа заяча, душа раба!* (О. Гончар); *А що для мене найгірше [з-поміж усього. – І. М.]...* (Р. Горак); *А найгірше [з усього. – І. М.] той садок, ті рядочки щеп* (У. Самчук); *...се буде найліпше [з усього. – І. М.] для тебе...* (Р. Горак); *...їй було чи не наймиліше [з усіх. – І. М.]* (Д. Міщенко); *...йому було найгірше [з усіх. – І. М.]...* (Г. Хоткевич).

У сукупність морфологічних варіантів об'єктного актанта входить орудний відмінок. Він передовсім має стосунок до двовалентних відприслівникових дієслівних аналітичних синтаксичних напівморфологізованих транспозитів із семантикою емоційно-психічного стану, що за певних контекстних умов реалізують правобічну валентну актантну деривацію факультативно: *Улянці було <...> солодко з ним* (В. Яворівський); *...як приємно з нею ...* (О. Іваненко); *...їм було соромно <...> перед цими тисячами <...> людей...* (У. Самчук); *Важко було, люди, і вам зі мною...* (Л. Костенко); *Важко було, люди, <...> і мені між вас* (Л. Костенко).

Морфологічні варіанти категорії об'єктності доповнює також називний відмінок. На називний об'єкта переважно натрапляємо у двоскладних конструкціях із прислівниковими предикатами якості, напр.: *Це всім відомо...* (В. Малик); *Михайлу відомо те* (Ю. Мушкетик); *...це потрібно [Марії. – І. М.]...* (О. Іваненко); *Йому відомо й те, що біля Цецори споруджують великий табір...* (Ю. Мушкетик); *[Ігореві. – І. М.] <...> це вже було не так важливо* (В. Малик); – *Так, це важливо [Янові. – І. М.]...* (Ю. Мушкетик). У таких побудовах двовалентний прислівниковий предикат якості корелює з двовалентним власне-дієслівним предикатом, а називний об'єкта трансформаційно пов'язаний із центральним відмінком об'єкта – знахідним: *Це відомо всім!* (У. Самчук) ← *Всі знають це; Це мені не зрозуміло* (В. Малик) ← *Я цього не розумію*. Характерно, що називний об'єктний зафіксований у реченнях з асиметрією (невідповідністю) семантико-синтаксичної та формально-синтаксичної структур, заступаючи в останній типову позицію підмета.

Функцію об'єкта при прислівникових предикатах якості та прислівникових предикатах стану також можуть виконувати інфінітиви, що є складниками лише семантично неелементарних реченневих структур, наприклад: *[Русичам. – І. М.] [залишатися. –*

І. М.] <...> *тут небезпечно...* (В. Малик); [Хлопцеві. – І. М.] <...> *повз тітку йти страшно...* (Є. Гуцало); ...**тікати** [хлопцеві. – І. М.] *страшно* (Є. Гуцало); [Кидати дому. – І. М.] <...> *йому сумно* (У. Самчук); *Йому потрібно було Володимира поставити в голову війська, послати в сторожу його полк, а не самому лізти наперед* (В. Малик); [Ярославові. – І. М.] <...> *треба було вичікувати відповідної хвили...* (П. Загребельний); – *Мені треба кінчити ці чоботи* (В. Шевчук); *Тож треба йому, Мокієві, поспішати* (Ю. Мушкетик). Семантико-синтаксичні та формально-синтаксичні функції аналізованих компонентів виявляють розбіжність. З формально-синтаксичного боку інфінітив у двоскладних реченневих побудовах зафіксований у ролі підмета й синтаксично набуває ознак відмінка як найважливішої граматичної категорії іменника. Такий підметовий інфінітив дослідники кваліфікують як корелят називного відмінка в семантично елементарному простому реченні (див.: [Вихованець 1988: 82; Костусяк 2012: 253]). У конструкціях односкладного різновиду інфінітиви повнозначних дієслів і предикативні прислівники на зразок *варто, потрібно, треба* та ін. зі зв'язкою *бути* у відповідній формі становлять складені інфінітивні головні члени речення.

У ролі об'єктного актанта подибуємо предикатні компоненти. Їхнє утворення пов'язуємо зі згортанням однієї з частин складного речення, пор.: [Нам. – І. М.] **чутно** <...> **співи**... («Муза любові й боротьби...») ← *Ми чули, що хтось співає*. Об'єкт у називному відмінку – це трансформ згорненого базового елементарного речення *Хтось співає* з формально репрезентованим суб'єктом і предикатом дії.

До периферійних засобів репрезентації об'єктної семантико-синтаксичної позиції належить підрядна частина складного речення, що приєднана за допомогою сполучника або безсполучниково, наприклад: **Як жили мешканці ставу під крижаною стелею, мені невідомо** (О. Ольжич); [Нам. – І. М.] **чутно, як шепотить трава, як в деревах кружляють соки** (Є. Маланюк); ...*всім було видно, як за верхівцем підстрибувала на вибоях темна згорблена постать юнака* (В. Малик); ...*все ж було видно, як і мати зблідла* (В. Малик); *Видно [всім. – І. М], що з Володькової витівки нічого не вийде* (У. Самчук); ...*більше було для мене цікаво, що я добре розумію...* (Р. Горак); *Гірше було [рідним. – І. М], коли Марія на цілий вечір зникла* (У. Самчук); ...*тут, мовляв, не гірше, ніж у заводськiм профілакторіі* (О. Гончар); ...*комусь на світі гірше, як тобі*

(Л. Костенко); *Йому легше <...>, ніж будь-кому іншому* (В. Малик). Такі складнопідрядні речення побудовані за моделлю простого речення, оскільки їхня підрядна частина звичайно є корелятом субстантива в знахідному відмінку, і відбивають явища транспозиції другого ступеня (див.: [Теньєр 1899: 400–401, 533–534; Вихованець 1996а: 27–28]), за якої реченнєві побудови, а не окремі слова заповнюють відкриті валентною актантною деривацією предиката семантико-синтаксичні позиції. Характерно, що роль опорного предикатного компонента в головній частині виконують неступеньовані або ступеньовані відприслівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити, наділені правобічною валентною актантною деривацією.

Отже, до лівобічних облігаторних компонентів належить чотири різновиди актантів у семантико-синтаксичних позиціях прислівникового суб'єкта якісної ознаки, прислівникового суб'єкта якості-відношення, прислівникового суб'єкта стану, суб'єкта стану-відношення з відповідним набором семантичних та морфологічних варіантів, які виокремлюємо відповідно до чотирьох узагальнених семантичних типів прислівникових предикатів. Лівобічні компоненти є обов'язковими складниками семантико-синтаксичних побудов з одно- і двовалентними прислівниковими предикатами якості, прислівниковими предикатами стану, а також двовалентними прислівниковими предикатами якості-відношення та предикатами стану-відношення. У зону правобічної валентної актантної деривації потрапляє відповідно чотири семантичні різновиди залежних компонентів: актант у семантико-синтаксичній позиції прислівникового об'єкта якісної ознаки, актант у семантико-синтаксичній позиції прислівникового об'єкта стану, актант у семантико-синтаксичній позиції прислівникового об'єкта якості-відношення, актант у семантико-синтаксичній позиції об'єкта стану-відношення. Об'єктні актанти, зумовлені правобічною облігаторною або факультативною валентною актантною деривацією прислівникових предикатів якості, прислівникових предикатів стану, прислівникових предикатів якості-відношення та предикатів стану-відношення із характерним двовалентним потенціалом, мають виразні семантичні ознаки та спеціалізовані морфологічні засоби вираження.

5.1.8 Диференціація відприслівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів за семантикою

Репрезентація невідмінюваних слів зі значенням стану, що виконують функцію головного члена безособового речення на різних ярусах мовної структури зумовила неоднозначний багатовекторний підхід до їхнього аналізу та широке використання різноманітної термінологічної лексики на їхнє означення. «Тенденція до дедалі більшого синтаксичного і морфологічного вирізнення слів зі значенням стану в сучасних східнослов'янських мовах привернула увагу мовознавців і, – за спостереженнями І. Р. Вихованця, – стала основою розвитку граматичних ідей про особливий морфологічний статус зазначених слів, їх окремий морфологічний клас, нову частину мови, що дуже активно розвивається [Вихованець 1992: 97–98]. У зарубіжній і вітчизняній лінгвістичній літературі представлені різні спроби кваліфікації цих одиниць як слів категорії стану [Щерба 1957: 74; Виноградов 1986: 332; Тихонов 1960: 5; Шанский 1987: 223], предикативних прислівників [СУЛМ 1969: 440–443], аналітичних дієслів [Вихованець 1988: 122; 2004: 294–295; Соколова 2009: 6–7]; відприслівникових дериватів-предикатів зі значенням стану [Вихованець 1992: 100; Кавера 2008: 6], предикативів [РГ 1980, Т. 1: 705; Циммерлинг 2003: 54; Бонч-Осмоловская 2009: 158; Баган 2014: 3], відприслівникових дієслівних аналітичних напівморфологізованих синтаксичних транспозитів [Мельник 2014а: 44] тощо. Як бачимо, проблема визначення статусу згаданих компонентів не знайшла однозначного висвітлення в лінгвістиці і сьогодні належить до дискусійних та остаточно не розв'язаних. У нашому дослідженні надаємо перевагу термінові «відприслівниковий дієслівний аналітичний напівморфологізований синтаксичний транспозит», тому що він акцентує передусім на аналітичному вияві синтаксичного переходу прислівників специфічної семантики у формально-синтаксичну позицію дієслова – позицію прислівникового складеного головного члена в одноособовому (традиційно безособовому) реченні, з якою пов'язаний аналітичний спосіб репрезентації дієслівних морфологічних категорій.

Сьогодні в мовознавстві представлена низка спроб семантичного аналізу прислівникових компонентів зі значенням стану (пор., наприклад: [Виноградов 1986: 336; СРЯ 1952: 399–402; Вихованець 1988: 122; 1992: 101; 2004: 297; Кавера 2005: 97–103; 2008: 6–10]).

Попри активне студіювання висвітлюваної проблематики, серед дослідників немає одностайності в трактуванні семантичних особливостей прислівникових компонентів зі значенням стану. До того ж у науковій літературі не запропоновано семантичної диференціації відприслівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів відповідно до їхньої синтаксичної усталеності та вияву валентного актантного потенціалу, що, безумовно, сигналізує про актуальність зазначеної проблематики й зумовлює необхідність її докладного висвітлення на широкому фактичному матеріалі сучасної української мови.

З огляду на лексико-семантичні та семантико-синтаксичні ознаки аналізованих предикатних компонентів зі значенням стану подаємо спробу їхнього семантичного аналізу. Відприслівникові дієслівні напівморфологізовані синтаксичні транспозити утворюють ієрархічно складну систему, елементи якої об'єднуюємо на основі загальної семантичної ознаки в СГ. Лексичні одиниці, що належать до однієї СГ, близькі не лише семантично, а й синтагматично, вони вступають у такі самі семантико-синтаксичні відношення із залежними від них актантами. Кількісно-якісний склад актантів зумовлений валентним потенціалом предикатних компонентів зі значенням стану, рівнем їхньої інформативної недостатності.

Відприслівникові дієслівні аналітичні напівморфологізовані синтаксичні транспозити, валентний потенціал яких зумовлює наявність одного актанта в семантико-синтаксичній позиції суб'єкта, розподіляємо на ядро і периферію. Ядро одновалентних відприслівникових дієслівних аналітичних напівморфологізованих синтаксичних транспозитів формують лексичні одиниці на позначення: 1) фізичного або фізіологічного стану істоти (найчастіше людини, зрідка тварини): *боляче, нестерпно, тепло, холодно, паморочливо, млосно, гірко, солодко, терпко* і под.; 2) емоційно-психічного стану людини: *весело, радісно, ясно, легко, смішно, погано, тяжко, сумно, прикро, досадно* і под.; 3) її інтелектуального стану: *інтересно, сумнівно, байдуже, чудно* тощо; 4) стану довкілля: *вогко, душно, жарко, спекотно, темно, тихо, світло, свіжо, слизько, сухо, сонячно, мокро, морозно* і под.; 5) загальної оцінки – позитивної або негативної: *брудно, гарно, прекрасно, урочисто, чисто, просто, розкішно, велично, строго* та ін., наприклад: *...на дні її серця теж стало неспокійно* (В.Шевчук); *...І – гірко мені, і гарно* (Є. Маланюк); *Йому зробилося душно* (Г. Тютюнник); *...як їм було гарно під тим*

місяцем (Ю. Мушкетик); *Чомусь так сумно, так протягло й лунко* (Л. Костенко); *Весело їй [Марії. – І. М.]* (У. Самчук); *...мені самому скрутно* (Л. Костенко); *Тяжко і сумно стає на душі* (У. Самчук); *Вовкам було голодно* (Ю. Мушкетик); *...тепер коням буде легко* (М. Стельмах); *А зате як їм інтересно, як весело* (В. Винниченко); *А батюшці байдуже* (Л. Костенко); *Було тихо* (І. Багряний); *Ще було темно...* (І. Багряний); *Досить зимно* (Є. Маланюк); *Так порожньо і сіро вколо тебе* (Є. Маланюк); *Так пустельно, так порожньо й лунко...* (Є. Маланюк); *Теці, звичайно, у нас погано* (Л. Костенко); *Там їм добре* (Л. Костенко); *Тремтіли ми й не знали, що робити, і було страшно й солодко зараз* (Є. Маланюк); *На вулицях тихо і урочисто* (У. Самчук); *Надворі зоряно і тихо* (У. Самчук).

Периферію аналізованих похідних утворень пов'язуємо з компонентами, вираженими невідмінювано-іменними словами, що здебільшого позначають: 1) внутрішній стан людини, зумовлений позитивними чи негативними емоціями: *диво, досада* і под.; 2) оцінку несприятливої ситуації, обставин, у яких опинилася істота: *біда, скрута* тощо, напр.: *Чи ж не диво – отак переродився чоловік* (Ю. Мушкетик); *Але це не було виправдання. Скорше досада* (Ю. Мушкетик); *Виявляється, коли їм скрута, птахи просто горнутья до людини...* (О Гончар).

3-поміж СГ двовалентних відприслівникових дієслівних аналітичних напівморфологізованих синтаксичних транспозитів вирізнямо передовсім ті, що виявляють здатність реалізувати свій валентний потенціал через два облігаторні актанти – суб'єктний та об'єктний. До ядра згаданих дієслівних транспозитів належать звичайно ті, що виражають: 1) стан із модальним відтінком необхідності: *потрібно, треба, можна, необхідно, слід* і под.; 2) стан, пов'язаний із зоровим сприйняттям: *видно* і под.; 3) стан, який передає слухові сприйняття: *чутно* і под., наприклад: *Для такого собору потрібно багато вибухівки* (П. Загребельний); *...невже тому харцизові так-таки нічого й не треба?* (Ю. Мушкетик); *Татарам було того й треба* (М. Вінграновський); *...царям не треба ні щастя нашого, ні зла* (Ю. Дараган); *Сивоокові згори видно було їхні голови...* (П. Загребельний); *...його [ворона. – І. М.] було не видно за туманом...* (Ю. Мушкетик); *...хлопцям чутно було тільки голос третього* (П. Загребельний); *...відразу чутно було глухе дудніння копит...* (П. Загребельний); *І довго буде чутно чвал, і видно заграву криваву...* (Є. Маланюк); – *Хочу спитатися, – озвалася стара. – Тобі*

знизу все **видно** (В. Шевчук); *На кожному проекті видно було велику, натхненну руку творця...* (У. Самчук); *Його майже не видно в вечірньому присмерку* (У. Самчук); – *Мені не видно їхніх облич, – сказало хлопчєня* (В. Шевчук).

Невідмінювано-іменні сполуки на позначення: 1) емоцій, зумовлених ставленням суб'єкта до когось або чогось: *шкода, жаль* і под.; 2) внутрішніх вольових імпульсів, що зумовлюють бажання або небажання діяти: *охота, несила* тощо; 3) потреби діяти, зумовленої часом: *час, пора* та ін.; 4) морально-етичної оцінки вчинків людини: *гріх* і под. кваліфікуємо як периферію двовалентних відприслівникових дієслівних аналітичних напівморфологізованих синтаксичних транспозитів: *Мені шкода батька* (Л. Костенко); **Шкода** вам ваших синів? (У. Самчук); *І йому було шкода розставатися зі своїми новими знайомими...* (У. Самчук); *...їй страшенно жаль оцих бундючних гиндиків...* (В. Симоненко); *Звісила голову Мальва, жаль стало Ахмета і пастушої волі* (Р. Іваничук); *...і мені так стало жаль, що я вже не їхній...* (О. Довженко); *Сашкові вже й <...> несила було* (Люко Дашвар); *...вже й [нам. – І. М.] пора, а розстатись несила...* (О. Гончар); *...життя розставило свої карби, які [нам. – І. М.] несила зітерти* (Ю. Мушкетик); *Сьогодні вже час промовити слово! Пора!* (У. Самчук); *[Володькові. – І. М.] <...> час іти до школи* (У. Самчук).

Крім того, двовалентними за певних конкретних умов є низка відприслівникових дієслівних аналітичних напівморфологізованих синтаксичних транспозитів, що реалізують лівобічну суб'єктну валентність облігаторно, а правобічну об'єктну валентність факультативно. Вони найчастіше позначають емоційно-психічний стан людини: *весело, добре, лячно, погано, сумно, страшно* тощо, наприклад: *А Килияні було весело* [з Лавріном. – І. М.] (Ю. Мушкетик); *...їй добре було біля мами* (Р. Іваничук); *Із тобою було б нам гірко* (В. Симоненко); *Мені буває лячно за людину...* (І. Драч); *Мені не страшно смерті* (В. Підмогильний); *...йому нічого не страшно...* (Л. Костенко); *А от за Україну соромно вже не буде...* (Л. Костенко); *...йому вперше в житті стало страшно від близькості жінки* (П. Загребельний); *...за будь-яку владу час від часу буває соромно* (Л. Костенко).

Поряд із предикативними прислівниками в структурі української мови наявна низка прислівників, зафіксованих у формально-синтаксичній позиції присудка двоскладного речення. У присудковий

сектор, який побудовано за моделлю дієслова, потрапляють не всі прислівники, а лише незначна їхня кількість. Обмежене функціонування прислівників у первинній позиції дієслова дослідники пов'язують із семантичною неоднорідністю прислівника як частини мови дериваційного типу [Городенська 2008]. До дієслівної синтаксичної сфери передовсім потрапляють модальні та якісно-означальні прислівники з оцінним значенням за умови, якщо підметову позицію заступає інфінітив чи абстрактний іменник у неелементарному двоскладному реченні або власне-іменник, вказівний чи узагальнювальний займенниковий іменник в елементарному двоскладному реченні. Формально-синтаксичну позицію присудка також можуть заступати означальні просторові прислівники. Проте і для цього типу прислівників зону присудковості обмежено, що зумовлено їхнім валентним зв'язком із локативними предикатами [Городенська 2006а: 9]. Уживання означальних просторових прислівників у формально-синтаксичній позиції дієслова можливе лише в семантично неелементарних реченневих побудовах з інфінітивними підметами. Досліджувані прислівникові компоненти, що заступають позицію прислівникового складеного присудка у двоскладному реченні, кваліфікуємо як відприслівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити [Мельник 2014а: 42–44]. Викінчений аналіз семантичної специфіки, ступенів синтаксичної усталеності та синтагматичних особливостей зазначених дієслівних утворень дав змогу систематизувати їх і розподілити на ядро й периферію відповідно до валентної актантної деривації.

Ядро одновалентних відприслівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів утворюють якісно-означальні прислівники оцінної семантики, що реалізують свій валентний потенціал через один облігаторний суб'єктний компонент: *важко, гарно, дешево, добре, дорого, легко, просто, складно, приємно, прикро, красиво* і под., напр.: *Усмішка неба – це гарно* (О. Гончар); *Це буде добре чи погано* (О. Іваненко); *А тут все так одвічно-просто, Ся синь і спокій небуття* (Є. Маланюк); *Це ж прекрасно – сліпий архітектор* (І. Драч); *Усе це прикро, справді...* (Л. Костенко); *Це прикро, але справедливо...* (В. Підмогильний); *...як страшно то було...* (Леся Українка); *Як тихо все!* (Л. Костенко); *Тяжко це й незвично* (Є. Маланюк).

На периферії цих похідних предикатних одиниць перебувають означальні просторові прислівники: *далеко, близько, високо, низько,*

глибоко, мілко тощо, наприклад: *Ходити від хати до школи близько; Їздити туди на роботу далеко; Стрибати – високо! Пірнати – глибоко!*

До ядра двовалентних відприслівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів належать предикатні компоненти, валентністю яких прогнозовано два облігаторні актанти – суб'єктний і об'єктний. Це насамперед лексеми, що виражають: 1) модальну семантику: *потрібно, бажано, треба, можна, варто, необхідно, слід* та ін.; 2) інтелектуальний стан людини: *відомо, ясно, зрозуміло* тощо, наприклад: *Свячений ніж – оце нам **треба*** (Є. Маланюк); *...хіба **потрібно** йому було тепер будь-що?* (П. Загребельний); *Кому це **потрібно**?* (У. Самчук); *...це **потрібно*** [Марії. – І. М.]... (О. Іваненко); *...храмові завжди **потрібно** достойне обрамлення так само, як коштовному каменю – мистецька оправа* (П. Загребельний); *Треба була мені та татарка, як і я їй* (Ю. Мушкетик); *Михайлу відомо те* (Ю. Мушкетик); *...тоді все йому буде ясно* (М. Хвильовий); *...це кожному зрозуміло* (Д. Міщенко); *...це зразу стало ясно німцеві* (Є. Гуцало); *Як жили мешканці ставу під крижаною стелею, мені **невідомо*** (О. Ольжич).

Крім схарактеризованих вище СГ відприслівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів, здатність до двовалентності також іноді виявляють прислівникові предикати оцінної семантики на зразок *добре, погано, складно, легко, страшно, безпечно* і под, що за певних контекстних умов вимагають одного облігаторного (суб'єктного) та одного факультативного (об'єктного) залежних компонентів, наприклад: *...ночувати тут* [людям. – І. М.] *було небезпечно* (О. Ольжич); [Неповнолітнім. – І. М.] *працювати в таких умовах складно* («Волинь», 2013); *...їхати* [Володькові. – І. М.] *було приємно* (У. Самчук); *Жити на ханському дворі* [Маркові. – І. М.] *не зовсім погано* (Ю. Мушкетик).

Отже, з-поміж прислівникових компонентів із семантикою стану найбільше семантичне розмаїття властиве одновалентним відприслівниковим дієслівним аналітичним напівморфологізованим синтаксичним транспозитам. Їхнє ядро утворюють лексеми із семантикою фізичного та фізіологічного стану людини, її емоційно-психічного й інтелектуального стану, а також стану довкілля, загальної оцінки – позитивної або негативної. Менш поширеними порівняно з одновалентними є двовалентні відприслівникові дієслівні утворення з двома облігаторними (суб'єктним і об'єктним)

компонентами, що позначають стан із модальним відтінком необхідності або стан, пов'язаний із зоровим чи слуховим сприйняттям тощо. Крім того, здатність до двовалентності виявляє низка прислівникових предикатів із семантикою емоційно-психічного стану, що за певних контекстних умов реалізують свій валентний потенціал через один облігаторний (суб'єктний) та один факультативний (об'єктний) елементи. До дієслівної синтаксичної сфери також потрапляють модальні та якісно-означальні прислівники оцінної семантики, що за певних контекстних умов заступають формально-синтаксичну позицію прислівникового складеного присудка. Якісно-означальні прислівники оцінної семантики формують ядро одновалентних відприслівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів, а предикатні компоненти з модальною семантикою – ядро двовалентних відприслівникових дієслівних аналітичних синтаксичних утворень.

5.2 Відприслівникова дієслівна морфологічна транспозиція

У сучасних граматичних описах української мови зазначено, що відприслівникова дієслівна транспозиція «характеризується обмеженими можливостями – наявністю тільки початкового (синтаксичного) ступеня переходу», який репрезентовано аналітичним способом [Вихованець 1988: 118]. Проте докладніший аналіз усієї сукупності похідних дієслівних утворень дає змогу констатувати, що морфологічна транспозиція вибірково також властива деяким синтаксично вербалізованим прислівникам. На відміну від прикметників та іменників дієслівна морфологізація прислівників відбувається спорадично й непослідовно, що зумовлено, безперечно, особливостями їхньої семантики та похідністю від інших лексико-граматичних класів слів: іменників, прикметників і дієслів. Морфологічне завершення дієслівної транспозиції притаманне передусім прислівниковим компонентам, що заступають первинну формально-синтаксичну позицію співвідносного з присудком головного члена односкладних речень, на означення яких ми вживаємо термін «відприслівникові дієслівні аналітичні напівморфологізовані синтаксичні транспозити» [Мельник 2014а: 44].

Здатність до морфологізованих перетворень передовсім виявляють відприслівникові аналітичні напівморфологізовані

синтаксичні транспозити, що позначають стан навколишнього середовища: *світло – світліти, темно – темніти, тепло – тепліти, холодно – холодніти* (розм.), *ясно – ясніти* і под., наприклад: *На сході світліє; Ніч відходила, даючи місце дневі. Хмариться і холодніє* (М. Ірчан); *Досить сказати, що ясніло все більше й більше* (Ю. Яновський). Морфологічного ступеня відприслівникової вербалізації поряд із компонентами на позначення звичайного ступеня вияву ознаки зазнають також їхні ступеньовані відповідники (компаративи), пор.: *Надворі стає холодно → Надворі холодніє і Надворі стає холодніше → Надворі холоднішає*.

Аналізовані дієслівні утворення необхідно відрізнити від однозвучних із ними відприкметникових дієслівних морфологічних транспозитів, які трапляються у двоскладних реченневих побудовах, пор.: *Вечоріє і темніє, по землі лягає мла* (Я. Щоголев) і *Тихо в полі, гай темніє, наступає літній вечір* (Леся Українка). Базовою одиницею для останніх є двоскладні синтаксичні структури з відприкметниковими дієслівними аналітичними синтаксичними транспозитами, пор.: *Коли ж навколо все темніло, додому йшов він...* (В. Сосюра) ← *Коли ж навколо все ставало темним, додому йшов він; ...вже небо на сході ясніло* (І. Нечуй-Левицький) ← *Вже небо на сході ставало ясним*.

Утворені внаслідок морфологізації синтаксично вербалізованих прислівників дієслова із семантикою стану не мають власного словотворчого ресурсу. У відприслівниковому різновиді дієслівної морфологічної транспозиції зафіксовані ті ж самі афіксальні засоби (суфікси *-і-* та *-а-*), що й у відприкметниковій дієслівній морфологічній транспозиції, пор.: *Вода стає теплою → Вода тепліє і В кімнаті стає тепло → В кімнаті тепліє; Вода стає теплішою → Вода теплішає і В кімнаті стає тепліше → В кімнаті теплішає*. Аналізовані різновиди морфологічних транспозитів розрізняємо лише в контексті.

Частина дієслівних утворень має подвійну мотивацію. Відразу зауважимо, що вона не властива дієслівним морфологічним транспозитам на позначення станів навколишнього середовища, а стосується передовсім тих дієслівних морфологічних транспозитів, що виражають стани просторових реалій: 1) за рівнем освітлення: *світліти, темніти, ясніти* та ін.; 2) за кольоровою гамою: *біліти, зеленіти, червоніти* і т. ін.; 3) за сприйняттям органами чуття: *тепліти, холодніти* тощо; 4) за рівнем наповнення загалом: *пустіти,*

порожніти і под. З одного боку, аналізовані транспозити перебувають у зв'язках похідності з відприслівниковими дієслівними аналітичними напівморфологізованими синтаксичними транспозитами, пор.: *Пустіє і в коморі, і на дворі* (І. Нечуй-Левицький) ← *Пусто і в коморі, і на дворі*; *Порожніє в хаті* (І. Нечуй-Левицький) ← *Порожньо в хаті*. З іншого боку, відприслівникові морфологічні транспозити співвідносні з морфологічно вербалізованими прикметниками, пор.: *Пустіє і в коморі, і на дворі* (І. Нечуй-Левицький) ← *Пустіє і комора, і двір*; *Порожніє в хаті* (І. Нечуй-Левицький) ← *Порожніє хата*. Ці транспозиційні перетворення ілюструють особливий вияв похідності – одноособову похідність, за якої аналізовані транспозити не виражають особових протиставлень, а вказують лише до третьої особи однини. Подвійна семантико-граматична єдність характерна і для іменникових компонентів у місцевому відмінку, які внаслідок транспозиційних перетворень набувають локативно-суб'єктної семантики.

Унаслідок морфологізації частина відприслівникових дієслівних морфологічних транспозитів зазнала глибших семантичних перетворень. Зокрема, відприслівникові дієслівні лексеми *світліти, світлішати, яснити, яснішати, тепліти, теплішати* і под., крім стану навколишнього середовища, позначають також психічні стани людини. За таких умов вони зафіксовані переважно в переносному значенні, наприклад: *Дивиться на їх [дівчат. – І. М.] <...> і чогось на душі ясніє* (С. Васильченко); *Антосьові все холодніло та й холодніло в душі* (А. Свидницький); *Ользі теплішало на серці – свої люди, другі стрічаються тут, дома* (П. Дорошко); *На серці у Бачури яснішало, настрій крацав з кожною хвилиною* (М. Чабанівський). Такі семантичні зрушення можна диференціювати лише в контексті, вони свідчать про не чітко виражену перехідність від морфологізованої до семантичної стадії перетворень.

Здатність до морфологізації виявляють також деякі прислівники й одиниці, співвідносні з прислівниками та іменниковими відмінковими формами, предикативна позиція яких зумовила втрату зв'язку з парадигмою відмінювання. Такі морфологізовані дієслова постали від прислівників або співвідносних із прислівниковими компонентами одиниць за допомогою словотвірного суфікса *-ува-* (*жалко – жалкувати, шкода – шкодувати* та ін.) і перебувають на периферії відприслівникових морфологічних транспозитів.

У граматичній структурі української мови аналізовані синтаксичні та морфологічні відприслівникові дієслівні деривати утворюють корелятивні пари, пор.: *Так тій молодшій дуже батька жалко* і *Так та молодша* [дочка. – І. М.] *дуже за батьком жалкує* (Усна народна творчість); ...*шкода їй* [Євфросинії. – І. М.] *було брата* (В. Малик) і *Шкодувала вона брата*. Утворені внаслідок морфологічної транспозиції дієслова відрізняються від синтаксично вербалізованих прислівників зміщенням станової семантики в бік вираження процесуальності, а також формально-граматичною репрезентацією дієслівних граматичних категорій. Останні в морфологізованих дієсловах виражені синтетично.

До периферії відприслівникових морфологічних транспозитів, за нашими спостереженнями, також варто зарахувати морфологізовані дієслова на зразок *задкувати, рачкувати* (розм.) і под., утворені від дієслівно-прислівникових сполук *іти задки, пересуватися рачки* шляхом редукції дієслівних компонентів і заміщення їх дієслівними суфіксами, що приєдналися до прислівникових коренів. За таких умов прислівники формують кореневі морфеми похідних дієслів, акцентуючи увагу на вираженні ознаки дії, а суфіксальні дієслівні морфеми спеціалізовані на вираженні дії, наприклад: *Настя злякано ойкнула: – Ой, хтось вилазить із печі! І справді, з печі задкувало хлоп'я, світячи крізь подрані полотняні штанці синюватим тілом* (В Речмедін); ...*пхалися наперед ті, хто ще перед тим огинався, задкував, не поспішав з козами на торг, і через те тіснява ще побільшала...* (П. Загребельний); [Дмитро. – І. М.] <...> *припадав до снігу обличчям, відсапувався і рачкував далі* (А. Хорунжий); *Треба уперед йти, а не назад рачкувати!* (П. Мирний). Характерно, що відприслівниковий дієслівний транспозит *задкувати* у своєму основному значенні маркований у сучасних українських словниках як фамільярне слово. Крім первинного значення «іти, лізти, посуватися задом наперед» та його відтінків «іти, пересуватися, простувати назад, а не вперед», «відступати в бою на війні», він також набуває вторинних значень «перен. фам. Відмовлятися від своїх думок, слів, намірів, обіцянок», «рідко. Іти ззаду, вслід за ким-небудь»*, наприклад: *Болгарія: Парламент задкує, народ вимагає відставки* («Європ'юз», 2013); *Іде султан; за ним наші задкують небоги* («Словарь української мови»). Наявність вторинних значень засвідчує глибші семантичні зрушення, які необхідно кваліфікувати як зміни

* Тут і далі тлумачення значень слів почерпнуто зі СУМ [СУМ 1970 – 1980].

семантичного порядку в межах морфологічного ступеня відприслівникової дієслівної транспозиції.

У семантично елементарних простих реченневих побудовах відприслівникові морфологічні транспозити спеціалізовані на вживанні в ролі дієслівних предикатів станової семантики⁵⁶. Морфологізовані дієслова на зразок *темніти, тепліти, світліти, темнішати, теплішати* та ін. виражають стани природи або психічні стани людини й поповнюють семантичний клас предикатів стану: *Надворі тепліє; На сході світлішало* (З. Тулуб); *У лісі темніє* (М. Вінграновський); *Світліє на душі від спілкування* («Вільне життя плюс», 2010). Характерно, що на їхнє означення в традиційній граматиці вживають термін «безособові дієслова». Проте, на переконання сучасних дослідників, така назва «неадекватно відбиває семантико-граматичну природу цих дієслівних одиниць. Адже вони мають стосунок до граматичної особи і виділяються на основі і семантичних, і формальних відмінностей. Указана група дієслів стосується третьої особи однини, а тому такі дієслова варто кваліфікувати як одноособові, а не безособові дієслова» [Вихованець 1988: 105].

Аналізовані відприслівникові морфологічні транспозити структурують звичайно два типи реченневих конструкцій – однокомпонентні та двокомпонентні. До складу двокомпонентних структур, крім дієслівного предиката стану, входить зумовлений його валентним актантним потенціалом компонент у семантико-синтаксичній функції суб'єкта, засобом морфологічної експлікації якого є місцевий відмінок⁵⁷, наприклад: *В хаті темніє; Порожніє в хаті...* (І. Нечуй-Левицький); *...пустіє в коморі...* (І. Нечуй-Левицький); *...світлішає в кімнаті...* (В. Шевчук).

Аналізуючи місцевий суб'єктний, дослідники найчастіше вказують на його синкретичний характер, проте їхні думки не збігаються щодо семантичної домінанти зазначеної відмінкової форми. На думку одних науковців, семантика синтаксичної позиції суб'єкта є для цього елемента основною, тому його розглядають як суб'єктно-локативний компонент [РГ 1980, Т. 2: 155–156; Данильченко 1985: 2–3]. На переконання інших, функція суб'єкта для нього є не основною, вторинною, тому цей компонент кваліфікують як локативно-суб'єктний [Евтеева 1980: 10–11; Межов 2007: 54]. Із цього приводу нам імпонують міркування М. П. Баган, котра вважає, що «семантична домінанта синкретичного компонента,

вираженого формою місцевого відмінка, в кожному окремому випадку залежить від його лексичного наповнення та власне-семантичної структури безособового речення в цілому» [Баган 2000: 85]. Лексичне наповнення цих компонентів обмежено переважно назвами частин простору та приміщень: *...пустіє в коморі, і на дворі...* (І. Нечуй-Левицький); *Гомін, а за ним і музики стихають, на майдані пустіє* (С. Васильченко). Засоби лексичної експлікації поповнюють також номінації природних просторових реалій на зразок: *поле, ліс, луки, левада, вигін* і под., наприклад: *У лісі темніє* (М. Вінграновський); *На вигоні зеленіє*. Аналізовані компоненти в місцевому відмінку корелюють із суб'єктним називним двоскладної реченнєвої структури, пор.: *На дворі пустіло і Двір* <...> *пустів* (М. Коцюбинський); *На вулицях порожніє* і [Вулиці. – І. М.] <...> *порожніють...* (Ю. Яновський); *...на сході* <...> *рожевіло* (Ю. Смолич) і *Схід рожевів*. Досліджувані двоскладні реченнєві побудови з локативним суб'єктним компонентом, морфологічно експлікованим називним відмінком, переважно належать до образних, метонімічних утворень. Вони передовсім акцентують увагу на зміні стану просторових реалій за кольоровою гамою, за рівнем наповнення і под. як на їхній пасивній, проте невіддільній ознаці. Важливо зауважити, що в односкладних конструкціях ще більш увиразнено пасивність локативного суб'єкта в місцевому відмінку, а властиву двоскладній побудові образність нейтралізовано. У зону локативно-суб'єктної семантики іноді потрапляють грамеми родового, знахідного та орудного прийменникових: *Навколо тебе темно...* (→ *темніє*) (У. Самчук); *Крізь вікна – чорно* (→ *чорніє*) (Є. Маланюк); *Червоніє за горою; Пługатар співає* (Т. Шевченко); *...світлішає над гаєм...* (М. Стельмах); *Синіло за вікном...* (П. Тичина). Односкладні реченнєві структури можуть ускладнювати детермінантні компоненти темпоральної, каузативної та іншої семантики, що становлять відповідні різновиди вторинних предикатних синтаксем, які виникли внаслідок об'єднання двох або й більше елементарних простих речень в одне просте ускладнене, наприклад: *В тропіках темніє одразу...* (О. Гончар); *Від снігу і в хаті світлішало; У мене донині мокріє в очах...* (Ю. Андрухович); *Уже світлішає над гаєм...* (М. Стельмах). При відприслівникових дієслівних морфологічних транспозитах на позначення стану просторових реалій за рівнем освітлення іноді трапляються детермінанти міри, які вказують на ступінь освітленості просторової

реалії, наприклад: *...на сході ледь розжевіло* (Ю. Смолич); *В кімнаті зовсім темніє*.

Прийменниково-відмінкові форми місцевого відмінка також заступають морфологізовані прислівники просторової семантики, які проте не можна трансформувати в суб'єктні компоненти двоскладної реченнєвої структури: *О, які були великі зорі, Як синіло <...> навкруги!* (М. Рильський); *Надворі тепло; Нема нічого: скрізь біліє* (Т. Шевченко). Локативні семантичні нашарування в суб'єктних синтаксемах, на переконання І. Р. Вихованця, сигналізують про «семантико-синтаксичну неелементарність речень із цими синтаксемами або, принаймні, про перехідні реченнєві конструкції між елементарними і неелементарними простими реченнями» [Вихованець 1992: 100].

Давальний відмінок як спеціалізований морфологічний засіб вираження прислівникового суб'єкта стану в суб'єктну зону дієслівного предиката станової семантики потрапляє лише зрідка⁵⁸. Він зазвичай зумовлений валентним потенціалом відприслівникових дієслівних морфологічних транспозитів на позначення емоційно-психічних станів людей і належить до лівобічних облігаторних компонентів: *Мені легшає в неволі, Як я їх [вірші. – І. М.] складаю* (Т. Шевченко); *Йому [Артурові. – І. М.] ставало гірше.... (→ гіршало)* (О. Іваненко). Давальний у позиції дієслівного суб'єкта стану звичайно корелює із семантико-синтаксичними ознаками субстанційності, валентного зв'язку з дієслівним предикатом стану, пасивності, спрямованості стану на істоту та з формально-синтаксичною ознакою центральності [Вихованець 1987: 112–113]. Про те, що давальному властива ознака пасивності, дослідники наголошували неодноразово. Зокрема О. О. Шахматов, аналізуючи давальний у безособових конструкціях, постулює: «Носій стану, виражений давальним, – особа пасивна, дієслівна ознака, що спрямовується до неї, не досягає її» [Шахматов 2001: 29]. На подібні міркування напрапляємо й у працях М. Я. Плющ: «У безособовому реченні суб'єкт ніби відсунений на задній план, на ньому не фіксується увага, тобто характеризується як особа, якій приписується певний стан» [Плющ 2011а: 51]. Деякі дослідники кваліфікують граматичну позицію давального зі значенням носія стану як об'єктну [Бабайцева 1968] або обставинно-об'єктну [Андерш 1975]. На наш погляд, давальний суб'єкта стану позбавлений притаманної предикативному зв'язкові та називному відмінкові форми

координації. Семантико-синтаксичну функцію суб'єкта стану заступає у формально-синтаксичній структурі давальний відмінок у позиції придієслівного другорядного члена речення, що засвідчує порушення кореляції між семантико-синтаксичною функцією і формою її вираження.

Відприслівникові морфологізовані дієслова, що передають емоційно-психічні стани людей, у семантико-синтаксичній позиції суб'єкта можуть передбачати також іменникові компоненти в місцевому відмінку: *...важчає на душі чоловіка* (М. Стельмах); [*На серці*. – І. М.] <...> *теплішає* (У. Самчук); *Коли бачу цього метра [Романа Іваничука. – І.М.] – на душі світліє* («Високий замок», 2004). У сферу суб'єктності також можуть потрапляти описові конструкції, що становлять поєднання двох відмінків – безприйменникового давального або його синонімічного варіанта родового прийменникового з місцевим: *Ведмедеві в очах темніє* (Усна народна творчість); *Ользі теплішало на серці* ... (П. Дорошко); *У мене* <...> *мокріє в очах, щойно я про це подумаю* (Ю. Андрухович); *...у нього* <...> *темніє в очах*... (Ю. Андрухович); *У Марії темніло в очах і мліли ноги* (У. Самчук); *Аж в очах нам* <...> *і зеленіє, і червоніє, і біліє, і синіє*... (М. Вовчок). Конструкції такого зразка містять два суб'єкти, один з яких первинний, представлений давальним безприйменниковим або родовим прийменниковим відмінками, інший – вторинний, експлікований місцевим відмінком.

Аналізовані предикати стану у формально-граматичній структурі односкладних безособових (одноособових) речень спеціалізовані на вживанні в ролі простого дієслівного присудка, що має форму третьої особи однини. Характерно, що семантико-синтаксична і формально-синтаксична структури з відприслівниковими предикатами такого зразка не виявляють симетричності, оскільки суб'єктний компонент заступає нетипову для нього позицію – позицію керованого другорядного члена речення.

В однокомпонентних структурах зосереджено всю увагу на стані довкілля, тому актант у функції суб'єкта має імпліцитне вираження, а експліцитно представлений лише предикат – виразник всеохопного стану: *...холодніє* (М. Ірчан); *...накурено так, що аж синіє* (П. Мирний); *Темніє; Світлішає*. На переконання Л. Теньєра, предикати, що не вимагають актантів, необхідно вважати безвалентними і відрізняти від одно-, дво- і тривалентних предикатних компонентів [Теньєр 1988: 121–122]. Іншого погляду

дотримується І. Р. Вихованець, котрий розглядає предикати такого зразка як синтаксичні варіанти одновалентних дієслів [Вихованець 1992: 43]. На переконання вченого, відсутність формально вираженого суб'єкта стану при аналізованих предикатах «можна пояснити, очевидно, тим, що вони передають особливі зміни всеохоплюючого характеру. Ці стани поширюються на все середовище, а не на який-небудь конкретний предмет у ньому» [Вихованець 1992: 43]. Односкладні структури з лексично не вираженим суб'єктним компонентом іноді можуть поширювати другорядні члени речення, не зумовлені валентною актантною деривацією аналізованих предикатів, наприклад: *...ясніло все більше й більше* (Ю. Яновський).

На периферії предикатів стану перебувають відприслівникові дієслівні морфологізовані транспозити на зразок *жалкувати, шкодувати* та ін., що виражають емоційний стан людини, її психічні переживання тощо. Вони зазвичай структурують елементарні прості речення трикомпонентної будови. Це означає, що в типових виявах валентну рамку зазначених предикатів поширює два залежних облігаторних актанти: лівобічний суб'єктний та правобічний об'єктний: [*Старий*. – І. М.] *не жалкував* <...> *Тимофія*... (М. Стельмах); [*Брати*. – І. М.] <...> *не шкодували життя*... (П. Загребельний). Засобом морфологічної експлікації актанта в семантико-синтаксичній функції суб'єкта є називний відмінок – нетипова для суб'єкта стану форма вираження. Такий суб'єктний називний охоплює вузькі шари іменникової лексики, здебільшого назви осіб: *Сироватка* <...> *шкодував, що причвалав сюди* (Ю. Мушкетик); [*Орлянченко*. – І. М.] <...> *шкодував, що Миколи Баглая не буде при цьому*... (О. Гончар). Семантико-синтаксична позиція називного суб'єкта стану ґрунтується на семантико-синтаксичних диференційних рисах субстанційності, валентного зв'язку з предикатом стану, нейтралізованої динамічності та пасивності [Вихованець 1992: 115]. Знахідний безпрійменниковий має певну продуктивність при аналізованих предикатах стану, що передбачають спрямування стану на істот або предмети, наприклад: *Юхим* <...> *шкодував коня* (І. Ле); *Матір шкодувала сина*; – *Я ні за чим не шкодую*... (Ю. Мушкетик). Семантико-синтаксична функція об'єктного знахідного відмінка корелює з відповідними відмінковими семантико-синтаксичними й формально-синтаксичними ознаками, а саме: субстанційністю, валентним зв'язком із предикатом стану,

пасивністю, фінальною спрямованістю, формально-синтаксичною центральністю [Вихованець 1992: 120]. Роль морфологічних варіантів об'єктного компонента виконують також знахідний та орудний прийменникові відмінки: *Киліяна <...> шкодувала за свої слова* (Ю. Мушкетик); *...а що, коли потім увесь вік шкодуватиме за згаяний день?! (Ю. Мушкетик); Хлопець не жалкував за тими непрочитаними книжками...* (В. Шевчук); *Сірко вельми шкодував за тим* (Ю. Мушкетик). У семантико-синтаксичній функції об'єкта зафіксований також родовий безприйменниковий за умови, якщо двовалентний предикат стану містить заперечення: *Володько не шкодував своїх сил* (У. Самчук); *...матері <...> не шкодують своїх рук* (О. Гуреїв). *Тітка не шкодувала видатків на уроки музики, книжки* (Р. Горак). Іноді родовий також трапляється в реченневих структурах із подвійними запереченнями, наприклад: *...Герцен <...> не шкодував **ані часу, **ані ласки**...*** (О. Іваненко). Характерно, що такий родовий виник унаслідок трансформації стверджувальної конструкції в заперечну і пов'язаний із знахідним – центральним відмінком об'єкта.

Периферійним засобом вираження об'єктного компонента виступає підрядна частина складного речення, що найчастіше приєднана за допомогою сполучника і лише зрідка безсполучниково, пор: *Чоловік шкодував, **що чогось він іще не зробив*** (М. Стельмах); *Юнак жалкував, **що не зможе на довгий час залишитися в тайзі*** (О. Донченко); *...інколи він шкодував, **що Марія Олександрівна не поїхала разом з ним*** (О. Іваненко); *Ігор <...> шкодував, **що не дозволив їм супроводити його сюди, до собору...*** (В. Малик) і *Дівчата теж не шкодували: **байдужісінький був до них*** (О. Гончар). За таких умов елементарні прості речення з аналізованими предикатами стану «стають своєрідними модальними супровідними частинами інших речень, які відображають зовнішні щодо носія вказаного стану ситуації» [Вихованець 1992: 101]. Як бачимо, відприслівникові дієслівні морфологічні транспозити *жалкувати, шкодувати* та інші у відповідному контексті є виразниками специфічних станів, що спроектовані на низку інших ситуацій. Такі предикати стану співвідносні з найтиповішою формою присудка – простим дієслівним присудком двоскладних реченневих побудов, що поєднаний із підметом предикативним зв'язком, формою координації.

Відприслівникові дієслівні морфологічні транспозити у формально-синтаксичній позиції присудка є виразниками власне-

дієслівних категорійних значень часу та способу й носіями морфологічно закріплених невластне-дієслівних категорій особи, числа та роду. Щоправда, остання категорія має в аналізованих відприслівникових дієслівних транспозитах, як і в інших особових формах дієслова, неповний вияв, оскільки стосується лише форм минулого часу та умовного способу: *Матвій <...> шкодує, що день був такий короткий* (У. Самчук); *О! вона жалкуватиме, що покохала його...* (М. Коцюбинський); *Як Арсен жалкував, що торкнувся цієї теми* (Л. Дмитерко) і т. д.

Відприслівникові дієслівні морфологічні транспозити із семантикою дії на зразок *задкувати, рачкувати* і под., що виникли на основі дієслівно-прислівникових сполук, як і вихідні предикати дії, належать до чотиривалентних дієслівних предикатів дії, котрі вимагають одного лівобічного суб'єктного компонента агентивної семантики та трьох правобічних локативних динамічних компонентів. Останні окреслюють напрямок – кінцевий та вихідний пункти руху – і шлях руху: *Дитина рачкує з кімнати на вулицю через коридор; ...з печі задкувало хлоп'я...* (В Речмедін). Семантико-синтаксичні позиції іменникових локативних синтаксем часто заступають прислівники із семантикою місця, для яких типовим є поєднання з аналізованими предикатами, наприклад: [*Дмитро. – І. М.*] <...> *припадав до снігу обличчям, відсапувався і рачкував далі* (А. Хорунжий); *...інші рачкували назад...* (Ю. Мушкетик). Аналізовані відприслівникові дієслівні морфологічні транспозити можуть передавати не конкретні, а узагальнені дії осіб, що зумовлює абсолютизацію дієслівної семантики й дає змогу розглядати їх як «слова абсолютного (автосемантичного) значення (закритої семантики) із самодостатнім смислом» [Загнітко 2011: 177–178], що обмежені лише предикативним зв'язком: *...дитина рачкує* (П. Чубинський); *...кінь <...> задкує* (О. Гончар). За таких умов указані предикати необхідно вважати одновалентними, оскільки вони «своїм внутрішнім потенціалом не відкривають обов'язкових правобічних позицій для заповнення їх словами-конкретизаторами з об'єктним або обставинним значенням» [Іваницька 2003: 42], а вимагають лише лівобічного суб'єктного актанта в називному відмінку на позначення істот.

Важливо зауважити, що відприслівниковим дієслівним морфологічним транспозитам, дериваційною базою яких стали двовалентні ступеньовані відприслівникові дієслівні аналітичні

напівморфологізовані синтаксичні транспозити, властивий одновалентний актантний потенціал, пор.: *В кімнаті стає тепліше, ніж надворі, В кімнаті стає тепліше і В кімнаті теплішає.* Морфологізований дієслівний транспозит станової семантики, як і більшість одиниць цього дієслівного підкласу, виявляє здатність до поєднання лише з актантом у семантико-синтаксичній позиції суб'єкта.

Отже, відприслівникова дієслівна морфологічна транспозиція на противагу відприкметниковій та відіменниковій у граматичній структурі української мови має спорадичний і непослідовний характер. Це зумовлено особливостями семантики та структури прислівників, а також обмеженим потенціалом дериваційних суфіксів, здатних граматично оформити морфологічний ступінь дієслівної транспозиції.

ВИСНОВКИ

У проблематиці міжчастининомовних переходів одне з центральних місць відведено дієслівній транспозиції, класифікаційна модель якої охоплює чотири ієрархічно організовані її різновиди: відприкметниковий, відіменниковий, відчислівниковий та відприслівниковий, що мають двоступеневий – синтаксичний і морфологічний – вияв. Відповідно до синтаксичного та морфологічного ступенів переходів виокремлюємо аналітичні та синтетичні граматичні засоби, співвідношення яких становить центральну проблему транспозиційної дієслівної граматики. Аналітичні засоби дієслівної синтаксичної транспозиції – це аналітичні синтаксичні морфеми-зв'язки (*бути, становити, являти собою*) або морфеми-напівзв'язки (*ставати / стати, лишатися / лишитися, залишатися / залишитися, зоставатися / зостатися, виявлятися / виявитися, називатися, вважатися* і под.), що є граматичними маркерами, носіями часо-способових та ін. дієслівних категорій і нейтралізаторами визначальних іменних категорій. 3-поміж них перші належать до спеціалізованих засобів дієслівної транспозиції, які виконують лише граматичну функцію і позбавлені будь-якого лексичного значення, другі – до неспеціалізованих, таких, що одночасно є маркерами граматичних дієслівних значень та модифікаторами семантики предикативно вжитих іменних частин мови та прислівників. Синтетичні засоби дієслівної транспозиції як спеціальні афіксальні морфеми – суфікси, рідше суфікси та префікси – усувають розбіжність між формою слова та зайнятою нею формально-синтаксичною позицією і завершують морфологічний ступінь дієслівних частиномовних переходів. Усі різновиди дієслівних транспозицій найширше представлені синтаксичним ступенем, його аналітичною формою вираження.

Дієслівна аналітична синтаксична транспозиція є початком переходу іменника, прикметника, числівника та прислівника із властивих їм первинних формально-синтаксичних позицій у позицію присудка двоскладного речення або співвідносного з присудком головного члена односкладного речення. Вона є результатом динамічних змін, що зумовлюють категорійну трансформацію та зміщення функційного діапазону зазначених вихідних форм. У межах дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції розглядаємо напівморфологізований її різновид, що в повному обсязі властивий

лише предикативним прислівникам. Вищий порівняно із синтаксичним морфологічний ступінь переходу, за якого синтаксичні та напівморфологізовані синтаксичні аналітичні транспозити, граматикуалізуючись, набувають необхідного дієслівного морфологічного оформлення. Дієслівна морфологічна транспозиція на протигагу синтаксичній має нижчу продуктивність. Семантичний ступінь дієслівної транспозиції, що за певних контекстних умов вирізняємо в межах морфологічного, сигналізує про істотні зміни в семантиці морфологічних транспозитів.

Ядро транспозиційної дієслівної граматики української мови утворюють звичайно відприкметникові транспозити, що найбільш наближені до власне-дієслівного класу, на периферії перебувають відприслівникові похідні утворення, напівпериферійну зону відповідно представляють відіменникові та відчислівникові транспозити. Зазначені похідні одиниці набувають необхідних парадигматичних та синтагматичних параметрів дієслів, заступаючи їхні центральні формально- і семантико-синтаксичні позиції. Останні вирізняємо з опорою на валентний актантний потенціал похідних утворень, транспозиційно зумовлений дієсловами як генетично первинними його носіями.

Відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити найактивніше поповнюють лексико-граматичний клас дієслів. Засобом їхнього морфологічного маркування є грамеми називного та орудного. У формально-синтаксичній структурі простого елементарного речення відприкметникові функційні еквіваленти дієслова разом із підметом структурують предикативний зв'язок, його форму координації. Лексико-семантичні та морфолого-синтаксичні особливості цих предикатних знаків зумовили вирізнення двох узагальнених типів: предикатів якості та предикатів якості-відношення. Перші в структурі семантично елементарних реченнєвих побудов репрезентовані як одно-, дво- і тривалентні предикатні одиниці із семантикою якісної ознаки, другі – як двовалентні предикатні компоненти із семантикою якості-відношення. З-поміж них найбільшу групу утворюють відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити, валентний актантний потенціал яких обмежено однією залежною лівобічною позицією суб'єкта. Одновалентні предикатні одиниці найчастіше позначають фізичні особливості людей, їхню вдачу, характер, морально-етичні якості, емоційно-психічний стан,

темперамент, інтелектуальні спроможності, а також фізичні та функційні властивості предметів, наявність або відсутність кольору та його відтінків, параметричні величини, темпоральні характеристики тощо й належать до похідних одиниць із низьким (мінімальним) ступенем дієслівної синтаксичної закріпленості. Валентну рамку двовалентних відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів розширено за рахунок правобічного облігаторного або факультативного актанта у функції об'єкта якісної ознаки або об'єкта порівняння, що поряд із суб'єктним компонентом є складниками семантично елементарних реченнєвих побудов. Зазначені двовалентні предикатні одиниці вказують на активно-діяльні, морально-етичні, емоційно-психічні стани людей, ступінь необхідності предметів, їхнє сприйняття, усвідомлення і т. ін. та належать до відприкметникових транспозитів із характерним середнім ступенем дієслівної синтаксичної закріпленості. Межею максимальної валентної актантної деривації відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів, що засвідчує найвищий ступінь їхньої предикативної закріпленості, є три облігаторні актанти: суб'єктний, об'єктний і адресатний або два облігаторні (суб'єктний і власне-об'єктний) та один факультативний (об'єктний із семантикою обмеження), або один облігаторний (суб'єктний) та два факультативні (об'єктний із семантикою уточнення та об'єктний із семантикою обмеження). Тривалентні похідні утворення найчастіше позначають морально-етичні якості людей, їхню популярність, зв'язки з іншими людьми, характеризують предмети з погляду використання та доступності і тощо.

Дієслівний лексико-граматичний клас також досить активно поповнюють іменники. Синтаксично вербалізованим іменникам порівняно з прикметниковими предикативними формами властивий більший кількісний склад засобів морфологічного моделювання. До центральних засобів морфологічної експлікації відіменникових синтаксичних еквівалентів дієслова належать називний та орудний безприйменникові відмінки, а також знахідний із прийменником *за*, на периферії перебувають знахідний та родовий безприйменникові. Абсолютну периферію морфологічних варіантів синтаксично вербалізованих іменників структурують родовий, знахідний, орудний та місцевий прийменникові відмінки.

У семантично елементарному реченні відіменникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити виконують роль предикатів стану, зважаючи на специфіку семантики яких виокремлюємо предикати входження / невходження, предикати тотожності, предикати найменування, предикати порівняння, предикати кваліфікації та предикати характеристизації. Особливості формально-граматичної репрезентації зазначених предикатних одиниць зумовили їхній розподіл на дві групи. Першу групу предикатів станової семантики формують предикати зі значенням кваліфікації та характеристизації, що становлять цілісні сполуки – іменник на позначення професійної діяльності, роду занять, соціального становища тощо з аналітичною синтаксичною морфемою-зв'язкою. Їхній валентний актантний ресурс обмежено одним лівобічним облігаторним компонентом. У формально-синтаксичній структурі простого двоскладного речення зазначені предикати заступають позицію іменникового різновиду складеного іменного присудка, а суб'єкт відповідно виконує роль підмета. Частина предикатів характеристизації може набувати дво- і тривалентного актантного потенціалу, що зумовлено їхньою похідністю від дво- і тривалентних дієслівних або прикметникових предикатів.

Предикати на позначення входження / невходження, тотожності, найменування та порівняння утворюють однотипну з погляду формально-граматичної експлікації групу предикатів станової семантики, типовими формально-граматичними репрезентантами яких є аналітичні синтаксичні морфеми-зв'язки або морфеми-напівзв'язки. Валентною актантною деривацією цих предикатів передбачено дві облігаторні семантико-синтаксичні позиції – лівобічну суб'єкту та правобічну об'єкту, що заповнюють актанти неускладненої семантики. Аналізованим відіменниковим дієслівним аналітичним синтаксичним транспозитам як компонентам семантико-синтаксичної і формально-синтаксичної структур властивий асиметричний тип співвідношень. Семантичну трикомпонентність цих побудов супроводжує формальна двокомпонентність.

Лексико-граматичний клас дієслів поповнено також за рахунок числівників. У семантико-синтаксичній структурі простого елементарного речення вони спеціалізовані на вживанні в позиції предикатів кількості, характер і специфіка яких зумовили їхній розподіл на п'ять семантичних груп: предикати означеної кількості, предикати неозначеної кількості, предикати приблизної кількості,

предикати розподільної кількості, предикати кількості-відношення. Валентна актантна деривація предикатів означеної, неозначеної, приблизної й розподільної кількості прогнозує лише одну залежну актантну позицію – суб'єктну, що є межею мінімальної сполучуваності аналізованого різновиду дієслівних транспозитів. Семантико-синтаксичному типові елементарних речень із предикатами кількості відповідає двоскладне формально-синтаксичне речення з числівниковим різновидом іменного складеного присудка, поєднаного з підметом у родовому відмінку.

У межах предикатів означеної, неозначеної, приблизної й розподільної кількості виокремлюємо їхній значеннєвий різновид – предикати кількісно-вікової ознаки, що визначають вік істоти або предмета й прогнозують суб'єкта як потенційного учасника вираження кількісно-вікової ознаки з характерною чіткою регламентацією морфологічної форми – давальним відмінком. Елементарні із семантичного погляду реченнєві конструкції, сформовані предикатами та суб'єктами кількісно-вікової ознаки, корелюють з односкладними, одноособовими (безособовими) формально-синтаксичними реченнями зі складеним головним членом, основна частина якого репрезентована числівником або числівниково-іменниковою сполукою.

Предикати кількості-відношення прогнозують дві залежні актантні позиції – суб'єктну та об'єктну, що є межею максимального вияву валентної актантної деривації відчислівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів.

Найменшу продуктивність має відприслівникова дієслівна транспозиція, що зумовлено абсолютною периферійністю лексико-граматичного класу прислівників, зокрема втратою ними морфологічних ознак вихідних частин мови – іменників, прикметників і дієслів. Дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції зазнають модальні та якісно-означальні прислівники оцінної семантики, а також співвідносні з ними компаративи та суперлативи за умови, якщо в підметовій позиції зафіксований інфінітив (неелементарне двоскладне речення) або узагальнювальний чи вказівний займенниковий іменник (елементарне двоскладне речення). Вона також властива означальним просторовим прислівникам із семантикою місця та співвідносним із ними компаративам та суперлативам за умови, якщо позицію підмета заступає інфінітив. У граматичній структурі української мови наявні

похідні дієслівні утворення, спеціалізовані на первинній, фіксованій, формально-синтаксичній функції співвідносного з присудком головного члена односкладних речень. Дієслівна формально-синтаксична спеціалізація останніх закріплена їхньою специфічною семантикою, морфологічними та семантико-синтаксичними особливостями, що зближує цей клас відприслівникових дієслівних транспозитів із власне-дієслівними предикатами стану й дає підстави для вирізнення в межах синтаксичного ступеня окремого напівморфологізованого його різновиду.

Відприслівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити та відприслівникові дієслівні аналітичні напівморфологізовані синтаксичні транспозити в семантично елементарних і ускладнених реченнєвих побудовах виконують роль предикатних компонентів, зважаючи на семантичну природу яких виокремлюємо прислівникові предикати якості, прислівникові предикати якості-відношення, прислівникові предикати стану, предикати стану-відношення. Прислівникові предикати якості та прислівникові предикати якості-відношення репрезентують прислівниковий складений присудок у формально-синтаксичній структурі двоскладного речення, а прислівникові предикати стану та предикати стану-відношення спеціалізовані на вираженні прислівникового складеного головного члена односкладного речення. Ядро прислівникових предикатів якості утворюють предикати модальної семантики та предикати з оцінним значенням, на периферії перебувають предикати просторової семантики. Ці предикатні компоненти відкривають лише лівобічну облігаторну суб'єктну семантико-синтаксичну позицію та належать до одновалентних відприслівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів із мінімальною валентною актантною деривацією. Максимальний вияв їхньої валентної актантної потужності не виходить за межі двох залежних семантико-синтаксичних позицій – лівобічної суб'єктої та правобічної об'єктної, з-поміж яких остання відповідно до семантичного наповнення предиката зазнає облігаторної чи факультативної реалізації. Співвідносні з аналізованими прислівниковими предикатами компаративи та суперлативи реалізують семантику предикатів якості-відношення з характерним двовалентним актантним потенціалом, у типових виявах вимагаючи двох залежних актантів – лівобічного суб'єктного й правобічного об'єктного.

Ядро предикатів стану формують предикативні прислівники на позначення стану людини або стану навколишнього середовища. На периферії перебувають невідмінювано-іменні слова із семантикою стану. І ті й ті пов'язані зі статичною, неконтрольованою, позбавленою динаміки та розвитку ситуацією, у якій хтось або щось перебуває. Предикати на позначення фізичного, фізіологічного, емоційно-психічного стану людини прогнозують звичайно лівобічний суб'єктний актант і належать до одновалентних відприслівникових дієслівних аналітичних напівморфологізованих синтаксичних транспозитів із мінімальною валентною актантною потужністю. Одновалентний актантний вияв притаманний також предикатам, що виражають стан навколишнього середовища і є складниками однокомпонентних і двокомпонентних структур. У сучасній українській мові наявна невелика група двовалентних предикатів на позначення стану з модальним відтінком необхідності, інтелектуального стану людини, стану, пов'язаного із зоровим чи слуховим сприйняттям та ін., що, крім лівобічної суб'єктної позиції, відкривають правобічну об'єктну позицію. Два залежні актанти: суб'єктний та об'єктний – становлять межу максимальної сполучуваності відприслівникових дієслівних аналітичних напівморфологізованих синтаксичних транспозитів. Двовалентний актантний потенціал властивий і компаративним та суперлативним предикативним прислівникам – морфологічним репрезентантам предикатів стану-відношення.

Похідні дієслова, утворені внаслідок морфологічної транспозиції, відрізняє від вихідних дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів синтетичний спосіб репрезентації дієслівних граматичних значень, що уможливорює модифікацію лексичної семантики в бік набуття процесуальності та усуває суперечність між морфологічною формою категорії та зайнятою нею невластиво-синтаксичною позицією. Процес морфологічного завершення дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції складний і вибірковий. Він зумовлений специфікою семантики й структури синтаксичних еквівалентів дієслова та обмеженим потенціалом дериваційних афіксів. Вихідні синтаксично вербалізовані прикметники, іменники, числівники та прислівники формують кореневу морфему похідних морфологізованих дієслів, аналітична синтаксична морфема-зв'язка або морфема-напівзв'язка перетворюється відповідно на дієслівний афікс.

Рангова вершинність властива відприкметниковим морфологічним транспозитам, що порівняно з іншими дієслівними морфологічними різновидами мають найрегулярніший вияв. Здатність до послідовного перетворення на морфологічні дієслова виявляють лише ті відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити, що позначають кольорову гаму, зовнішні ознаки людей, їхні фізичні, емоційно-психічні, інтелектуальні, вікові характеристики, а також фізичні та структурні властивості предметів, параметричні величини тощо. З-поміж афіксальних засобів особливу продуктивність має суфікс *-і-*, що поєднується із широким колом твірних прикметникових основ на позначення звичайного ступеня вияву ознаки, та суфікс *-а-*, для якого типовим є поєднання з твірними основами синтаксичних дієслів зі значенням набуття, становлення ознаки в збільшеному вияві. Дієслівні морфологічні транспозити, утворені від прикметникових основ вищого ступеня порівняння за допомогою суфікса *-а-*, становлять специфіку української мови, вирізняють її на тлі інших слов'янських. У семантико-синтаксичній структурі простого елементарного речення вони спеціалізовані на вживанні в ролі предикатів процесу з характерним одновалентним лівобічним суб'єктним потенціалом. Ці предикати корелюють із простими дієслівними присудками у формально-синтаксичній реченнєвій побудові.

Відіменниковій дієслівній морфологічній транспозиції порівняно з відприкметниковою притаманна менша регулярність. Здатність до морфологізації виявляють передовсім ті предикативно зафіксовані іменники, що позначають професію, вид занять, уподобання, родинне, соціальне становище, знаряддя та засоби праці тощо. У творенні відіменникових дієслівних морфологічних транспозитів найбільшу продуктивність виявляє дієслівний суфікс *-ува-*, меншою продуктивністю наділений суфікс *-и-* та незначною відповідно – інші афіксальні засоби: суфікс *-а-*; суфікс *-а-* та постфікс *-ся*; суфікс *-и-* та постфікс *-ся* і под. За семантико-синтаксичними особливостями аналізовані відіменникові дієслова репрезентують статус предикатів стану або предикатів дії. Предикатам стану притаманний одновалентний суб'єктний потенціал. Відіменникові дієслівні транспозити із семантикою дії наділені одновалентним суб'єктним або двовалентним суб'єктно-об'єктним ресурсом. У формально-синтаксичній структурі речення аналізовані компоненти заступають позицію присудка, що разом із підметом формує предикативний зв'язок.

Відприслівникова дієслівна морфологічна транспозиція на протигагу відприкметникової та відіменникової має несистемний і непослідовний характер, що зумовлено особливостями семантики прислівників та їхньою похідністю від інших лексико-граматичних класів слів. Морфологічного завершення дієслівної транспозиції зазнає низка відприслівникових аналітичних напівморфологізованих синтаксичних транспозитів на позначення стану навколишнього середовища, спеціалізованих на вживанні у формально-синтаксичній позиції співвідносного з присудком головного члена односкладних речень. Кореневі морфеми прислівникового зразка, як і прикметникові кореневі морфеми, передовсім поєднуються з дієслівними суфіксами *-i-* та *-a-*, з-поміж яких продуктивнішим є перший. Відприслівникові дієслівні морфологічні транспозити із суфіксом *-i-* позначають стан просторових реалій за кольором, рівнем освітлення тощо, а відприслівникові дієслівні морфологічні деривати із суфіксом *-a-* вказують на набуття ознак у більшому ступені їхнього вияву порівняно зі звичайним вираженням станової семантики. Морфологізовані дієслова, утворені за допомогою суфікса *-a-*, належать до специфічно українських. Незначну продуктивність у відприслівниковій дієслівній морфологізації виявляє словотвірний суфікс *-ува-*. У структурі семантично елементарних простих речень відприслівникові морфологічні транспозити спеціалізовані на вживанні в ролі предикатів стану та предикатів дії. Предикатам стану властивий переважно одновалентний суб'єктний актантний потенціал і лише зрідка вони набувають суб'єктно-об'єктної двовалентності. Відприслівникові морфологічні транспозити на позначення дії, що постали від дієслівно-прислівникових сполук подібно до вихідних предикатів дії наділені чотиривалентним потенціалом, який реалізовано в одному лівобічному суб'єктному та трьох правобічних локативних компонентах. За певних контекстних умов вони набувають абсолютивної семантики і постають як одновалентні предикати, обмежені лише лівобічним суб'єктним актантом. Одновалентні предикати стану у формально-граматичній структурі односкладних безособових (одноособових) речень спеціалізовані на вживанні в позиції співвідносного з присудком головного члена речення, що передає семантику стану самотійно. Двовалентні предикати стану та предикати дії корелюють із простими дієслівними присудками двоскладних реченнєвих структур, що реалізують предикативний зв'язок із підметом.

Відчислівникова морфологічна транспозиція на відміну від інших її дієслівних різновидів має спорадичний вияв. Здатність до морфологізованих змін виявляють звичайно синтаксично вербалізовані квантитативні одиниці порівняльно-кількісної семантики та деякі числові назви, морфологічно експліковані збірними числівниками, що зазнають переміщення в позицію кореневої морфеми похідного дієслова, до якої приєднано дієслівні суфікси *-a-* та *-u-* (*-i-*). Дієслівні морфологічні транспозити, утворені від числівникових основ за допомогою суфікса *-a-*, вказують на збільшення чи зменшення кількості кого- або чого-небудь, а відчислівникові дієслова, що постали за допомогою суфікса *-u-* (*-i-*), мають значення «ділити або множити на стільки, на скільки вказує твірний числівник». У семантично елементарній реченнєвій побудові відчислівникові дієслівні морфологічні транспозити заступають два семантичні класи предикатів: динамічно-квантитативні предикати та предикати дії. Специфіка двокомпонентних синтаксичних побудов, структурованих динамічно-квантитативними предикатами, полягає в наявності лише однієї лівобічної облігаторної суб'єктної позиції. Окрему групу двоскладних реченнєвих конструкцій із відчислівниковими дієслівними морфологічними транспозитами становлять трикомпонентні структури, у яких предикати дії, крім активного виконавця дії, що заступає лівобічну щодо предиката семантико-синтаксичну позицію суб'єкта, передбачають також обов'язковий залежний компонент у семантико-синтаксичній функції об'єкта, на який спрямовано певну дію.

ПРИМІТКИ

¹ Подібними є міркування американського дослідника У. Чейфа, котрий зауважує: «Природа дієслова визначає, що буде становити інша частина речення, зокрема, які іменники будуть дієслово супроводжувати, який стосунок до нього будуть мати ці іменники і як ці іменники будуть характеризуватися в семантичному плані» [Чейф 1975: 114].

² Комунікативну структуру речення моделюють дві грами: тема і рема, що є взаємопередбачуваними. Членування на тему й рему називають ще комунікативним членуванням і пов'язують із психологічним, логічним членуванням, а на позначення компонентів уживають терміни «дане» і «нове», «логічний суб'єкт» і «логічний предикат», «психологічний суб'єкт» і «психологічний предикат», «змістовий суб'єкт» і «змістовий предикат», «вихідний пункт» і «ядро», «основа» і «ядро тощо [Мірченко 2004: 339–340].

³ За спостереженнями М. О. Вінтоніва, іменник у функції підмета виражає тему висловлення набагато частіше в технічних, політичних і наукових текстах, ніж у художньому мовленні [Вінтонів 2013: 94].

⁴ Речення, у яких підмет заступає позицію теми, а присудок – позицію реми, О. О. Крилова називає ізосемічними [Крылова 1993: 94]. Проте досить часто формально-синтаксичне та актуальне членування речення не збігаються. Про це докладно йдеться в праці М. О. Вінтоніва «Актуальне членування речення і тексту: формальні та функційні вияви [Вінтонів 2013: 94–96, 116–119].

⁵ Слушними вважаємо міркування О. А. Земської та О. С. Кубрякової про те, що зіставлення похідних слів та співвідносних із ними синтаксичних конструкцій корисне для визначення всіх компонентів значення, не виражених морфемним складом слова [Земская 1978: 119–120].

⁶ Категорійний підхід до аналізу похідних одиниць, що має опертям нові концептуальні засади, є етапним у розвої сучасної української дериватології. Він уможливує виокремлення категорійного словотвору, теоретичні принципи якого закладено в працях І. Р. Вихованця [Вихованець 1996, 2000, 2004] та К. Г. Городенської [Городенська 1994, 1996, 2000]. Цей підхід передбачає вирізнення з позицій категорійності трьох граматичних підсистем: категорійного синтаксису, категорійної морфології і категорійного словотвору, яким властиві різні одиниці та категорії, а отже, неоднакові функції. Категорійний словотвір посідає проміжне місце між категорійним синтаксисом і категорійною морфологією, бо його категорії мають опертям реченнєві структури і використовують для свого вираження мінімальні одиниці морфологічного рівня – морфемі [Городенська 2000: 6].

⁷ У сучасних лінгвістичних дослідженнях деривацію розглядають як похідність одного мовного елемента від іншого, а також як процес утворення похідної одиниці, а саме: слова, словосполучення та речення. У низці спеціальних класичних мовознавчих досліджень зроблено акцент на останньому вимірі поняття, що дає змогу деривацію прирівнювати до словотворення [Кубрякова, Панкрац 1990: 129]. Сьогодні також є поширеними студії дискурсивної деривації [Филипс 2004], у яких йдеться про чинники творення дискурсу, і дослідження текстової деривації, спрямовані на розкриття специфіки текстотворення, текстотворення [Белоусов 2008; Петрова 2006].

⁸ Під «конверсією» в словотворенні розуміють передусім спосіб словотворення, за якого єдиним словотворчим засобом є система закінчень похідного слова, що відрізняє його від твірного: *кум* (ім. ч. р.) > *кума* (ім. ж. р.), *синій* (прикм.) > *синь* (ім.). Конверсію також кваліфікують як морфолого-синтаксичний спосіб словотворення, оскільки утворюване внаслідок конверсії слово набуває нових морфологічних категорій і виконує нові синтаксичні функції. До конверсії належить перехід слів із різних частин мови в іменники (субстантивіація), прикметники (ад'єктивіація), дієслова (вербалізація) тощо [Клименко 2004: 265–266].

⁹ Термін «перехідність» багатозначний. Одне з його значень зафіксовано в лінгвістичному енциклопедичному словнику і витлумачено як транзитивність, тобто «мовна категорія, що відбиває в широкому розумінні характер синтаксичних властивостей дієслова в реченні з погляду наявності / відсутності в нього прямого додатка...» [Долинина 1990: 370]. Іншого значення цього терміна словник не фіксує, проте у низці лінгвістичних досліджень перехідність кваліфіковано як явище, зумовлене здатністю мовних одиниць до лексичних і граматичних перетворень. Це значення близьке до значення слова «перехід», проте не збігається з ним. За такого тлумачення перехідність не є самостійним терміном, а лише складником граматичних термінів: *явища перехідності в системі частин мови, перехідність в системі членів речення* тощо [Баудер 1980: 79–80].

¹⁰ Логічним продовженням цих міркувань вважаємо влучне твердження Н. Хомського про порядок елементів у глибинній структурі речення, яка не передбачає жодної обов'язковості, оскільки має абстрактний характер і безпосередньо не мотивує опис поверхнево-лінійних структур. Трансформації, що перетворюють глибинні структури на поверхневі, можуть міняти елементи місцями [Chomsky 1965: 123–124]. Досить часто в реченневих побудовах постає лише один трансформаційний крок, проте суттєвим є встановлення усієї ємності трансформації, акцент на всіх кроках поступовості (пор. [Baker 1978: 125–137; Chomsky 1965: 133–184]).

¹¹ Традиційна класифікація частин мови зазнала критики за її непослідовність, а також відсутність чітких класифікаційних принципів. М. І. Стеблін-Каменський з іронією зауважував: «Коли ми розподіляємо слова за частинами мови, тобто стверджуємо, що серед слів є так звані іменники, прикметники, дієслова і т. ін., ми робимо те ж саме, якби ми, підсумувавши те, що знаємо про людей, які нас оточують, сказали, що серед них є блондини, є брюнети, є математики, є професори, а є й розумні люди» [Стеблін-Каменский 1974: 21]. Ще критичніше постулював Л. Теньєр: «Ця класифікація, що ґрунтується на туманному й безплідному емпіризмі, а не на точній і плідній теорії, не витримує жодної критики [Теньєр 1988: 62].

¹² Прихильники гомогенної класифікації розподіляють слова за частинами мови з опертям на якийсь один критерій: лексичний, морфологічний або синтаксичний. Лише на лексичному критерії ґрунтується класифікація частин мови Ш. Баллі [Балли 1955: 128–130]. Послідовним прихильником морфологічного критерію був А. М. Мухін [Мухин 1968: 162–163, 171–176]. За спостереженнями І. Г. Данилюка, до гомогенних також варто зарахувати кілька менш вагомих, але науково обґрунтованих дуалістичних частиномовних класифікацій, що враховують: а) співвіднесеність слів із поняттями: повнозначні (співвідносні з поняттями) і неповнозначні (неспіввідносні); б) наявність парадигм відмінювання: відмінювані і невідмінювані; 3) рівень граматичної самостійності: граматично незалежні і граматично залежні тощо [Данилюк 2005].

¹³ Класифікації за кількома критеріями в різних модифікаціях висвітлені в працях Л. В. Щерби [Щерба 1974: 78–81], В. В. Виноградова [Виноградов 1986: 41–49], І. К. Кучеренка [Кучеренко 1961, 1964], В. М. Жирмунського [Жирмунский 1968: 17–32] та ін.

¹⁴ У лінгвоукраїністиці представлені такі варіанти визначення ієрархії принципів гетерогенних частиномовних класифікацій: 1) морфологічний принцип основний, він доповнений синтаксичним та семантичним. Про це йдеться, наприклад, у «Сучасній українській літературній мові» за редакцією І. К. Білодіда [СУЛМ 1969: 24]; 2) синтаксичний принцип основний, його доповнюють семантичний та морфологічний. Такий погляд відбитий у частиномовній концепції В. О. Горпинича [Горпинич 2000: 23]; 3) семантичний критерій є найважливішим, за ним ідуть синтаксичний та морфологічний. Таку думку відображено в підручнику М. В. Леонової «Сучасна українська літературна мова» [Леонова 1983: 14], монографії І. Р. Вихованця «Частини мови в семантико-граматичному аспекті» [Вихованець 1988: 13–14] та інших лінгвістичних студіях. На наш погляд, саме остання ієрархія є найперспективнішою, оскільки вона відбиває реальну значимість тих чи тих принципів класифікації слів за частинами мови.

¹⁵ Вторинні синтаксичні функції виокремив і схарактеризував Є. Курилович. За спостереженнями вченого, слова мають первинні синтаксичні функції, які ґрунтуються на їхніх лексичних значеннях: іменник – підмет, прикметник – означення до іменника, дієслово – присудок, прислівник – означення до дієслова, і будь-яке їхнє вживання в іншій синтаксичній функції, відмінній від первинної, є з формального боку мотивованим уживанням. Модифікацію категорійних ознак вихідної частини мови і появу деривата з новою формально-синтаксичною функцією в межах того самого лексичного значення зумовлює синтаксична деривація [Курилович 1962: 60–61].

¹⁶ У шкільних підручниках і низці вузівських посібників йдеться про те, що кожне слово (крім слів-речень) належить до певного частиномовного класу. А це, безперечно, порушує послідовність дотримання трьох принципів: семантичного, синтаксичного і морфологічного, що є основоположними в частиномовних класифікаціях. Тому «сучасна компромісна угода про виділення усталених для школи 10 частин мови зазнає чимраз сильнішого тиску збоку прихильників більш послідовних класифікацій» [Данилюк 2005: 40].

¹⁷ Зазначені частини мови виділяють Є. Курилович [Курилович 1962], Ч. Фріз [Fries 1959], О. М. Пешковський [Пешковский 1956], Л. Теньєр [Теньер 1988], І. Р. Вихованець [Вихованець 1988] та інші зарубіжні й вітчизняні граматики.

¹⁸ І. П. Іванова на матеріалі англійської мови розробила концепцію польової структури частин мови, урахувавши нечіткість їхніх кордонів. На переконання дослідниці, «момент об'єктивності посилюється останнім часом у зв'язку із прикладанням до поняття частин мови ідеї польової структури розподілу релевантних властивостей об'єктів: у межах певної частини мови виокремлюється центральна частина слів, яка конститує клас згідно зі встановленими для нього ознаками, і периферійна частина слів із відповідною градацією ознак» [Іванова 1981: 125–129].

¹⁹ Про це йдеться у граматичних студіях А. П. Загнітка. Учений пропонує розрізняти два різновиди морфологічної аналітичності (у вузькому тлумаченні – це аналітичність морфології на тлі синтаксису): парадигматичний і текстовий. «Перший з них, – за спостереженнями дослідника, – базується на наявності аналітичних засобів у категоріальному аспекті мови (статистика). <...> Текстова аналітичність репрезентується в аналітичних формах у динамічному аспекті мови і спирається на дію комунікативно-прагматичних та ситуативних факторів, визначаючи особливості дистрибутивної мотивованості первинних і вторинних функцій морфологічних форм» [Загнітко 1993: 32].

²⁰ Пор. класифікацію Л. В. Щерби, котрій на матеріалі російської мови вирізняє лише одну зв'язку *бути*. Решту зв'язкових компонентів дослідник розглядає як контамінацію дієслова та зв'язки, у якій дієслівність виражена більш чи менш яскраво [Щерба 1957: 79]

²¹ Згадану морфемну концепцію прийменників, сполучників, зв'язок та часток К. Г. Городенська згодом трансформує в слівно-морфемну концепцію. Дослідниця кваліфікує зв'язки як «особливий функціональний тип службових слів-морфем» [Городенська 2004: 363] відповідно до співвідношення ознак, що є в них спільними і відмінними з іншими типами слів-морфем. Із семантичного, морфологічного та синтаксичного погляду зв'язки мають статус морфем, що спеціалізовані на вираженні відношень між явищами дійсності. Відмінним у них є співвідношення ознак морфем і слова: у прийменників та сполучників переважають ознаки морфем, а у зв'язок, навпаки, – ознаки слова. Тому з повнозначними словами пов'язані тільки похідні (вторинні) прийменники і сполучники, а зв'язки корелюють із формами дієслів, що репрезентовані в сучасній українській мові як самостійні лексичні одиниці.

²² Так визначає формально-синтаксичну функцію прикметника І. Р. Вихованець. На аргументований погляд вченого, «прикметники виступають тільки в одній синтаксичній позиції – присубстантивній, яка в своїй внутрішній сфері може розчленовуватися – залежно від властивих іменникові семантико-синтаксичних позицій – на ряд субпозицій: присуб'єктну прикметникову субпозицію, приоб'єктну прикметникову субпозицію,

приадресатну прикметникову субпозицію, приінструментальну прикметникову субпозицію тощо» [Вихованець 1988: 173].

²³ Пор. ще, наприклад, як протікає це явище в типологічно подібних мовах. Так, у німецькій мові характер нейтралізації морфологічних категорій роду, числа й відмінка у присудкових прикметникових формах набув повного завершення: *Das Mädchen ist schon; Der Baum ist hoch*. Тут ці категорії нейтралізовано не лише функційно, але й формально.

²⁴ У лінгвоукраїністиці словотвір відприкметникових дієслів був у центрі досліджень Л. А. Юрчук [Юрчук 1979], Т. М. Возного [Возний 1981], К. Г. Городенської [Городенська 1981], Н. Ф. Клименко [Клименко 1983].

²⁵ Пор. семантичну класифікацію відприкметникових дієслів, запропоновану Т. М. Возним. Учений розподілив відприкметникові дієслова на три великі семантичні групи: 1) дієслова зі значенням зміни стану чи перебування в стані, що сприймається органами відчуття; 2) дієслова зі значенням зміни матеріального або фізичного стану; 3) дієслова, що вказують на зміну внутрішнього стану істот. У складі кожної семантичної групи науковець вирізняє ще низку підгруп [Возний 1981: 126–131]. Семантичні особливості відприкметникових дієслів також вивчали Г. Павський [Павский 1850], В. Богородицький [Богородицкий 1935], В. М. Русанівський [Русанівський 1971], Л. А. Юрчук [Юрчук 1979], К. Г. Городенська [Городенська 1981], І. Р. Вихованець [Вихованець 1988].

²⁶ За міркуваннями деяких дослідників, нульова зв'язка іноді трапляється з іменниковим орудним відмінком (див. праці Н. Л. Ворони [Ворона 1969: 23], М. В. Вінтоніва [Вінтонів 1997: 18–19] та ін.).

²⁷ Ці зв'язкові компоненти в давніших граматичних працях української літературної мови не виділяли [КСУЛМ 1951: 38–52]. Про них уперше йшлося в академічному теоретичному курсі «Сучасна українська літературна мова. Синтаксис» [СУЛМ 1972: 161], а також деяких наукових розвідках [Ковбаса 1970: 10; Пискун 1972: 4]. Зазначені зв'язки розглядали в канві іменних складених присудків та їхню функцію пов'язували з вираженням модально-часових відношень. До специфічних особливостей цих зв'язок зараховували вузькість відмінкових іменникових форм, з якими вони можуть поєднуватися, а також стилістичну співвіднесеність із книжними стилями. У сучасних граматичних описах [Вихованець 1992: 69; 1993: 224; Городенська 2004: 368] та новітніх дослідженнях української мови [Косенко 2009: 38–70] зв'язкові компоненти *являти собою* та *становити* розглядають як такі, що функційно наближаються до *бути*, і зараховують до власне-зв'язок.

²⁸ Дискусійною є проблема визначення належності місцевого відмінка до складеного іменного присудка або до складу другорядних членів речення. На переконання А. П. Загнітка, іменник у місцевому відмінку виступає іменною частиною за умови, коли виражає ознаку, що пов'язана: 1) із внутрішнім станом людини, зокрема з її уподобаннями, захопленнями, ступенем вияву можливостей; 2) із внутрішнім змістом предмета; 3) з родом діяльності; 4) із зовнішнім станом, якісною характеристикою, наявністю в предметі тієї чи тієї риси, наприклад: *Він у напрузі; Та головне, звичайно, не в харчах, а в духовній поживі, що її так прагне моя душа* (О. Гончар); *Брат у саперах; ...небо все в зорях, у промінні, у радості* (Ю. Яновський) [Загнітко 2001: 153].

²⁹ Функційне призначення зв'язки в предикативному зв'язку, на переконання М. О. Вінтоніва, зводиться передусім до виконання трьох функцій: 1) виражати граматичні категорії модальності та темпоральності; 2) бути тим компонентом, що поєднує підмет та присудок у предикативному зв'язку; 3) бути лексичним засобом вираження модальних предикативних властивостей, що приписуються підметові [Вінтонів 1997: 17].

³⁰ Відповідно до синтетичних та аналітичних засобів транспозиції, зокрема синтаксичного її ступеня, прийнято розрізняти синтаксико-синтетичну і синтаксико-аналітичну транспозиції [Вихованець 1997: 59].

³¹ У лінгвістиці відоме також тлумачення предикації як характеристики – відношення ознаки до її носія [Арутюнова 1976: 357], що зумовило вирізнення речень характеристики в

окремий логіко-граматичний тип. Таке широке розуміння характеристичної ознаки речення «розширило семантичний обсяг речень характеристичної, бо уможливило характеристику суб'єкта за різними ознаками – квалітативними, локативними, акціональними, релятивними та ін.» [Косенко 2009: 96]. З огляду на логічні пропозиції російські дослідники визначають типову семантику речень характеристичної. Так, Т. В. Шмельова за типом ознаки вирізняє кілька видів характеристичної: «анкетна», таксономічна, якісна, ототожнення, чи ідентифікації, і релятивна (подібність, протиставлення, зіставлення, поєднання, розподільність) [Шмельова 1994: 21–24]. У лінгвоукраїністиці О. І. Леута виокремлює моделі двоскладних речень характеристики суб'єкта [Леута: 2008: 167–169], визначаючи їх як такі, що «описують ситуації дійсності, у яких суб'єкту (предмету, особі, події) приписується певна якість, характеристика, здатність» [Леута 2008: 167].

³² Дослідниця іменникової вербалізації предикатів О. П. Сулима зазначає, що «основне присудкове значення виражає іменникова форма, але не будь-яких іменників, а переважно з абстрактним значенням» [Сулима 2010: 9].

³³ Орієнтація на семантичну сумісність вторинного субстантива й підпорядкованих йому іменникових компонентів, об'єднаних спільністю семантичних ознак, і формальний вияв залежних компонентів, представлених певними відмінковими або прийменниково-відмінковими засобами, «дає змогу акцентувати увагу на правобічній суб'єктній позиції, тоді як суб'єкт, валентно зумовлений іншими типами предикатів, перебуває у звичній для нього лівобічній сфері» [Костусяк 2012: 264].

³⁴ Предикати стану вперше в україністиці виокремив і схарактеризував І. Р. Вихованець. Учений спочатку диференціював предикати на два найбільш узагальнені класи: предикати дії та предикати стану [Вихованець 1983: 34–35]. Подальший розподіл на семантичні класи, групи і т. д. було проведено з урахуванням певних семантичних ознак. Предикати із семантикою дії охоплювали активну фізичну дію, рух, розумову та іншу діяльність; предикати стану – відповідно фізичний, інтелектуальний, емоційний стан, якісну ознаку, стан існування/неіснування, наявність/відсутність, володіння/неволодіння, стан як результат дії. Дослідник також наголошує на можливості докладнішого семантичного розподілу запропонованих класів, підкласів, груп. Зокрема, аналізуючи семантичні функції непредикатних компонентів семантично елементарних реченнєвих побудов, учений виокремлює кілька значеннєвих груп предикатів стану, з-поміж яких предикати включення/виключення, тотожності, називання тощо [Вихованець 1983: 41].

³⁵ У мовознавчій літературі знаходимо й інші думки з приводу тлумачення реченнєвих побудов на зразок *Син – учитель; Сестра – лікар*. Наприклад, А. П. Загнітко зараховує їх до великої за обсягом групи речень ідентифікації, тотожності, оскільки їх породжують предикати сутності, тотожності [Загнітко 2001: 121–122]. Інші дослідники вивчають їх у канві предикатів включення (входження), об'єднуючи зі структурами на зразок *Вовк ссавець; Ящірка належить до класу плазунів*, де іменник у позиції присудка функціонує як аргумент, зумовлений валентним потенціалом дієслівної зв'язки *бути*, – виразника предикатної семантики (див.: [Вихованець 1983: 41, 54–55; Косенко 2009: 95–106; Городенська 2010: 94–95]).

³⁶ Деякі дослідники в глибинній структурі речення вирізняють три типи знаків: 1) непредикатні знаки (знаки речей); 2) предикатні знаки (знаки ознак); 3) предикатно-непредикатні знаки (знаки ознак і речей у їхній єдності). Третій тип знаків являє собою проміжний тип між предикатними та непредикатними знаками. Він відображає у своїй структурі ознаку, що покладена в основу найменування предмета [Вихованець 1988: 48].

³⁷ Пор. міркування Н. Д. Арутюнової [Арутюнова 1976: 50], В. В. Богданова [Богданов 1977: 108], Г. О. Золотової [Золотова 2004: 44], О. І. Леути [Леута 2008: 170], У. Чейфа [Чейф 1975: 165–166] про вживання іменників узагальненої семантики в позиції предикатів стану .

³⁸ Пор. думку В. В. Виноградова, що, обстоюючи таку саму позицію, зауважує: «Слова і їх значення в тій або іншій загальнонародній, загальнонаціональній мові утворюють внутрішньо зв'язану, єдину й спільну для всіх членів суспільства систему [Виноградов 1953: 186].

³⁹ У вітчизняній лінгвістиці словотвір відіменникових дієслів був у центрі зацікавлень Л. А. Юрчук [Словотвір 1979], Т. М. Возного [Возний 1981], К. Г. Городенської [Городенська 1981; 2010a] та ін.

⁴⁰ Дієслівні лексеми абсолютної та релятивної семантики на матеріалі української мови докладно вивчала Н. Л. Іваницька [Іваницька 1985]. За спостереженнями дослідниці, низка дво-, три- і чотиривалентних дієслів за певних контекстних умов уживається абсолютно, тобто виявляє здатність до поєднання лише із суб'єктом і є одновалентними. Це звичайно дієслова на зразок *читати, писати, варити, співати, шити* і под., що належать до компонентів відносно релятивної семантики, оскільки вимагають обов'язкових залежних компонентів (Сестра читає книгу), проте поза синтаксичним оточенням, набуваючи ознак слів абсолютної семантики, вони самодостатні (На дозвіллі сестра читає) [Іваницька 1985].

⁴¹ Аналізуючи особливості слов'янських числівників, А. Є. Супрун зосереджує увагу та тому, що лексико-семантичною передумовою становлення слов'янських числівників як окремої частини мови є: 1) формування спільного кількісного значення; 2) перебудова основних іменних граматичних категорій (числа, роду й відмінка), що виявляється в більшому або меншому ступені тенденції до втрати числівниками граматичного числа, нейтралізації ознак граматичного роду, в руйнуванні відмінкових опозицій та певних спрощеннях відмінювання; 3) витворення специфічних числівникових ознак [Супрун 1969: 194–215]. К. Г. Городенська на матеріалі української мови тлумачить числівник як окрему частину мови, якій властиві специфічні семантичні ознаки (означає певну або точно не окреслену кількість предметів та абстрактно-математичну кількість). З-поміж граматичних категорій, – на думку вченої, – числівникам властива категорія відмінка, яка не може представляти їхню частиномовну особливість, оскільки вона притаманна також іменникам та прикметникам. Що ж до граматичних категорій роду та числа, то їх числівники майже втратили [Арполенко: 18–19].

⁴² О. П. Сунник вважає, що числівники не становлять окремої частини мови, а формують у системі частин мови особливі підкласи субстантивних, ад'єктивних та адвербіальних числівників. На думку дослідниці, вони вирізняються на основі додаткових критеріїв, які не порушують основного принципу класифікації слів за частинами мови [Сунник 1968: 40]. Є. Курилович, заперечуючи частиномовну природу числівників, зараховує кількісні числівники не до класу слів, а до складу морфем лексичного порядку. Науковець вважає, що кількісні слова разом із закінченням іменників у множині формують семантичну єдність, конкретизуючи іменникове значення категорії числа: *п'ять + студент + ів; сто + олівці + ів*; подібно до того, як прийменник + закінчення утворюють складну морфему синтаксичного порядку, числівник + закінчення є складною морфемою лексичного порядку [Курилович 1962: 67]. Погляд Є. Куриловича на природу числівника розвиває та обґрунтовує І. Р. Вихованець у праці «Частини мови в семантико-граматичному аспекті» [Вихованець 1988: 30–34]. Згодом, у нових теоретичних студіях, учений надає числівникові частиномовного статусу, вирізняючи його поряд з іншими чотирма частинами мови [Вихованець 2004: 13–18].

⁴³ І. Р. Вихованець кваліфікує числівник як частину мови, яка позначає означену чи неозначену кількість предметів та абстрактне число і виражає своє категорійне частиномовне значення в морфологічній категорії відмінка за обмеженого функціонування категорій роду й числа [Вихованець 2004: 152]. Пор. також погляд, згідно з яким термін «числівник» у лінгвістичній літературі використовують у ширшому розумінні, для найменування всіх слів із кількісно-числовими і лічильно-порядковими значеннями. Слова такого зразка відповідають на питання «скільки?» і «котрий?»: два, три, п'ятеро; тисяча, мільйон, нуль;

перший, другий, десятий, сотий і под. і належать до різних частин мови: числівників, іменників, прикметників; їх об'єднує те, що всі вони є лічильними словами [РГ, Т. 1: 573].

⁴⁴ Про предикати кількості Л. В. Щерба зазначав: «Особливою категорією необхідно визнати слова кількісні, значенням яких є абстрактна ідея числа, а формальними ознаками своєрідний тип сполучення з іменником, до якого належить слово, що виражає кількість» [Щерба 1974: 88]. На матеріалі української мови предикати кількості вперше виділив і цілісно схарактеризував І. Р. Вихованець [Вихованець 1992: 109]. Семантичну сутність цих предикатів пов'язують із визначенням кількісної ознаки предмета (див.: [Вихованець 1992: 109–111; Загнітко 2001: 121; Межов 2007: 66–69; Городенська 2002: 23–26; Попович 2002а: 50–51]).

⁴⁵ Аналіз речення із семантичного погляду дав змогу Г. О. Золотовій звести конструкції з предикатами кількості в один тип, який дослідниця називає квантитативними конструкціями, і вважає двокомпонентними, що формуються числівниковим чи прислівниковим предикатом і суб'єктом [Золотова 1982: 35, 133]. Н. Ю. Шведова також називає реченнєві побудови такого зразка двокомпонентними (із семантичного погляду), які містять предикат, виражений кількісним числівником чи прислівником, і суб'єкт у формі родового відмінка [РГ, Т.2: 330]. На аргументований погляд І.Р. Вихованця, предикати кількості виявляють здатність уживатися у двох різних формально-синтаксичних позиціях: 1) як елемент складеного підмета в семантично неелементарному реченні; 2) як присудок у семантично елементарному простому реченні. Непродуктивне функціонування речень із предикатами кількості в позиції присудка двоскладних речень дало змогу дослідникові назвати їх потенційними двоскладними простими реченнями [Вихованець 1992: 111].

⁴⁶ Тут узято за основу семантичну класифікацію предикатів кількості, запропоновану І. Р. Вихованцем. Науковець диференціює предикати кількості на два підкласи: 1) предикати означено-кількісні; 2) предикати неозначено-кількісні [Вихованець 1992: 110].

⁴⁷ На противагу широкому розумінню семантики стану в лінгвоукраїністиці останніх десятиліть переважає вузький підхід до тлумачення предикатів стану як семантичного класу, репрезентованого відприслівниковими дериватами-предикатами і дієслівними предикатами (див.: [Вихованець 1992: 97–101; Межов 2012: 80–96; Мірченко 2004: 119–122; Кавера 2008]).

⁴⁸ Подібні міркування про синтаксичну роль прислівника висловлює М. В. Леонова. Дослідниця констатує: «Функція вираження ознаки є основною функцією прислівника», крім основної, прислівник також може виконувати неосновну, вторинну, функцію – виразити предикативну ознаку й модальність [Леонова 1983: 242].

⁴⁹ Інший погляд на зазначену проблематику висловлює В. В. Виноградов. Предикативні прислівники науковець вирізняє в окрему частину мови – слова категорії стану, «нову для російської мови, але таку частину мови, що дуже активно розвивається» [Виноградов 1986: 347]. Подібною є думка Л. В. Щерби, котрий безособово-предикатні слова також вважає окремою частиною мови, яку називає категорією стану [Щерба 1957: 74–76]. У мовознавстві ще розглядають згадані слова як «незмінні безособово-предикативні слова», «присудкові слова» [Курс СУЛМ 1951, Т. 1: 318]. Цікавою варто визнати спробу тлумачити предикативні прислівники як аналітичні дієслова із семантикою стану [Вихованець 1988: 122].

⁵⁰ Пор. також думку Л. В. Щерби, котрий категорію прислівників у канві інших частин мови кваліфікував як «виключно формальну категорію», оскільки її значення збігається зі значенням категорії прикметників, що «стає очевидним із порівняння таких пар, як легкий / легко, бадьорий / бадьоро і т. д.» [Щерба 1974: 87].

⁵¹ У лінгвістичній літературі на означення цих розрядів прислівників уживають також терміни атрибутивні прислівники, які відповідно розподіляють на два типи: обставинні, або предметно-обставинні, та означальні, або означально-обставинні [Чапля 1960: 59; Коломієць 1969: 432]; обставинно-атрибутивні та власне-обставинні [Вихованець 1988: 186; Безпояско 1993: 247].

⁵² Про прислівники місця знаходимо цікаві міркування в І. Р. Вихованця. На думку вченого, ця група обставинних прислівників найтісніше пов'язана із власне-іменниками та може входити або не входити у валентну рамку предиката. «Через те їх, – за переконанням науковця, – варто виділити у проміжний між іменниками і прислівниками граматичний розряд. Ті просторові прислівники, яких вимагають локативні дієслова типу *бути, перебувати, знаходитися, сидіти, стояти*, а також дієслова на позначення руху, найближче стоять до іменників, пор.: *Він був далеко і Він був у лісі; Хлопчик стояв віддалік і Хлопчик стояв біля школи; Дівчинка пішла додому і Дівчинка пішла на стадіон*. У детермінантній позиції, коли просторові прислівники виступають репрезентантами згорнутого речення, вони зближуються з власне-прислівниками, напр.: *Навколо лунали пісні; Вгорі синіло небо*» [Вихованець 1988: 188].

⁵³ Слушними вважаємо зауваження К. Г. Городенської про те, що згаданий розряд означальних прислівників, а також співвідносних із ними компаративів та суперлативів, ужитих із нульовою формою дієслівної зв'язки *бути* в прислівниковому складеному присудку, необхідно відрізнити від таких самих прислівників та деяких обставинних зі значенням місця, серед яких *попереду, позаду, вгорі, внизу, збоку, ліворуч, навкруги* та ін. у функції керованого другорядного члена речення з локативною семантикою, які залежать від дієслівного присудка, представленого імпліцитною формою власне-локативного дієслова *бути*, що вказує на статичну локалізацію стану, пор.: *Стрибати – високо (вище, найвище)! і Ми – високо (вище, найвище)* [Городенська 2008: 113].

⁵⁴ В українському мовознавстві останніх двох десятиріч на означення цих похідних дієслівних утворень відомі й інші терміни, зокрема: відприслівникові деривати-предикати зі значенням стану [Вихованець 1992: 100; Кавера 2008: 6], аналітичні синтаксичні дієслова зі значенням стану [Вихованець 1988: 122] та ін.

⁵⁵ У сучасній лінгвістичній літературі натрапляємо на інші міркування з цього приводу. А. Г. Кендюшенко вважає, що в реченневих конструкціях із семантикою стану довілля предикативні прислівники виявляють здатність до поєднання з детермінантними членами речення, що морфологічно експліковані однією з прийменниково-відмінкових словоформ із просторовим значенням або просторовими прислівниками [Кендюшенко 1990: 51.]

⁵⁶ У семантиці дієслова стану, – на переконання О. Г. Межова, – виражено ідею статичної рівноваги, за якою нічого не створюють, не змінюють і не переміщують. Тому на відміну від інших дієслівних предикатів стативні предикати в будь-якому контексті зберігають значення безпосереднього тривання. Будь-який стан, пов'язаний із часовим планом, охоплює відповідний відрізок на часовій осі. Станам властива тимчасовість, непостійність. Вони не є абсолютною, характерною ознакою предметів, а передбачають, що кожен предмет може перебувати і в інших станах [Межов 2012: 80–81].

⁵⁷ За спостереженнями О. Г. Межова, у суб'єктну позицію, що є первинною для називного, «прямують усі непрямі відмінки та деякі прийменниково-відмінкові форми іменників, де набувають вторинної для них семантико-синтаксичної функції суб'єкта» [Межов 2012: 135]. Суб'єктне транспозиційне спрямування відмінків зумовлене звичайно актуальним членуванням речення, зокрема «закріпленням за називним відмінком функції теми» [Межов 2012: 135].

⁵⁸ У відмінковій системі української мови за давальним відмінком закріплена первинна семантико-синтаксична функція адресата. На переконання І. Р. Вихованця, у функції адресата «конденсується граматична специфіка давального і вона не повторюється в жодній іншій безприйменниковій відмінковій формі. Всі вторинні його функції так чи інакше пов'язані з іншими відмінками й є наслідком транспозиції давального в інші семантико-синтаксичні відмінкові зони» [Вихованець 1987: 110].

ЛІТЕРАТУРА

Абдуразаков 1991: Абдуразаков М. А. Семантические типы субъектов / М. А. Абдуразаков. – Ташкент : ФАН, 1991. – 103 с.

Абрамов 1985: Абрамов Б. А. Грамматика зависимостей и теория валентности / Б. А. Абрамов // Современные зарубежные грамматические теории : [сборник научно-аналитических обзоров / отв. ред. Е. С. Кубрякова]. – М. : ИНИОН, 1985. – С. 110–152.

Авилова 1951: Авилова Н. С. К вопросу о суффиксальном образовании русского глагола в XVIII в. / Н. С. Авилова // Материалы и исследования по истории русского литературного языка. – М. : Изд-во АН СССР, 1951. – Т. 2. – С. 253–283.

Аврорин 1975: Аврорин В. А. Проблемы изучения функциональной стороны языка / В. А. Аврорин. – Л. : Наука, 1975. – 276 с.

Адамец 1968: Адамец П. Трансформация, синтаксическая парадигматика и члены предложения / П. Адамец, В. Грабе // *Slavia*. – 1968. – Ses. 2. – С. 185–192.

Адмони 1964: Адмони В. Г. Основы теории грамматики / В. Г. Адмони. – М. ; Л. : Наука, 1964. – 105 с.

Адмони 1972: Адмони В. Г. Структурно-смысловое ядро предложения / В. Г. Адмони // Члены предложения в языках различных типов : [сборник научных трудов]. – Л. : Наука, 1972. – С. 35–50.

Адмони 1973: Адмони В. Г. Типология предложения и логико-грамматические типы предложений / В. Г. Адмони // *Вопр. языкознания*. – 1973. – № 2. – С. 46–57.

Адмони 1983: Адмони В. Г. Нулевая связка, связочный глагол и грамматика зависимостей / В. Г. Адмони // *Вопр. языкознания*. – 1983. – № 5. – С. 34–42.

Адмони 1988: Адмони В. Г. Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики : [монография] / В. Г. Адмони. – Л. : Наука, 1988. – 239 с.

Акимова 1990: Акимова Г. Н. Новое в синтаксисе современного русского языка : [учебное пособие] / Г. Н. Акимова. – М. : Высш. шк., 1990. – 168 с.

Андерш 1975: Андерш Й. Ф. Семантична структура безприйменикового давального відмінка в чеській і німецькій мовах / Й. Ф. Андерш. – К. : Наук. думка, 1975. – 134 с.

Андерш 1980: Андерш Й. Ф. Про співвідношення інтенційної і валентної структур дієслова : на матеріалі укр. мови / Й. Ф. Андерш // Українське мовознавство : міжвідом. наук. зб. / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – 1980. – Вип. 8. – С. 62–65.

Андерш 1983: Андерш Й. Ф. Проблеми синтаксичної семантики в сучасному зарубіжному мовознавстві / Й. Ф. Андерш // Мовознавство. – 1983. – № 1. – С. 11–19.

Андерш 1987: Андерш Й. Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською : [монографія] / Й. Ф. Андерш. – К. : Наук. думка, 1987. – 191 с.

Апресян 1964: Апресян Ю. Д. О сильном и слабом управлении / Ю. Д. Апресян // Вопр. языкознания. – 1964. – № 3. – С. 32–49.

Апресян 1967: Апресян Ю. Д. Экспериментальное исследование семантики русского глагола : [монографія] / Ю. Д. Апресян. – М. : Наука, 1967. – 251 с.

Апресян 1974: Апресян Ю. Д. Лексическая семантика : Синонимические средства языка : [монографія] / Ю. Д. Апресян. – М. : Наука, 1974. – 367 с.

Арбатская 1983: Арбатская Е. Д. О лексико-семантических классах имен прилагательных русского языка / Е. Д. Арбатская, Д. И. Арбатский // Вопр. языкознания. – 1983. – № 1. – С. 52–65.

Арват 1976: Арват Н. Н. Компонентный анализ семантической структуры простого предложения : [текст лекций] / Н. Н. Арват. – Черновцы : Изд-во Чернов. гос. ун-та, 1976. – 68 с.

Арват 1979: Арват Н. М. До питання про семантичну типологію речення : на матеріалі східнослов'янських мов / Н. М. Арват // Мовознавство. – 1979. – № 2. – С. 24–31.

Арват 1979а: Арват Н. Н. О семантике предложения / Н. Н. Арват // Науч. докл. высш. шк. Филологические науки. – 1979. – № 5. – С. 52–61.

Арват 1984: Арват Н. Н. Семантическая структура простого предложения в современном русском языке : [монографія] / Н. Н. Арват. – К. : Вища шк., 1984. – 159 с.

Арібжанова 2001: Арібжанова І. М. Структура простого речення (формально-граматичний аспект) : [монографія] / І. М. Арібжанова. – К. : Вид.-полігр. центр Київ. ун-ту, 2001. – 128 с.

Арполенко 1980: Арполенко Г. П. Числівник української мови : [монографія] / Г. П. Арполенко, К. Г. Городенська, Г. Х. Щербатюк. – К. : Наук. думка, 1980. – 242 с.

Арполенко 1982: Арполенко Г. П. Структурно-семантична будова речення в сучасній українській мові : [монографія] / Г. П. Арполенко, В. П. Забеліна. – К. : Наук. думка, 1982. – 132 с.

Арутюнова 1976: Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл : логико-семантические проблемы : [монография] / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1976. – 383 с.

Арутюнова 1988: Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт : [монография] / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1988. – 340 с.

Ахманова 2005: Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – [2-е изд., стереотип.]. – М. : КомКнига, 2005. – 576 с.

Бабайцева 1967: Бабайцева В. В. Явления переходности в грамматическом строе русского языка / В. В. Бабайцева // Материалы по русско-славянскому языкознанию. – Воронеж, 1967. – № 3. – С. 13–23.

Бабайцева 1968: Бабайцева В. В. Односоставные предложения в современном русском языке : [монография] / В. В. Бабайцева. – М. : Просвещение, 1968. – 160 с.

Бабайцева 1973: Бабайцева В. В. Классификация частей речи с учетом существования гибридных слов / В. В. Бабайцева // Филологические науки. Вопросы синтаксиса русского языка. – Тамбов, 1973. – С. 102–112.

Бабайцева 1973а: Бабайцева В. В. Зона синкретизма в системе частей речи современного русского языка / В. В. Бабайцева // Науч. докл. высш. шк. Филологические науки. – 1983. – № 5. – С. 35–42.

Бабайцева 1988: Бабайцева В. В. Система членов предложения в современном русском языке : [монография] / В. В. Бабайцева. – М. : Просвещение, 1988. – 158 с.

Бабайцева 1990: Бабайцева В. В. Синкретизм / В. В. Бабайцева // Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – С. 446–447.

Бабайцева 2000: Бабайцева В. В. Явления переходности в грамматике русского языка : [монография] / В. В. Бабайцева. – М. : Дрофа, 2000. – 640 с.

Баган 2000: Баган М. Семантико-синтаксична структура безособових речень із суб'єктно-локативним компонентом / Мирослава Баган // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. Михайла

Коцюбинського. Серія : Філологія : [зб. наук. пр. / редкол.: Н. Іваницька (гол. ред.) та ін.]. – Вінниця : ВДПУ, 2000. – Вип. 2. – С. 85–89.

Баган 2012: Баган М. П. Категорія заперечення в українській мові : функціонально-семантичні та етнолінгвістичні вияви : [монографія] / М. П. Баган. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 376 с.

Баган 2014: Баган М. Заперечні предикативи як особливий різновид лексико-граматичних засобів вираження заперечення / Мирослава Баган // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія (мовознавство) : [зб. наук. пр. / редкол. : Н. Іваницька (гол. ред.) та ін.]. – Вінниця : ТОВ «Фірма «Планер», 2014. – Вип. 19. – С. 3–8.

Баландіна 1992: Баландіна Н. Ф. Предикатно-аргументне представлення семантики речення / Н. Ф. Баландіна // Мовознавство. – 1992. – № 2. – С. 60–65.

Балли 1955: Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка : [монографія] / Шарль Балли. – М. : Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.

Баранник 1993: Баранник Д. Х. Два рівні граматичної структури речення / Д. Х. Баранник // Мовознавство. – 1993. – № 6. – С. 13–19.

Баудер 1980: Баудер А. Я. К лингвистической интерпретации явлений переходности в грамматическом строе русского языка / А. Я. Баудер // Науч. докл. высш. шк. Филологические науки. – 1980. – № 5. – С. 79–83.

Бевзенко 1960: Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови : нариси із словозміни та словотвору / С. П. Бевзенко. – Ужгород : Закарп. обл. вид-во, 1960. – 416 с.

Безпояско 1993: Безпояско О. К. Граматика української мови. Морфологія : [підручник] / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.

Белоусов 2008: Белоусов К. И. Синергетика текста. От структуры к форме / И. К. Белоусов. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2008. – 248 с.

Белошапкова 1977: Белошапкова В. А. Современный русский язык : синтаксис : [учебное пособие для вузов] / В. А. Белошапкова. – М. : Высш. шк., 1977. – 248 с.

Белошапкова 1983: Белошапкова В. А. О понятии синтаксической производности / В. А. Белошапкова // Рус. яз. за рубежом. – 1983. – № 7. – С. 49–53.

Бенвенист 2002: Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист; [пер. с франц.; общ. ред., вступ. ст. и коммент. Ю. С. Степанова]. – [2-е изд., стереотип.]. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 448 с. – (Лингвистическое наследие XX века).

Берка 1961: Берка К. Функции глагола «быть» с точки зрения современной формальной логики / К. Берка // Логико-грамматические очерки: [сборник научных трудов]. – М.: Высш. шк., 1961. – С. 160–180.

Блумфилд 1968: Блумфилд Л. Язык / Л. Блумфилд. – М.: Прогресс, 1968. – 607 с.

Богданов 1977: Богданов В. В. Семантико-синтаксическая организация предложения: [монография] / В. В. Богданов. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1977. – 204 с.

Богородицкий 1935: Богородицкий В. А. Общий курс русской грамматики / В. А. Богородицкий. – [5-е изд., перераб.]. – М.; Л.: Соцэкгиз, 1935. – 356 с.

Болдырев 1812: Болдырев А. В. Рассуждение о глаголах / А. В. Болдырев // Труды Общества любителей российской словесности. – 1812. – Ч. 2. – С. 65–84.

Болдырева 1970: Болдырева М. М. О сочетаемости, дистрибуции, валентности в синтаксисе / М. М. Болдырева // Вопросы романо-германской филологии: ученые записки Московского педагогического института иностранных языков имени М. Тореза. – 1970. – Т. 55. – С. 77–85.

Болюх 1992: Болюх О. В. Власне-семантична і формально-граматична інтерпретація безособових речень / О. В. Болюх // Мовознавство. – 1992. – № 3. – С. 44–49.

Болюх 1994: Болюх О. В. Морфолого-синтаксичні особливості прислівника / О. В. Болюх // Мовознавство. – 1994. – № 6. – С. 34–39.

Бондарко 1976: Бондарко А. В. Теория морфологических категорий: [монография] / А. В. Бондарко. – Л.: Наука, 1976. – 255 с.

Бондарко 1984: Бондарко А. В. Функциональная грамматика: [монография] / А. В. Бондарко. – Л.: Наука, 1984. – 136 с.

Бондарко 2002: Бондарко А. В. Теория значения в системе функциональной грамматики (на материале русского языка): [монография] / А. В. Бондарко. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 736 с.

Бондарко 2003: Бондарко А. В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии : [монография] / А. В. Бондарко. – [3-е изд., стереотип.]. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 208 с.

Бонч-Осмоловская 2009: Бонч-Осмоловская А. А. Дативные субъектные конструкции с предикативами на -о/-е / А. А. Бонч-Осмоловская // Корпусные исследования по русской грамматике. – М. : Пробел, 2009. – С. 157–183.

Борецький 2008: Борецький В. В. Транспозиційні відношення у сфері семантико-граматичних категорій іменника : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / В. В. Борецький. – К., 2008. – 24 с.

Будагов 1965: Будагов Р. А. Введение в науку о языке / Р. А. Будагов. – М. : Просвещение, 1965. – 492 с.

Будагов 1974: Будагов Р. А. Человек и его язык / Р. А. Будагов. – М. : Изд-во Московск. ун-та, 1974. – 262 с.

Булахаў 1964: Булахаў М. Г. Прыметнік у беларускай мове / М. Г. Булахаў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1964. – 199 с.

Булаховський 1958: Булаховський Л. А. Питання синтаксису простого речення в українській мові / Л. А. Булаховський // Дослідження з синтаксису української мови. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 5–28.

Булаховський 1977: Булаховський Л. А. Керування / Л. А. Булаховський // Вибр. праці : в 5 т. – К. : Наук. думка, 1977. – Т. 2. – С. 553–568.

Булыгина 1980: Булыгина Т. В. Грамматические и семантические категории и их связи / Т. В. Булыгина // Аспекты семантических исследований. – М. : Наука, 1980. – С. 320–355.

Булыгина 1997: Булыгина Т. В. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики) / Т. В. Булыгина, А. Д. Шмелев. – М. : Языки рус. культуры, 1997. – 576 с.

Валгина 1987: Валгина Н. С. Современный русский язык : [учебник] / Н. С. Валгина, Д. Э. Розенталь, М. И. Фомина. – [5-е изд., перераб.]. – М. : Высш. шк., 1987. – 480 с.

Валимова 1967: Валимова Г. В. Функциональные типы предложений в современном русском языке / Г. В. Валимова. – Ростов-на-Дону : Изд-во РГУ, 1967. – 331 с.

Ващенко 1953: Ващенко В. В. Явища переходу в системі частин мови / В. С. Ващенко // Українська мова в школі. – 1953. – № 6. – С. 14–22.

Вежбицкая 1999: Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков / А. Вежбицкая ; [пер. с англ. А. Д. Шмелев ; под ред. Т.В. Булыгиной]. – М. : Языки рус. культуры, 1999. – 780 с.

Вейнрейх 1970: Вейнрейх У. О семантической структуре языка / У. Вейнрейх // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1970. – Вып. 5. – С. 163–249.

Вейренк 1971: Вейренк Ж. Синтаксический анализ творительного падежа / Ж. Вейренк // Исследования по славянскому языкознанию : [сборник научных трудов]. – М. : Наука, 1971. – С. 129–139.

ВТССУМ 2005: Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.

Виноградов 1953: Виноградов В. В. О некоторых вопросах русской исторической лексикологии / В. В. Виноградов // Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка / редкол.: П. Я. Черных [и др.]. – М., 1953. – Т. 12. – Вып. 3. – С. 185–210.

Виноградов 1986: Виноградов В. В. Русский язык : грамматическое учение о слове : [учебное пособие для вузов] / В. В. Виноградов. – [3-е изд., испр.]. – М. : Высш. шк., 1986. – 640 с.

Вихованець 1971: Вихованець І. Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1971. – 120 с.

Вихованець 1975: Вихованець І. Р. Синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення / І. Р. Вихованець // Синтаксис словосполучення і простого речення. – К. : Наук. думка, 1975. – С. 29–45.

Вихованець 1980: Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1980. – 286 с.

Вихованець 1982: Вихованець І. Р. Граматика української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Грищенко. – К. : Рад. шк., 1982. – 209 с.

Вихованець 1983: Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1983. – 219 с.

Вихованець 1983a: Вихованець І. Р. Родовий відмінок на тлі синтаксичної деривації / І. Р. Вихованець // Мовознавство. – 1983. – № 2. – С. 65–71.

Вихованець 1986: Вихованець І. Р. Семантико-синтаксичні параметри прийменника (на матеріалі східнослов'янських мов) / І. Р. Вихованець // Мовознавство. – 1986. – № 6. – С. 17–24.

Вихованець 1987: Вихованець І. Р. Система відмінків української мови : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1987. – 231 с.

Вихованець 1988: Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.

Вихованець 1992: Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 222 с.

Вихованець 1992а: Вихованець І. Р. Статус категорії ступенів порівняння / І. Р. Вихованець // Структура і функції граматичних і лексичних одиниць : [зб. наук. пр.]. – К. : НМК ВО, 1992. – С. 64–66.

Вихованець 1992б: Вихованець І. Р. Ступені взаємопереходу частин мови / І. Р. Вихованець // Структура і функції граматичних і лексичних одиниць : [зб. наук. пр.]. – К. : НМК ВО, 1992. – С. 3–6.

Вихованець 1993: Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.

Вихованець 1993а: Вихованець І. Р. Типологія семантико-синтаксичних відношень / І. Р. Вихованець // Українська мова. Теорія і практика : [темат. зб. наук. пр.]. – К. : ІСДО, 1993. – С. 7–10.

Вихованець 1996: Вихованець І. Р. Принципи категорійної граматики української мови / І. Р. Вихованець // III Міжнародний конгрес україністів. Мовознавство, 26–29 серп. 1996 р., Харків. – Х. : [б. в.], 1996. – С. 177–181.

Вихованець 1996а: Вихованець І. Р. Складнопідрядні речення на тлі семантико-синтаксичної валентності / І. Р. Вихованець // Лінгвістичні студії : [зб. наук. пр. / укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – Вип. 2. – С. 27–31.

Вихованець 1996б: Вихованець І. Р. Граматичні вияви керування / І. Р. Вихованець // Лінгвістичні студії : [зб. наук. пр. / укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – Вип. 2. – С. 9–13.

Вихованець 1996в: Вихованець І. Р. Складнопідрядне чи не-складнопідрядне речення? / І. Р. Вихованець // Лінгвістичні студії :

[зб. наук. пр. / укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – Вип. 2. – С. 14–16.

Вихованець 1997: Вихованець І. Р. Різновиди транспозиції / І. Р. Вихованець // Актуальні проблеми граматики : [зб. наук. пр.]. – Кіровоград : КДПУ ім. В. Винниченка, 1997. – Вип. 2. – С. 57–60.

Вихованець 1998: Вихованець І. Р. Морфологічні і семантичні відмінки / І. Р. Вихованець // Функціонально-когнітивні вияви граматичних структур : [зб. наук. пр.]. – К. : [б. в.], 1998. – С. 13–17.

Вихованець 1998a: Вихованець І. Р. Транспозиція українських відмінкових форм / І. Р. Вихованець // Opera Slavica VIII. – 1998. – № 4. – С. 21–26.

Вихованець 2000: Вихованець І. Р. Теоретичні засади категорійної граматики української мови / І. Р. Вихованець // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія : [зб. наук. пр. / редкол.: Н. Іваницька (гол. ред.) та ін.]. – Вінниця: ВДПУ, 2000. – Вип. 2. – С. 3–6.

Вихованець 2000a: Вихованець І. Р. Частиномовний статус інфінітива / І. Р. Вихованець // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія : [зб. наук. пр. / редкол.: Н. Іваницька (гол. ред.) та ін.]. – Вінниця: ВДПУ, 2000. – Вип. 2. – С. 21–27.

Вихованець 2002: Вихованець І. Аналітизм у граматичній структурі сучасної української мови / Іван Вихованець // Українська мова. – 2002. – № 2. – С. 3–8.

Вихованець 2002a: Вихованець І. Р. Морфологічні категорії? Словотвірні? Чи граматичні міжрівневі? / І. Р. Вихованець // Актуальні проблеми українського словотвору / [за ред. Василя Ґрещука]. – Івано-Франківськ : Плай, 2002. – С. 13–18.

Вихованець 2004: Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : Академ. граMATика укр. мови / [І. Вихованець, К. Городенська] ; за ред. чл.-кор. НАН України Івана Вихованця. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 398, [2] с.

Вихованець 2004a: Вихованець І. Р. Транспозиція / І. Р. Вихованець // Українська мова : Енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін.]. – [2-е вид., випр. і доп.]. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 692.

Вихованець 2012: Вихованець І. Дієслівно-іменниковий граматичний тип української мови / Іван Вихованець // Українська мова. – 2012. – № 2. – С. 3–10.

Вінтонів 1997: Вінтонів М. О. Типологія форм присудка в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / М. О. Вінтонів. – Дніпропетровськ, 1997. – 23 с.

Вінтонів 1997a: Вінтонів М. О. Моделі іменного складеного присудка в сучасній українській літературній мові / М. О. Вінтонів // Лінгвістичні студії : [зб. наук. пр. / укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк : ДонДУ, 1997. – Вип. 4. – С. 24–30.

Вінтонів 2013: Вінтонів М. О. Актуальне членування речення і тексту : Формальні та функційні вияви : [монографія] / М. О. Вінтонів. – Донецьк : Донецький нац. ун-т, 2013. – 327 с.

Возний 1981: Возний Т. М. Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською / Т. М. Возний. – Львів : Вища шк., 1981. – 187 с.

Волох 1989: Волох О. Т. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Синтаксис : [підручник] / О. Т. Волох, М. Т. Чемерисов, Є. І. Чернов. – [2-е вид., переробл. і доп.]. – К. : Вища шк., 1989. – 334 с.

Ворона 1969: Ворона Н. Л. Складений присудок з нульовою зв'язкою / Н. Л. Ворона // Укр. мова і літ. в шк. – 1969. – № 3. – С. 20–26.

Всеволодова 2000: Всеволодова М. В. Теорія функціонально-комунікативного синтаксиса : фрагмент прикладної (педагогічної) моделі мови / М. В. Всеволодова. – М. : Изд-во МГУ, 2000. – 502 с.

Вступ 1966: Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / [за ред. О. С. Мельничука]. – К. : Наук. думка, 1966. – 595 с.

Габай 2010: Габай А. Ю. Синтаксична прислівникова транспозиція відмінкових і прийменниково-відмінкових форм : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / А. Ю. Габай. – К., 2010. – 18, [1] с.

Габай 2011: Габай А. Ю. Синтаксична прислівникова транспозиція в сучасній українській літературній мові : [монографія] /

А. Ю. Габай. – К. : Інститут української мови ; Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. – 232 с.

Гак 1969: Гак В. Г. К проблеме синтаксической семантики : семантическая интерпретация «глубинных» и «поверхностных» структур / В. Г. Гак // Инвариантные синтаксические значения и структура предложения : [доклады на конференции по теоретическим проблемам синтаксиса]. – М. : Наука, 1969. – С. 77–85.

Гак 1985: Гак В. Г. К типологии функциональных подходов к изучению языка / В. Г. Гак // Проблемы функциональной грамматики. – М. : Наука, 1985. – С. 5–15.

Гак 1990: Гак В. Г. Транспозиция / В. Г. Гак // Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – С. 519.

Гак 2004: Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка : [учебник] / В. Г. Гак. – М. : Добросвет, 2004. – 862 с.

Галаган 2004: Галаган О. М. Семантико-синтаксична структура речень з тривалентними предикатами : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. М. Галаган. – Кіровоград, 2004. – 19 с.

Гмиря 2008: Гмиря Л. В. Семантико-синтаксична структура речень з двовалентними дієслівними предикатами : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. В. Гмиря. – К., 2008. – 20 с.

Гандзюк 1978: Гандзюк С. П. Дієслівна валентність та іменний присудок / С. П. Гандзюк // Мовознавство. – 1978. – № 3. – С. 62–65.

Гиро-Вебер 1979: Гиро-Вебер М. К вопросу о классификации простого предложения в современном русском языке / М. Гиро-Вебер // Вопр. языкознания. – 1979. – № 6. – С. 63–75.

Горголюк 2005: Горголюк Н. Г. Речення тотожності в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. Г. Горголюк. – К., 2005. – 20 с.

Горецький 1988: Горецький Я. Динамічність і динаміка в мові / Я. Горецький // Мовознавство. – 1988. – № 6. – С. 7–10.

Городенська 1978: Городенська К. Г. Вираження неозначеної кількості засобами української мови / К. Г. Городенська // Мовознавство. – 1978. – № 4. – С. 18–21.

Городенська 1981: Городенська К. Г. Словотворна структура слова (відіменні деривати) / К. Г. Городенська, М. В. Кравченко. – К. : Наук. думка, 1981. – 199 с.

Городенська 1983: Городенська К. Г. Явища синтаксичної деривації / К. Г. Городенська // І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. Семантико-синтаксична структура речення. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 152–212.

Городенська 1991: Городенська К. Г. Деривація синтаксичних одиниць : [монографія] / К. Г. Городенська. – К. : Наук. думка, 1991. – 192 с.

Городенська 1994: Городенська К. Г. Проблема виділення словотвірних категорій (на матеріалі іменника) / К. Г. Городенська // Мовознавство. – 1994. – № 6. – С. 22–28.

Городенська 1995: Городенська К. Г. Морфологізація транспозиційних переходів / К. Г. Городенська // Теоретичні проблеми граматики. – Донецьк : Дон ДУ, 1995. – С. 51–61.

Городенська 1996: Городенська К. Г. Проблема зв'язку словотвору та синтаксису в новій академічній граматиці української мови / К. Г. Городенська // III Міжнародний конгрес україністів. Мовознавство, 26–29 серп. 1996 р., Харків. – Х. : [б. в.], 1996. – С. 182–185.

Городенська 1999: Городенська К. Дериваційна природа давального адресатної посесивності / Катерина Городенська // Лінгвістичні студії : [зб. наук. пр. / укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк : ДонНУ, 1999. – Вип. 5. – С. 19–22

Городенська 2000: Городенська К. Г. Синтаксичні засади категорійного словотвору / К. Г. Городенська // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія : [зб. наук. пр. / редкол. : Н. Іваницька (гол. ред.) та ін.]. – Вінниця: ВДПУ, 2000. – Вип. 2. – С. 6–9.

Городенська 2001: Городенська К. Реченнєвотвірний потенціал предикатів якості / Катерина Городенська // Лінгвістичні студії : [зб. наук. пр. / укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – Вип. 7. – С. 27–31.

Городенська 2001a: Городенська К. Г. Предикатно-валентна основа елементарного односкладного речення / К. Г. Городенська // Українська мова. – 2001. – № 1. – С. 69–73.

Городенська 2002: Городенська К. Г. Семантичний і морфологічний потенціал предикатів кількості / К. Г. Городенська // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – Луцьк : РВВ «Вежа», 2002. – № 5. – С. 23–26.

Городенська 2004: Городенська К. Службові слова-морфеми / Катерина Городенська // І. Р. Вихованець. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматики укр. мови / [І. Вихованець, К. Городенська] ; за ред. чл.-кор. НАН України Івана Вихованця. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – С. 328–373.

Городенська 2004а: Городенська К. Г. Координація форм у предикативному ядрі / К. Г. Городенська // Лінгвістичні студії : [зб. наук. пр.]. – Х., 2004. – Вип. 12. – С. 32–37.

Городенська 2005: Городенська К. Морфологічні, аналітичні та синтаксичні дієслова в семантико-граматичній концепції частин мови І. Р. Вихованця / Катерина Городенська // Граматика слова і граматики мови : [зб. наук. пр., присвячений ювілею доктора філологічних наук, професора, члена-кореспондента НАН України, завідувача відділу граматики та історії української мови Інституту української мови НАН України І. Р. Вихованця / укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк : Дон НУ, 2005. – С. 42–55.

Городенська 2006: Городенська К. Г. Синтаксична сфера компаративних і суперлативних прислівників міри і ступеня / К. Г. Городенська // *Ucrainica II. Současná ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury : Sborník článků.* – Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci, 2006. – 1 část. – S. 53–58.

Городенська 2006а: Синтаксичні позиції ступеньованих прислівників з первинною локативною семантикою / К. Г. Городенська // Наук. часопис Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови: [зб. наук. пр. / відп. ред. М. Я. Плющ]. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. – Вип. 2. – С. 6–11.

Городенська 2007: Городенська К. Власне-прислівникова й транспозиційна сфера ступеньованих прислівників з первинною якісно-означальною семантикою / Катерина Городенська // Вісник Прикарпатського нац. ун-ту імені В. Стефаника : Ювілейний випуск на пошану 100-річчя від дня народження професора Івана Ковалика. Філологія. – Івано-Франківськ : Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2007. – Вип. XV–XVIII. – С. 41–43.

Городенська 2008: Городенська К. Г. Семантичні групи прислівників у синтаксичній сфері дієслова / К. Г. Городенська // Наук. часопис Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови : [зб. наук. пр. / відп. ред. М. Я. Плющ]. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – Вип. 4. – С. 110–114.

Городенська 2008а: Городенська К. Проблема двоскладного прислівникового речення в сучасному мовознавстві / Катерина Городенська, Оксана Годз // Наук. вісник Херсон. держ. ун-ту. Серія «Лінгвістика» : [зб. наук. пр.]. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2008. – Вип. 8. – С. 35–41.

Городенська 2010: Городенська К. Г. Кореляції синтаксичних категорій предикатності і предикативності в українській мові / К. Г. Городенська // Проблеми сучасної функційно-категорійної граматики : [зб. наук. пр. на пошану члена-кореспондента НАН України Івана Романовича Вихованця / укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк : Вид-во «Ноулідж», 2010. – С. 89–105.

Городенська 2010а: Городенська К. Г. Дії та стани похідних дієслів як джерело пізнання історії та культури українського народу / К. Г. Городенська // Відображення історії та культури народу в словотворенні : доп. XII Міжнар. наук. конф. Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славистів (25-28 травня 2010 р., Київ, Україна) / [упоряд. та наук. ред. Н. Ф. Клименко і Є. А. Карпіловської]. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 355–364.

Горпинич 2000: Горпинич В. О. Морфологія української мови : [навч. посіб. (текст лекцій)] / В. О. Горпинич. – Дніпропетровськ : ДДУ, 2000. – 170 с.

Горпинич 2004: Горпинич В. О. Морфологія української мови : [підручник] / В. О. Горпинич. – К. : ВЦ «Академія», 2004. – 336 с.

ГРЯ 1960: Грамматика русского языка Т. 2. Ч. 1 : синтаксис / [под ред. В. В. Виноградова]. – М. : Изд-во АН СССР, 1960. – 702 с.

ГСРЛЯ 1970: Грамматика современного русского литературного языка / [под ред. Н. Ю. Шведовой]. – М. : Наука, 1970. – 767 с.

Грищенко 1975: Грищенко А. П. Прикметник у функції головного компонента в словосполученні / А. П. Грищенко // Синтаксис словосполучення і простого речення. – К. : Наук. думка, 1975. – С. 120–131.

Грищенко 1975а: Грищенко А. П. Категорія предикативності / А. П. Грищенко // Синтаксис словосполучення і простого речення. – К. : Наук. думка, 1975. – С. 5–11.

Грищенко 1978: Грищенко А. П. Прикметник в українській мові : [монографія] / А. П. Грищенко. – К. : Наук. думка, 1978. – 207 с.

Грищенко 2004: Грищенко А. П. Неповне речення / А. П. Грищенко // Українська мова : Енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін.]. – [2-е вид., випр. і доп.]. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 409–410.

Гуйванюк 1999: Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць : [монографія] / Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 1999. – 336 с.

Гуйванюк 2001: Гуйванюк Н. В. Функціональна транспозиція в синтаксисі / Н. В. Гуйванюк // Лінгвістичні студії : [зб. наук. пр. / укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк : Дон НУ, 2001. – Вип. 7. – С. 85–91.

Гуйванюк 2008: Гуйванюк Н. В. Типологія наукових підходів до вивчення категорії предикації / Н. В. Гуйванюк, О. В. Кульбабська // Мовознавство. – 2008. – № 4–5. – С. 55–63.

Гуйванюк 2009: Гуйванюк Н. В. Ономасіологічна близькість частин мови як основа кореферентності висловлень / Н. В. Гуйванюк // Мовознавчий вісник : [зб. наук. пр. на пошану професора Катерини Городенської з нагоди її 60-річчя / відп. ред. Г. І. Мартинова та ін.]. – Черкаси, 2009. – Вип. 8. – С. 176–188.

Гуйванюк 2009а: Гуйванюк Н. В. Слово – Речення – Текст : [вибр. пр.] / Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2009. – 664 с.

Данильченко 1985: Данильченко Н. И. Субъектно-пространственный компонент семантической структуры предложения : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Н. И. Данильченко. – Одесса, 1985. – 18 с.

Данилюк 2005: Данилюк І. Формально-граматичний підхід до класифікації слів / Ілля Данилюк // Лінгвістичні студії : [зб. наук. пр. / укл. : А. Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк : Дон НУ. – Вип 13. – 2005. – С. 40–45.

Данилюк 2005a: Данилюк І. Проблема класифікації частин мови : досягнення і перспективи / Ілля Данилюк // Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту / Наук. вісник Херсонського держ. ун-ту : Лінгвістика : [зб. наук. пр.]. – Херсон : Вид-во Херсонського держ. ун-ту. – Вип. 1. – 2005. – С. 70–77.

Данилюк 2006: Данилюк І. Г. Синкретизм у системі частин мови: дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Данилюк Ілля Григорович. – Донецьк, 2006.

Даценко 2007: Даценко І. Б. Історія формування прислівників місця української мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / І. Б. Даценко. – К., 2007. – 19 с.

Дешерієва 1985: Дешерієва Т. И. Суб'єктно-об'єктные отношения в разноструктурных языках : [монографія] / Т. И. Дешерієва. – М. : Наука, 1985. – 168 с.

Дешерієва 1987: Дешерієва Т. И. О соотношении модальности и предикативности / Т. И. Дешерієва // Вопр. языкознания. – 1987. – № 1. – С. 34–45.

Джочка 2003: Джочка І. Ф. Дери́ваційний потенціал дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / І. Ф. Джочка. – Івано-Франківськ, 2003. – 20 с.

Джочка 2006: Джочка І. Ф. Функціональна транспозиція у парадигмі віддієслівних похідних / І. Ф. Джочка // Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. – Філологія. – Івано-Франківськ, 2006. – Вип. XI–XII. – С. 134–143.

Джура 1999: Джура А. С. Синтаксична транспозиція відмінкових форм (на матеріалі іменникових форм родового відмінка) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Джура Алла Сергіївна. – Луцьк, 1999. – 196 с.

Джура 2000: Джура А. С. Синтаксична транспозиція відмінкових форм (на матеріалі іменникових форм родового відмінка) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / А. С. Джура. – К., 2000. – 17 с.

Джура 2000a: Джура А. Частиномовна та внутрішньовідмінкова транспозиція відмінкових форм / Алла Джура // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія : [зб.

наук. пр. / редкол. : Н. Іваницька (гол. ред.) та ін.]. – Вінниця: ВДПУ, 2000. – Вип. 2. – С. 57–60.

Докулил 1967: Докулил М. К вопросу о морфологической категории / М. Докулил // Вопр. языкознания. – 1967. – № 6. – С. 3–16.

Долгов 1990: Долгов Ю. С. Тип валентности как грамматическая категория в русском языке / Ю. С. Долгов // Русск. языкознание : [респ. межвед. науч. сб.]. – К., 1990. – Вып. 21. – С. 44–49.

Долинина 1990: Долинина И. Б. Переходности – непереходности категория / И. Б. Долинина // Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – С. 370–371.

Доценко 2006: Доценко О. Л. Семантико-прагматичний синтаксис : особливості вираження модальності : [монографія] / О. Л. Доценко. – К. : Міленіум, 2006. – 226 с.

Дубова 1999: Дубова О. Семантична спеціалізація синтетичних та аналітичних форм часу (визначення тенденцій) / Олена Дубова // Наукові записки. Серія : Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 1999. – Випуск 20. – С. 9–18.

Дудик 1973: Дудик П. С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення : просте речення, еквіваленти речення / П. С. Дудик. – К. : Наук. думка, 1973. – 288 с.

Дудик 1999: Дудик П. С. Из синтаксису простого речення : [навч. посібник] / П. С. Дудик. – Вінниця : ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 1999. – 297 с.

Евтеева 1980: Евтеева М. А. Предложно-падежные формы субстантива с совмещенным (локально-субъектным) значением в составе простого предложения : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук : спец. 10.02.01. «Русский язык» / М. А. Евтеева. – Ростов-на-Дону, 1980. – 16 с.

Ермолаева 1977: Ермолаева Л. С. Типология системы наклонения в современных германских языках / Л. С. Ермолаева // Вопр. языкознания. – 1977. – № 4. – С. 97–106.

Єрмоленко 1982: Єрмоленко С. Я. Синтаксис і стилістична семантика : [монографія] / С. Я. Єрмоленко. – К. : Наук. думка, 1982. – 210 с.

Есперсен 1958: Есперсен О. Философия грамматики / Отто Есперсен ; [пер. с англ. В. В. Пассека, С. П. Сафроновой ; под ред. Б. А. Ильиша]. – М. : Изд-во иностр. лит., 1958. – 404 с.

Жирмунский 1968: Жирмунский В. М. О природе частей речи и их классификации / В. М. Жирмунский // Вопросы теории частей речи : на материале языков различных типов. – Л. : Наука, 1968. – С. 7–32.

Жовтобрюх 1972: Жовтобрюх М. А. Курс сучасної української літературної мови. Ч. 1 / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. – [4-е вид.]. – К. : Вища шк., 1972. – 402 с.

Жовтобрюх 1984: Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова / М. А. Жовтобрюх. – К. : Наук. думка, 1984. – 255 с.

Загнітко 1989: Загнітко А. П. Морфологічні категорії іменника в синтагматиці і парадигматиці : [навч. посіб.] / А. П. Загнітко. – К. : НМК ВО, 1989. – 64 с.

Загнітко 1990: Загнітко А. П. Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці / А. П. Загнітко. – К. : НМК ВО, 1990. – 132 с.

Загнітко 1990а: Загнітко А. П. Категорія стану в системі граматичних категорій дієслова / А. П. Загнітко // Українське мовознавство. – 1990. – Вип. 17. – С. 77–84.

Загнітко 1990б: Загнітко А. П. Система і структура граматичних категорій дієслова / А. П. Загнітко. – К. : НМК ВО, 1990. – 51 с.

Загнітко 1990в: Загнітко А. П. Структура та ієрархія валентних значень дієслова / А. П. Загнітко. – К. : НМК ВО, 1990. – 64 с.

Загнітко 1991: Загнітко А. П. Основи функціональної морфології української мови / А. П. Загнітко. – К. : Вища шк., 1991. – 77 с.

Загнітко 1991а: Загнітко А. П. Центр і периферія функціональної морфології / А. П. Загнітко // Мовознавство. – 1991. – № 2. – С. 54–60.

Загнітко 1992: Загнітко А. П. Взаємодія іменних і дієслівних категорій / А. П. Загнітко // Мовознавство. – 1992. – № 5. – С. 19–29.

Загнітко 1993: Загнітко А. П. Аналітизм у системі дієслівних категорій / А. П. Загнітко // Мовознавство. – 1993. – № 1. – С. 25–32.

Загнітко 1993а: Загнітко А. П. Система і структура морфологічних категорій сучасної української мови (проблеми теорії) : [навч. посіб.] / А. П. Загнітко. – К. : ІСДО, 1993. – 340 с.

Загнітко 1993б: Загнітко А. П. Типологія системних і асистемних відношень серед морфологічних категорій / А. П. Загнітко //

Українська мова. Теорія і практика : [темат. зб. наук. пр.]. – К. : ІСДО, 1993. – С. 11–25.

Загнітко 1993в: Загнітко А. П. Поліфункціональність морфологічних форм у системі мовної синонімії // А. П. Загнітко // Українська мова. Теорія і практика : [темат. зб. наук. пр.]. – К. : ІСДО, 1993. – С. 34–41.

Загнітко 1994: Загнітко А. П. Позиційна модель речення і валентність дієслова / А. П. Загнітко // Мовознавство. – 1994. – № 2–3. – С. 48–56.

Загнітко 1996: Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Морфологія : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 435, [1] с.

Загнітко 2001: Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Синтаксис : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.

Загнітко 2006: Загнітко А. П. Лінгвістика тексту : теорія і практикум : [наук.-навч. посіб.] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – 289 с.

Загнітко 2007: Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису : [монографія] / А. П. Загнітко. – [2-е вид., виправл. і доп.]. – Донецьк : ДонНУ, 2007. – 294 с.

Загнітко 2009: Загнітко А. Внутрішньореченневий статус дієслівності / Анатолій Загнітко // Мовознавчий вісник : [зб. наук. пр. на пошану професора Катерини Городенської з нагоди її 60-річчя / відп. ред. Г. І. Мартинова та ін.]. – Черкаси, 2009. – Вип. 8. – С. 82–92.

Загнітко 2010: Загнітко А. П. Структурна і функційна типологія синтаксичної деривації / А. П. Загнітко // Відображення історії та культури народу в словотворенні : доп. XII Міжнар. наук. конф. Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славістів (25-28 трав. 2010 р., Київ, Україна) / [упоряд. та наук. редагування Н. Ф. Клименко і Є. А. Карпіловської]. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 382–392.

Загнітко 2010а: Загнітко А. Граматична концепція Івана Вихованця / Анатолій Загнітко // Проблеми сучасної функційно-категорійної граматики : [зб. наук. пр. на пошану члена-кореспондента НАН України Івана Романовича Вихованця / укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк : Вид-во «Ноулідж», 2010. – С. 11–40.

Загнітко 2011: Загнітко А. П. Теоретична грамати́ка сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. – 992 с.

Загнітко 2013: Загнітко А. Словник сучасної лінгвістики : поняття і терміни : у 4 т. / А. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2013.–

– Т. 1. – 2013. – 402 с.

– Т. 2. – 2013. – 350 с.

– Т. 3. – 2013. – 426 с.

– Т. 4. – 2013. – 388 с.

Зализняк 1973: Зализняк А. А. О понимании термина «падеж» в лингвистических описаниях / А. А. Зализняк // Проблемы грамматического моделирования. – М. : Наука, 1973. – С. 53–87.

Зандау 1978: Зандау Г. Семантические условия реализации валентности / Г. Зандау, К.–Е. Зоммерфельдт // Иностр. яз. в шк. – 1978. – № 2. – С. 21–26.

Звегинцев 1957: Звегинцев В. А. Семасиология / В. А. Звегинцев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1957. – 321 с.

Звегинцев 1976: Звегинцев В. А. Предложение и его отношение к языку и речи : [монография] / В. А. Звегинцев. – М. : МГУ, 1976. – 307 с.

Земская 1973: Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование / Е. А. Земская. – М. : Просвещение, 1973. – 304 с.

Земская 1978: Земская Е. А. Проблемы словообразования на современном этапе / Е. А. Земская, Е. С. Кубрякова // Вопр. языкознания. – 1978. – № 6. – С. 112–123.

Золотова 1973: Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1973. – 351 с.

Золотова 1978: Золотова Г. А. К типологии простого предложения / Г. А. Золотова // Вопр. языкознания. – 1978. – № 3. – С. 49–61.

Золотова 1981: Золотова Г. А. О субъекте предложения в современном русском языке // Науч. докл. высш. шк. Филологические науки. – 1981. – № 1. – С. 33–42.

Золотова 1982: Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1982. – 368 с.

Золотова 1985: Золотова Г. А. К построению функционального синтаксиса русского языка / Г. А. Золотова // Проблемы

функціональної граматики : [збірник научних трудов]. – М. : Наука, 1985. – С. 87–93.

Золотова 1988: Золотова Г. А. Синтаксический словарь : Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1988. – 440 с.

Золотова 1995: Золотова Г. А. Монопредикативность и полипредикативность в русском синтаксисе / Г. А. Золотова // Вопр. языкознания. – 1995. – № 2. – С. 99–109.

Золотова 2004: Золотова Г. А. Коммуникативная грамматика русского языка / Г. А. Золотова, Н. К. Онипенко, М. Ю. Сидорова / [под общ. ред. Г. А. Золотовой]. – М. : Ин-т рус. яз. РАН им. В. В. Виноградова, 2004. – 544 с.

Зоммерфельдт 1979: Зоммерфельдт К.–Е. К классификации лексических единиц с учетом их валентности / К.–Е. Зоммерфельдт // Иностр. яз. в шк. – 1979. – № 2. – С. 9–12.

Іваницька 2003: Іваницька Н. Б. Автосемантизм дієслова і семантико-синтаксична структура речення / Н. Б. Іваницька // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія : [зб. наук. пр. / редкол. : Н. Іваницька (гол. ред.) та ін.]. – Вінниця : ВДПУ, 2003. – Вип. 5. – С. 41–46.

Іваницька 2012: Іваницька Н. Б. Парадигматика і синтагматика дієслівних систем української та англійської мов : лексико-семантичний і формально-синтаксичний аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : спец. 10.02.17 «Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство» / Н. Б. Іваницька. – К., 2012. – 36 с.

Іваницька 1975: Іваницька Н. Л. Складений присудок як синтаксична структура / Н. Л. Іваницька // Синтаксис словосполучення і простого речення. – К. : Наук. думка, 1975. – С. 59–84.

Іваницька 1985: Іваницька Н. Л. Зумовленість синтаксичної структури двоскладного речення валентністю дієслова-присудка / Н. Л. Іваницька // Мовознавство. – 1985. – № 1. – С. 39–43.

Іваницька 1986: Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові : [монографія] / Н. Л. Іваницька. – К. : Вища шк., 1986. – 167 с.

Іваницька 2000: Іваницька Н. Л. Член речення як синтаксична категорія / Н. Л. Іваницька // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія : [зб. наук. пр. / редкол. :

Н. Іваницька (гол. ред) та ін.]. – Вінниця : ВДПУ, 2000. – Вип. 2. – С. 70–73.

Іваницька 2009: Іваницька Н. Л. Сучасні теорії категорійної граматики в лінгводидактиці / Н. Л. Іваницька. – Вінниця : ВДПУ, 2009. – 260 с.

Іванова 1981: Иванова И. П. О полевой структуре частей речи в английском языке / И. П. Иванова // Теория языка, методы его исследования и преподавания. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1981. – С. 125–129.

Іванова 2007: Иванова Л. Л. Семантико-синтаксична структура речень із дистрибутивними предикатами : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. Л. Іванова. – К., 2007. – 20 с.

Івченко 1955: Івченко М. П. Числівники української мови / М. П. Івченко. – К. : Вид-во Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка, 1955. – 143 с.

ІУМ 1978: Історія української мови : морфологія / [відп. ред. В. В. Німчук]. – К. : Наук. думка, 1978. – 539 с.

ІУМ 1983: Історія української мови : синтаксис / [Г. П. Арполенко, А. П. Грищенко, В. В. Німчук та ін.]. – К. : Наук. думка, 1983. – 503 с.

Кавера 2005: Кавера Н. Семантична стратифікація відприслівникових предикатів стану / Наталія Кавера // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика» : [зб. наук. пр. / гол. ред. В. П. Олексенко]. – Херсон : Видавництво ХДУ, 2005. – С. 97–103.

Кавера 2008: Кавера Н. В. Семантична типологія предикатів стану : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. В. Кавера. – К., 2008. – 24 с.

Кадомцева 1985: Кадомцева Л. О. Українська мова. Синтаксис простого речення / Л. О. Кадомцева. – К. : Вища шк., 1985. – 127 с.

Каленич 2007: Каленич В. М. Двоскладні речення з одновалентними дієслівними предикатами в українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / В. М. Каленич. – К., 2007. – 20 с.

Каранська 1995: Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови : [навч. посіб.] / М. У. Каранська. – К. : Либідь, 1995. – 312 с.

Карпенко 2001: Карпенко Ю. О. Ще раз про критерії виділення частин мови / Ю. О. Карпенко // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 76–80.

Карпіловська 2000: Карпіловська Є. А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови : будова та реалізація : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Є. А. Карпіловська. – К., 2000. – 36 с.

Карцевский 1965: Карцевский С. Об асимметрическом дуализме лингвистического знака / Сергей Карцевский // Звегинцев В. А. История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях : в 2-х ч. – М., 1965. – Ч. 2. – С. 89.

Касевич 1988: Касевич В. Б. Семантика. Синтаксис. Морфология / В. Б. Касевич. – М. : Наука, 1988. – 309 с.

Кацнельсон 1948: Кацнельсон С. Д. О грамматической категории / С. Д. Кацнельсон // Вестник ЛГУ. – 1948. – № 2. – С. 114–134.

Кацнельсон 1972: Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление / С. Д. Кацнельсон. – Л. : Наука, 1972. – 216 с.

Кацнельсон 1987: Кацнельсон С. Д. К понятию типов валентности / С. Д. Кацнельсон // Вопросы языкознания. – 1987. – № 3. – С. 20–32.

Кацнельсон 2001: Кацнельсон С. Д. Категории языка и мышления. Из научного наследия / С. Д. Кацнельсон. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – 864 с.

Кендюшенко 1990: Кендюшенко А. Г. Про семантичну структуру речень з предикативними прислівниками / А. Г. Кендюшенко // Мовознавство. – 1990. – № 4. – С. 50–54.

Кислюк 2010: Кислюк Л. Національномовні ресурси відображення соціодинаміки / Лариса Кислюк // Відображення історії та культури народу в словотворенні : доп. XII Міжнар. наук. конф. Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славістів (25–28 травня 2010 р., Київ, Україна) / [упоряд. та наук. редагування Н. Ф. Клименко і Є. А. Карпіловської]. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 393–408.

Кибардина 1985: Кибардина С. М. Валентные свойства немецких глаголов / С. М. Кибардина. – Л. : ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1985. – 109 с.

Кінах 2013: Кінах Л. С. Номінативні та комунікативні властивості субстантивованого прикметника сучасної німецької мови : автореф.

дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / Л. С. Кінах. – Х., 2013. – 20 с.

Клименко 1973: Клименко Н. Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови / Н. Ф. Клименко. – К. : Наук. думка, 1973. – 186 с.

Клименко 1998: Клименко Н. Ф. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська. – К. : УкрНДІПСК, 1998. – 162 с.

Клименко 2004: Клименко Н. Ф. Конверсія / Н. Ф. Клименко // Українська мова : Енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін.]. – [2-е вид., випр. і доп.]. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 266.

Клименко 2008: Клименко Н. Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі : [монографія] / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. – 336 с.

Ковалик 1980: Ковалик І. І. Про лінгвальні категорії, їх властивості і види / І. І. Ковалик // Мовознавство. – 1980. – № 5. – С. 10–13.

Ковалик 2007: Ковалик І. Вчення про словотвір. Вибрані праці : [упоряд. та автор передмови Василь Ґрещук] / Іван Ковалик. – Івано-Франківськ – Лівів : Місто НВ, 2007.–.

Ч.1. – 2007. – 400, [4] с.

Ковбаса 1969: Ковбаса Н. Л. Розмежування синтаксичних валентностей дієслівних зв'язок в іменному складеному присудку / Н. Л. Ковбаса // Мовознавство. – 1969. – №6. – С. 31–38.

Ковбаса 1970: Ковбаса Н. Л. Составное сказуемое в украинском языке : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук: спец. 10.02.02 «Украинский язык» / Н. Л. Ковбаса. – К., 1970. – 25 с.

Кодухов 1959: Кодухов В. И. Способы и средства выражения грамматических значений / В. И. Кодухов. – Л. : Изд-во Ленинград. гос. пед. ин-та им. А. И. Герцена, 1959. – 40 с.

Колесников 1990: Колесников О. А. Про поняттєві сфери термінів «синкретизм» та «омонімія» / О. А. Колесников // Мовознавство. – 1990. – № 2. – С. 27–31.

Колоїз 2007: Колоїз Ж. В. Оказіональна деривація : теоретичний та функціонально-прагматичний аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Ж. В. Колоїз. – К., 2007. – 36 с.

Коломієць 1969: Коломієць Л. І. Прислівник / Л. І. Коломієць, А. В. Майборода // Сучасна українська літературна мова : морфологія / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 430–473.

Колшанский 1975: Колшанский Г. В. Соотношение субъективных и объективных факторов в языке / Г. В. Колшанский. – М. : Наука, 1975. – 231 с.

Колшанский 1990: Колшанский Г. В. Объективная картина мира в познании и языке : [монография] / Г. В. Колшанский. – М. : Наука, 1990. – 108 с.

Кононенко 1971: Кононенко В. І. Омоніміка синтаксичних конструкцій / В. І. Кононенко // Мовознавство. – 1971. – № 2. – С. 28–33.

Конюшкевич 1989: Конюшкевич М. И. Синтаксис близкородственных языков : тождество, сходства, различия : [монография] / М. И. Конюшкевич. – Минск : Изд-во «Университетское», 1989. – 157 с.

Косенко 2009: Косенко К. О. Предикатна основа та семантико-граматична диференціація дієслівних зв'язок в українській мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Косенко Катерина Олександрівна. – К., 2009. – 192 с.

Костусяк 1998: Костусяк Н. М. Категорія ступенів порівняння у граматичній системі української мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. М. Костусяк. – К., 1998. – 20 с.

Костусяк 2002: Костусяк Н. М. Категорія ступенів порівняння прикметників і прислівників : [монография] / Н. М. Костусяк. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2002. – 179 с.

Костусяк 2012: Костусяк Н. М. Структура міжрівневих категорій сучасної української мови : [монография] / Н. М. Костусяк. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 452 с.

Костусяк 2013: Костусяк Н. М. Міжрівневі категорії сучасної української літературної мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. М. Костусяк. – К., 2013. – 36 с.

Костусьяк 2014: Костусьяк Н. М. Синтаксична вербалізація відмінкових і прийменниково-відмінкових форм іменників у сучасній українській літературній мові / Н. М. Костусьяк // Наук. вісн. Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Серія : Філологічні науки. Мовознавство. – Луцьк, 2014. – № 2 (279). – С. 117–123.

Котелова 1975: Котелова Н. З. Значение слова и его сочетаемость / Н. З. Котелова. – Л. : Наука, 1975. – 164 с.

Кочерган 1980: Кочерган М. П. Слово і контекст / М. П. Кочерган. – Львів : Вища шк., 1980. – 181 с.

Кочерган 1984: Кочерган М. П. Лексична сполучуваність і семна структура слова / М. П. Кочерган // Мовознавство. – 1984. – № 1. – С. 25–32.

Кочерган 2000: Кочерган М. П. Синкретизм / М. П. Кочерган // Українська мова : Енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін.]. – [2-е вид., випр. і доп.]. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 584–585.

Кржижкова 1967: Кржижкова Е. Адвербиальная детерминация со значением места и направления : опыт трансформационного анализа / Е. Кржижкова // Вопр. языкознания. – 1967. – № 2. – С. 32–48.

Кржижкова 1978: Кржижкова Е. Понятие нейтрализации в морфологии / Е. Кржижкова // Языкознание в Чехословакии : [сб. ст., 1956–1974] / [под. ред. А. Г. Широковой]. – М. : Прогресс, 1978. – С. 55–68.

Крылова 1993: Крылова О. А. Коммуникативный синтаксис русского языка : диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / О. А. Крылова. – М., 1993. – 338 с.

Кротевич 1959: Кротевич Е. В. О связях слов / Е. В. Кротевич. – Львов : Изд-во Львов. ун-та, 1959. – 35 с.

Кубрякова 1974: Кубрякова Е. С. Деривация, транспозиция, конверсия / Е. С. Кубрякова // Вопр. языкознания. – 1974. – № 5. – С. 64–76.

Кубрякова 1978: Кубрякова Е. С. Части речи в ономаσιологическом освещении / Е. С. Кубрякова. – М. : Наука, 1978. – 115 с.

Кубрякова 1988: Кубрякова Е. С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира / Е. С. Кубрякова // Роль

человеческого фактора в языке. Язык и картина мира / [отв. ред. Б. А. Серебренников]. – М. : Наука, 1988. – С. 141–172.

Кубрякова 1990: Кубрякова Е. С. Деривация / Е. С. Кубрякова, Ю. Г. Панкрац // Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – С. 129–130.

Кубрякова 1997: Кубрякова Е. С. Части речи с когнитивной точки зрения / Е. С. Кубрякова. – М. : Институт языкознания РАН, 1997. – 327 с.

Кубрякова 2004: Кубрякова Е. С. Язык и знание / Е. С. Кубрякова. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.

Кузнецов 2003: Кузнецов В. Г. Женевская лингвистическая школа: от Соссюра к функционализму / В. Г. Кузнецов. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 184 с.

Кулик 1965: Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис / Б. М. Кулик. – [2-е вид., перероб. і доп.]. – К. : Рад. школа, 1965. – Ч. 2. – 283 с.

Кульбабська 2011: Кульбабська О. В. Вторинна предикація у простому реченні : [монографія] / О. В. Кульбабська. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2011. – 672 с.

Кульбабська 2011а: Кульбабська О. В. Вторинна предикація : семантична та морфолого-синтаксична типологія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. В. Кульбабська. – Чернівці, 2011. – 36 с.

Курило 1925: Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови / Олена Курило. – [вид. 3-є]. – К. : Книгоспілка, 1925. – 250 с.

Курилович 1962: Курилович Е. Очерки по лингвистике : [сборник статей] / Е. Курилович. – М. : Изд-во иностр. лит., 1962. – 456 с.

Курс СУЛМ 1951: Курс сучасної української літературної мови : в 2 т. / [за ред. Л. А. Булаховського]. – К. : Рад. школа, 1951. –

Т. 1. – 1951. – 519 с.

Т. 2. – 1951. – 407 с.

Кутня 2004: Кутня Г. В. Структурно-семантична і функціональна характеристика предикатів процесу в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Г. В. Кутня. – Львів, 2004. – 20 с.

Кучеренко 1954: Кучеренко І. К. Класифікація прислівників за значенням / І. К. Кучеренко // Укр. мова в шк. – 1954. – №6. – С. 15–22.

Кучеренко 1961, 1964: Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови : морфологія : в 2 ч. / І. К. Кучеренко. – К. : Вид-во Київ. ун-ту. – 1961–1964.–

Ч. 1. – 1961. – 172 с.

Ч. 2. – 1964. – 159 с

Кучеренко 2003: Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови : морфологія / І. К. Кучеренко. – [2-ге вид., уточн. і доп.]. – Вінниця: «Поділля-2000», 2003. – 464 с.

Лайонз 1978: Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику / Дж. Лайонз. – М. : Прогресс, 1978. – 543 с.

Левицкий 2002: Левицкий Ю. А. Основы теории синтаксиса : [учебное пособие по спецкурсу] / Ю. А. Левицкий. – [2-е изд., стереотип.], – М. : Эдиториал УРСС, 2002. – 236 с.

Лекант 1974: Лекант П. А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке / П. А. Лекант. – М. : Высш. шк., 1974. – 158 с.

Лекант 1976: Лекант П. А. Типы и формы сказуемого в современном русском языке / П. А. Лекант. – М. : Высш. шк., 1976. – 143 с.

Леков 1969: Леков И. Славянская категория падежа – грамматическая единица на объединенном (морфологическом и синтаксическом) уровне / И. Леков // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М. : Наука, 1969. – С. 216–219.

Леонова 1983: Леонова М. В. Сучасна українська літературна мова : морфологія / М. В. Леонова. – К. : Вища шк., 1983. – 264 с.

Лесюк 1987: Лесюк М. П. Транспозиція, мутація та модифікація значення твірного слова / М. П. Лесюк // Мовознавство. – 1987. – №3. – С. 34–39.

Леута 2007: Леута О. І. Семантико-синтаксичні параметри українського дієслова : [монографія] / О. І. Леута. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. – 397, [4] с.

Леута 2008: Леута О. І. Структура і семантика дієслівних речень в українській літературній мові : [монографія] / О. І. Леута. – К. : Такі справи, 2008. – 208 с.

Леута 2009: Леута О. І. Дієслівні речення в українській літературній мові : структура, семантика, моделі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. І. Леута. – К., 2009. – 35 с.

Лешка 1978: Лешка О. К вопросу об отношении между морфологией и синтаксисом / О. Лешка // Языкознание в Чехословакии : [сб. ст., 1956–1974] / [под. ред. А. Г. Широковой]. – М. : Прогресс, 1978. – С. 80–83.

Лещенко 1988: Лещенко М. И. Виртуальный и актуальный аспекты предложения / М. И. Лещенко. – Минск : Вышэйш. школа, 1988. – 131 с.

ЛЭС 1990: Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.

Ломов 2007: Ломов А. М. Словарь-справочник по синтаксису современного русского языка / А. М. Ломов. – М. : АСТ, Восток-Запад, 2007. – 416 с.

Ломтев 1972: Ломтев Т. П. Предложение и его грамматические категории / Т. П. Ломтев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 199 с.

Лосев 1981: Лосев А. Ф. О понятии языковой валентности / А. Ф. Лосев // Изв. АН СССР. Сер. : Лит. и яз. – 1981. – Т. 40. – № 5. – С. 403–411.

Лукин 1973: Лукин М. Ф. Трансформация частей речи в современном русском языке / М. Ф. Лукин. – Донецк : ДонГУ, 1973. – 100 с.

Лукин 1982: Лукин М. Ф. Переход частей речи или их субституция / М. Ф. Лукин // Науч. докл. высш. шк. Филологические науки. – 1982. – № 2. – С. 78–81.

Лукин 1986: Лукин М. Ф. Критерии перехода частей речи в современном русском языке / М. Ф. Лукин // Науч. докл. высш. шк. Филологические науки. – 1986. – № 3. – С. 49–56.

Лукинова 2000: Лукинова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис) / Т. Б. Лукинова. – К. : Наук. думка, 2000. – 370 с.

Лучик 2003: Лучик А. А. Семантика прислівникових еквівалентів слова української і російської мов // А. А. Лучик. – К. : Довіра, 2003. – 495 с.

Луцай 2007: Луцай В. Від синтаксичної конструкції – до слова / Валентина Луцай // Лінгвістичні студії : [зб. наук. пр. / укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк : ДонНУ, 2007. – Вип. 15. – С. 159–164.

Масицька 1998: Масицька Т. Є. Граматична структура дієслівної валентності : [монографія] / Т. Є. Масицька. – Луцьк : Ред.-вид. відд. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. – 208 с.

Масицька 2005: Масицька Т. Категорія валентності у лінгвістичній інтерпретації Івана Вихованця / Тетяна Масицька // Граматика слова і граматики мови : [зб. наук. пр., присвячений ювілею доктора філологічних наук, професора, члена-кореспондента НАН України, завідувача відділу граматики та історії української мови Інституту української мови НАН України І. Р. Вихованця / укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк : Дон НУ, 2005. – С. 83–96.

Матвіяс 1974: Матвіяс І. Г. Іменник в українській мові / І. Г. Матвіяс. – К. : Рад. школа, 1974. – 184 с.

Матезиус 1967: Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения / В. Матезиус // Пражский лингвистический кружок. – М. : Прогресс, 1967. – С. 239–245.

Межов 1998 : Межов О. Г. Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. Г. Межов. – К., 1998. – 19 с.

Межов 2007: Межов О. Г. Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення : [монографія] / О. Г. Межов. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 184 с.

Межов 2012: Межов О. Г. Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць : [монографія] / О. Г. Межов. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 464 с.

Межов 2013: Межов О. Г. Система мінімальних семантико-синтаксичних одиниць сучасної української літературної мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. Г. Межов. – К., 2013. – 36 с.

Мейє 1951: Мейє А. Общеславянский язык / Антуан Мейє ; [пер. и примеч. проф. П. С. Кузнецова]. – М. : Изд-во иностр. л-ры, 1951. – 492 с.

Мельник 2011: Мельник І. А. Відприслівникова синтаксична вербалізація / І. А. Мельник // Вісн. Черкас. ун-ту : [зб. наук. пр. / відп. ред. О. О. Селіванова]. – Черкаси : Черкаський національний університет, 2011. – Вип. 213. – С. 28–32.

Мельник 2013: Мельник І. А. Відприслівникова дієслівна аналітична синтаксична транспозиція на тлі інших різновидів дієслівних переходів / І. А. Мельник // Наук. вісн. Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Серія : Філологічні науки. Мовознавство. – 2013. – № 22 (271). – С. 96–102.

Мельник 2013а: Мельник І. Семантичні групи відчислівникових дієслівних синтаксичних транспозитів / Ірина Мельник // Лінгвістичні студії : [зб. наук. пр. / гол. ред. Анатолій Загнітко]. – Донецьк : ДонНУ, 2013. – Вип. 26. – С. 40–46.

Мельник 2014: Мельник І. А. Аналітичні та синтетичні засоби дієслівної транспозиції / І. А. Мельник // Типологія та функції мовних одиниць : наук. журн. / [редкол. : Н. М. Костусяк (гол. ред) та ін.]. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2014. – Вип. 2. – С. 184–198.

Мельник 2014а: Мельник І. А. Ступені відприслівникової дієслівної аналітичної синтаксичної транспозиції / І. А. Мельник // Лінгвістичні студії : [зб. наук. пр. / голов. ред. А. Загнітко]. – Донецьк : ДонНУ, 2014. – Вип. 28. – С. 42–48.

Мельник 2014б: Мельник І. А. Дієслівна функційна транспозиція відмінкових форм українського прикметника / І. А. Мельник // Типологія та функції мовних одиниць : наук. журн. / [редкол.: Н. М. Костусяк (гол. ред.) та ін.]. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2014. – № 1. – С. 175–187.

Мельников 1980: Мельников Г. П. Природа падежных значений и классификация падежей / Г. П. Мельников // Исследования в области грамматики и типологии языков. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1980. – С. 39–64.

Мельничук 1958: Мельничук О. С. Історія вживання давального безприйменникового відмінка в українській мові / О. С. Мельничук // Дослідження з синтаксису української мови. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 261–295.

Мельничук 1966: Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення / О. С. Мельничук. – К. : Наук. думка, 1966. – 324 с.

Мещанинов 1978: Мещанинов И. И. Члены предложения и части речи / И. И. Мещанинов. – Л. : Наука, 1978. – 387 с.

Мигирин 1961: Мигирин В. Н. Принципы изучения членов предложения / В. Н. Мигирин // Науч. докл. высш. шк. Филологические науки. – 1961. – № 3. – С. 38–52.

Мигирин 1968: Мигирин В. Н. Процессы переходности на уровне членов предложения / В. Н. Мигирин // Науч. докл. высш. шк. Филологические науки. – 1968. – № 2. – С. 41–52.

Мигирин 1971: Мигирин В. Н. Очерки по теории процессов переходности в русском языке : [учебное пособие для студентов] / В. Н. Мигирин. – Бельцы, 1971. – 199 с.

Милославский 1981: Милославский И. Г. Морфологические категории современного русского языка / И. Г. Милославский. – М. : Просвещение, 1981. – 254 с.

Мірченко 1997: Мірченко М. В. Функціональний аналіз синтаксичних одиниць (словосполучення, просте речення) / М. В. Мірченко. – К. : ІЗМН, 1997. – 100 с.

Мірченко 2004: Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій : [монографія] / М. В. Мірченко. – [2-е вид., переробл.]. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с.

Мірченко 2005: Мірченко М. Модальність як комунікативно орієнтована категорія речення / Микола Мірченко // Граматика слова і граматика мови : [зб. наук. пр., присвячений ювілею доктора філологічних наук, професора, члена-кореспондента НАН України, завідувача відділу граматика та історії української мови Інституту української мови НАН України І. Р. Вихованця / укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк : ДонНУ, 2005. – С. 175–190.

Міхневіч 1976: Міхневіч А. Я. Проблемы семантика-синтаксичнага даследавання беларускай мовы / А. Я. Міхневіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1976. – 264 с.

Молошная 1985: Молошная Т. Н. Адъективные словосочетания в славянских и балканских языках / Т. Н. Молошная. – М. : Наука, 1985. – 257 с.

Москальская 1974: Москальская О. И. Проблемы системного описания синтаксиса : на материале нем. яз : [монография] / О. И. Москальская. – М. : Высш. шк., 1974. – 156 с.

Москальская 1977: Москальская О. И. Вопросы синтаксической семантики / О. И. Москальская // Вопр. языкознания. – 1977. – № 2. – С. 45–56.

Мразек 1964: Мразек Р. Синтаксис русского творительного : структурно-сравнительное исследование / Р. Мразек. – Praha : Stat. red. nakl., 1964. – 285 с.

Мурзин 1974: Мурзин Л. Н. Синтаксическая деривация. Анализ производных предложений русского языка / Л. Н. Мурзин. – Пермь : Изд-во Перм. ун-та, 1974. – 170 с.

Мухин 1961: Мухин А. М. Синтаксема как функциональная синтаксическая единица / А. М. Мухин // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки. – 1961. – № 3. – С. 53–65.

Мухин 1964: Мухин А. М. Функциональный анализ синтаксических элементов : на материале древнеанглийского языка / А. М. Мухин. – М. ; Л. : Наука, 1964. – 292 с.

Мухин 1968: Мухин А. М. Части речи и синтаксические единицы / А. М. Мухин // Вопросы теории частей речи : на материале языков различных типов. – Л. : Наука, 1968. – С. 158–176.

Мучник 1971: Мучник И. П. Грамматические категории глагола и имени в современном русском литературном языке / И. П. Мучник. – М. : Наука, 1971. – 298 с.

Наконечна 2008: Наконечна Л. Б. Семантико-функціональна транспозиція часових форм дієслова в поліпредикативних структурах сучасної української мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. Б. Наконечна. – Івано-Франківськ, 2008. – 20 с.

Назаренко 2009: Назаренко І. О. Транспозиція граматичних форм іменних частин мови : функціонально-семантичний аспект : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Назаренко Інна Олександрівна. – Запоріжжя, 2009. – 221 с.

Наливайко 2007: Наливайко Ю. Ю. Синкретизм у системі членів речення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Ю. Ю. Наливайко. – Дніпропетровськ, 2007. – 20 с.

Никитин 1997: Никитин М. В. Курс лингвистической семантики / М. В. Никитин. – СПб. : Научный центр проблем диалога, 1997. – 760 с.

Ніколашина 1997: Ніколашина Т. І. Семантична типологія прислівників у сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т. І. Ніколашина. – Дніпропетровськ, 1997. – 18 с.

Николина 1988: Николина Н. А. Экспрессивные возможности транспозиции в художественной речи / Н. А. Николина // Явления переходности в грамматическом строе современного русского языка : [межвуз. сб. науч. трудов]. – М. : МГПИ им. В. И. Ленина, 1988. – С. 116–131.

Огієнко 1907: Огієнко І. Огляд українського язикознавства / Іван Огієнко // Записки НТШ. – Львів, 1907. – Т. V. – С. 52–83.

Огієнко 1938: Огієнко І. І. Складня української мови. Ч. 2. Головні й пояснювальні члени речення / І. І. Огієнко. – Жовква : Друкарня оо. Василян, 1938. – 239 с.

Ожоган 1997: Ожоган В. М. Займенникові слова у граматичній структурі української мови : [монографія] / В. М. Ожоган. – К. : Вид-во Ін-ту укр. мови, 1997. – 231 с.

Ожоган 2000: Ожоган В. М. Контамінація в системі займенникових слів / В. М. Ожоган // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія : [зб. наук. пр. / редкол. : Н. Іваницька (гол. ред.) та ін.]. – Вінниця : ВДПУ, 2000. – Вип. 2. – С. 27–29.

Ожоган 2005: Ожоган В. М. Транспозиційні процеси у складі прономінативних слів / В. М. Ожоган // Граматика слова і граматика мови : [зб. наук. пр., присвячений ювілею доктора філологічних наук, професора, члена-кореспондента НАН України, завідувача відділу граматики та історії української мови Інституту української мови НАН України І. Р. Вихованця / укл. : А. Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк : ДонНУ, 2005. – С. 97–114.

Озерова 1990: Озерова Н. Г. Лексическая и грамматическая семантика существительного / Н. Г. Озерова. – К. : Наук. думка, 1990. – 192 с.

Олексенко 2001: Олексенко В. П. Слововірні категорії суфіксальних іменників : [монографія] / В. П. Олексенко. – Херсон : Айлант, 2001. – 240 с.

Олексенко 2002: Олексенко В. П. Слововірні категорії іменника : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / В. П. Олексенко. – К., 2002. – 36 с.

Павский 1850: Павский Г. П. Филологические наблюдения над составом русского языка / Г. П. Павский. – [2-е изд.]. – СПб., 1850. – 271 с.

Падучева 2007: Падучева Е. В. О семантике синтаксиса : материалы к трансформационной грамматике русского языка / Е. В. Падучева. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : КомКнига, 2007. – 296 с.

Пасічник 1998: Пасічник І. А. Семантико-синтаксична валентність предикативних прикметників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / І. А. Пасічник. – К., 1998. – 16 с.

Пасічник 2006: Пасічник І. А. Категорія валентності предикативних прикметників : [монографія] / І. А. Пасічник. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. – 183 с.

Петрова 2006: Петрова Л. А. Лингвокогнитивные основы художественной картины мира : [монография] / Л. А. Петрова. – Симферополь : ОАО «СГТ», 2006. – 284 с.

Пешковский 1956: Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – [7-е изд.]. – М. : Учпедгиз, 1956. – 511 с.

Піддубська 2001: Піддубська І. В. Модальна і темпоральна транспозиція дієслівних форм : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / І. В. Піддубська, Донецьк, 2001. – 20 с.

Пірус 2004: Пірус Г. О. Предикати відношення в українській мові : семантико-граматичний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Г. О. Пірус. – К., 2004. – 15 с.

Пискун 1972: Пискун А. О. Типы составного и сложного сказуемого в современном украинском литературном языке : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук: спец. 10.02.01 «Украинский язык» / А. О. Пискун. – Львов, 1972. – 20 с.

Плугнян 2000: Плугнян В. А. Общая морфология : введение в проблематику / В. А. Плугнян. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 383 с.

Плющ 1978: Плющ М. Я. Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення : [навч. посіб.] / М. Я. Плющ. – К. : Вид-во Київ. пед. ун-ту, 1978. – 107 с.

Плющ 1986: Плющ М. Я. Категорія суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення : [навч. посіб.] / М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 1986. – 175 с.

Плющ 2010: Плющ М. Я. Проблема відокремлення і відокремлених компонентів речення (семантико-синтаксичний – комунікативно-прагматичний аспекти) : [навч. посіб.] / М. Я. Плющ. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – 92 с.

Плющ 2010а: Плющ М. Я. Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія : [підручник] – [2-е вид., доп.] / М. Я. Плющ. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2010. – 327, [1] с.

Плющ 2011: Плющ М. Я. Синтаксична транспозиція відмінкових форм прикметника у предикативній позиції / М. Я. Плющ // Наук. часопис Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови : [зб. наук. пр. / відп. ред. М. Я. Плющ]. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 7. – С. 86–90.

Плющ 2011а: Плющ М. Я. Словоформа в семантично елементарному та ускладненому реченні / М. Я. Плющ. – К. : Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2011. – 362 с.

Попович 2002: Попович Н. М. Синтаксична структура речень з числівниковим компонентом у сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. М. Попович. – К., 2002. – 19 с.

Попович 2002а: Попович Н. М. Синтаксична структура речень з числівниковим компонентом у сучасній українській мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Попович Наталія Михайлівна. – К., 2002. – 174 с.

Потебня 1958: Потебня А. А. Из записок по русской грамматике : в 4 т. / А. А. Потебня. – М. : Учпедгиз, 1958. –

Т. 1–2. – 1958. – 536 с.

Предикат 2010: Предикат у структурі речення : [монографія] / [за ред. акад. НАПН України В. І. Кононенка]. – К. ; Івано-Франківськ ; Варшава : ВЦ Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2010. – 408 с.

Рабанюк 1998: Рабанюк Л. С. Генітивні речення в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. С. Рабанюк. – Івано-Франківськ, 1998. – 16 с.

Русанівський 1971: Русанівський В. М. Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1971. – 315 с.

Русанівський 1988: Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К. : Наук. думка, 1988. – 240 с.

РГ 1979: Русская грамматика : в 2 т. – Прага : Akademia, 1979. –

Т. 1–2. – 1979. – 1092 с.

РГ 1980: Русская грамматика : в 2 т / [гл. ред. Н. Ю. Шведова]. – М. : Наука, 1980. –

Т. 1 : Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология. – 1980. – 788 с.

Т. 2 : Синтаксис. – 1980. – 709 с.

Савченко 1968: Савченко А. Н. Части речи как грамматические и лексико-грамматические классы слов в индоевропейских языках / А. Н. Савченко // Вопросы теории частей речи : на материале языков различных типов. – Л. : Наука, 1968. – С. 185–190.

Селіванова 2006: Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.

Селіванова 2009: Селіванова О. Проблема частиномовної диференціації в лінгвістиці / Олена Селіванова // Мовознавчий вісник : [зб. наук. пр. на пошану професора Катерини Городенської з нагоди її 60-річчя / відп. ред. Г. І. Мартинова]. – Черкаси, 2009. – Вип. 8. – С. 38–51.

Селиверстова 1990: Селиверстова О. Н. Контрастивная синтаксическая семантика : опыт описания : [монография] / О. Н. Селиверстова. – М. : Наука, 1990. – 150 с.

Семантические типы 1982: Семантические типы предикатов / [Т. В. Булыгина, О. Н. Селиверстова, Н. А. Ишевская и др.; отв. ред. О. Н. Селиверстова]. – М. : Наука, 1982. – 365 с.

Сеше 2010: Сеше А. Очерк логической структуры предложения / Альбер Сеше ; [пер. с франц.]. – [2-е изд.]. – М. : Едиториал УРСС, 2010. – 224 с.

Сильницкий 1973: Сильницкий Г. Г. Семантические типы ситуаций и семантические классы глаголов / Г. Г. Сильницкий // Проблемы структурной лингвистики, 1972. – М. : Наука, 1973. – С. 373–391.

Сильницкий 2006: Сильницкий Г. Г. Семантика. Грамматика. Квантитативная и типологическая лингвистика : в 2 т. / Г. Г. Сильницкий. – Смоленск : ФГУ Смоленский ЦНТИ, 2006.–

Т. 1. – 2006. – 255 с.

Т. 2. – 2006. – 362 с.

Синявський 1931: Синявський О. Норми української літературної мови / Олекса Синявський. – Х. – К. : Література й мистецтво, 1931. – 367 с.

Скаб 2000: Скаб М. Морфологічні категорії української мови і функціональна сфера апеляції / Мар'ян Скаб // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія : [зб. наук. пр. / редкол. : Н. Іваницька (гол. ред.) та ін.]. – Вінниця: ВДПУ, 2000. – Вип. 2. – С. 29–31.

Скаб 2002: Скаб М. С. Граматика апеляції в українській мові : [монографія] / М. С. Скаб. – Чернівці : Місто, 2002. – 272 с.

Скаб 2002a: Скаб М. С. Функціональна сфера апеляції в українській мові (семантика, граматика, прагматика, стилістика) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / М. С. Скаб. – К., 2002. – 34 с.

Слинько 1973: Слинько І. І. Історичний синтаксис української мови / І. І. Слинько. – К. : Вища шк., 1973. – 215 с.

Слинько 1978: Слинько І. І. Парадигматика простого речення української мови (двоскладне речення) / І. І. Слинько // Мовознавство. – 1978. – № 3. – С. 23–31.

Слинько 1980: Слинько І. І. Парадигматика простого речення української мови (односкладне речення) / І. І. Слинько // Мовознавство. – 1980. – № 3. – С. 22–29.

Слинько 1994: Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови : проблемні питання : [навч. посіб.] / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища шк., 1994. – 670 с.

СУМ 1970–1980: Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980.

ССУЛМ 1979: Словотвір сучасної української літературної мови / [відп. ред. М. А. Жовтобрюх]. – К. : Наук. думка, 1979. – 406 с.

Слюсарева 1981: Слюсарева Н. А. Проблемы функционального синтаксиса современного английского языка / Н. А. Слюсарева. – М. : Наука, 1981. – 206 с.

Слюсарева 1986: Слюсарева Н. А. Проблемы функциональной морфологии современного английского языка / Н. А. Слюсарева. – М. : Наука, 1986. – 215 с.

Смаль-Стоцький 1914: Смаль-Стоцький С. Граматика руської мови / С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер. – Відень : [б. в.], 1914. – 200 с.

Смеречинський 1928: Смеречинський С. Куди йде українська мова (До питання про предикативний номінатив та «предикативний» інструменталь в українській мові) / Сергій Смеречинський // Записки ВУАН, 1928. – Т. XIX. – С. 180–203.

Смеречинський 1932: Смеречинський С. Нариси з української синтаксиси (у зв'язку з фразеологією та стилістикою) / Сергій Смеречинський. – Х. : Рад. школа, 1932. – 238 с.

Смирницький 1957: Смирницький А. И. Синтаксис английского языка / А. И. Смирницький. – М. : Изд-во лит. на иностр. яз., 1957. – 286 с.

Смирницкий 1959: Смирницкий А. И. Морфология английского языка / А. И. Смирницкий. – М. : Изд-во лит. на иностр. яз., 1959. – 440 с.

Снитко 1982: Снитко Е. С. Деривация и ее виды в русском языке / Е. С. Снитко // Рус. языкознание. – 1982. – № 4. – С. 84–89.

СРЯ 1952: Современный русский язык : морфология (курс лекций) / [под ред. В. В. Виноградова]. – М. : Изд-во МГУ, 1952. – 518 с.

СРЯ 1989: Современный русский язык / [под ред. В. А. Белошапковой]. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Высш. шк., 1989. – 800 с.

СРЯ 2008: Современный русский язык : [учебник] / [под ред. С. М. Колесниковой]. – М. : Высш. шк., 2008. – 559 с.

Сойко 1983: Сойко И. В. Проблемы теории валентности (на материале немецкого языка) / И. В. Сойко // Современное зарубежное языкознание : вопросы теории и методологии. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 177–190.

Соколов 1990: Соколов О. М. Імплицитна морфологія російської мови / О. М. Соколов // Мовознавство. – 1990. – № 3. – С. 11–17.

Соколов 1997: Соколов О. М. Основы имплицитной морфологии русского языка / О. М. Соколов. – М. : Изд-во РУДН, 1997. – 203 с.

Соколова 2009: Соколова С. В. Транспозиційний потенціал прислівників у сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / С. В. Соколова. – К., 2009. – 20 с.

Соколова 2003: Соколова С. О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові : [монографія] / С. О. Соколова. – К. : Наук. думка, 2003. – 283 с.

Соколова 2004: Соколова С. О. Префіксальні дієслова у системі міжрівневих мотиваційних відношень : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / С. О. Соколова. – К., 2004. – 35 с.

Соколовская 2000: Соколовская Ж. П. Исследования по лексической семантике / Ж. П. Соколовская. – Ялта. – 2000. – 144 с.

Сологуб 1975: Сологуб Н. М. Синтаксична варіантність прийменниково-відмінкових конструкцій місцевого відмінка / Н. М. Сологуб // Синтаксис словосполучення і простого речення. – К. : Наук. думка, 1975. – С. 115–120.

Сопоставительная грамматика 2003: Сопоставительная грамматика русского и украинского языков / [отв. ред. Н. Г. Озерова]. – К. : Наук. думка, 2003. – 536 с.

Соссюр 1977: Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию / Ф. де Соссюр. – М. : Прогресс, 1977. – 695 с.

Соссюр 1990: Соссюр Ф. де. Заметки по общей лингвистике / Ф. де Соссюр. – М. : Прогресс, 1990. – 275 с.

Соссюр 1998: Соссюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики / Ф. де Соссюр. – К. : Основи, 1998. – 324 с.

Сравнительно-исторический синтаксис 1968: Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков. Члены предложения / [под ред. В. И. Борковского]. – М. : Наука, 1968. – 297 с.

Станишева 1968: Станишева Д. С. Некоторые вопросы синтаксического анализа / Д. С. Станишева // *Вопр. языкознания*. – 1968. – № 1. – С. 96–102.

Стеблин-Каменский 1974: Стеблин-Каменский М. И. Спорное в языкознании / М. И. Стеблин-Каменский. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1974. – 141 с.

Степаненко 1988: Степаненко М. І. Обов'язкова і факультативна сполучуваність прикметників сучасної української мови / М. І. Степаненко // *Українське мовознавство* : [республ. міжвід. наук. зб.]. – К., 1988. – Вип. 15. – С. 55–62.

Степаненко 1997: Степаненко М. І. Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності у структурі словосполучення та речення : [монографія] / М. І. Степаненко. – К. : Укр. мовно-інформ. фонд, 1997. – 216 с.

Степаненко 2004: Степаненко М. І. Просторові поширювачі у структурі простого речення : [монографія] / М. І. Степаненко. – Полтава : АСМІ, 2004. – 464 с.

Степаненко 2004a: Степаненко М. І. Семантична і формально-граматична структура речень із просторовими поширювачами : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / М. І. Степаненко. – К., 2004. – 40 с.

Степанов 1981: Степанов Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения : [монография] / Ю. С. Степанов. – М. : Наука, 1981. – 360 с.

Степанов 1989: Степанов Ю. С. Индоевропейское предложение : [монография] / Ю. С. Степанов. – М. : Наука, 1989. – 248 с.

Степанов 2007: Степанов Ю. С. Методы и принципы современной лингвистики / Ю. С. Степанов. – [6-е изд.]. – М. : URSS, 2007. – 312 с.

Степанова 1967: Степанова М. Д. О «внешней» и «внутренней» валентности слова / М. Д. Степанова // Иностр. яз. в шк. – 1967. – № 3. – С. 13–19.

Степанова 1973: Степанова М. Д. Проблемы теории валентности в современной лингвистике / М. Д. Степанова // Иностр. яз. в шк. – 1973. – № 6. – С. 12–22.

Степанова 1973а: Степанова М. Д. Теория валентности и валентный анализ (на материале совр. нем. яз.) : [учебное пособие] / М. Д. Степанова. – М. : Моск. гос.пед. ин-т иностр. яз. им. Мориса Тореза, 1973. – 110 с.

Степанова 1978: Степанова М. Д. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке / М. Д. Степанова, Г. Хельбиг. – М. : Высш. шк., 1978. – 258 с.

Степанова 1978а: Степанова М. Д. Вопросы валентности в современном языкознании и части речи : на материале нем. яз. / М. Д. Степанова // Лингвистика и методика в высш. шк. – 1978. – Вып. 8. – С. 20–34.

Сулима 2010: Сулима О. П. Іменникова вербалізація предикатів в українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. П. Сулима. – К., 2010. – 20 с.

Суник 1966: Суник О. П. Общая теория частей речи / О. П. Суник. – Л. : Наука, 1966. – 131 с.

Суник 1968: Суник О. П. Вопросы общей теории частей речи / О. П. Суник // Вопросы теории частей речи : на материале языков различных типов. – Л. : Наука, 1968. – С. 33–48.

Супрун 1969: Супрун А. Е. Славянские числительные : становление числительных как особой части речи / А. Е. Супрун. – Минск : Изд-во Белорус. ун-та, 1969. – 232 с.

Сусов 1973: Сусов И. П. Семантическая структура предложения : на материале простого предложения в современном немецком языке. – Тула : Тул. пед. ин-т, 1973. – 141 с.

СУЛМ 1969: Сучасна українська літературна мова : морфологія / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1969. – 583 с.

СУЛМ 1972: Сучасна українська літературна мова : синтаксис / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1972. – 515 с.

СУЛМ 1973: Сучасна українська літературна мова : стилістика / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1973. – 587 с.

СУЛМ 1997: Сучасна українська літературна мова / [А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.] ; за ред. А. П. Грищенка. – [2-е вид., перероб. і доп.]. – К. : Вища шк., 1997. – 493 с. (Навчальне видання).

СУЛМ 2006: Сучасна українська літературна мова : [підручник] / [М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.] ; за ред. М. Я. Плющ. – [6-е вид., стер.]. – К. : Вища шк., 2006. – 430 с. (Навчальне видання).

СУЛМ 2010: Сучасна українська літературна мова : морфологія. Синтаксис : [підручник] / [А. К. Мойсієнко, І. М. Арібжанова, В. В. Коломийцева та ін.]. – К. : Знання, 2010. – 374 с.

СУЛМ 2011: Сучасна українська літературна мова : [навч. посібник] / [С. О. Караман, О. В. Караман, М. Я. Плющ та ін.] ; за ред. С. О. Карамана. – К. : Літера ЛТД, 2011. – 558, [2] с.

СУМ 1997: Сучасна українська мова : [підручник] / [О. М. Григор'єв, С. Є. Долман, Ю. В. Лисенко та ін.] ; за ред. О. Д. Пономарева. – К. : Либідь, 1997. – 399, [1] с.

СБЛМ 1980: Сучасная беларуская літературная мова : марфалогія / [пад. рэд. Ф. М. Янкоўскага]. – [2-е вид., дапрац.]. – Мінск : Вышэйш. школа, 1980. – 238 с.

Творительный падеж 1958: Творительный падеж в славянских языках / [под. ред. С. Б. Бернштейна]. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – 379 с.

Теньер 1988: Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Люсьен Теньер ; [пер. с фр. И. М. Богуславского и др.]. – М. : Прогресс, 1988. – 654 с.

Теория 1990: Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность / [А. В. Бондарко, Е. И. Беляева, Л. А. Бирюлин и др.] ; под. ред. А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1990. – 262, [1] с.

Тимкова 2005: Тимкова В. А. Семантико-синтаксична структура двоскладних речень із предикатами якості в українській мові : [монографія] / В. А. Тимкова. – К. : Кондор, 2005. – 134 с.

Тимченко 1913: Тимченко Е. К. Функции генитива в южнорусской языковой области / Е. К. Тимченко. – Варшава : Тип. Варшав. учеб. окр., 1913. – 278 с.

Тимченко 1917: Тимченко Є. К. Українська грамати́ка / Є. К. Тимченко. – [2-е вид.]. – К. : З друкарні УАН, 1917. – 168 с.

Тимченко 1925: Тимченко Є. К. Льокатив в українській мові : (з української складні) / Є. К. Тимченко. – К. : З друкарні УАН, 1925. – 71 с.

Тимченко 1925а: Тимченко Є. К. Номінатив і датив в українській мові / Є. К. Тимченко. – К. : З друкарні УАН, 1925. – 64 с.

Тимченко 1926: Тимченко Є. К. Вокатив і інструменталь в українській мові / Є. К. Тимченко. – К. : З друкарні УАН, 1926. – 118 с.

Тимченко 1928: Тимченко Є. К. Акузатив в українській мові : (з української складні) / Є. К. Тимченко. – К. : З друкарні УАН, 1928. – 101 с.

Тираспольский 1984: Тираспольский Г. И. Вокатив и падежная система / Г. И. Тираспольский // Науч. докл. высш. шк. Филологические науки. – 1984. – № 2. – С. 49–52.

Тихомирова 1973: Тихомирова Т. С. К вопросу о переходности частей речи / Т. С. Тихомирова // Науч. докл. высш. шк. Филологические науки. – 1973. – № 5. – С. 78–87.

Тихонов 1960: Тихонов А. Н. Категория состояния в современном русском языке / А. Н. Тихонов. – Самарканд : Изд-во Самарканд. гос. ун-та, 1960. – 43 с.

Топоров 1961: Топоров В. Н. Локатив в славянских языках / В. Н. Топоров. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 379 с.

Туліна 1973: Туліна Т. О. Семантичні особливості субстантивних словосполучень з прийменником *для* / Т. О. Туліна // Мовознавство. 1973. – № 6. – С. 48–50.

Тулина 1976: Тулина Т. А. Функциональная типология словосочетаний : [монография] / Т. А. Тулина. – Киев ; Одесса : Вища шк., 1976. – 176 с.

Удовиченко 1968: Удовиченко Г. М. Словосполучення в сучасній українській літературній мові : [монографія] / Г. М. Удовиченко. – К. : Наук. думка, 1968. – 227 с.

Українська мова 2004: Українська мова. Енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова),

М. П. Зяблюк та ін.]. – [2-е вид., випр. і доп.]. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – 833 с.

Улуханов 1977: Улуханов И. С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания / И. С. Улуханов. – М. : Наука, 1977. – 256 с.

Уорс 1962: Уорс Д. С. Трансформационный анализ конструкций с творительным падежом в русском языке / Д. С. Уорс // Новое в лингвистике : сборник / сост. В. А. Звегинцев. – М. : Наука, 1962. – Вып. 2. – С. 637–683.

Уорф 1972: Уорф Б. Л. Грамматические категории / Б. Л. Уорф // Принципы типологического анализа языков различного строя. – М. : Наука, 1972. – С. 44–60.

Уфимцева 1986: Уфимцева А. А. Лексическое значение : принципы семиологического описания лексики / А. А. Уфимцева. – М. : Наука, 1986. – 240 с.

Филин 1957: Филин Ф. П. О лексико-семантических группах слов / Ф. П. Филин // Езиковедски изследованиа в чест на акад. Ст. Младенов. – София : БАН, 1957. – С. 523–538.

Филипс 2004: Филипс Л. Дж. Дискурс-анализ. Теория и метод / Л. Дж. Филипс, М. В. Йоргенсен ; [пер. с англ.]. – Харьков : Изд-во Гуманитарный Центр, 2004. – 336 с.

Филичева 1967: Филичева Н. И. Понятие о синтаксической валентности в работах зарубежных языковедов / Н. И. Филичева // Вопр. языкознания. – 1967. – № 2. – С. 118–126.

Филлмор 1981: Филлмор Ч. Дело о падеже / Ч. Филлмор // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1981. – Вып. 10. – С. 369–495.

Филлмор 1981a: Филлмор Ч. Дело о падеже открывается вновь / Ч. Филлмор // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1981. – Вып. 10. – С. 496–530.

ФЕС 2002: Філософський енциклопедичний словник / [гол. редкол. В. Шинкарук]. – К. : Абрикос, 2002. – 742 с.

Фортуатов 1956, 1957: Фортуатов Ф. Ф. Избранные труды : в 2 т. / Ф. Ф. Фортуатов. – М. : Учпедгиз, 1956–1957.–

Т. 1. – 1956. – 450 с.

Т. 2. – 1957. – 471 с.

Ходова 1963: Ходова К. И. Система падежей старославянского языка / К. И. Ходова. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 159 с.

Холодович 1960: Холодович А. А. Опыт теории подклассов слов / А. А. Холодович // *Вопр. языкознания*. – 1960. – № 1. – С. 32–43.

Хомский 1962: Хомский Н. Синтаксические структуры / Н. Хомский // *Новое в лингвистике* : сборник / сост. В. А. Звегинцев. – М. : Наука, 1962. – Вып. 2. – С. 412–527.

Хомский 1972: Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса : [монография] / Н. Хомский ; [пер. с англ.]. – М. : Изд-во МГУ, 1972. – 259 с.

Храковский 1969: Храковский В. С. Деривационные отношения в синтаксисе / В. С. Храковский // *Инвариантные синтаксические значения и структура предложения*. – М. : Наука, 1969. – С. 138–147.

Христіанінова 2012: Христіанінова Р. О. Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові : [монографія] / Р. О. Христіанінова. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 366, [2] с.

Христіанінова 2013: Христіанінова Р. О. Формально-граматична і семантико-синтаксична типологія складнопідрядних речень : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Р. О. Христіанінова. – К., 2013. – 35 с.

Хэррис 1962: Хэррис З. С. Совместная встречаемость и трансформация в языковой структуре / З. С. Хэррис // *Новое в лингвистике* : сборник / сост. В. А. Звегинцев. – М. : Наука, 1962. – Вып. 2. – С. 528–636.

Цейтлин 1979: Цейтлин С. Н. Система синтаксических синонимов (на материале русского языка) / С. Н. Цейтлин // *Структура предложения и словосочетания в индоевропейских языках*. – Л. : Наука, 1979. – С. 77–87.

Циммерлинг 2003: Циммерлинг А. В. Предикативы и качественные наречия : классы слов и направления деривации / А. В. Циммерлинг // *Русистика на пороге XXI века* : проблемы и перспективы. – М. : Языки славянской культуры, 2003. – С. 54–59.

Чапля 1960: Чапля І. К. Прислівник в українській мові / І. К. Чапля. – Х. : Вид-во ХДУ, 1960. – 124 с.

Чейф 1975: Чейф У. Л. Значение и структура языка / У. Л. Чейф ; [пер. с англ. Г. С. Щура]. – М. : Прогресс, 1975. – 432 с.

Черкасова 1967: Черкасова Е. Т. Переход полнозначных слов в предлоги / Е. Т. Черкасова. – М. : Наука, 1967. – 280 с.

Чесноков 1984: Чесноков П. В. Логические и семантические формы мышления как значение грамматических форм / П. В. Чесноков // *Вопр. языкознания*. – 1984. – № 5. – С. 3–13.

Чеснокова 1972: Чеснокова Л. Д. Конструкции с предикативным определением и структура предложения в современном русском литературном языке. Ч. 1. : [материалы для спецкурса] / Л. Д. Чеснокова. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростов. гос. пед. ин-та, 1972. – 136 с.

Чеснокова 1973: Чеснокова Л. Д. Семантические типы членов предложения с двойными отношениями. Ч. 2. : [материалы для спецкурса] / Л. Д. Чеснокова. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростов. гос. пед. ин-та, 1973. – 104 с.

Чеснокова 1980: Чеснокова Л. Д. Связи слов в современном русском языке : [пособие] / Л. Д. Чеснокова. – М. : Просвещение, 1980. – 110 с.

Чеснокова 1988: Чеснокова Л. Д. Синкретизм в сфере членов предложения / Л. Д. Чеснокова // *Филологические науки*. – 1988. – № 4. – С. 41–47.

Черкасова 1967: Черкасова Е. Т. Переход однозначных слов в предлоги / Е. Т. Черкасова. – М. : Наука, 1967. – 280 с.

Чернов 1971: Чернов В. И. О классификации связочных глаголов современного русского литературного языка / В. И. Чернов // *Рус. яз. в шк.* – 1971. – № 2. – С. 83–88.

Чешко 1960: Чешко Е. В. К вопросу о падежных корреляциях / Е. В. Чешко // *Вопр. языкознания*. – 1960. – № 2. – С. 50–56.

Чумак 1985: Чумак В. В. Типология сказуемого в сербохорватском и восточнославянских языках : [монография] / В. В. Чумак. – Киев : Наук. думка, 1985. – 136 с.

Шанский 1987: Шанский Н. М. Современный русский язык : в 3 ч. / Н. М. Шанский, А. Н. Тихонов. – М. : Просвещение, 1987. –

Ч. 2 : Словообразование. Морфология. – 1987. – 256 с.

Шабат 2000: Шабат С. Т. Категорія питальної модальності в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / С. Т. Шабат. – Івано-Франківськ, 2000. – 19 с.

Шахматов 2001: Шахматов А. А. Синтаксис русского языка / А. А. Шахматов; [вступ. ст. Е. В. Клобуков ; ред. и коммент. Е. С. Истомина]. – [3-е изд.]. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 624 с.

Шведова 1964: Шведова Н. Ю. Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самостоятельные распространители предложения / Н. Ю. Шведова // *Вопр. языкознания.* – 1964. – № 6. – С. 77–93.

Шведова 1968: Шведова Н. Ю. Существуют ли все-таки детерминанты как самостоятельные распространители предложения? / Н. Ю. Шведова // *Вопр. языкознания.* – 1968. – № 2. – С. 39–50.

Шведова 1971: Шведова Н. Ю. Согласование и координация : их сходство и различия / Н. Ю. Шведова // *Проблемы истории и диалектологии славянских языков.* – М. : Наука, 1971. – С. 312–319.

Шведова 1978: Шведова Н. Ю. Синтаксическое время / Н. Ю. Шведова // *Филологические науки.* – 1978. – № 3. – С. 88–97.

Шендельс 1982: Шендельс Е. Ф. Совместимость / несовместимость грамматических и лексических значений / Е. Ф. Шендельс // *Вопр. языкознания.* – 1982. – № 4. – С. 78–82.

Шерех 1951: Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови / Юрій Шерех. – Мюнхен : Молоде життя, 1951. – 402 с.

Шинкарук 2002: Шинкарук В. Д. Категорії модусу і диктуму у структурі речення : [монографія] / В. Д. Шинкарук. – Чернівці : Рута, 2002. – 272 с.

Шинкарук 2003: Шинкарук В. Д. Модус і диктум у структурі речення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / В. Д. Шинкарук. – К., 2003. – 36 с.

Шитик 1996: Шитик Л. В. Синкретичні об'єктно-обставинні відношення та засоби їх вираження в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. В. Шитик. – К., 1996. – 23 с.

Шитик 2014: Шитик Л. В. Синхронна перехідність синтаксичних одиниць в українській літературній мові : [монографія] / Л. В. Шитик. – Черкаси : видавець Чабаненко Ю. А., 2014. – 474 с.

Шитик 2014а: Шитик Л. В. Явища синхронної перехідності в синтаксичній системі української літературної мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. В. Шитик. – К., 2014. – 36 с.

Шмелева 1994: Шмелева Т. В. Семантический синтаксис : [текст лекций] / Т. В. Шмелева. – Красноярск : Красноярск. гос. ун-т, 1994. – 77 с.

Шпак 2008: Шпак О. А. Синтаксичний процес суміщення з погляду актуального членування речення / О. А. Шпак // Од слова путь верстаючи й до слова... : [зб. на пошану Роксолани Зорівчак]. – Львів, 2008. – С. 567–575.

Шрамм 1979: Шрамм А. Н. Очерки по семантике качественных прилагательных / А. Н. Шрамм. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1979. – 134 с.

Штанденко 2008: Штанденко У. М. Відіменний суфіксальний словотвір дієслів у староукраїнській мові XIV–XVIII ст. / У. М. Штанденко. – К. : Інститут української мови НАН України, 2008. – 207 с.

Шульжук 2004: Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : [підручник] / К. Ф. Шульжук. – К. : Вид. центр «Академія», 2004. – 408 с.

Щерба 1957: Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку / Л. В. Щерба. – М. : Учпедгиз, 1957. – 187 с.

Щерба 1974: Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность / Л. В. Щерба. – Л. : Наука, 1974. – 428 с.

Щур 1974: Щур Г. С. Теория поля в лингвистике / Г. С. Щур. – М. : Наука, 1974. – 255 с.

Юрченко 2005: Юрченко В. С. Философия языка и философия языкознания : Лингвофилософские очерки / В. С. Юрченко. – [2-е изд.]. – М. : КомКнига, 2005. – 368 с.

Юрчук 1979: Юрчук Л. А. Суфіксальний дієслівний словотвір / Л. А. Юрчук // Словотвір сучасної української літературної мови. – К. : Наук. думка, 1979. – С. 171–210.

Явления переходности 1988: Явления переходности в грамматическом строе современного русского языка : [межвузовский сборник научных трудов]. – М. : МГПИ, 1988. – 132 с.

Якобсон 1985: Якобсон Р. О. Избранные работы / Р. О. Якобсон. – М. : Прогресс, 1985. – 456 с.

Ярцева 1975: Ярцева В. Н. Иерархия грамматических категорий и типологическая характеристика языков / В. Н. Ярцева // Типология грамматических категорий : Мещаниновские чтения. – М. : Наука, 1975. – С. 5–23.

Admoni 1972: Admoni W. Der deutsche Sprachbau / W. Admoni. – Л. : Просвещение, 1972. – 312 с.

Anderson 2006: Anderson J. M. Modern grammars of case : a retrospective / J. M. Anderson. – Oxford : Oxford University Press, 2006. – 461 p.

Babby 1975: Babby L. H. The Syntax of Voice in Russian / L. H. Babby, R. Brecht // *Language*. – 1975. – № 2. – P. 342–367.

Babby 1983: Babby L. H. The relation between causative and voice : Russian vs. Turkish / L. H. Babby // *Wiener slavistischer Almanach*. – 1983. – 11. – P. 61–88.

Bak 2010: Bak P. Gramatyka języka polskiego / Piotr Bak. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 2010. – 508 s.

Baker 1978: Baker C. L. Introduction to Generative-Transformational Grammar / C. L. Baker. – Prentice Hall, 1978. – 245 p.

Běličová 1982: Běličová H. Sémantická struktura věty a kategorie pádu (Příspěvek k porovnávací syntaxe ruské a české jednoduché věty) / H. Běličová. – Praha : Akademia, 1982. – 160 s.

Brinkmann 1962: Brinkmann H. Die deutsche Sprache. Gestalt und Leistung / H. Brinkmann. – Düsseldorf, 1962. – 305 s.

Bybee 1985: Bybee J. L. Morphology : A Study of the Relation Between Meaning and Form / J. L. Bybee. – Amsterdam : John Benjamins Publishing Company, 1985. – 262 p.

Cann 2005: Cann R. The Dynamics of Language / R. Cann, R. Kernpson, L. Marten. – Amsterdam : Elsevier Academic Press, 2005. – 456 p.

Carter 2007: Carter R. Cambridge Grammar of English / R. Carter, M. McCarthy. – Cambridge : Cambridge University Press, 2007. – 973 p.

Chomsky 1965: Chomsky N. Aspects of Theory Syntax / N. Chomsky. – MIT Press, 1965. – 314 p.

Comrie 1985: Comrie B. Causative Verb Formation and Other Verb-deriving Morphology / B. Comrie // *Language Typology and Syntactic Description*. – Cambridge : CUP, 1985. – Vol. III : Grammatical Categories and the Lexicon. – P. 301–348.

Dahl 1985: Dahl O. Tense and Aspect Systems / O. Dahl. – Oxford : Basil Blackwell, 1985. – 216 p.

Daneš 1964: Daneš F. Three-Level Approach to Syntax / F. Daneš // *Travaux Linguistiques de Prague*. – 1964. – Vol. 1. – P. 215–240.

Dixon 1997: Dixon R. M. W. A typology of argument-determined constructions / R. M. W. Dixon, A. Y. Aikhenvald // *Essays on language function and language type dedicated to T. Givon*. – Amsterdam : Benjamins, 1997. – P. 71–113.

Der deutsche Sprache 1970: *Der deutsche Sprache* : Kleine Enzyklopädie : in 2 Bdn. / Hrsg. E. Agricola, W. Fleischer, H. Protze. – Leipzig : Bibliogr. Institut, 1970. – 1174 s

Dokulil 1962: Dokulil M. Tvoření Slov v češtině / M. Dokulil. – Praha: Nakl. Č. akad. věd., 1962. – Sv. 1. – 263 s.

Engel 1996: Engel U. Deutsche Grammatik / U. Engel. – Heidelberg : Julius Groos Verlag, 1996. – 888 p.

Erben 2000: Erben J. Deutsche Grammatik / J. Erben. – München : Max Hueber Verlag, 2000. – 392 p.

Frei 1968: Frei H. Syntaxe et methode en linguistique synchronique / H. Frei // Enzyklopädie der geisteswissenschaftlichen Arbeitsmethoden. – Munich, 1968. – IV. – S. 56.

Fries 1959: Fries Ch. The structure of English : An introduction to the construction of English sentences. – [2 nd impress] / Ch. Fries. – L. : Longmans, 1959. – XI. – 304 p.

Givon 1993: Givon T. English Grammar : A Function-Based Introduction / T. Givon. – Amsterdam : John Benjamins Publishing Company, 1993. – 363 p.

Givon 2002: Givon T. The Evolution of Language out of Pre-Language / T. Givon, B. F. Malle. – Amsterdam : John Benjamins Publishing Company, 2002. – 392 p.

Glinz 1998: Glinz H. Die innere Form des Deutschen : Eine neue deutsche Grammatik/ H. Glinz. – Dusseldorf: Schwann, 1998. – 505 s.

Gramatyka 1998: Gramatyka współczesnego języka polskiego : morfologia / [pod. red. R. Grzegorzycowej, R. Laskowskiego, H. Wróbla]. – [wyd. III, zmienione]. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998. – 634 s.

Grochowski 1984: Grochowski M. Gramatyka współczesnego języka polskiego : składnia / [M. Grochowski, S. Karolak, Z. Topolińska] ; red. Z. Topolińska. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1984. – 397 s.

Grzegorzycowa 2008: Grzegorzycowa R. Wykłady z polskiej składni / R. Grzegorzycowa. – [wyd. V]. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2008. – 160 s.

Heine 1997: Heine B. Cognitive Foundations of Grammar / B. Heine. – New York : Oxford University Press, 1997. – 185 p.

Helbig 1986: Helbig G. Kommunikativer Grammatikunterricht – Ziele, Möglichkeiten und Grenzen / G. Helbig // Deutsch als Fremdsprache. – 1986. – H. 1. – S. 14–20.

Helbig 1992: Helbig G. Probleme der Valenz und Kasusstheorie / G. Helbig. – Tübingen, Niemeyer, 1992. – 194 s.

Helbig 2006: Helbig H. Knowledge Representation and the Semantics of Natural Language / H. Helbig. – Berlin : Springer, 2006. – 652 p.

Křižková 1966: Křižková H. Первичные и вторичные функции и т. наз. транспозиция форм / H. Křižková // Trav. ling. Prague. – 1966. – Vol. 2. – С. 171–182.

Komarek 2006: Komarek M. Příspěvky k české morfologii – [2 vyd.] / M. Komarek. – Olomouc : Periplum, 2006. – 263 s.

Kuryłowicz 1964: Kuryłowicz J. The inflectional categories of Indo-European / J. Kuryłowicz. – Heidelberg : Karl Winter Universitätsverl., 1964. – 246 p.

Leška 1960: Leška O. K otázce tzv. transpozice / O. Leška // Rusko-ceske studie. Sbornik Vysoké školy pedagogické v Praze : Jazyk a literatura II. – Praha, 1960. – S. 43–46.

Mluvnice češtiny 1986: Mluvnice češtiny [1]. Fonetika. Fonologie. Morfonologie a morfemika. Tvoření slov / [red. J. Petr]. – Praha : Academia, 1986. – 566 s.

Mluvnice češtiny 1987: Mluvnice češtiny [3]. Skladba / [red. J. Petr]. – Praha : Academia, 1987. – 746 s.

Murphy 2007: Murphy R. Essential Grammar in Use / R. Murphy. – Cambridge : Cambridge University Press, 2007. – 319 p.

Novotný 1979: Novotný J. Dualismus subjektu a predikátu a postavení predikace z hlediska valenční teorie / J. Novotný // Slovo a slovesnost. – 1979. – Roč. 40, N 4. – S. 286–294.

Puzynina 1978: Puzynina J. Transpozycja, mutacja, modyfikacja / J. Puzynina // Poradnik językowy. – 1978. – Zesz. 5. – S. 193–199.

Quirk 2004: Quirk R. A Comprehensive Grammar of the English Language / R. Quirk, S. Greenbaum, G. Leech, J. Svartvik. – Harlow : Longman, 2004. – 1779 p.

Saloni 2007: Saloni Z. Składnia współczesnego języka polskiego / Z. Saloni, M. Świdziński. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007. – 356 s.

Somers 1987: Somers H. L. Valency and Case in Computational Linguistics / H. L. Somers. – Edinburgh, 1987. – 328 p.

Sweetser 1990: Sweetser E. From Etymology to Pragmatics : metaphorical and cultural aspects of semantic structure / E. Sweetser. – Cambridge : CUP, 1990. – 174 p.

Taylor 2002: Taylor J. R. Cognitive Grammar / J. R. Taylor. – New York : Oxford University Press, 2002. – 612 p.

Van Valin 1996: Van Valin R. D. Functional Relations / R. D. Van Valin // Concise Encyclopedia of Syntactic Theories. – Pergamon, 1996. – P. 459.

Weinreich 1966: Weinreich U. Explorations in semantic theory / U. Weinreich // Current Trends in Linguistics. – Hague ; Paris : Mouton, 1966. – Vol. 3. – P. 395–477.

Wieczorek 1997: Wieczorek D. Украинский язык: Slavia Romana – Slavia Byzantina. Очерки по глагольности. – Wrocław Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. – 135 с.

Wierzbicka 1969: Wierzbicka A. Dociekania Semantyczne / A. Wierzbicka. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969. – 202 s.

Wierzbicka 1988: Wierzbicka A. The Semantics of Grammar / A. Wierzbicka. – Amsterdam : John Benjamins, 1988. – 617 p.

ДЖЕРЕЛА

1. Андріяшик Р. В. Вибране : [романи] / Р. В. Андріяшик ; упоряд. В. Медвідь; передм. С. Квіта. – К. : Укр. письменник, 2004. – 1077 с.
2. Андрухович Ю. Дванадцять обручів : [роман] / Юрій Андрухович. – [3-є вид.]. – К. : Критика, 2005. – 274 с.
3. Андрухович Ю. Таємниця. Замість роману / Юрій Андрухович. – Х. : Фоліо, 2007.
4. Багряний І. П. Сад Гетсиманський : [роман] / І. П. Багряний. – К. : Дніпро, 1991. – 527 с.
5. Багряний І. П. Тигролови : [роман] / І. П. Багряний. – К. : Укр. письменник, 2000. – 216 с.
6. Багряний І. П. Вибрані твори / І. П. Багряний ; вступ. ст., упоряд. і приміт. Г. М. Жуковської. – К. : Книга, 2007. – 368 с. – (Серія «Твори української діаспори»).
7. Барка В. К. Жовтий князь : [роман] / В. К. Барка. – К. : Дніпро, 1991. – 226 с.
8. Бевз Г. П. Алгебра : [підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл.] / Г. П. Бевз, В. Г. Бевз. – К. : Зодіак-ЕКО, 2009. – 255 с.
9. Бердник О. П. Вибрані твори / О. П. Бердник. – К. : Книга, 2007. – 350 с.
10. Білоус Д. Безцінний скарб : вірші про українську мову / Дмитро Білоус ; [вступ. ст. В. Коптілов]. – К. : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – 326 с.
11. Біологія : Тварини : [підруч. для 7–8 кл. серед. шк.] / Б. Є. Биховський, Є. В. Козлова, О. С. Мончадський та ін. ; за ред. М. О. Козлова. – [21-ше вид., перероб.]. – К. : Рад. шк., 1991. – 204 с.
12. Богачук О. Т. Горно : [поезія] / О. Т. Богачук. – К. : Дніпро, 1984. – 214 с.
13. Богачук О. Т. Цвіт роси : [поезія] / О. Т. Богачук. – К. : Молодь, 1988. – 75 с.
14. Бойківщина : [історико-етнографічне дослідження] / Ю. Г. Гошко, П. М. Жолтовський, К. І. Матейко та ін. – К. : Наук. думка, 1983. – 304 с.
15. Бойчук Б. Три романи («Краєвиди підглядника», «Аліпій II і його наречена», «Життя з Алісою поза дзеркалом») : [романи] / Богдан Бойчук. – К. : Факт, 2004. – 376 с.
16. Бокий І. Із «Собором» у майбутнє / Іван Бокий // Журавлик. – 2006. – № 5. – С. 6–7.

17. Бурлака Т. К. Іменник / Т. К. Бурлака // Українська мова. Ч.1. ; за ред. П. С. Дудика. – К. : Вища шк., 1988. – С. 196–233.
18. Васильченко С. Мужичський ангел : [оповідання ; повість ; п'єси] / Степан Васильченко ; [упоряд., передм. і прим. Н. Шумило]. – К. : Веселка, 2000. – 288 с. – (Шкільна бібліотека)
19. Винницький В. Українська акцентна система : становлення, розвиток / Василь Винницький. – Львів : Бібльос, 2002. – 578 с.
20. Винниченко В. К. Краса і сила : [повісті та оповідання] / В. К. Винниченко. – К. : Дніпро, 1989. – 750 с.
21. Винниченко В. К. Закон : [п'єси] / В. К. Винниченко. – Х. : Формат, 2008. – 320 с. – (Серія «Грамота»).
22. Винничук Ю. Весняні ігри в осінніх садах : [роман] / Юрій Винничук. – Х. : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2007. – 284 с.
23. Вихованець І. Р. Таїна слова / І. Р. Вихованець. – К. : Рад. шк., 1990. – 284 с.
24. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
25. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматика укр. мови / [І. Вихованець, К. Городенська] ; за ред. чл.-кор. НАН України Івана Вихованця. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 398 с.
26. Вихованець І. Весняні коні : [поезії] / І. Р. Вихованець. – Луцьк : Вежа-Друк, 2014. – 111 с.
27. Вишня О. Вишневі усмішки : [гумор, сатира] / Остап Вишня. – К. : Дніпро, 1985. – 368 с.
28. Вільде І. Сестри Річинські : [роман] / Ірина Вільде ; [авт. передм. П. А. Загребельний]. – К. : Україна, 2004. – 830 с. – (Бібліотека Шевченківського комітету).
29. Вінграновський М. С. Цю жінку я люблю : [лірика] / М. С. Вінграновський. – К. : Дніпро, 1990. – 205 с.
30. Вінграновський М. С. Вибрані твори : у 3 т. / М. С. Вінграновський. – Тернопіль : Богдан, 2004.–
Т. 1 : Поезії. – 2004. – 400 с.
Т. 2 : Северин Наливайко : [роман]. – 2004. – 400 с.
Т. 3 : Повісті й оповідання. – 2004. – 352 с.
31. Вовчок Марко. Оповідання. Казки. Повісті. Роман / Марко Вовчок. – К. : Наук. думка, 1983. – 638 с.

32. Воронцов-Вельямінов Б. О. Астрономія : [підруч. для 11 кл. серед. шк.] / Б. О. Воронцов-Вельямінов. – [19-те вид.]. – К. : Рад. шк., 1991. – 160 с.
33. Воронько П. М. Лірика / П. М. Воронько. – К. : Дніпро, 1987. – 342 с.
34. Врублевська В. В. Емансипантка : [повість] / В. В. Врублевська. – К. : Молодь, 1989. – 224 с.
35. Габай А. Ю. Синтаксична прислівникова транспозиція в сучасній українській літературній мові : [монографія] / А. Ю. Габай. – К. : Інститут української мови ; Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. – 232 с.
36. Гарасевич А. Поезії / Андрій Гарасевич // Муза любові й боротьби : українська поезія празької школи / [упоряд., ст. й приміт. М. Неврлого]. – К. : Укр. письменник, 1995. – С. 146–155.
37. Гей В. С. Краплі на листі : [поезії] / В. С. Гей. – К. : Рад. шк., 1987. – 93 с.
38. Гей В. С. Лесин кадуб : [поезії] / В. С. Гей. – Львів : Каменярь, 1991. – 111 с.
39. Гей В. С. Зоря з криничної води : [поезії] / В. С. Гей. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2000. – 223 с.
40. Географія материків : [підруч. для 7 кл. серед. шк.] / В. О. Коринська, Л. Д. Прозоров, В. А. Щеньов; [за ред. В. О. Коринської]. – [18-те вид.]. – К. : Рад. шк., 1989. – 256 с.
41. Географія рослин з основами ботаніки : [навч. посіб.] / Б. К. Гришко-Богменко, С. С. Морозюк, І. В. Мороз, Л. Г. Оляницька ; [за ред. С. С. Морозюк]. – К. : Вища шк., 1991. – 255с.
42. Географія : Україна і світ / Я. Б. Олійник, П. Г. Шищенко, А. В. Степаненко, П. О. Масляк. – [2-ге вид., стер.]. – К. : Знання, 2007. – 456 с.
43. Геометрія : [навч. посіб.] / І. Ф. Тесленко, В. Н. Боровик, І. С. Матюшко, Є. Ф. Рафаловський. – [2-ге вид., перероб. і допов.]. – К. : Вища шк., 1985. – 184 с.
44. Голованівський С. О. Твори : в 3 т. / С. О. Голованівський. – К. : Дніпро, 1981.–
- Т. 1 : Поезії. Поеми. Переклади, переспіви. – 1981. – 543 с.
- Т. 2 : Драматичні поеми. П'єси. Оповіді. – 1981. – 606 с.
- Т. 3 : Тополя на тому березі : [роман : у 2 кн.]. – 1981. – 814 с.
45. Головка А. В. Твори : в 2 т. / А. В. Головка. – К. : Наук. думка, 1986.–

- Т. 1 : Повість. Оповідання. П'єса. Романи. – 1986. – 573 с.
- Т. 2 : Артем Гармаш : [роман]. – 1986. – 699 с.
46. Гончар О. Т. Вибрані твори : у 4 т. / О. Т. Гончар. – К. : Сакцент Плюс, 2005.–
- Т. 1 : Тронка. Собор. Кресафт. – 2005. – 542 с.
- Т. 2 : Циклон. Твоя зоря. Микита Братусь. Далекі вогнища. – 2005. – 736 с.
- Т. 3 : Людина і зброя. Чорний яр. – 2005. – 320 с.
- Т. 4 : Прапорonosці. Письменницькі роздуми. – 2005. – 416 с.
47. Горак Р. Д. Тричі мені являлася любов : [повість-есе. Роман-есе про Івана Франка] / Р. Д. Горак. – К. : Дніпро, 1987. – 268 с.
48. Гордієнко К. О. Твори : в 2 т. / К. О. Гордієнко. – К. : Дніпро, 1986.–
- Т. 1 : Чужу ниву жала. Дівчина під яблуною : [романи]. – 1986. – 644 с.
- Т. 2 : Буймир. Заробітчани : [повісті]. – 1986. – 454 с.
49. Городенська К. Г. Дериwація синтаксичних одиниць : [монографія] / К. Г. Городенська. – К. : Наук. думка, 1991. – 192 с.
50. Гримич М. Ти чуєш, Марго? : [роман] / Марина Гримич. – Львів : Аверс, 2000. – 216 с.
51. Гуменна Д. Діти Чумацького шляху : [роман : у 4 кн.] / Докія Гуменна. – К. : Український центр духовної культури. – 1998. – 576 с.
52. Гуцало Є. П. Твори : в 5 т. / Є. П. Гуцало. – К. : Дніпро, 1996.–
- Т. 1 : Оповідання. Новели. – 1996. – 453 с.
- Т. 2 : Повісті. – 1996. – 459 с.
- Т. 3 : Повісті. Роман. – 1997. – 459 с.
- Т. 4 : Романи. – 1997. – 684 с.
- Т. 5 : Поезії. Статті. – 1997. – 575 с.
53. Данилюк А. Українська хата / Архип Данилюк. – К. : Наук. думка, 1991. – 112 с.
54. Дараган Ю. Поезії / Юрій Дараган // Муза любові й боротьби : українська поезія праської школи / [упоряд., ст. й приміт. М. Неврлого]. – К. : Укр. письменник, 1995. – С. 20–29.
55. Дарда В. І. Переяславські дзвони : [іст. роман] / В. І. Дарда. – К. : Рад. письменник, 1990. – 415 с.
56. Дашкієв М. Торжество життя : [наук.-фантаст. роман] / Микола Дашкієв. – К. : Рад. письменник, 1952. – 414 с.

57. Дашвар Люко. Село не люди : [роман] / Люко Дашвар. – Х. : Клуб Сімейного Дозвілля, 2007. – 270 с.
58. Денисенко Л. Корпорація ідіотів : [роман] / Лариса Денисенко. – [3-тє вид.]. – К. : Нора-Друк, 2012. – 274, [1] с.
59. Денисенко Л. Калейдоскоп часу : [оповідання, драма] / Лариса Денисенко. – Х. : Клуб Сімейного Дозвілля, 2013. – 315, [2] с.
60. Дениско Л. І. При спробі втекти : [пригодницька повість] / Л. І. Дениско. – К. : Рад. письменник, 1991. – 334 с.
61. Дениско Л. І. Слідство : [роман] / Л. І. Дениско // Вітчизна. – 1994. – № 5–6. – С. 16–106.
62. Дзюба І. М. Українська повість сьогодні / І. М. Дзюба // Обличчям до вікна : [повісті]. – К. : Рад. письменник, 1989. – С. 549–583.
63. Дзюба І. М. Бо то не просто мова, звуки... / І. М. Дзюба. – К. : Рад. письменник, 1990. – 134 с.
64. Дімаров А. А. Колектив і Колядко / А. А. Дімаров // Обличчям до вікна : [повісті]. – К. : Рад. письменник, 1989. – С. 77–132.
65. Дімаров А. А. Зблиски : [оповідання та повісті] / А. А. Дімаров. – К. : Ярославів Вал, 2002. – 512 с.
66. Довженко О. П. Зачарована Десна. Оповідання. Щоденник (1941–1956) / О. П. Довженко. – К. : Сакцент Плюс, 2004. – 512 с.
67. Довженко О. П. Вибрані твори / О. П. Довженко. – К. : Дніпро, 2001. – 512 с.
68. Дорошко П. О. Не повтори мою долю : [роман] / П. О. Дорошко. – К. : Рад. письменник, 1968. – 272 с.
69. Драч І. Ф. Лист до калини : [поезії, поеми] / І. Ф. Драч. – К. : Веселка, 1990. – 286 с.
70. Драч І. Ф. Анатомія блискавки : вибрані твори / І. Ф. Драч. – Х. : Фоліо, 2002. – 509 с. – (Серія «Українська література ХХ століття»).
71. Дрозд В. Г. Подих чудесного : [оповідання, роман] / В. Г. Дрозд. – К. : Молодь, 1988. – 296 с.
72. Дрозд В. Г. Вибрані твори : у 2 т. / В. Г. Дрозд. – К. : Рад. письменник, 1989.–
- Т. 1 : Крик птаха в сутінках : [оповідання]. Катастрофа ; Вовкулака : (сомотній вовк) : [романи]. – 1989. – 460 с.
73. Дудар Є. М. Плацдарм : Гуморески. Анекдоти. Бувальщини / Є. М. Дудар. – К. : Феміна, 1996. – 391 с.

74. Дудик П. С. Синоніми. Антоніми / П. С. Дудик, І. Й. Тараненко // Українська мова. Ч.1 / [за ред. П. С. Дудика]. – К. : Вища шк., 1988. – С. 118–124.
75. Єврорегіон Буг : Волинська область / [за ред. Б. П. Клімчука, П. В. Луцишина, В. Й. Лажніка]. – Луцьк : Ред.-вид. відд. Волин. ун-ту, 1997. – 448 с.
76. Ємченко О. П. Піраміда сонця : науково-фантастична книга / О. П. Ємченко. – К. : Молодь, 1991. – 160 с.
77. Ємченко О. П. Магія небесних сфер : антологія – королева наук. Нострадамус про Україну і світ. Гороскопи. Основи хіромантії. Рецепт омолодження / О. П. Ємченко. – К. : Борівітер, 1993. – 142 с.
78. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови) / С. Я. Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 431 с.
79. Жиленко І. В. Євангеліє від ластівки : вибрані твори / І. В. Жиленко ; [передм. М. Жулинського]. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2006. – 488 с.
80. Завальнюк І. Я. Синтаксичні одиниці в мові української преси початку ХХІ століття : функціональний і прагмалінгвістичний аспекти : [монографія] / І. Я. Завальнюк. – Вінниця : Нова книга, 2009. – 400 с.
81. Загребельний П. А. Диво : [роман] / П. А. Загребельний. – К. : Дніпро, 1982. – 623 с.
82. Загребельний П. А. Роксолана : [роман] / П. А. Загребельний. – Х. : Фоліо, 2002. – 685 с.
83. Загребельний П. А. Євпраксія : [роман] / П. А. Загребельний. – Х. : Фоліо, 2003. – 351 с.
84. Загнітко А. П. Теоретична граматика сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. – 992 с.
85. Загнітко А. П. Подих рідного слова / А. П. Загнітко. – Донецьк : Дон НУ, 2014. – 236 с.
86. Зарудний М. Я. Острів твоєї мрії : [п'єси] / М. Я. Зарудний. – К. : Дніпро, 1971. – 679 с.
87. Зарудний М. Я. Твори : у 2 т. / М. Я. Зарудний. – К. : Дніпро, 1991.–
- Т. 1 : На білому світі. Гілея. – 1991. – 780 с.
- Т. 2 : П'єси. – 1991. – 814 с.
88. Збанацький Ю. О. Твори : в 2 т. / Ю. О. Збанацький. – К. : Дніпро, 1974.–

- Т. 1 : Малиновий дзвін : [роман] ; Єдина : [повість]. – 1974. – 672 с.
- Т. 2 : Хвилі : [роман] ; Поліські билиці. Оповідання. – 1974. – 703 с.
89. Збанацький Ю. О. Пообіч Талі. Полікарп : [повісті] / Ю. О. Збанацький. – К. : Дніпро, 1981. – 152 с.
90. Земляк В. С. Лебедина згряя. Зелені млини : [романи] / В. С. Земляк. – К. : Дніпро, 1981. – 623 с.
91. Іваненко О. Марія : [роман, повісті] / Оксана Іваненко. – К. : Дніпро, 1986. – 645 с.
92. Іваничук Р. І. Черлене вино ; Манускрипт з вулиці Руської : [романи] / Р. І. Іваничук. – Х. : Фоліо, 2006. – 382 с. – (Серія «Українська література»).
93. Іваничук Р. І. Мальви. Орда : [романи] / Р. І. Іваничук. – Х. : Фоліо, 2008. – 415 с. – (Серія «Українська література»).
94. Іваничук Р. І. Вогненні стовпи : тетралогія / Р. І. Іваничук. – Х. : Фоліо, 2009. – 507 с. – (Серія «Українська література»).
95. Ільїна О. В. Туризм. Рекреаційна географія : поняття і терміни / О. В. Ільїна. – Луцьк : ПП Іванюк, 2009. – 100 с.
96. Ільченко О. Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця : український химерний роман з народних уст / Олександр Ільченко. – Х. : Фоліо, 2009. – 700 с. – (Серія «Українська література»).
97. Йовенко С. Віч-на-віч : [поема, вірші] / Світлана Йовенко. – К. : Рад. письменник, 1989. – 111 с.
98. Кава В. І. Осіння стежка : [повість] / В. І. Кава. – К. : Веселка, 1977. – 232 с.
99. Кава В. І. З журбою радість обнялась : [літературні оповідки] / В. І. Кава. – Ніжин : Поліграф-Аспект, 2006. – 144 с.
100. Караман С. О. Сучасна українська літературна мова : [навч. посіб.] / [С. О. Караман, О. В. Караман, М. Я. Плющ та ін.] ; за ред. С. О. Карамана. – К. : Літера ЛТД, 2011. – 558, [2] с.
101. Карпенко Ю. О. Літературна ономастика Ліни Костенко : [монографія] / Ю. О. Карпенко, М. Р. Мельник. – Одеса : Астропринт, 2004. – 216 с.
102. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Повісті та оповідання. Драматичні твори / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. – К. : Наук. думка, 1982. – 542 с.

103. Кирій І. І. Після грози : [оповідання] / І. І. Кирій. – К. : Веселка, 1987. – 159 с.
104. Кобилянська О. Людина ; Царівна : [повісті] / Ольга Кобилянська. – Львів : Червона калина, 2008. – 378 с.
105. Коваль А. П. Пригоди слова / А. П. Коваль. – К. : Рад. шк., 1985. – 213 с.
106. Коваль А. П. Ділове спілкування : [навч. посіб.] / А. П. Коваль. – К. : Либідь, 1992. – 280 с.
107. Коваль В. К. До тебе батьку... : [повість-сповідь] / В. К. Коваль. – К. : Молодь, 1985. – 96 с.
108. Коломієць О. Ф. Вибрані твори / О. Ф. Коломієць ; [упоряд. О. О. Коломієць ; передм. Г. Ф. Семенюка ; післяслово Б. І. Олійника]. – К. : Грамота, 2009. – 352 с. – (Бібліотека Шевченківського комітету).
109. Колосок Б. В. Луцьк : Архітектурно-історичний нарис / Б. В. Колосок, Р. Г. Метельницький. – К. : Будівельник, 1990. – 192 с.
110. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К. : Преса України, 1997. – 64 с.
111. Копиленко О. І. Вибрані твори : в 2 т. / О. І. Копиленко. – К. : Веселка, 1980.–
- Т. 1 : Як вони поживають : [оповідання] ; передм. І. Зуба. – 1980. – 358 с.
- Т. 2 : Дуже добре ; Десятикласники : [романи]. – 1980. – 358 с.
112. Коротич В. О. Трава. Метроном : [повісті] / В. О. Коротич. – К. : Рад. письменник, 1986. – 206 с.
113. Корсак І. Діти Яфета : [роман] / Іван Корсак. – К. : Ярославів Вал, 2010. – 225 с.
114. Корсак І. Немирів ключ : [роман] / Іван Корсак. – К. : Ярославів Вал, 2012. – 206, [2] с.
115. Корчагіна В. О. Біологія : рослини, бактерії, гриби, лишайники : [підруч. для 6–7 класів серед. шк.]. – [22-ге вид., перероб.] / В. О. Корчагіна. – К. : Рад. шк., 1990. – 256 с.
116. Костенко Л. В. Маруся Чурай : [іст. роман у віршах] / Л. В. Костенко. – К. : Дніпро, 1982. – 136 с.
117. Костенко Л. В. Сад нетанучих скульптур : [вірші, поема-балада, драматичні поеми] / Л. В. Костенко. – К. : Рад. письменник, 1987. – 207 с.
118. Костенко Л. В. Вибране / Л. В. Костенко. – К. : Дніпро, 1989. – 559 с.

119. Костенко Л. В. Берестечко : [іст. роман] ; [авт. післямови : І. Дзюба, В. Панченко] / Л. В. Костенко. – К. : Либідь, 2010. – 232 с.
120. Костенко Л. В. Записки українського самашедшого / Л. В. Костенко. – К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. – 416 с.
121. Костенко Л. В. Триста поезій : [вибрані вірші] / Л. В. Костенко. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2012. – 416 с.
122. Костусьяк Н. М. Категорія ступенів порівняння прикметників і прислівників : [монографія] / Н. М. Костусьяк. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2002. – 179 с.
123. Котляревський І. П. Твори / І. П. Котляревський ; [вступ. ст. Є. Шабліовський, приміт. Б. Деркач]. – К. : Дніпро, 1980. – 311 с.
124. Коцюбинський М. Вибрані твори : [оповідання, новели, повісті] / Михайло Коцюбинський ; [упоряд., передм., приміт. Ю. Кузнецов, Н. Левчик]. – К. : Генеза, 2003. – 368 с. – (Нова шкільна бібліотека).
125. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства : [підручник] / М. П. Кочерган. – [2-е вид.]. – К. : Академія, 2005. – 368 с.
126. Красюк П. Х. Регламент для зайця : [байки] / П. Х. Красюк. – Рівне : Азалія, 1997. – 107 с.
127. Красюк П. Х. Двоюрідний чоловік : твори різних років : [байки та гуморески] / П. Х. Красюк. – Рівне : Волинські обереги, 2003. – 268 с.
128. Кропивницький М. Л. П'єси / М. Л. Кропивницький. – К. : Дніпро, 1990. – 448 с.
129. Кропивницький М. Л. Драматичні твори / М. Л. Кропивницький ; [уклад. В. Івашков]. – К. : Наук. думка, 1990. – 603 с.
130. Куліш П. О. Твори : в 2 т. / П. О. Куліш ; [ред. кол. І. Дзевєрін, О. Т. Гончар та ін.]. – К. : Наук. думка, 1994.–
Т. 1 : Прозові твори. Поетичні твори. Переспіви та переклади / [упоряд. і приміт. Є. Нахліка]. – 1994. – 752 с.
131. Кульбабська О. Синтаксемний склад простого неелементарного речення у синтаксичній концепції Івана Вихованця / Олена Кульбабська // Проблеми сучасної функційно-категорійної граматики : [зб. наук. пр. на пошану члена-кореспондента НАН України Івана Романовича Вихованця / укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк : Вид-во «Ноулідж», 2010. – С. 154–166.
132. Кучер В. С. Твори : в 5 т. / В. С. Кучер. – К. : Дніпро, 1970.–
Т. 2 : Чорноморці. – 1970. – 563 с.

133. Лазарук В. А. Глаголи землі : [поезії] / В. А. Лазарук. – Львів : Каменяр, 1987. – 94 с.
134. Легенди та перекази / [упоряд. та приміт. А. А. Іоаніді, вступ. ст. О. І. Дея]. – К. : Наук. думка, 1985. – 400 с.
135. Ле Іван. Твори : в 7 т. / Іван Ле ; [упоряд. І. Т. Ле ; редкол. Я. В. Баш (голова) та ін.]. – К. : Дніпро, 1982.–
Т. 3 : Наливайко : [історичний роман]. – 1983. – 447 с.
136. Лепкий Б. С. Крутіж : [історичні повісті] / Б. С. Лепкий ; [передм. та упоряд. Г. Акулов]. – К. : Веселка, 1992. – 390 с. – (Золоті ворота).
137. Лозко Г. С. Українське народознавство / Г. С. Лозко. – К. : Зодіак-ЕКО, 1995. – 368 с.
138. Луків М. В. Мелодії для матері і коханої : [поезії] / М. В. Луків. – К. : Молодь, 1991. – 192 с.
139. Маланюк Є. Ф. Земна мадонна : вибране / Є. Ф. Маланюк. – Словацьке пед. вид-во в Братиславі ; Відділ укр. літ. в Пряшеві ; Фундація ім. Олега Ольжича у Лондоні, 1991. – 444 с.
140. Маланюк Є. Поезії / Євген Маланюк ; [упоряд. та передм. Т. Салиги, приміт. М. Старовойта]. – Львів : УПІ ім. Івана Федорова ; «Фенікс Лтд», 1992. – 686 с.
141. Малик В. К. Князь Кий : [роман] / В. К. Малик. – К. : Дніпро, 1989. – 576 с.
142. Малик В. К. Горить свіча : [роман] / В. К. Малик. – К. : Укр. письменник, 1992. – 431 с.
143. Малишко А. С. Далекі орбіти : [вибрані твори] / А. С. Малишко ; [упоряд. В. А. Малишко, вступ. ст. В. О. Базилевського]. – К. : Криниця, 2004. – 608 с.
144. Матіос М. В. Солодка Даруся : [драма на три життя] / М. В. Матіос. – Львів : Піраміда, 2005. – 174 с.
145. Минко В. Вибрані твори : повісті, оповідання, нариси, п'єси / Василь Минко. – К. : Держлітвидав УРСР, 1962. – 702 с.
146. Мирний Панас. Вибрані твори / Панас Мирний. – К. : Дніпро, 1974. – 560 с.
147. Мирний Панас. Хіба ревуть воли, як ясла повні? : [роман з народного життя] / Панас Мирний. – Донецьк : БАО, 2007. – 415 с.
148. Міщенко Д. О. Синьоока Тивер / Д. О. Міщенко. – К. : Укр. центр духов. культури, 1996. – 423 с. – (Український історичний роман).

149. Міщенко Д. О. Згубні вітри над оазою ; Не полишу тебе самотньою : [історичні романи] / Д. О. Міщенко. – К. : Укр. письменник, 1997. – 334 с.

150. Міщенко Д. О. Сіверяни : [роман] / Д. О. Міщенко. – К. : Укр. центр духов. культури, 1999. – 392 с. – (Український історичний роман).

151. Молочко В. В. Атлас вчителя / [В. В. Молочко, Ж. Є. Бонк, І. Л. Дрогушевська та ін.]. – К. : Картографія, 2010. – 328 с.

152. Муза любові й боротьби : українська поезія празької школи / [упоряд., ст. й приміт. М. Неврлого]. – К. : Укр. письменник, 1995. – 159 с.

153. Муратов І. Поезії / Ігор Муратов. – К. : Рад. письменник, 1980. – 286 с.

154. Мушкетик Ю. М. Яса : [роман] / Ю. М. Мушкетик. – К. : Рад. письменник, 1987. – 597 с.

155. Назарук О. Роксоляна : Жінка Халіфа й Падишаха (Сулеймана Великого) завойовника і законодавця : [іст. повість з 16-го ст.] / Осип Назарук. – К. : Дніпро, 1992. – 371 с.

156. Наєнко М. К. Інтим письменницької праці : з лекцій про специфіку художньої творчості / М. К. Наєнко. – К. : Пед. преса, 2003. – 280 с.

157. Не відлюбив свою тривогу ранню... Василь Стус – поет і людина : [спогади, статті, листи, поезії]. – К. : Укр. письменник, 1993. – 400 с.

158. Неврлий М. Празька поетична школа / Микола Неврлий // Муза любові й боротьби : українська поезія празької школи. – К. : Укр. письменник, 1995. – С. 3–19.

159. Нечуй-Левицький І. С. Твори : в 2 т. / І. С. Нечуй-Левицький. – К. : Наук. думка, 1985.–

Т. 1 : Повісті та оповідання. П'єса. – 1985. – 638 с.

Т. 2 : Повісті та оповідання. – 1986. – 638 с.

160. Олійник Б. І. Поеми / Б. І. Олійник. – К. : Дніпро, 1983. – 183 с.

161. Олійник Б. І. Передмова / Б. І. Олійник // Коваль В. К. До тебе, батьку... : [повість-сповідь]. – К. : Молодь, 1985. – 96 с.

162. Олійник Б. І. Поезії / Б. І. Олійник. – К. : Дніпро, 1986. – 343 с.

163. Олійник М. Я. Судний день : [роман] / М. Я. Олійник. – К. : Рад. письменник, 1982. – 215 с.

164. Ольжич Олег. Незнаному воякові : заповідане живим / Олег Ольжич. – К. : Україна, 1994. – 432 с.

165. Павличко Д. В. Вибрані твори : у 2 т. / Д. В. Павличко ; [голова редкол. М. П. Зяблюк ; вступ. ст. М. Г. Жулинського]. – К. : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2008.– (Бібліотека Української Літературної Енциклопедії : вершини письменства).

Т. 1 : Вірші. Поеми. – 2008. – 608 с.

Т. 2 : Переклади. – 2009. – 608 с.

166. Панч П. Й. Твори : в 6 т. / П. Й. Панч. – К. : Дніпро, 1981.–

Т. 1 : Повісті. Оповідання. – 1981. – 431 с.

Т. 2 : Облога ночі : [роман, повісті, оповідання]. – 1981. – 383 с.

Т. 3 : Повісті. Оповідання. Публіцистика. – 1982. – 423 с.

Т. 4: Гомоніла Україна : [роман]. – 1982. – 525 с.

Т. 5 : Оповідання. Твори для дітей. – 1983. – 407 с.

Т. 6: На калиновім мості : [повість минулих літ] ; Відлітають журавлі : [етюди]. Нариси, статті, етюди, інтерв'ю з листування. – 1983. – 574 с.

167. Пасічник І. А. Категорія валентності предикативних прикметників : [монографія] / І. А. Пасічник. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. – 183 с.

168. Пестушко В. Ю. Географія материків та океанів : [метод. посіб. для вчителів] / В. Ю. Пестушко, В. О. Сасихов, Г. Є. Уварова. – К. : Вирій, 2000. – 272 с.

169. Півторак Г. П. Українці : звідки ми і наша мова / Г. П. Півторак. – К. : Наук. думка, 1993. – 200 с.

170. Підмогильний В. П. Невеличка драма : [роман, повісті] / В. П. Підмогильний. – Дніпропетровськ : Промінь, 1990. – 326 с.

171. Підмогильний В. П. Місто : [роман] ; Оповідання / В. П. Підмогильний. – К. : Дніпро, 2004. – 384 с.

172. Пільгук І. І. Дуби шумлять : [біогр. повісті] / І. І. Пільгук. – К. : Дніпро, 1990. – 572 с.

173. Пісоцький К. П. Жорстокий серпень / К. П. Пісоцький // Обличчям до вікна. Повісті. – К. : Рад. письменник, 1989. – С. 133–227.

174. Плачинда С. П. Шугаї : [роман] / С. П. Плачинда. – К. : Рад. письменник, 1986. – 255 с.

175. Поваляєва С. Ексгумація міста : [новели] / Світлана Поваляєва. – Львів : Кальварія, 2006. – 160 с.

176. Пошивайло О. Етнографія українського гончарства / Олесь Пошивайло. – К. : Молодь, 1993. – 408 с.
177. Прохасько Т. Непрості / Тарас Прохасько. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2002. – 140 с.
178. Пушик С. Г. Дараби пливуть у легенду : [повість, есе, оповіді] / С. Г. Пушик. – К. : Рад. письменник, 1990. – 334 с.
179. Пьоришкін О. В. Фізика : [підруч. для 7 кл. серед. шк.] – [13-е вид., перероб.] / О. В. Пьоришкін, Н. О. Родіна. – К. : Освіта, 1993. – 191 с.
180. Речмедін В. О. Весняні грози : [роман] / В. О. Речмедін. – К. : Дніпро, 1970. – 456 с.
181. Решетняк Т. А. Ботаніка : [підручник] / Т. А. Решетняк, І. А. Бобкова, Л. В. Варлахова. – К. : Здоров'я, 2006. – 296 с.
182. Рибак Н. С. Переяславська рада : [роман] : в 2 т. / Н. С. Рибак. – К. : Рад. шк., 1988–.–
Т. 1. – 1988. – 479 с.
Т. 2. – 1988. – 494 с.
183. Рильський М. Т. Статті про літературу / М. Т. Рильський. – К. : Дніпро, 1980. – 509 с.
184. Рильський М. Т. Яблука доспіли, яблука червоні!.. : [поезії] / М. Т. Рильський. – К. : Веселка, 1986. – 343 с.
185. Рильський М. Т. Вибрані твори : у 2 т. / М. Т. Рильський ; голова редкол. Д. В. Павличко ; уклад. В. Л. Колесник. – К. : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2005–.– (Бібліотека Української Літературної Енциклопедії : вершини письменства).
Т. 1 : Вірші. Поеми. – 2005. – 608 с.
Т. 2 : Переклади. – 2006. – 608 с.
186. Різник Л. Й. Червона папка / Л. Й. Різник // Обличчям до вікна : повісті / [упоряд. К. П. Пісоцький ; післямова І. М. Дзюби]. – К. : Рад. письменник, 1989. – С. 228–266.
187. Рудницький М. І. Письменники зблизька. Кн. 1 : Спогади / М. І. Рудницький. – Львів : Книжк.-журн. вид-во, 1958. – 171 с.
188. Самчук У. О. Волинь : [роман] : в 2 т / У. О. Самчук. – К. : Дніпро, 1993–.–
Т. 1. Ч. 1 : Куди тече річка ; Ч. 2 : Війна і революція. – 1993. – 573 с.
Т. 2. Ч. 3 : Батько і син. – 1993. – 334 с.
189. Самчук У. О. Марія : хроніка одного життя : [роман] / У. О. Самчук. – К. : Укр. письменник, 2000. – 184, [2] с.

190. Свидницький А. П. Люборацькі. Оповідання. Нариси та статті / А. П. Свидницький ; [упоряд. Р. Мовчан, передм. В. Шевчук]. – К. : А.С.К., 2006. – 640 с.
191. Симоненко В. А. Поезії / В. А. Симоненко. – К. : Рад. письменник, 1984. – 246 с.
192. Симоненко В. А. Народ мій завжди буде : [вірші та казки] / В. А. Симоненко. – К. : Веселка, 1990. – 159 с.
193. Симоненко В. Вибране : [для серед. та шк. віку] / Василь Симоненко ; [упоряд. текстів, підготов. комент., прим. та навч.-метод. матеріалів Г. Кирпи і Д. Чередниченка]. – К. : Школа, 2002. – 252, [1] с.
194. Скляренко С. Д. Володимир : [роман] / С. Д. Скляренко. – Х. : Фоліо, 2007. – 542 с.
195. Скляренко С. Д. Святослав : [роман] / С. Д. Скляренко. – Х. : Фоліо, 2007. – 670 с.
196. Сковорода Г. Байки харківські. Афоризми / Григорій Сковорода ; [упоряд. і автор передм. Н. Батюк]. – Х. : Прапор, 1972. – 132 с.
197. Слабошпицький М. Ф. Марія Башкирцева : [роман-есе] / М. Ф. Слабошпицький. – К. : Дніпро, 1987. – 234 с.
198. Слапчук В. Д. Мовчання адресоване мені / В. Д. Слапчук. – Дрогобич : Відродження, 1996. – 320 с.
199. Слапчук В. Навпроти течії трави : [поезії; проза] / Василь Слапчук. – Луцьк : Надстир'я, 2001. – 208 с.
200. Словарь української мови : в 4 т / [упоряд. з додатком власного матеріалу Б. Д. Грінченко ; додаток О. О. Тараненка]. – Репринтне вид. (Київ, 1908–1909 рр.). – К. : Наук. думка, 1996–1997.
201. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
202. Смолич Ю. К. Дитинство. Наші тайни. Вісімнадцятилітні : [повість, романи] / Ю. К. Смолич. – К. : Наук. думка, 1987. – 752 с.
203. Смолій В. Післямова / Валерій Смолій // Ю. М. Мушкетик. Яса : [роман]. – К. : Рад. письменник, 1987. – С. 587–597.
204. Собко В. М. Твори : в 6 т. / В. М. Собко. – К. : Дніпро, 1979.–
- Т. 1. – 1979. – 592 с.
- Т. 2. – 1979. – 512 с.
- Т. 5. – 1981. – 511 с.
- Т. 6. – 1981. – 384 с.

205. Сосюра В. М. Вибрані твори : в 2 т. / В. М. Сосюра. – К. :
Наук. думка, 2000.– (Новітня українська література).
Т. 1 : Поетичні твори. – 2000. – 645 с.
Т. 2 : Поеми. Роман. – 2000. – 549 с.
206. Станкевич Т. О. Атлас тварин і рослин України : [ілюстрат.
енциклопед. вид. для дітей ст. шк. віку] / Т. О. Станкевич ; [пер. з рос.
Г. С. Тельман]. – Х. : Торнадо, 2009. – 64 с. : іл. – (Серія «Хочу все
знати»).
207. Стельмах М. Вибрані твори : у 2 т. / Михайло Стельмах ;
[упоряд. Марта Стельмах]. – К. : Укр. письменник, 2003.– (Серія
«Бібліотека Шевченківського комітету»).
- Т. 1 : Чотири броди. – 2003. – 594 с.
Т. 2 : Гуси-лебеді летять... ; Щедрий вечір. – 2003. – 266 с.
208. Стефаник В. Моє слово : [новели ; оповідання ;
автобіографічні та критичні матеріали ; витяги з листів] / Василь
Стефаник ; [упоряд., передм. і прим. Л. Дем'янівська]. – К. : Веселка,
2001. – 318 с.
209. Струни серця. Українські народні пісні : [збірник]. – К. :
Дніпро, 1985. – 247 с.
210. Струцюк Й. Г. Червень – місяць тиші : [оповідання та
етюди]. – Львів : Каменяр, 1980. – 94 с.
211. Стус В. Палімпсест : вибране / Василь Стус ; [упоряд.
Д. Стус]. – [2-ге вид.]. – К. : Факт, 2006. – 432 с.
212. Тичина П. Г. Золотий гомін : [вибрані твори] / П. Г. Тичина ;
[вступ. ст., упоряд. та прим. С. А. Гальченко]. – К. : Криниця, 2008. –
608 с. – (Серія «Бібліотека Шевченківського комітету»).
213. Товстуха Є. С. Микола Лисенко : оповіді про композитора /
Є. С. Товстуха. – К. : Рад. письменник, 1988. – 343 с.
214. Томчаний М. І. Жменяки : трилогія : [повість] /
М. І. Томчаний. – К. : Дніпро, 1989. – 682 с.
215. Трублаїні М. П. Вибрані твори : у 2 т. / М. П. Трублаїні. – К. :
Веселка, 1983.–
- Т. 1 : Шхуна «Колумб». –1983. – 496 с.
Т. 2 : Літак ; Оповідання про далеку північ. –1983. – 506 с.
216. Трускавецький Р. С. Торфові ґрунти і торфовища України :
[монографія] / Р. С. Трускавецький. – Х. : Міськдрук, 2010. – 278 с.
217. Тулуб З. В степу безкраїм за Уралом : [роман] / Зінаїда
Тулуб. – К. : Дніпро, 1984. – 509 с.

218. Тулуб З. Людолови : [історичний роман] : в 2 т. / Зінаїда Тулуб. – К. : Дніпро, 1986.–
Т. 1. – 1986. – 470 с.
Т. 2. – 1986. – 571 с.
219. Тютюнник Г. М. Вир : [роман]. – К. : Дніпро, 1973. – 587 с.
220. Тютюнник Гр. М. Вибрані твори : [оповідання, повісті] / Гр. М. Тютюнник. – К. : Дніпро, 1981. – 607 с.
221. Україна в словах : мовокраїнозн. словн.-довід. : [навч. посіб. для учнів загальноосвіт. шкіл, ліцеїв, гімназій, студентів, усіх, хто вивчає укр. мову] / [упоряд. і керівник авт. кол. Н. Данилюк]. – К. : Просвіта, 2004. – 704 с.
222. Українка Леся. Твори : в 4 т. / Леся Українка ; [упоряд. і прим. Н. Вишневська]. – К. : Дніпро, 1981.–
Т. 1 : Поетичні твори. – 1981. – 541 с.
Т. 2 : Драматичні твори. – 1981. – 528 с.
223. Українські страви. – [1-ше вид.]. – К. : Держ. вид-во техн. літ. УРСР, 1957. – 452 с.
224. Універсальний довідник-практикум з ділових паперів / [С. П. Бибик, І. Л. Михно, Л. О. Пустовіт, Г. М. Сюта]. – К. : Довіра, УНВЦ «Рідна мова», 1997. – 399 с.
225. Українські народні казки, легенди, анекдоти / [уклад. В. Юзвенко]. – К. : Молодь, 1989. – 430 с.
226. Українські прислів'я та приказки / [упоряд. С. Мишанича, М. Пазяка]. – К. : Дніпро, 1983. – 390 с.
227. Українські прислів'я, приказки, загадки / [упор. К. І. Приходченко]. – Донецьк : Сталкер, 2003. – 288 с.
228. Федорів Р. М. Квіт папороті : [повісті та оповідання] / Р. М. Федорів. – Львів : Каменяр, 1969. – 327 с.
229. Франко І. Я. Вибрані твори / І. Я. Франко ; [голова редкол. І. Денисюк ; передм. та упоряд. Р. Горак ; післямова Т. Пастух]. – К. : видавн. дім «Ін Юре», 2006. – 1079 с. – (Бібліотека «Класики української літератури»).
230. Харчук Б. М. Кревняки (Довга гора) : [роман] / Б. М. Харчук. – К. : Рад. письменник, 1984. – 541 с.
231. Харчук Б. М. Онук / Б. М. Харчук // Обличчям до вікна : [повісті]. – К. : Рад. письменник, 1989. – С. 446–492.
232. Харчук Б. М. Подорож до зубра : [повісті] / Б. М. Харчук. – К. : Рад. письменник, 1986. – 368 с.

233. Харчук Б. М. Волинь : [роман : тетралогія] / Б. М. Харчук. – К. : Дніпро, 1988.–
Кн. 1, 2. – 1988. – 567 с.
Кн. 3, 4. – 1988. – 751 с.
234. Харчук Б. М. Зазимки і весни : [повісті] : [для середн. шк. віку] / Б. М. Харчук. – К. : Веселка, 1989. – 431 с.
235. Харчук Б. М. Горохове чудо : [казки, оповідання, повісті] : [для середн. шк. віку] / Б. М. Харчук. – К. : Веселка, 1991. – 204 с.
236. Харчук Б. М. Твори : в 4 т. / Б. М. Харчук. – К. : Дніпро, 1991.–
Т. 1 : Майдан. Межі і безмежжя : [романи]. – 1991. – 539 с.
237. Хвильовий М. Г. Сині етюди : [новели, оповідання, етюди] / М. Г. Хвильовий. – К. : Рад. письменник, 1989. – 421 с.
238. Хижняк А. Твори : в 2 т. / Антон Хижняк. – К. : Дніпро, 1977.–
Т. 1 : Данило Галицький : [роман]. – 1977. – 580 с.
Т. 2 : Повісті. – 1977. – 580 с.
239. Хорунжий А. Вибрані твори / Анатолій Хорунжий. – К. : Дніпро, 1985. – 480 с.
240. Хоткевич Г. Авірон. Камінна душа : [повісті] / Гнат Хоткевич. – Х. : Фоліо, 2009. – 379 с.
241. Царук Н. Душі моєї білий птах... : [поезії] / Ніна Царук. – Чернівці : Букрек, 2012. – 134 с.
242. Цюпа І. А. Вибрані твори : в 2-х т. / І. А. Цюпа ; [передм. О. В. Дяченко]. – К. : Дніпро, 1981.–
Т. 1 : Грози і райдуги : [роман]. Оповідання. – 1981. – 543 с.
Т. 2 : Краяни : [роман]. Оповідання. – 1981. – 501 с.
243. Чабанівський М. І. Твори : в 2-х т. / М. І. Чабанівський. – К. : Дніпро, 1980.–
Т. 1 : Стоїть явір над водою. Катюша. За півгодини до щастя : [повісті]. – 1980. – 397 с.
Т. 2 : Дорога додому. Журавлинка. Заповіт : [повісті]. – 1980. – 438 с.
244. Чемерис В. Л. Ольвія : [роман] / В. Л. Чемерис. – К. : Рад. письменник, 1983. – 382 с.
245. Чернецький І. І. Зірниці : [поезії] / І. І. Чернецький. – Львів : Каменярь, 1985. – 70 с.

246. Чорнобривець С. Пісні гір / Степан Чорнобривець. – К., 1958. – 96 с.
247. Чубач Г. Т. Небесна долина : [вибрані поезії] / Г. Т. Чубач. – К. : Укр. письменник, 1993. – 367 с.
248. Чумак Р. М. Бране поле : [роман] / Р. М. Чумак. – К. : Дніпро, 1978. – 420 с.
249. Шацький національний природничий парк : фотоальбом / [уклад. Ф. В. Зузук, В. П. Войтюк, І. І. Кузьмішина, Л. О. Коцун, О. П. Зінченко та ін. ; відп. ред. Ф. В. Зузук]. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. – 400 с. : іл.
250. Шевчук В. А. Син волі : [роман] / В. А. Шевчук. – К. : Рад. письменник, 1985. – 471 с.
251. Шевчук В. А. Терновий світ : [роман] / В. А. Шевчук. – К. : Рад. письменник, 1986. – 574 с.
252. Шевчук В. А. Велесич : [роман] / В. А. Шевчук. – К. : Дніпро, 1985. – 251 с.
253. Шевчук В. О. Птахи з невидимого острова : [роман] ; Повісті / В. О. Шевчук. – К. : Рад. письменник, 1989. – 470 с.
254. Шевчук В. О. Стежка в траві. Житомирська сага : у 2 т. / В. О. Шевчук. – Х. : Фоліо, 1994–. –
Т. 1. – 1994. – 494 с.
Т. 2. – 1994. – 526 с.
255. Шевчук В. О. Дім на горі : [роман-балада] / В. О. Шевчук ; [післямова М. Г. Жулинського]. – К. : Рад. письменник, 1983. – 487 с.
256. Шевчук М. Й. Ґрунти Волинської області / М. Й. Шевчук, П. Й. Зінчук, Л. К. Колошко та ін. – Луцьк : Ред-вид. від. «Вежа» ВДУ ім. Лесі Українки, 1999. – 164 с.
257. Шевчук С. В. Українська мова за професійним спрямуванням : [підручник] / С. В. Шевчук, І. В. Клименко. – [4-вид., випр. і допов.]. – К. : Алерта, 2014. – 696 с.
258. Шилов Ю. О. Брама Безсмертя / Ю. О. Шилов. – К. : Журн. «Український Світ», 1994. – 384 с. : іл.
259. Шкляр В. М. Залишенець. Чорний ворон : [роман] / В. М. Шкляр. – Х. : Клуб сімейного дозвілля, 2009. – 382 с.
260. Шнайдер В. Записки сільського єврея / В'ячеслав Шнайдер. – Івано-Франківськ : Типовіт, 2010. – 188 с.
261. Шовкопляс Ю. Ю. Вибрані твори : в 2 т. / Ю. Ю. Шовкопляс; [передм. В. О. Брюггена]. – К. : Дніпро, 1973–.–

- Т. 1 : Інженери : [роман]. Оповідання. – 1973. – 547 с.
262. Шунь М. І. Ми, котрі є : [вірші] / М. І. Шунь. – К. : Молодь, 1990. – 40 с.
263. Щербак Ю. М. Чорнобиль : [документ. повість] / Ю. М. Щербак. – К. : Дніпро, 1989. – 222 с.
264. Щоголів Я. Поезії / Яків Щоголів. – К. : Рад. письменник, 1958. – 510 с.
265. Ющук І. П. Українська мова : [підручник]. – [3-тє вид.] / І. П. Ющук. – К. : Либідь, 2006. – 640 с.
266. Яворівський В. А. Марія з полином у кінці століття : [роман]. – К. : Рад. письменник, 1988. – 262 с.
267. Яновський Ю. І. Оповідання, романи, п'єси / Ю. І. Яновський. – К. : Наук. думка, 1984. – 574 с.

Періодичні видання та інтернет-ресурси Газети

1. Високий замок (тижневик), м. Львів.
2. Вільне життя плюс (всеукраїнська незалежна громадсько-політична газета), м. Тернопіль.
3. Волинь (незалежна громадсько-політична газета), м. Луцьк.
4. Голос України (газета Верховної Ради України), м. Київ.
5. День (щоденна всеукраїнська газета), м. Київ.
6. Дзеркало тижня (міжнародний громадсько-політичний тижневик), м. Київ.
7. Експедиція ХХІ (історична, культурологічна газета), м. Дніпропетровськ.
8. Коментарі (суспільно-політичний і діловий щотижневик), м. Київ.
9. Літературна Україна (щотижнева газета, орган правління Національної спілки письменників України), м. Київ.
10. Україна молода (щоденна інформаційно-політична газета), м. Київ.
11. Українська правда (інтернет-газета). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua>.
12. Урядовий кур'єр (газета центральних органів виконавчої влади України), м. Київ.
13. Хрещатик (київська муніципальна газета), м. Київ.

Журнали

1. Віче (теоретичний і громадсько-політичний журнал), м. Київ.
2. Дзвін (літературно-мистецький і громадсько-політичний часопис), м. Львів.
3. Дивослово (науково-методичний журнал), м. Київ.
4. Дніпро (літературно-художній та суспільно-політичний журнал), м. Київ.
5. Економіка (науково-виробничий журнал), м. Київ.
6. Краєзнавство (науковий журнал, орган Національної спілки краєзнавців України), м. Київ.
7. Математика (науково-методичний журнал), м. Київ.
8. Мовознавство (науково-теоретичний журнал), м. Київ.
9. Наука і культура (щорічник), м. Київ.
10. Науковий світ (журнал), м. Київ.
11. Світогляд (науково-популярний журнал), м. Київ.
12. Слово і час (науково-теоретичний журнал), м. Київ.
13. Тиждень (щотижневий суспільно-політичний журнал), м. Київ.
14. Українська мова (науково-теоретичний журнал), м. Київ.
15. Український історичний журнал (науковий журнал, орган Інституту історії України та Інституту політичних та етнопонаціональних досліджень НАН України), м. Київ.
16. Фізика та астрономія в сучасній школі (науково-методичний журнал), м. Київ.
17. Хімія (науково-методичний журнал), м. Київ.

Телеканали. Інтернет-ресурс

1. Волинські новини. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.volynnews.com>.
2. Євроньюз (європейський цілодобовий інформаційний телеканал). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ua.euronews.com>.
3. Телеканал INTV. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://intvua.com>.
4. Телеканал ICTV. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ictv.ua>.
5. Телеканал НТН. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ntn.ua>.
6. Телеканал новин «24». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://24tv.ua>.

Наукове видання

МЕЛЬНИК Ірина Анатоліївна

**ТРАНСПОЗИЦІЙНА ГРАМАТИКА
УКРАЇНСЬКОГО ДІЄСЛОВА**

Монографія

Відповідальний редактор – *Іван Вихованець*

Випусковий редактор – *Світлана Політило*
Дизайн обкладинки та верстка – *Анастасії Дідух*

Формат 60x84 1/16. Ум. друк. арк. 27,9.
Наклад 300 пр. Зам. 29.

ВОРВП «Надстир'я»
43016 м. Луцьк, вул. Лесі Українки, 7
Тел. (0332) 72-20-13; 72-62-83.

Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 349 від 02.03.2001.

Мельник І. А.

М 48   **Транспозиційна грамати́ка українського дієслова** : *монографія*
/ І. А. Мельник. – Луцьк : Надстир'я, 2015. – 476 с.

ISBN 978-966-517-828-6

У монографії комплексно досліджено транспозиційну граматику українського дієслова. Запропоновано двоступеневу типологію чотирьох різновидів дієслівних транспозицій із подальшою їхньою ієрархізацією. Схарактеризовано спеціалізовані та неспеціалізовані аналітичні складники дієслівних транспозитів. Виявлено ступені продуктивності дієслівних словотворчих афіксів. З'ясовано специфіку функціонування всіх різновидів дієслівних транспозитів у формально- і семантико-синтаксичних структурах простих елементарних і ускладнених реченневих побудов.

Для науковців, викладачів, аспірантів і студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів, учителів загальноосвітніх шкіл.

УДК 811.161.2'367.625
ББК 81.411.1-212